

2

ТІ
ДЕ
МОПАСАН

M
Mопассан

ТОМ 1

Пампушка. Неділі паризького буржуа. Дім Телье. Мадмуазель Фіфі.

ТОМ 2

Життя. Бекасові казки. Місячне сльиво.

ТОМ 3

Міс Гарріет. Сестри Дюдолаї. Під сонцем. Івета.

ТОМ 4

Казки для іnoch. Любий друг.

ТОМ 5

Туан. Добродій Паран. Маленька Рок. Горля.

ТОМ 6

Монт-Оріола. На воді. Обранець пані Гюссон. П'єр і Жан.

ТОМ 7

Сильна як смерть. З лівої руки. Мандрівне життя. Марія краса.

ТОМ 8

Вірші. Наше серце. Мюзета. Дядько Мілон. Носій. Місті. Вибрані статті.

Пан де Мопассан... найвигорашиши майстер оповіді, він цілком посідає тепер могутню, віртуозність і тактом. Він могутній без зусилля. В своєму мистецтві він осяг довершеності.

Анатоль Франс

Роман («Життя») — розкіш і чистоти замалим не підлерівської.

І. С. Тургенев

Тут уже саме життя не уявляється автором в пригодах усеяних розпусників і розпусниць, тут зміст складає, як і промовляв заголовок, опис життя занепащеного, невинного, готового на все прекрасне, любові жінки, занепащеної саме тією-таки бруталною, тваринною сластією, що в попередніх оповіданих уявлялась автором нібито центральним, шаніваним над усім явищем життя, і все співчуття авторове на боці добра.

Л. М. Толстой

Мопассан... це письменник... який носив у своєму серці надобу щастя цілого світу.

І. О. Бунін

Треба... визначити роль Мопассана як поворотного пункту від натуралізму до нових напрямів.

Леся Українка

EDITIONS

DNIPRO

КЇІV

1970

ВИДАВНИЦТВО

«ДНІПРО»

КИЇВ

1970

Guy de Maupassant

OEUVRES
EN HUIT VOLUMES

Tome deuxième

UNE VIE
CONTES DE LA BÉCASSE
CLAIR DE LUNE

Traduit en ukrainien

Гіде Мопассан

**ТВОРИ
У ВОСЬМИ ТОМАХ**

Том другий

**ЖИТТЯ
БЕКАСОВІ КАЗКИ
МІСЯЧНЕ СЛІВО**

Перекладено з французької

И(Фр)
М78

Редакційна колегія:
Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ, Микола ЛУКАШ
Дмитро ПАВЛИЧКО, Борис ТЕН
Тетяна ЯКИМОВИЧ

Харківська книжкова ф-ка ім. М. В. Фрунзе

7—3—4

Пр. Інф. лист 68М

ЖИТЯ

РОМАН

Пані Брен
на пошану від друга відданого
*й на спогад про друга померлого **
Гі де Мопассан

Спакувавши валізи, Жанна підійшла до вікна, та дощ все ще не переставав.

Цілу ніч злива дзвонила в шибки та дахи. Здавалось, нависле небо, обважнівши од води, прорвалось і вилилось на землю, обертаючи її в кашу і розчиняючи, як цукор. Важкою спекою дихали вихори. Гуркіт і дзюркотіння струмків заповняли безлюдні вулиці, будинки, як губки, вбирали в себе вогкість, що виступала потім випотами на стінах, од підвалів до горіщ.

Жанна, — напередодні тільки покинувши монастир, тепер вже зовсім вільна і жадібна зазнати всіх радощів життя, про які вона так довго мріяла, — боялася, що батько передумає їхати, коли випогодиться, і всоте зранку допитливо вдивлялася в обрій.

Потім вона згадала, що забула покласти в подорожню торбину свій календар. Вона зняла з стіни маленький, поділений на місяці, картон, де посередині золотими цифрами стояла дата 1819 поточного року. Вона викреслила олівцем чотири перші колонки, зачорнивши імена всіх святих аж до 2 травня — дня свого виходу з монастиря.

З-за дверей почувся голос:

— Жаннето!

Жанна відповіла:

— Заходь, тату!

З'явився її батько.

Барон Сімон-Жак ле Пертюї де Во був дворянин минулого століття, дивакуватий і добрий. Захоплений учень Жан-Жака Руссо, він почував ніжну любов до природи, полів, лісів та тварин.

Аристократ з походження, він інстинктивно ненавидів дев'яносто третій рік, але філософ вдачею і ліберал з виховання, він кляв і тиранію, тільки некривдно й декламаційно.

Великою силою й великою квалістю була його добрість; добрість, що не мала стільки рук, щоб усе приголубити, пестити, роздавати: добрість творча, марнотратна, нестримна, неначе змертвіння вольового нерву, брак енергії, майже вада.

Людина теорій, він виробив цілий план виховання своєї доньки, щоб зробити її щасливою, доброю, щирою та ніжною.

До дванадцяти років вона жила вдома, потім, незважаючи на материні сльози, її віддано до монастиря Сакре-Кер.

Там її замкнено, мов черницю, сховано від життя та діл людських. Батько хотів, щоб її повернули йому сімнадцяти років непорочну і самому вже купати її в купелі чистої поезії, відкрити їй душу серед полів, на лоні заплідненої землі, щоб наївне кохання й немудрі пестощі тварин та ясні закони життя розвіяли її несвідомість.

Вона вийшла з монастиря весела, налита життям і жаждою щастя, готова для всіх радощів, до всіх чарівних пригод, що про них вона вже перемріяла в години денного дозвілля, довгими ночами, на самоті з надіями.

Вона була як портрет Веронеза зі своїм блискучим білявим волоссям, що ніби одблискувало на її тілі, аристократичному тілі, трохи відтіненому рожевістю й укритому ніжним пушком, ніби блідим оксамитом, ледве помітним тоді, як його пестило сонце. Очі її були блакитні, тієї матової блакиті, що нею відзначаються очі голландських фаянсових бовванців.

На лівій ніздрі вона мала маленьку родимку; друга була праворуч на підборідді, де пробивались кілька таких подібних до кольору її шкіри волосинок, що їх ледве можна було відрізнити. Вона була висока, з розвиненими грудьми й гнучким станом. Її чистий голос здавався часом надто гострим, але щирий сміх сипав радощі навкруги. Часто мимоволі вона підносила руки до скронь, ніби хотіла пригладити зачіску.

Вона підбігла до батька, обняла його і поцілувала.

— Так ми їдемо? — спитала вона.

Він посміхнувся, стріпнув довгим посивілим волоссям і промовив, показуючи на вікно:

— Як же ти поїдеш у таку негоду?

Але вона ніжно й ласкаво просила його:

— О тату, поїдемо, благаю тебе. По обіді випогодиться.

- Та мати твоя ніколи на це не згодиться.
- Згодиться, обіцяю тобі, я сама про це подбаю.
- Коли ти переконаєш матір, то я згоден їхати.

Вона кинулася до покоїв баронеси. Цього дня від'їзду вона ждала з усе більшим нетерпінням.

Після свого вступу до Сакре-Кер вона не покидала Руана, бо батько не дозволяв їй ніяких розваг до призначеної пори. Двічі тільки її возили на два тижні до Парижа, та це ж було місто, а вона мріяла тільки про село.

Тепер вона мала перебути літо в батьківському маєтку «Тополя», у старому родинному замку, що стояв на кручі коло Іпора, і вона сподівалась радісних утіх від цього вільного життя на морському березі. Вона навіть чула, що їй подарують цей замок і вона завжди житиме в ньому, коли одружиться.

Дош, який невпинно йшов аж з учорашнього вечора, був першим великим смутком в її житті.

Але за три хвилини вона вибігла з матиної кімнати, гукаючи на весь дім:

- Тату, тату, мама згодна, кажи запрягати.

Злива не стихала; здавалось, вона навіть збільшилась, коли коляска під'їхала до дверей.

Жанна збиралась уже сідати в екіпаж, коли сходами спустилася баронеса; її підтримував з одного боку чоловік, а з другого — висока покоївка, дуже ставна і міцна, як парубок. Це була нормандка з Ко, що мала на вигляд щонайменше двадцять років, хоч їй було не більше вісімнадцяти. До неї ставилися в родині, мов до другої дочки, бо вона була молочна сестра Жаннина. Звали її Розалія.

Найголовнішим обов'язком її було водити господиню, що вже кілька років тому стала надмірно гладка через розширення серця, на яке вона безперестанку скаржилась.

Баронеса, важко дихаючи, зійшла на ганок старого готелю, глянула на залитий водою двір і пробубоніла:

- Це справді нерозумно.

Її чоловік, не перестаючи усміхатись, відповів:

- Ви ж самі цього хотіли, пані Аделаїдо.

Що вона мала урочисте ім'я Аделаїда, то він завжди вживав перед ним «пані», з відтінком трохи глузливої пошани.

Потім вона знову рушила й через силу сіла в екіпаж; од її ваги ресори осіли. Барон сів поруч неї, а Жанна й Розалія — на лаві проти них.

З купою накидок — подорожани прикрили ними коліна — кухарка Людівіна принісла два кошики і поставила їх під поги; потім вона залізла на передок поруч дядька Сімона й загорнулася у велике покривало, що зовсім сховало її обличчя. Воротар із жінкою попрощалися з ними, причинили дверці повозу і дістали останні розпорядження щодо багажу, який мали везти позаду, на возі. Після цього вирушили.

Візник, дядько Сімон, похиливши голову і зігнувшись під дощем, зовсім зник у своїй фурманській ліберії з потрійною відлогою. Рвачкі вихори з стогоном билися об шибки й заливали брук.

Карета, запряжена парою коней, швидко з'їхала на набережжя, минувши низку великих кораблів, що їх щогли, реї та снасті сумно гналися в дощисте небо, як оголені дерева; потім виїхала на довгий бульвар гори Рібуде.

Незабаром поминули луги; часом з дощового туману виринала мокра од дощу верба, розкинувши безсило, як труп, своє гілля. Стукали підкови коней і колеса розбризкували навкруги болото.

Всі мовчали; самі думки, як і земля, здавалось, промкли от дощу. Баронеса відкинулася в глиб карети, прихилилась головою і заплющила очі. Барон похмуро дивився на одноманітні мокрі поля. Розалія, з пакунками на колінах, міцно дрімала, як дрімають селянки. А Жанна оживала під цією теплою зливою, як хатня рослина, виставлена з задухи на повітря; глибока її радість, як листя дерева, боронила її серце од журби. Хоч вона й мовчала, а їй хотілось співати, хотілось висунути під дощ руку, набрати в жменю води й випити; вона раділа, що коні мчать її так швидко, що краєвид навкруги такий самотній, а сама вона у захисту від цієї повіді.

Під буйним дощем з лискучих клубів коней підіймалась гаряча пара.

Баронеса потроху засинала. Її обличчя, обрамлене шістьма однаковими локонами, потроху схилялось, м'яко лягаючи на три широкі згортки її шиї, що далі, мов хвилі, зникали в безкрайому морі грудей. Голова її, підводячись за кожним подихом, зразу ж падала назад, її щоки надимались, а з напіврозтулених уст виходило гучне сопіння. Чоловік нахилився до неї і обережно поклав їй у схрещенні на круглому животі руки шкіряний гаман.

Цей дотик розбудив її; вона глянула на гаман мутним поглядом, тупо, як людина, розбуркана від сну. Гаман упав і розкрився. Золото й банкові білети розсипались по підлозі екіпажа. Вона раптом прокинулася, і радісна дочка її зайшлася голосним сміхом.

Барон зібрав гроші і поклав їх жінці на коліна:

— Оце й усе, моя люба, що лишилось від мові ферми в Ельто. Я її продав, щоб упорядкувати «Тополю», де ми тепер житимемо довгенько.

Вона налічила шість тисяч чотиреста ф'ранків і спокійно поклала їх собі в кишеню.

То була дев'ята продана ферма з тих тридцяти одної, що лишили їхні батьки. Проте вони мали ще коло двадцяти тисяч ренти з земель, що легко давали б тридцять тисяч ф'ранків річно, коли б ними краще керувати.

Вони жили просто, і цього прибутку ставало б їм, якби в домі не було бездонної прірви — їхньої добрості. Вона вибирала їхні гроші, як сонце сушить воду на болотах. Гроші текли, котилися, зникали. Як саме? Ніхто цього не знав. Раз у раз хтось із них казав:

— Не знаю, як це сталося, я витратив сто ф'ранків, не купивши нічого видимого.

Легкість, з якою вони роздавали гроші, була, вкінці, найбільшою радістю в їхньому житті; тут між ними панувала чудова і зворушлива згода.

Жанна спитала:

— А мій замок тепер гарний?

Барон весело відповів:

— Сама побачиш, доню.

Шалена злива потроху вщухала; незабаром од неї залишився тільки водяний туман, як тоненький пил летючих краплин. Склепіння хмар, здавалось, піднімалось і блідло, і раптом крізь якусь непомітну щілину пробився довгий косий сонячний промінь і впав на луги.

З-за розколених хмар визирнуло синє небо; потім провіток збільшився, як у розірваній завісі, і прекрасна, глибока й чиста блакить розгорнулася над світом.

Пролинув свіжий, ніжний вітрець, як щасливе зітхання землі; і, коли проїздили коло садів та лісів, чути було веселу пісню пташки, що сушила своє пір'я.

Заходив вечір. Тепер в екіпажі спали всі, крім Жанни. Двічі спинялися в заїздах, щоб дати перепочити коням, напоїти їх і погодувати.

Сонце сіло; вдалині лунали дзвони. В якомусь селі запалили ліхтарі, і небо теж зайнялося безліччю зірок. Там і там виринали освітлені будинки, пронизуючи темряву вогнистими цятками; і раптом з-за горба між гіллям ялини виник червоний, величезний, ніби отупілий від сну місяць.

Було так тепло, що вікна спустили. Жанна, виснажена мріями, сповнена щасливими видивами, тепер спочивала. Почуваючи онімілість від довгого перебування в одній позі, вона часом розплющувала очі; визирала з вікна, бачила, як пливли серед ясної ночі дерева, ферми, як корови лежали там і там у полі й підводили голови. Потім вона пересідала, пробувала спіймати якусь ледве окреслену мрію, але невпинний рух екіпажа бринів їй у вухах, притомлював думку, і вона знову сплющувала очі, почуваючи, що душа її теж знеможена, як і тіло.

Нарешті спинились. Коло дверцят карети стояли чоловіки й жінки з ліхтарями в руках. Приїхали. Жанна, раптом прокинувшись, швидко вискочила з екіпажа. Батько й Розалія, яким світив фермер, майже винесли виснажену баронесу, що стогнала з перевтоми й без кінця повторювала тонким, змученим голосом:

— Ох, боже мій, бідні дітки!

Вона не схотіла нічого ні пити, ні їсти, лягла й відразу ж заснула.

Жанна й барон вечеряли вдвох.

Вони посміхались, дивлячись одне на одного, бралися через стіл за руки і, охоплені обоє дитячою радістю, пішли оглядати відремонтований будинок.

То був високий, просторий нормандський будинок, щось середнє між фермою й замком, збудований з білого, вже посірілого каменю, і такий просторий, що в ньому могло поміститись ціле плем'я.

Величезний вестибюль, проходячи через увесь палац, з великими дверима з обох боків, поділяв будинок надвоє. Сходи, підіймаючись з обох кінців його, здавалось, переступили через цей широчезний вхід, лишаючи середину порожню, і з'єднувались на другому поверсі своїми розтоками, ніби міст.

Праворуч у нижньому поверсі була простора вітальня, обклеєна шпалерами з листям та пташками. Меблі, обтягнуті дрібно-крапчастою матерією, були ілюстрацією до ба-

йок Лафонтена, і Жанна затремтіла з радості, побачивши крісло, яке вона любила ще малою і на якому була змальована Лисиця та Журавель.

Поруч зали була бібліотека, повна старовинних книжок, і ще дві невикористані кімнати; ліворуч — їдальня з новими лиштвами, кімната для білизни, буфет, кухня й ванна.

Через увесь другий поверх проходив коридор. Десятеро дверей з десятих кімнат тяглися одні за одними. В самому кінці праворуч була кімната Жанни. Вони увійшли туди. Барон недавно опорядив її, використавши шпалери та меблі, що лежали без ужитку в коморі.

Старовинні фламандські шпалери населяли кімнату незвичайними постатями.

Побачивши своє ліжко, дівчина радісно скрикнула. По чотирьох кутках його підтримували чотири великих дубових птиці, чорні й блискучі од воску, і стояли над ним, як охорона. З боків його звисали дві широкі різьблені гірлянди з квіток і овочів, а на чотирьох майстерних колонках з корінтськими капітелями лежав карниз, плетений з троянд та амурів.

Ліжко зводилося велично, а проте було легке і граційне, дарма що з суворого, почорнілого від часу дерева.

Укривало й балдахін над ліжком мінілись, як небеса. Вони були з темно-синього старовинного шовку, що на нім зоріли де-не-де великі, гаптовані золотом лілеї.

Намилувавшись ліжком, Жанна піднесла свічку й почала роздивлятись шпалери, щоб зрозуміти зміст малюнків на них.

Молодий вельможа й молода пані, в дуже чудній зелено-червоно-жовтій одежі, розмовляли під блакитним деревом, що на ньому стигли білі ягоди. Великий, теж білий, криль пасся на латці сірої трави.

Над цими постатями, в умовній далечині, видно було п'ять круглих хаток із гострими дахами, а ще вище, мало не в небі, стояв червоний вітряк.

Все це оповивали великі розводи з квіток.

Два інші панно дуже нагадували перше, хіба що з тих будинків виходило четверо малих дідків у фламандському строї й знімало руки до неба на знак подиву чи великого гніву.

На останньому панно було змальовано драму. Коло кроля, що пасся весь час, юнак лежав долі мертвий. Молода

пані, дивлячись на нього, проколювала собі груди шпагою, і ягоди на дереві почорніли.

Жанна нічогосінько не зрозуміла, аж поки не запримітила в куточку маніпусіньке звірятко, що його криль, був би він живий, міг із'їсти, як билинку. А проте це був лев.

Тоді вона пізнала нещасливі пригоди Пірама й Тісби *; і хоч вона посміхалась на простоту цих малюнків, та почувала себе щасливою, що вона житиме в оточенні картин цієї пригоди коханців, які будуть нагадувати їй про, солодкі надії й огортатимуть її сон цією давньою, легендарною ніжністю.

Решта речей була найрізноманітнішого стилю. То були меблі, що залишаються в родині по кожному поколінню й обертають старовинні доми в своєрідні музеї, де все змішано. Поруч величезної, закутої в блискучу мідь, комоди Луї XIV містились два фотелі Луї XV, що зберегли ще свій оздоблений букетами шовк. Письальний столик з рожевого дерева стояв проти коминка, де височів під круглим ковпаком годинник часів Імперії.

То був бронзовий вулик, що звисав на чотирьох скляних колонах над садом з позолочених квіток. На тонкому маятнику, що проходив з вулика крізь довгасту щілину, невпинно хиталася над тим квітником бджілка з емалеви-ми крильцями.

Циферблат з мальованого фаянсу було вправлено в стінку вулика.

Ударило одинадцятую годину. Барон поцілував дочку й пішов до себе.

Тоді й Жанна з жалем лягла в постіль.

Востаннє ще раз оглянула вона свою кімнату і погасила свічку. Але ліворуч ліжка, що тільки головами приставало до стінки, було вікно, і крізь нього лилося місячне проміння, падаючи ясним озерцем на підлозі.

Бліді відблиски одсвічували на стінах і ніжно милували кохання нерухомих Пірама й Тісби.

Крізь друге вікно, в ногах, Жанна бачила велике дерево, оповите ніжним сяйвом. Вона повернулася набік, заплющила очі, за якийсь час розплющила їх знову.

Їй здавалось, що її ще й досі хитає в екіпажі, а в ушах шуміло од його гуркоту. Вона спочатку лежала нерухомо, гадаючи, що цей спокій pomoже їй заснути, але нетерплячість душі хутко опанувала всією її істотою.

Їй корчило ноги, її кидало то в жар, то в холод. Тоді вона встала і босоніж, з голими руками, у довгій сорочці, мов той привид, перейшла світляне озерце, розлите на підлозі, розчинила вікно і стала дивитись у сад.

Ніч була ясна, як день, і дівчина пізнавала весь цей, люблений ще з дитинства, край.

Просто перед нею був широкий моріжок, жовтий, як масло, од місячного сяєва. Два розкидисті дерева височили з обох боків перед замком — платан на півночі й липа на півдні. Кінець травистого лужка стояв лісок, ніби гай, що захищав садибу від морських ураганів п'ятьма рядами старезних в'язів, покручених, обдертих, поточених, похилених, як дах, під вічно лютим морським вітром.

То подібний до парку гай кінчався праворуч і ліворуч двома довгими алеями величезних тополь; вони відмежували панське мешкання від двох сусідніх ферм, що з них одна належала Кульяррам, а друга — Мартенам.

Тополі ті і дали замкові назву. За цим живоplotом лежала широка, незрушена, поросла диким терном рівнина, де дні і ночі віяв та свистав вітер. Далі берег раптом обривався униз на сто метрів крутою й білою кручею, що купалась у хвилях своїм підніжжям.

Жанна дивилась у далечінь на муарову поверхню хвиль, що, здавалось, спали під зорями.

Спочиваючи на заході сонця, земля розливала свої пахоці. Ясмин, оповиваючи вікна нижнього поверху, невпинно ширив свої гострі подихи, що мішалися з легеньким запахом молодих листочків. Повільні повіви вітру доносили міцний дух солоного повітря та липкі випари водорослин.

Дівчина радісно, на повні груди, дихала свіжим повітрям; сільська тиша заспокоїла її, як свіжа ванна.

Всі тварини, що прокидаються з надвечір'ям і таємно живуть у нічній тиші, виповнювали сутінь мовчазним рухом. Великі птиці беззвучно линули в повітрі, як плями, як тіні; гудіння невидимих комах ледве чуло вухо; німа біганина снувалась у налитій россою траві та на піску пустинних доріг.

Тільки меланхолійні жаби мляво кумкали, неначе кидали до місяця свій уривчастий, монотонний стогін.

Жанні здавалось, що її серце шириться, сповнюючись шелестів, як осяйна ніч, наливаючись враз тисячею перебіжних бажань, мов у тих нічних тварин, що їхній шерех

її оточував. Щось ріднило їй з цією живою поезією; серед білої тиші ночі вона відчувала надлюдський трепет, мерехтіння невловимих надій, ніби подихи щастя.

І вона почала мріяти про кохання.

Кохання. Уже два роки воно дедалі більше огортало її тоскним передчуттям свого наближення. Тепер вона може кохати; тепер треба тільки зустріти його.

Який він буде? Вона не знала й ніколи не питала себе. То буде він, та й годі.

Вона тільки знала, що любитиме його всією душею і що він також кохатиме її всією силою свого серця. Вони гулятимуть такими, як сьогодні, вечорами, під попелястим світлом зірок. Вони йтимуть, узявшись за руки, прихилившись одне до одного, чуючи, як б'ються їхні серця, відчуваючи тепло своїх плечей, зливаючи своє кохання з ясністю ніжних літніх ночей; вони будуть такі близькі, що читатимуть найтаємніші думки одне одного самою лише могутністю своєї ніжності.

Так буде вічно, у блаженстві невимовної любові.

Враз їй здалося, що вона відчуває його тут, коло себе; неспокійна хвиля пристрасті пройняла її з ніг до голови. Вона несвідомим рухом притисла до грудей руки, неначе обіймаючи мрію свою; і на її устах, протягнених до невідомого, відчула вона дотик, що майже знепритомніла од нього, неначе подих весни приніс їй поцілунок кохання.

Несподівано внизу за замком вона почула на шляху чийсь кроки серед ночі.

Затуманена мріями, захоплена вірою в неможливе, у віщі випадки, в божественні передчуття, в романтичні плетива долі, вона подумала: «Може, то він?» Вона, завмираючи, прислухалась до рівної ходи подорожнього, впевнена, що він спиниться коло ґрат і попросить гостинності.

Коли він пройшов, її обняв смуток розчарування. Та вона зрозуміла нерозважність своїх сподівань і посміхнулась на своє божевілля.

Тоді, трохи заспокоївшись, вона вкинулася в поміркованіші мрії, пробуючи зазирнути в майбутнє, думками будуючи своє життя.

Вона житиме з ним тут, у тихому замку над морем. У неї буде двоє дітей: син для нього і дочка для себе. Їй уявлялось, як вони бігатимуть по траві від платана до липи, а батько й мати захоплено стежать за ними, скидаючись очима поверх їхніх голівок, а в очах — огонь пристрасті.

Довго-довго вона плела свої мрії, аж поки місяць, кінчаючи свою подорож небом, не зібрався зникнути в морі. Повітря свіжіло. Небо на сході зблідло. Півень проспівав на фермі праворуч; йому відповіли півні на фермі з другого боку. Їхні хрипкі голоси, здавалось, долітали здалека крізь стіни курників. На безмежному збліднілому небі зникали зорі.

Десь озвався пташиний крик. З листя дерев полинуло щебетання, спочатку боязке, далі сміліше, потім воно забриніло, звеселіло й покотилося з гілки на гілку, з дерева на дерево.

Жанна враз відчула круг себе світло; і, підвівши похилену на руки голову, вона заплющила очі, засліплена блиском світання.

Гора пурпурових хмар з-за старої великої тополевої алеї кидала криваві блики на розбуджену землю.

І поволі, роздираючи блискучі хмари, проймаючи вогнем дерева, рослини, океан, увесь обрій, зійшов неосяжний пломенистий диск.

І Жанна відчувала, що божеволіє з щастя. Нестримна радість, безкрає зворушення перед величністю природи затопили її розчулене серце. То її сонце. Її світанок. Початок її життя. Світанок її надій. Вона простягла руки до променистого простору, бажаючи обняти сонце; їй хотілось сказати, крикнути щось таке надзвичайне, як світання цього дня, але вона стояла нерухома в своїм безсилім зворушенні. Тоді, схилившись на руки чолом, вона відчула, що очі її повні сліз, і солодко заплакала.

Коли вона підвела голову, пишні барви молодого дня вже зникли. Вона відчула себе втихомиреною, трохи стомленою, ніби змерзлою. Не зачиняючи вікна, вона простяглась на ліжку, мріяла ще кілька хвилин і заснула так глибоко, що о восьмій годині не почувала, як кликав її батько, а прокинулась тільки тоді, коли він увійшов у кімнату.

Він хотів показати їй оздоблений замок, її замок.

Його фасад, обернутий до мастки, був відмежований від шляху широким двором, засадженим яблунями. Цей шлях, званий путівцем, бігши між селянськими загородами, еднався за півмилі далі з великим шляхом із Гавра на Фекан.

Від узлісся до ганку вела рівна алея. Служби, маленькі будівлі з морського каменю, криті соломною, низкою стояли обабіч двору вздовж канав двох сусідських ферм.

Дахи були перекриті наново, дерев'яні частини полагоджіні, мури обмазані, кімнати оббиті новими шпалерами, і все всередині пофарбовано. Нові біло-срібні віконниці та свіжий тинк, мов плями, вирізнялись на тлі сіруватого фасаду на старому збляклому будинку.

Другий фасад, куди виходило й одно з вікон Жанни, дивився поверх гаю та покручених в'язів на море.

Жанна під руку з бароном одвідали все, не минаючи жодного куточка; потім вони поволі пройшли довгими алеями тополь, що оточували парк. Попід деревами сходила трава, розстилаючись зеленим килимом. Гай був чудовий: вузькі-покручені стежки, неначе розмежовані зеленими живоплотами, схрещувались, переплітались. Несподівано вискочив заєць, налякавши дівчину, потім переплигнув схил і шугнув у приморську трощу до кручі.

Після сніданку, коли пані Аделаїда, ще й досі зморена, оповістила, що вона спочиватиме, барон запропонував спуститись до Іпора.

Вони пройшли спочатку через висілок Етуван, що недалеко від «Тополь». Троє селян привітало їх, так ніби вони знали їх завсіди.

Вони увійшли в ліс, що спускався до моря схилом покрученої долини.

Незабаром показалось село Іпор. Жінки, що латали своє лахміття, сидячи на порогах хат, дивились їм услід. Згориста вулиця, із струмком посередині й купами сміття вздовж дворів, ширила гострий солоний дух. Темні сіті, в яких, мов срібні монети, блищала ще луска, сушилися проти дверей халуц, звідки пахів важкий дух численних, збитих в одній хаті родин.

Кілька голубів походжало край струмка, шукаючи собі поживи.

Жанна роззиралася довкола, і все здавалося їй новим і цікавим, як театральна декорація.

Та зненацька, звернувши за якийсь мур, вона побачила море, рівне й синє, що простягалося, скільки сягало око.

Вони спинились коло пляжу й дивились. Білі вітрила, наче пташині крила, линули по морю. Праворуч і ліворуч вставала величезна круча. По один бік погляд спиняло щось ніби мис, а по другий — лінія берега тяглася без краю і танула в далечині ледве помітною рисою.

В одному з ближчих розривів її видно було порт і будинки; хвилі, обрамляючи море мереживом піни, з гуркотом котилися на рінь.

Барки, витягнуті на каменистий берег, лежали боками, звернувши до сонця свої обсмалені круглі щоки. Кілька рибалок лагодило їх до вечірнього припливу.

Підійшов матрос, запропонував риби, і Жанна купила камбалу, яку сама хотіла понести до «Тополь».

Тоді матрос запропонував свої послуги для прогулянок морем, повторюючи кілька разів своє ім'я, щоб воно зосталося в їхній пам'яті:

— Лястік, Жозефін Лястік.

Барон пообіцяв не забути його.

Вони пішли назад до замка.

Велика риба була важка для Жанни; вона простромила їй у зябра батьків ціпок; обоє взялися за кінці його й весело пішли нагору, проти вітру, розмовляючи, мов діти, з блискучими очима, а камбала, що все дужче одтягала їм руки, мела траву своїм масним хвостом.

II

Чарівне вільне життя почалося для Жанни. Вона читала, мріяла й блукала самотою по околицях. Вона поволі ходила шляхами, поринувши в мрії, або скоком спускалась крученими ярами, вкритими з боків золотою ризою, терновим цвітом. Його гострий і ніжний, зміцнілий од спеки дух п'янив її, мов ароматне вино; а шум далеких хвиль, що котились на пляж, колисав її думки.

Часом у м'якій утомі вона лягала на схилі на густу траву, і коли помічала несподівано на зломі долини трикутник синього, блискучого під сонцем моря з вітрилом на обрії, її поймала нестримна радість од таємничого передчуття щастя, що витало над нею.

На лоні цієї ласкавої і свіжої природи, серед спокійних, округлих ліній обрїю, в ній зростала любов до самотності; і вона так довго просиджувала на верховині горбів, що дикі кролі, плигаючи, пробігали біля її ніг.

Окрилена легким прибережним вітром, вона часто бралася бігти на кручу і вся тремтіла від цієї найтоншої насолоди, вона могла рухатися невтомно, як риба у воді чи ластівка в повітрі.

І, як кидають у землю зерно, вона скрізь сіяла свої спогади, що коріння їх не в'яне до смерті. Їй здавалось, що вона лишила трохи свого серця по всіх цих долинах.

Вона пристрасно почала купатись. Сильна й відважна, не боячись небезпеки, вона запливала дуже далеко. Їй гарно було в холодній, ясній, синій воді, що носила її, колисаючи. Одпливши далеко від берега, вона лягала на спину, схрестивши на грудях руки, втопивши очі в блакитну глибіню небес, де линула швидким летом ластівка чи білий обрис морської птиці. Вже не чути було нічого, крім далекого плюскоту хвиль об каміння та невизначного гуркоту землі, неясного, майже нечутного. Потім Жанна випростувалась і гостро вигукувала в радісному захваті, б'ючи об воду руками.

Часом, коли вона забивалась надто далеко, за нею присилали човна.

Вона верталась до замка, бліда з голоду, але легка, жвава, з посмішкою на устах і повинню щастя в очах.

А барон обмірковував великі хліборобські заходи; він хотів робити досліди, організувати поступове господарство, випробувати нове знаряддя, акліматизувати нові породи худоби; частину дня він розмовляв із селянами, що недовірливо хитали головами на його наміри.

Ще він часто їздив у море з іпорськими матросами. Коли він одвідав навкруги гроти, фонтани й шпилі, то захотів рибальчити, як простий рибалка.

Вітряними днями, коли бриз, надимаючи парус, жене по хребтах хвиль череватий корпус барки, коли від бортів обабіч тягнеться до самого дна довга трепетна волосіню, за якою гнались зграями макрелі, він тримав у тремтячій з нетерплячки руці мотузку, що одразу сіпалася, коли на ній починала битись спіймана риба.

Місячними ночами виїздив він трусити сіті, напередодні закинені. Він любив слухати, як скрипить щогла, вдихати свистливі, свіжі подмухи нічного вітру; наблукавшись по морю, шукаючи буїв, знаходячи дорогу по шпилях скель, по дахові дзвіниці та феканському маяку, він віддавався солодкому спочинку під першими огнями світання, що лисніло в човні на лицях спинах широких, як віяло, скатів та ситних черевах палтусів.

За столом він захоплено розповідав про свої прогулянки; і мамця теж казала, скільки разів вона пройшла великою

алеєю тополь, тією, що праворуч, проти ферми Кульярів, бо на другій було замало сонця.

Їй рекомендували рухатися, і тому вона завзято ходила. Тільки розвіювався нічний холод, вона спускалась, спираючись на руку Розалії, загорнувшись у плащ і дві шалі, з капором на голові, запнувшись зверху ще червоною в'язаною хусткою.

Тягнувши свою ногу, що була важча і залишала сліди по всій дорозі один туди, другий назад, — дві пиляві борозни з потолоченою травою, — вона без кінця одбувала свою безкраю подорож від рогу замка до перших кущів гаю. На кінці дороги вона сказала поставити по лавці; щоп'ять хвилин вона зверталась, спиняючись, до бідолашної мучениці, що її підтримувала:

— Сядьмо, дитино моя, я трохи стомилась.

Одпочиваючи на кожній лавці, вона лишала там то плетену хустку, то одну шаль, то другу, то капора, то плаща; і все це накупчувалось по кінцях алеї двома великими купами одежі, що Розалія їх брала на гулящу руку, коли вони вертались на сніданок.

Після півдня баронеса знову починала ходити, тільки повільніше, з довгими відпочинками, навіть засипала коли-не-коли на годинку в шезлонгу, що їй викочували в алею.

Вона звала це «моя вправа», точнісінько так, як казала «моя гіпертрофія».

Про цю гіпертрофію сказав їй лікар, що до нього вона зверталась десять років тому, відчуваючи дихавицю. Відтоді це слово, зміст якого вона дуже мало розуміла, ввійшло їй у голову. Вона вперто просила барона, Жанну, Розалію послухати її серце, що його ніхто вже не чув — так воно потонуло в пухлині її грудей; але вона енергійно відмовлялася від огляду будь-якого лікаря, боячись, що він викриє в неї ще якісь хвороби; і вона згадувала «свою» гіпертрофію при всякій нагоді й так часто, що здавалось, ніби їй самій вона належала й ніхто не мав на неї жодного права.

Барон казав «гіпертрофія моєї дружини», Жанна — «мамина гіпертрофія» так само, як вони говорили б «мамина сукня, капелюх, парасоля».

Вона змолоду була дуже вродлива і тонка, як очеретинка. Перевальсувавши в обіймах усіх мундирів Імперії,

вона прочитала *Корінну* * і заплакала над нею, з того часу вона так і лишилась ніби позначена цим романом.

Що повнішим ставав її стан, то більше проймалась вона поетичними поривами, і, коли гладкість прикула її до крісла, думки її почали блукати серед ніжних пригод, де вона уявляла себе героїнею. Були в неї й улюблені пригоди, що вона раз у раз викликала їх у своїх мареннях, ніби крутячи ручку музичної скриньки, що без кінця виводить одну арію. Всі млосні романси, де співається про полонянок та ластівок, неодмінно викликали в неї сльози; подобались їй навіть деякі гривуазні пісеньки Беранже за їх жалісливий тон.

Часто вона цілими годинами сиділа нерухомо, поринувши в свої мрії; і жити в «Тополях» їй надзвичайно подобалось, бо місцевість тут ставала їй за декорацію до романів її душі, нагадуючи їй і околичними лісами, і пустинними степами, і сусідством моря книжки Вальтера Скотта, що їх вона читала вже кілька місяців.

Дощовими днями вона замикалась у кімнаті й переглядала те, що вона звала своїми «реліквіями». То були всі її давні листи, листування її батьків, листи від барона, коли вона була його нареченою.

Вона замикала їх у секретері з червоного дерева з мідними сфінксами на рижках і говорила з особливою інтонацією:

— Розаліє, дитино моя, дай мені шухлядку із спогадами.

Служниця відмикала столика, брала шухляду й ставила на стілець поруч господині, що починала поволі читати один по одному листи, роняючи на них сльози.

Часом Жанна заступала Розалію й сама водила мамцю, що розповідала їй спомини свого дитинства. В цих старовинних історіях дівчина впізнавала себе, дивувалась од подібності їхніх думок, од спільності їхніх бажань; бо кожному серцеві здається, що б'ється воно вперше від того почуття, що тремтіло вже в сергях перших людей на землі і буде жити в серцях останнього чоловіка й останньої жінки.

Їхня повільна хода відповідала неквапливості розповіді, що іноді на мить переривалась задухою; тоді думка Жанни, перескакуючи розпочаті пригоди, линула до повного радості майбутнього, поринала в надії.

Якось опівдні, спочиваючи на лавці, вони побачили на другому кінці алеї товстого священника, що йшов до них.

Він уклонився їм здалека, усміхаючись, а коли був за три кроки від них, знову вклонився й гукнув:

— Ну, пані баронесо, як ся маєте?

Це був тутешній кюре.

Мамця, що родилась за доби філософів і виховалась у дні Революції під впливом батька атеїста, майже не ходила до церкви, хоча й любила священників з якогось релігійного інстинкту, притаманного жінкам.

Вона зовсім забула абата Піко, свого кюре, і почервоніла, побачивши його. Вона перепросила, що йому першому довелось робити візиту. Та добряга, здавалось, зовсім не ображався; він глянув на Жанну, похвалив її за гарний вигляд, сів, поклав свій капелюх на коліна й витер чоло. Він був дуже гладкий, дуже червоний, і піт котився з нього струменем. Він щомить витягав із кишені величезну картату хустку, мокру од поту, і витирав нею обличчя й шию; але тільки-но зникала вогка хустка в глибинах його одежі, нові краплі виступали йому на шкірі й, падаючи на оддуту на животі сутану, прибивали на ній плямочками летючий дорожній пил.

Він був справжній сільський панотець, веселий, толерантний, балакучий і чесний. Він розповів про різні історії, говорив про тутешніх людей і, здавалось, не зважав на те, що обидві його парафіянки ще не ходили до церкви: баронеса через свою недбайливість та непевну віру, а Жанна щаслива була, що визволилась із монастиря, де їй остогидли всякі релігійні церемонії.

З'явився барон. Він дотримувався пантеїстичних поглядів і був байдужий до релігійних догм. Він був ласкавий з абатом, якого трохи знав, і запросив його на обід.

Священик зумів сподобатись завдяки тому несвідомому лукавству, що виникає через близькі стосунки з душами у найпосередніших людей, випадковим збігом подій покликаних до влади над своїми подобами.

Баронеса була ласкава з ним, приваблена, мабуть, тією спорідненістю, що зближувала ці подібні натури: їй, опастій і важкодухій, подобались червоний вид і задуха товстуна.

Під час десерту його обняв веселий настрій і фамільярність, властива кінцю веселих трапез.

І раптом він крикнув, ніби якась щаслива думка промайнула йому в голові:

— Та в мене єсть новий парафіянин, якого я мушу з вами познайомити, віконт де Лямар.

Баронеса, що достеменно знала всі родоводи в провінції, сказала:

— Чи він не з родини Лямар де Л'ер?

Священик схилювся:

— Так, мадам, це син віконта Жана де Лямара, що помер торік.

Тоді мадам Аделаїда, що над усе любила аристократів, заходилася його розпитувати й дізналась, що, сплативши батькові борги, молодий віконт продав свій родинний замок і тимчасово оселився в одній з трьох ферм, що йому належали в громаді Етуван. Його маєтності приносили йому від п'яти до шести тисяч ліврів ренти, але віконт, будучи дуже ощадним і обережним, гадав прожити просто два-три роки в цьому скромному мешканні, щоб мати з чим вийти в світ і вигідно одружитися, не вгрузаючи в борги й не заставляючи своєї ферми.

Абат додав:

— Це чарівний хлопець, дуже вихований, дуже лагідний. І живе тут самотником.

Барон сказав:

— Приведіть його до нас, пане абате, тут він розважиться вряди-годи.

І розмова зійшла на інше.

Коли перейшли після кави до вітальні, священик попросив дозволу погуляти в саду, бо він мав звичку трохи походити після їжі. З ним пішов і барон. Вони поволі походжали вздовж білого фасаду замка. Їхні тіні, — одна довга, друга кругла й накрита ніби якимсь грибом, — сунулись то поперед них, то позаду, залежно від того, чи йшли вони проти місяця, чи повертались до нього спиною. Кюре мусолів щось ніби сигаретку, що він видобув з кишені. Він пояснив її користь одвертою мовою сільської людини:

— Це щоб полегшити надху, бо в мене травлення трохи важкеньке.

Потім, раптом глянувши на небо, де палило ясне світило, промовив:

— Така картина ніколи не обриває.

І пішов попрощатися з дамами.

З делікатного почуття поваги до свого кюре баронеса з Жанною пішли до церкви наступної неділі.

Вони почекали його після відправи, щоб запросити на сніданок у четвер. Він вийшов з ризниці з високим, елегантним молодиком, що фамільярно тримав його під руку. Побачивши дам, кюре з радісним подивом гукнув:

— Як це доречно! Дозвольте мені, пані баронесо й панночко Жанно, ознайомити вам нашого сусіду, віконта де Лямара.

Віконт уклонився, висловивши давнє своє бажання познайомитися з дамами, і легко почав розмову, як звичайна й досвідчена в житті людина. Він мав те щасливе обличчя, що про них марять жінки, але відразу всім чоловікам. Чорне кучеряве волосся відтінювало його рівне, мов поліроване чоло, а правильні, як намальовані, брови надавали глибини та ніжності його темним, з синюватими білками очам.

Завдяки довгим рівним віям, його погляд набував тієї жагучої виразності, що хвилює салонних красунь і примушує оглядатись на вулиці простих дівчат із кошиками.

Млосна принадність його очей вселяла віру в глибоку думність і надавала ваги найнезначнішим його словам.

Густа блискуча й м'яка борода закривала його трохи завелику нижню щелепу.

Перекинувшись гречним словом, вони розійшлися.

Два дні згодом пан де Лямар зробив свою першу візиту.

Він наспів саме на огляд садової лавки, поставленої цього ж ранку під великим платаном проти вікон зали. Барон хотів до пари поставити й другу під липою, а мамця, ворог симетрії, цього не хотіла. Коли запитали віконта, він став за баронесу.

Потім він заговорив про тутешні краї, називаючи їх дуже «мальовничими», бо знайшов під час своїх самотніх прогулянок багато чудових «куточків». Вряди-годи його очі, ніби випадком, збігалися з очима Жанни, і її охоплювало дивне почуття від цього гострого раптового погляду, в якому світилось ласкаве захоплення і збуджена симпатія.

Батько де Лямара, що помер минулого року, якраз знав близького приятеля пана де Кюльто, батька баронеси, і викриття цього знайомства зняло нескінченну розмову про шлюби, дати й покровенства. Баронеса напружувала свою

пам'ять, згадуючи предків та нащадків інших родин, спритно кружляючи в складному лабіринті генеалогії.

— Скажіть, віконте, чи чули ви про Сонуа де Варфлер? Старший син, Гонтран, побрався з панночкою де Курсіль, з родини Курсіль-Курвіль, а молодший — з одною з моїх кузин, панночкою де ля Рош-Обер, своячкою Крізанжів. Так оцей пан де Крізанж був близький приятель мого батька і, мабуть, знав і вашого.

— Так, пані. Це ж той де Крізанж, що емігрував та що син його зруйнувався?

— Він самий. Він просив руки моєї тітки після смерті її чоловіка, графа д'Еретрі; але вона не схотіла одружитись із ним, бо він нюхав табаку. А чи знаєте, до речі, що сталося з Вілузаами? Вони з нещасливої долі покинули Турен коло 1831 року й оселилися в Оверні, і я про них більше не чула.

— Здається, пані, старий маркіз помер, упавши з коня, і покинув одну дочку, одружену з англійцем, а другу — за таким собі комерсантом Басолем, багатим, кажуть, що спокусив був її.

Зринали імена, почуті ще в дитинстві. І шлюби цих родин, однаково значних, набували в їхньому розумінні важливості великих громадських подій. Вони так говорили про людей, яких ніколи не бачили, ніби вони їх добре знали; а ті люди, десь в іншому краї, так само говорили про них; і вони здалека почували між собою зв'язок; мов ті приятелі, мов співники, через саму тільки приналежність до одного класу, до одної касты, до одної і тої шляхетної крові.

Барон, через свою досить дику вдачу та виховання, що ніяк не погоджувалось із віруваннями та забобонами світських людей, зовсім не знав околиць панства; він запитав про це віконта.

— О, в окрузі мало аристократів, — відповів пан де Лямар таким тоном, ніби казав, що по набережжю мало кролів, і з'ясував це докладніше. Тільки три родини було в найближчій околиці: маркіз де Кутельє, щось ніби голова нормандської аристократії; віконт та віконтеса де Брізвіль, родина високого коліна, але досить відлюдна, та ще страшний граф де Фурвіль, що ніби заморив свою дружину й живе тепер мисливцем у своєму замку де ля Врійєт, збудованому над ставком.

Кілька зайд, що туться серед них, купили собі маєтки там і там, але віконт їх не знає.

Віконт попрощався, і його останній погляд спинився на Жанні, так, ніби він окремо прощався з нею, щиріше й ніжніше.

Баронеса визнала його чарівним і, зокрема, дуже вихованим. Татусь відповів:

— Авжеж, певна річ, це дуже добре вихований хлопець.

Наступного тижня його запросили обідати. Тоді він почав бувати постійно.

Найчастіше він приходив коло четвертої години дня, йшов до мамці в «її алею» і пропонував їй руку в «її вправі». Якщо Жанна була вдома, вона підтримувала баронесу з другого боку, і вони втрьох поволі без перестану ходили туди й сюди рівною алеєю з краю в край. Він мало розмовляв з дівчиною. Але його чорні, оксамитові очі часто зустрічались із синьо-агатовими очима Жанни.

Кілька разів вони вдвох та барон спускались до Іпора.

Коли вони якось увечері гуляли на пляжі, до них підійшов дядько Лястік і, не виймаючи з рота своєї люльки, брак якої, мабуть, більше вразив би, ніж зникнення його носа, промовив:

— З таким вітром, пане бароне, можна було б завтра вирядитись аж до Етрета й назад любісінько повернутись.

Жанна стиснула руки:

— О тату, коли б ти згодився.

Барон обернувся до пана де Лямара:

— А ви як, віконтє? Поснідали б там.

І справу з мандрівкою відразу ж вирішили.

Жанна встала з світом. Вона почекала батька, що вдягався повільніше, і вони пішли по росі, спочатку долиною, потім лісом, що тремтів від пташиного співу. Віконт з дядьком Лястіком сиділи на коловороті.

Два моряки допомогли їм зсунути човна. Чоловіки, впираючись плечима в обшивку, щосили штовхали його. Він ледве посувався по кругляках. Лястік підкладав під киль намащені салом дерев'яні качалки, потім, ставши на місце, виводив своє протягле «ге-гоп», що мусило об'єднувати спільне зусилля.

Потрапивши до схилу, човен раптом зрушився й посунув униз по кругляках із тріском дертого полотна. Він спинився серед шуму прибою, і всі посідали на лавах; тоді двоє матросів, що лишилися на березі, зіпхнули їх на хвилі.

Легенький постійний бриз з чистого моря рябив воду. Поставлений парус злегка надимався, і барка спокійно попливла, тихо гойдаючись на хвилях.

Спочатку пішли в море. На обрії небо дугоюєдналось з океаном. На березі висока круча клала тінь біля підніжжя; подекуди зелені схили скель ясно освітлювало сонце. Позаду, з-за білого феканського насипу, виринали темні вітрила, а спереду височіла дивна на вигляд скеля, округла і з просвітом, нагадуючи величезного слона, що вмочує у хвилі свій хобот. То й був вузький прохід до Етрета.

Жанна, тримаючись рукою за обшивку, трохи притлумлена колисанням хвиль, дивилась в далечінь; їй здавалось, що в усьому світі є тільки три речі справді прекрасні — світло, простір і вода. Всі мовчали. Дядько Лястик, що тримав румпель і шкот, частувався раз у раз із схованої під лавою пляшки та смалив без упину свою куцу, здавалось, невгасиму люльку. З неї весь час виходила тоненька цівка синього диму, а друга така самісінька підилась із кутка його рота. І не видно було, щоб матрос запалював коли свою глиняну, чорнішу од смоли, трубку чи набивав її тютюном. Часом він виймав її з рота й пускав у море тим кутиком уст, де виходив дим, довгий струмінь темної слини.

Барон сидів спереду й доглядав вітрила замість матроса. Жанна і віконт сиділи поруч, обоє трохи схвильовані. Невідома сила примушувала їх зустрічатись очима, підводячи їх одночасно, ніби з наказу якоїсь спорідненої волі; між ними снувалась та тонка й неясна ніжність, що швидко родиться між двох молодих, коли юнак не бридкий, а дівчина гарна. Вони почували себе щасливими одне коло одного, мабуть, тому, що одне про одного думали.

Сонце підбивалось, мов хотіло з більшої височини споглядати безмежне море, що під ним лежало; а воно, ніби кокетуючи, загорнулось у легенький золотавий туман, що нічого не ховає, тільки ніжить далечінь. Світло розкидало полум'я, розтоплювало цю блискучу хмарину, і коли воно дійшло до своєї сили, вогкість випарувала, зникла, і рівне, як люстро, море стало мінитися проти сонця.

Глибоко зворушена Жанна прошепотіла:

— Як гарно!

Віконт відповів:

— Так, дуже гарно.

Ясне світло цього ранку будило відгомін в їхніх серцях.

І раптом виникли величезні арки Етрета, як кам'яні ноги, що йшли морем, такі високі, що під ними пропливали кораблі; перед першою з них стриміла біла шпильста скеля.

Човен причалив; барон, сплигнувши перший, тримав барку коло берега за ливу, а віконт зніс Жанну на землю, взявши її на руки, щоб вона не замочила ніг; потім вони пішли вгору по кругляках, поруч, схвильовані цим швидким притисненням, і раптом почули, як дядько Лястік сказав бароніві:

— А з них була б гарна пара, їй-богу.

Сніданок у маленькій їдальні коло пляжу був чудовий. На воді вони мовчали, бо океан заглушує голоси й думки, а коло столу вони стали балакучі, як школярі на вакаціях.

Найпростіші речі без упину тішили їх.

Дядько Лястік, сідаючи до столу, дбайливо сховав у берет свою люльку, що ще куріла, і всі засміялись. Муха, приваблена, мабуть, його червоним носом, кілька разів на нього сідала, і коли він проганяв її надто повільними, щоб спіймати, рухами, вона тікала на серпанкову завісу, вже забруднену її сестрами, і, здавалось, жадібно пильнувала кольористого носа матроса, бо відразу ж верталась і мости-лась на ньому.

Щоразу, коли муха прилітала знов, зривався регіт, і коли старий, обурений цим нападом, пробурчав: «Та й клята ж з біса», у Жанни й віконта аж сльози виступали, й вони запихали собі в рот серветку, щоб не кричати.

Після кави Жанна сказала:

— Може, пішли б погуляти?

Віконт підвівся, але барон волів краще полежати та погрітись проти сонця на кругляках.

— Ідїть, діти мої,— сказав він,— вертайтесь через годину.

Вони минули кілька місцевих заток, пройшли повз маленький замок, що скидався на велику ферму, і вийшли на рівну широку долину.

Колисання моря притомило їх, порушивши звиклу рівновагу, свіже солоне повітря їх зголоднило, потім сніданок їх трохи обважнив, а веселощі збудили нерви. Тепер вони

почували себе трохи сп'янілими від бажання побігти світ за очі в степ. Жанні дзвонило в ушах, її всю затопили нові раптові почуття.

На них падало пекуче сонце. Обабіч шляху хилилося стигле, обважніле від спеки жниво. Невгавуче сюрчали незчисленні, як трави, коники, тонкий, заглушливий крик їхній лящав у житі, в вівсі та в морському очереті.

Жодного іншого голосу не чути було під палким блакитним небом, що де-не-де починало жовтіти, ніби збираючись почервоніти, як той метал коло вогню.

Побачивши далі, праворуч лісок, вони пішли туди.

Під високими деревами, куди не могло пробитись сонце, простяглася вузенька, стиснута між двома косогорами, алея. З неї війнуло на них якоюсь цвіллю і прохолодою, тією вогкістю, що лоскоче тіло й проймає легені. Трава геть зникла, бо сюди не сягало сонце та вільне повітря, але землю скрізь вистелив мох.

Вони йшли вперед.

— Дивіться, он там можна трохи посидіти, — промовила вона.

Там стояло двоє старезних сухих дерев, і крізь просвіт між листям лився світляний потік, ogrівав землю, розбуджував насіння трав, кульбаб, живив біленькі, ніжні, як туман, квіточки та подібний на прядиво наперсник. Метелики, бджоли, кремезні шершні, величезні комарі, як кістяки мух, безліч летючих комах, рожеві крапчасті сонечка, зеленасті блискучі жуки, чорні рогачі населяли цей світляний і теплий колодязь, викопаний в холодній тіні густого листя.

Вони сіли, головою в холодок, ногами на сонце. Вони дивилися на це метушливе, мале життя, що зародив тут промінь, і зворушена Жанна казала раз у раз:

— Як гарно! Як хороше на селі! Мені часом хочеться бути мушкою чи метеликом і ховатися серед квіток.

Вони розмовляли про себе, про свої звички й уподоби тихим, щирим голосом, властивим друзям, що переказують якусь таємницю. Він казав, що йому набридло серед аристократичного панства, що він притомився від того порожнього одноманітного життя, де не побачиш ні правди, ні щирості.

Аристократичне панство! Їй дуже хотілось би знати його життя, але вона була наперед переконана, що воно гірше від сільського життя.

І що більше зближувались їхні серця, тим штучніше брили в них «пан» і «панна», тим частіше посміхались і збігались їхні погляди; і їм здавалось, що в них вливається пова добрість, якесь ширше почуття, інтерес до безлічі речей, що на них вони досі не зважали.

Вони повернулись; але барон пішов пішки до «Дівочого Покою» — грота, що звисав на шпилі скелі; і вони почекали його в ідальні.

Він з'явився тільки о п'ятій годині після довгої прогулянки берегом моря.

Знову сіли на барку; вона тихо посунула за вітром, непомітно, без найменшого струсу. Вітер набігав теплими подихами, надимаючи на мить вітрило, що за хвилину знову безсило спадало вздовж щогли. Тьмяна вода здавалась мертвою, і сонце ніжно схилилось до неї, виснадивши свій пал на дугастому шляху.

Дрімота моря скувала знову всім уста.

Жанна зрештою сказала:

— Як би мені хотілось помандрувати.

Віконт відповів:

— Звичайно, але ж сумно мандрувати самій, треба хоч удвох, щоб ділитися враженнями.

Вона замислилася.

— Це правда... хоч я люблю гуляти сама... так гарно мріяти на самоті...

Він пильно глянув па неї:

— Вдвох теж можна мріяти.

Вона опустила очі. Чи не патяк це? Може. Вона подивилася на обрій так, ніби хотіла побачити ще далі; потім поволі промовила:

— Мені хотілось би поїхати в Італію... і в Грецію... так, так, у Грецію... і на Корсіку. Там, мабуть, так дико й прекрасно.

Він волів краще Швейцарію через її дачі та озера.

Вона сказала:

— Ні, мені подобаються нові країни, як от Корсіка *, або дуже давні, повні спогадів, як Греція. Це ж так приємно — побачити сліди тих народів, яких історію ми знаємо з дитинства, побачити місця, де відбулися великі події.

Менш екзальтований віконт заявив:

— А мене вабить Англія; там дуже корисно побувати.

Так вони облинули всесвіт, від полюсів до екватора, сперечаючись про втіхи кожної країни, захоплюючись

увленими краєвидами та вигаданими звичаями таких народів, як китайці та лапландці; але з усього зробили наприкінці висновок, що найкраща країна в світі це Франція, з своїм поміркованим кліматом, прохолодним улітку й м'яким узимку, з своїми розкішними полями, зеленими лісами, великими спокійними ріками та культом мистецтва, що не розвинувся так ніде інде після великих часів Атен.

Потім вони замовкли.

Сонце, схиляючись, здавалось, сходило кров'ю; і широкий пломенистий слід, блискучий шлях, стелився від далекої межі океану аж до смуги, що креслила барка.

Удхнули останні подихи вітру; вода стала гладенька, і нерухомий парус почервонів. Безмежна просторінь заснула, огортаючи мовчанням зустріч двох стихій; і море, як дивоглядна коханка, вигинаючи своє блискуче і прозоре лоно, чекало вогненного коханця, що схилявся над нею. Він поспішав до неї, зайнявшись пурпуром од бажання обіймів. Нарешті він наздогнав її, і вона помалу його поглинула.

Тоді з обр'ю повіяло прохолодою; легке тремтіння пройшло по рухливих грудях води, ніби поглинене світло дихнуло на світ заспокоєнням.

Сутінки були недовгі; і от розгорнулася завітчана зорями ніч.

Дядько Лястік взявся за весла, і всі побачили, що море мінилось фосфоричним блиском. Жанна й віконт, одне біля одного, дивились на це мерехтливе світло, що барка лишала позад себе. Вони майже не думали, захоплені невиразним спогляданням, дихаючи вечірнім повітрям; Жанна оперлась рукою об лаву, і її сусід, ніби випадком, торкнувся її пальцем; вона не ворухнулася, щаслива й зникла од цього легкого дотику.

Повернувшись увечері до себе в кімнату, вона почувала себе дивно схвилюваною і такою зворушеною, що їй від усього хотілось плакати. Вона глянула на годинника і подумала, що бджілка на маятнику б'ється, як серце, як дружнє серце; що вона буде свідком усього її життя, супроводитиме її радості й печалі своїм бадьорим рівномірним цокотом, і вона спинила золоту мушку й поцілувала її в крильця. Так вона цілувала б увесь світ. Вона згадала, що сховала десь у шухляді стару, колишню ляльку; вона знайшла її, подивилась на неї радісно, мов зустрівши улюбленого друга, і, притискаючи цяцьку до грудей,

вкрила палкими поцілунками мальовані щічки й кучеряве прядиво волосся.

Тримаючи її в руках, вона замислилась.

Чи не він це, обіцяний їй тисячами таємних голосів наречений, що його послала безкрайно добра доля? Чи не та це створена для неї істота, що їй вона присвятить своє життя? Чи не вони призначені одне одному, що їх ніжність зіллється, з'єднається нерозривно й породить кохання?

Вона не відчувала ще тих бурхливих поривів, того божевільного захоплення, того глибокого піднесення, що мала їх за жагу; хоч їй здавалось, що вона починає його кохати, бо не раз од згадки про нього вона вся завмирала, а вона ж думала про нього невпинно. Його присутність хвилювала їй серце, вона червоніла й блідла, зустрічаючи його погляд, і тремтіла, чуючи його голос.

Вона дуже кепсько спала цю ніч.

Так щодень більше захоплювало її безмежне бажання кохати. Вона раз у раз допитувала себе, ворожила на стокротках, на хмарах, на монетах, підкинутих угору.

Якось увечері батько сказав їй:

— Причепурись завтра вранці.

Вона спитала:

— Нащо, тату?

Він відповів:

— Це секрет.

І коли вона вранці бадьоро зійшла вниз у ясному вбранні, то побачила на столі в вітальні коробки з цукерками, а на стільці величезний букет.

На подвір'я в'їхав екіпаж. На ньому був напис: «Дера, цукерник у Фекані. Весільні страви» — і Людівіна, за допомогою кухарчати, витягла через двері екіпажа великі плескати-кошики, що дуже смачно пахли.

З'явився віконт де Лямар. Його панталони облягали йому ногу й були підв'язані штрипками під гарненькими лакованими черевиками, що виявляли малу його ногу. На грудях, крізь виріз довгого, стягнутого в талію сурдута, видно мереживо його жабо; тонка, пов'язана кількома скрутами краватка змушувала його високо тримати свою прекрасну, чорняву голову — ознаку великої пляхетності. Він мав не звичайний вигляд, той особливий вигляд, що його несподівано надає одяга найзнайомішим обличчям. Жанна здивовано дивилась на нього, так, ніби досі ніколи

не бачила; він здавався їй довершеним джентльменом, великим паном з голови до п'ят.

Він уклонився посміхаючись.

— Ну, моя кумо, чи готові ви?

Вона пробурмотіла:

— Та що це? В чому річ?

— Зараз дізнаєшся,— мовив барон.

Під'їхала коляска; пишно вбрана мадам Аделаїда зійшла з своєї кімнати, опираючись на руку Розалії, яку так схвилювала елегантність де Лямара, що татуньо прошепотів:

— Гляньте, віконте, нашій покоївці ви, здається, до вподоби.

Він почервонів до вух, удав, що не почув, і, взявши великий букет, подав його Жанні. Вона взяла його, ще більш здивована. Всі четверо сіли в екіпаж, і кухарка Людівіна, що принесла баронесі на підживлення холодного бульйону, сказала:

— Справді, мадам, можна подумати, що це весілля.

В'їхавши в Іпор, вони встали і пішли селом; їм назустріч виходили з хат матроси в новій одежі, на якій ще було видно згортки, вітали їх, стискували руки баронові, і йшли за ними, мов у процесії.

Віконт запропонував руку Жанні і пішов з нею попереду.

Прийшовши до церкви, всі спинилися; хлопець-прислужник виніс великий срібний хрест, а за ним друге хлопця в червоному з білим стихарі винесло чашу з свяченою водою і кропило.

За ними йшло троє старих співаків, що з них один кульгав, потім серпентник, потім кюре, якого позолочена, підперезана зверху епітрахіль надималась на випнутому животі. Він привітався посмішкою й легким уклоном голови; потім, приплющивши очі, шепочучи молитву, насунивши мало не на носа шапочку, він пішов за своїм штабом у стихарях, простуючи до моря.

На пляжі їх чекала юрба круг нової, виквітчаної гірляндами барки. Її щогла, вітрило та снасті були оповиті довгими стьожками, що тріпотіли на вітрі, а її назва «Жанна» ясніла золотими літерами на кормі.

Дядько Лястік, шкіпер цього судна, збудованого коштом барона, виступив назустріч походові. Всі чоловіки разом зняли свої шапки, а лава святениць, у відлогах

і широких чорних кернях, що спадали великими згортками з пліч, стала колом навколішки перед хрестом.

Їюре став між двома прислужниками по один бік човна, а по другий троє старих співаків, у брудному білому вбранні, неголені й поважні, не зводячи з нót очей, голосили на все горло серед ясного ранку.

Щоразу, як вони зводили дух, серпентник ревів сам, і його сіренькі очі зникали в надутих повітрях щоках. Він так надимався, що навіть на чолі й на шиї шкіра йому, здавалось, відставала від тіла.

Нерухоме, прозоре море, здавалось, зосереджено дивилось на хрещення свого човна, набігаючи на берег дрібними, з палець заввишки, хвилями, і тихо хлюпотіло, так, ніби хто громадив граблями хвилі. А в блакитному небі кругами лінули великі чайки, розгорнувши білі крила, летіли геть, вертались і кружляли над коліноскиленою юрбою, ніби цікавились, що саме тут робиться.

Служба закінчилась співом «Амінь», що його тягли хвилин з п'ять, і священник проквоктав глухим голосом кілька латинських слів, з яких можна було розібрати тільки звучні закінчення.

Після цього він обійшов круг барки й покропив її свяченою водою, потім спинився й почав бурмотіти молитву, стоячи край човна проти хрещеного батька та матері, що нерухомо тримались за руки.

Юнак зберігав свій поважний погляд, але дівчина мліла, охоплена раптовим почуттям, і почала так тремтіти, що їй зацокали зуби. Мрія, що її хвилювала з якогось часу, враз набула, мов та галюцинація, реальної видимості. Говорили про весілля, он благословля священник, люди в стихах співають молитов; чи не її це вінчають?

Чи її пальці нервово затремтіли, чи нестриманість її серця полилася жилами до сусіднього серця? Чи зрозумів він, чи збагнув, чи був охоплений, як і вона, якимось сп'янінням, чи просто знав з досвіду, що ніяка жінка проти цього не встоїть? Вона раптом відчула, що він стискує їй руку, спочатку тихо, потім дедалі міцніше, мов хотів, її зламати. І не мінячись в обличчі, і так, щоб цього ніхто не помітив, він сказав, так, він напевно сказав і дуже виразно:

— О Жанно, коли б схотіли, це були б наші заручини. Вона дуже поволі схилила голову; може, цим вона

хотіла сказати «так». І священик, що кропив ще свяченою водою, бризнув їм кілька крапель на пальці.

Обряд скінчено. Жінки підвелися. Повертались безладною юрбою. Хрест у руках прислужника втратив усю свою повагу; він швидко линув; хитаючись справа наліво або схиляючись уперед, трохи не падаючи комусь на голову. Позаду мовчки, без молитов, підстрибував священик; співаки й серпентник зникли в завулку, щоб швидше роздягтися, і матроси поспішали гуртами. Одна думка, що віяла на них пахощами кухні, підгонила їх ноги, викликала слину в роті, спускалася в шлунок, де заводили свою пісню кишки.

У «Тополях» їх чекав гарний сніданок.

На подвір'ї під яблунами стояв великий стіл. Коло нього сіло шістдесят душ моряків і селян. Поруч баронеси, в центрі, сиділо двоє кюре — один з Іпора, другий з «Тополь». Проти, поруч барона, сидів мер з дружиною, худою, вже пристаркуватою селючкою, що без кінця віталася на всі боки, легенько киваючи головою. Обличчя в неї було вузьке, здовжене високим нормандським очіпком — справжня куряча голова з білим гребінцем, з круглими, завжди здивованими очима; і їла вона дрібно та швидко, немов дзьобала носом тарілку.

Жанна раювала поруч свого кума. Вона вже нічого не бачила, нічого не знала, й мовчала, її голова була затуменіна радістю.

Вона спитала його:

— Як же вас звать?

Він сказав:

— Жюльєн. Хіба ви не знали?

Але вона нічого не відповіла й подумала: «Як часто я повторюватиму це ім'я».

Коли бенкет закінчився, подвір'я полишили матросам, а самі перейшли по другий бік замка. Баронеса розпочала свою вправу, опираючись на барона, в супроводі двох священиків. Жанна й Жюльєн пішли до гаю вузькими, зарослими стежками. Раптом він схопив її руки:

— Скажіть, хочете бути моєю дружиною?

Вона ще більше похилила голову, а що він шепотів: «Відповідайте, благаю вас», вона тихо підвела на нього очі, і він прочитав відповідь у її погляді.

Якось уранці барон зайшов до Жанни в кімнату, коли вона ще не вставала, і сказав, сівши в ногах:

— Віконт де Лямар просив у нас твоєї руки.

Їй хотілось сховати своє обличчя під ковдру.

Батько провадив:

— Ми відклали свою відповідь на якийсь час.

Вона задихалась від хвилювання. За хвилину барон, посміхаючись, додав:

— Ми нічого не хотіли робити без тебе. Мати і я нічого не маємо проти цього шлюбу, але й не хочемо тебе силувати. Ти далеко багатша за нього, але коли справа йде про щастя цілого життя, на гроші не можна зважати. В нього нема батьків, коли б ти вийшла за нього, до нас у родину ввійшов би син, а за кимсь іншим наша дочка пішла б між чужі. Хлопець нам подобається. А тобі самій він подобається?

Вона прошепотіла, почервонівши аж по волосся:

— Я згодна, тату.

І татусь, дивлячись їй у вічі та сміючись увесь час, про- бурмотів:

— Я так і догадувався, панно.

До вечора вона була як п'яна, не знаючи, що вона робить, машинально беручи одні речі замість інших, почувуючи в ногах незвичайну втому, хоч вона й не ходила.

Коло шостої години, коли вона з мамцею сиділа під платанами, з'явився віконт.

Серце Жанни божевільно забилося. Юнак, здавалось, зовсім не був схвилюваний. Підійшовши, він узяв і поцілував пальці баронеси, потім, підносячи тремтячу руку дівчини, припав до неї довгим, ніжним і вдячним поцілунком.

І почався радісний час заручин. Вони розмовляли на самоті по кутках у залі або сидячи на косогорі в гаю перед диким степом. Часом вони гуляли по маминій алеї, він — говорячи про майбутнє, вона — втупивши очі в пилявий слід від баронесиної ноги.

Коли справу було ухвалено, то її хотіли швидше розв'язати; погодилися, що вінчання відбудеться через півтора місяця, 15 серпня, і що молоді відразу ж рушать у весільну мандрівку. Коли Жанну спитали, яку країну вона хоче одвідати, вона спинилася на Корсіці, де можна бути більше на самоті, ніж в італійських містах.

Вони чекали моменту свого з'єднання без великої нетерплячості, обвіяні ніжністю, зазнаючи тонких чарів незначних пестоців стиснених рук, пристрасних, таких довгих поглядів, де ніби зливались їхні душі; бажання обіймів тільки неясно бентежило їх.

Вирішили нікого не запрошувати на весілля, крім тітки Лізон, баронесиної сестри, що жила пансіонеркою в одному з версальських монастирів.

Баронеса хотіла, щоб після батькової смерті сестра жила при ній, але стару панну переслідувала думка, що вона всім заважає, що вона нікому не потрібна і може тільки набридати; тому вона оселилася в одному з тих монастирських притулків, що наймають помешкання сумним і самотнім у житті людям.

Вряди-годи приїздила на місяць-два в родину.

Це була маленька жінка, що мало говорила, з'являлась тільки до столу й відразу ж ішла до себе в кімнату, де увесь час сиділа замкнувшись.

Вона здавалася лагідною бабунею, хоч їй було сорок два роки, очі мала ніжні й сумовиті; в родині з нею ніколи не рахувались. Малою вона не була ні гарненька, ні жвава, її ніколи не цілували, і вона спокійно й слухняно сиділа десь у кутку. З того часу вона завжди була занедбана. Коли вона стала дівчиною, до неї ніхто не залицявся.

Це була як тінь, як звикла річ чи живі меблі, що їх бачать щодня, але ніхто на них не зважає.

Сестра, за звичаєм батьківського дому, теж мала її за невдаху, за зовсім нікчемну істоту. До неї ставилися з безсоромною фамільярністю, що мала в собі щось зневажливо-прихильне. Її звали Ліза, і це кокетливе, молоде ім'я, здавалось, муляло їй самій. Побачивши, що вона не виходить і не вийде ніколи заміж, з Лізи зробили Лізон. Коли народилась Жанна, вона стала «тітка Лізон», скромна чепурненька родичка, надзвичайно боязка навіть із сестрою та зятем, що її все-таки любили, але невиразним мішаним почуттям байдужої ніжності, несвідомого співчуття та природної доброзичливості.

Часом баронеса, згадуючи свою далеку молодість, казала, щоб визначити час:

— Це було тоді, як з Лізон трапилась пригода.

Докладніше про це не говорили, і ця «пригода» лишалась у якомусь тумані.

Якось увечері Ліза, якій було двадцять років, з доброго дива кинулась у воду. Ніщо в житті чи в поведженні не давало приводу передбачати таке божевілля. Її витягли напівмертву, і батьки, обурено здіймаючи руки, не дошукуючись таємничого приводу цього вчинку, задовольнилися самими розмовами про «пригоду», так, ніби мова йшла про випадок з конем Коко, що перед тим зламав собі ногу в вибоїні й що його довелося добити.

З того часу Лізу, а потім Лізон, мали за дуже обмежену істоту. Вибачлива зневага, що вона викликала в своїх родичах, помалу проходила в серця всіх, хто її оточував. Маленька Жанна, з властивою дітям проникливістю, теж зовсім не клопоталась нею, ніколи не залазила до неї в ліжко приголубитися, ніколи не прокрадалась до неї в кімнату. Здавалось, тільки покоївка Розалія, що прибирала цю кімнату, знала, де вона живе.

Коли тітка Лізон входила до їдальні снідати, «дитина» із звички підходила, підставляла для поцілунку чоло, та й годі.

Коли комусь треба було з нею поговорити, по неї посилали слугу, а якщо її не знаходили, про неї ніколи не турбувались, ніколи не думали, нікому і в голову не спадало поцікавитись і спитати:

— Слухайте, я ж не бачив цього ранку Лізон.

Вона зовсім не відбирала місця; це була істота, що живе непомітно навіть для найближчих до себе людей, ніби щось нез'ясоване, і смерть її не становить ні втрати, ні порожнечі в домі; та істота, що не вмє увійти ні в життя, ні в звички, ні в любов тих, хто поруч неї живе.

Коли хто казав «тітка Лізон», ці слова ні на кого не справляли, мовляв, ніякого враження. Так, ніби мова мовилась про кавника чи цукерницю.

Вона завжди ходила дрібно й тихо, ніколи не робила жодного шелесту, ніколи нічого не зачіпала і всім речам, здавалось, надавала якоїсь беззвучності. Її руки були ніби з вати, так легко й обережно тримала вона взяту річ.

Вона приїхала в половині липня, дуже схвильована думкою про це весілля. Вона привезла силу подарунків, та тому, що вони були саме від неї, на них майже не звернули уваги.

Другого дня по приїзді всі уже забули, що вона тут.

А вона надзвичайно хвилювалась і не зводила очей з молодих. Вона з дивною енергією, гарячково й запопадливо,

клопоталась посагом, працюючи як проста швачка в своїй кімнаті, де її ніхто не одвідував.

Раз у раз вона показувала баронесі хустки, що сама зарубила, серветки, де повишувала літери, та питала:

— Так буде добре, Аделаїдо?

І мамця, неуважно оглядаючи річ, відповідала:

— Не клопочися вже так, моя бідна Лізон.

Якось увечері, наприкінці місяця, після пекучого дня, зійшов місяць серед тієї ясної й теплої ночі, що хвилює, зворушує, підносить людину і розбуджує, здається, всю приховану поезію душі.

Ніжні подихи полів котились у тиху вітальню. Баронеса з бароном ліниво грали в карти в світлому колі, що його клав на стіл абажур з лампи; тітка Лізон сиділа між них і плела, а молоді, перехилившись у розчинене вікно, дивились на залитий місяцем сад.

Липа й платани клали свою тінь на широкі луки, білясті й лискучі, що простяглися аж до чорного гаю.

Непереможно зваблена ніжними чарами цієї ночі і тугманним сяєвом дерев і зела, Жанна сказала батькові:

— Татуньо, ми підемо трохи погуляти по траві коло замка.

Барон відповів, не кидаючи гри:

— Ідїть, дітки.

І знов взявся до партії.

Вони вийшли й почали поволі ходити по великому білому моріжку аж до ліска вдалині.

Час минав, а вони й не думали вертатись. Стомлена баронеса хотіла спати.

— Треба покликати закоханих,— сказала вона.

Барон скинув поглядом на просторий осяяний сад, де ніжно блукали дві тіні.

— Дай їм спокій,— сказав він,— надворі так гарно. Лізон їх почекає, правда ж Лізон?

Стара панна підвела стурбовані очі і боязко відказала:

— Добре, я їх почекаю.

Татусь поміг баронесі підвестися і сказав, сам стомлений денною спекою:

— Я теж лягаю спати.

І пішов разом з дружиною.

Тоді тітка Лізон теж устала і, покинувши на поруччі фотеля почату роботу, вовну й великий дріт, схилилась на підвіконня і почала милуватись чарівною ніччю.

Наречені безперестанку ходили по моріжку, від ганку до гаю. Вони стискували одне одному руки й мовчали, мов забувши самих себе, охоплені поезією, що нею дихала земля.

Аж ось Жанна зауважила в рамці вікна силует старої дівчини, що вирізнявся при світлі лампи.

— Гляньте,— сказала вона,— он тітка Лізон дивиться на нас.

Віконт підвів голову і відповів так байдуже, як говорять не думаючи:

— Так, тітка Лізон на нас дивиться.

І вони далі мріяли, ходили, голубилися.

Роса упала на траву, і холодок нагонив на них легеньке тремтіння.

— Тепер вернімось,— сказала вона.

І вони вернулись.

Коли вони зайшли до вітальні, тітка Лізон уже знову плела; вона низько схилилась над роботою, і її худі пальці трохи тремтіли, немов вони дуже стомились.

Жанна підійшла до неї.

— Тьотю, вже час спати.

Стара пані повернула очі — вони були червоні, ніби від сліз. Закохані не звернули на це ніякої уваги, але юнак раптом побачив, що маленькі черевички дівчини геть заросені. Він стурбувався й ніжно спитав:

— Чи не замерзли ваші любі ніжки?

Зненацька тітчині пальці так затрусились, що плетиво випало з них, клубок вовни покотився далеко по паркету, і вона, раптом затуливши обличчя руками, почала конвульсійно ридати.

Наречені здивовано й нерухомо дивились на неї. Жанна схилилась до її колін, розняла їй руки, схвильовано питаючи:

— Та що тобі, що тобі, тьотю Лізон?

Тоді нещасна жінка відповіла, заникаючись від сліз і туги:

— Це коли він тебе спитав... Чи не змерзли ваші... ваші любі ніжки... Мені ніхто так не казав... ніколи... ніколи...

Враженій і розчуленій Жанні хотілось, проте, сміятися, уявивши коханця, що шепоче про любові тітці Лізон; а віконт одвернувся, щоб сховати свою посмішку.

Та тітка раптом підвелася, покинувши свою вовну долі,

а плетиво на фотелі, і похапцем пішла без свічки темними сходами, помацки шукаючи свою кімнату.

Лишившись на самоті, молоді радісно й зворушено перезирнулися. Жанна прошепотіла:

— Бідна тьотя...

Жюльєн зауважив:

— Вона, мабуть, цього вечора трохи збожеволіла.

Вони держалися за руки, не зважаючи розлучитись, і тихо, тихенько обмінялись першим поцілунком коло порожнього крісла, що допіру покинула тітка Лізон.

На другий день вони зовсім не згадували про сльози старої панни.

Два останні перед вінчанням тижні Жанна була рівна і спокійна, немов стомлена ніжним хвилюванням.

А ранком вирішального дня їй і зовсім ніколи було міркувати. Вона відчувала якусь велику порожнечу в усій істоті, ніби її тіло, кров і кості розтанули; беручи що в руку, вона бачила, як дуже тремтять її пальці.

Вона опам'яталась тільки в церкві, при співах під час відправи.

Заміжня. Так, вона заміжня. Все, що було до цього моменту, всі рухи й події здавались їй сном, справжнім сном. Бувають моменти, коли здається, що все кругом змінилось; навіть жести набувають нового значення, і самий час, здається, точиться якимось незвичайно.

Вона почувала себе збентеженою, а ще більше — здивованою. Ще напередодні в її існуванні ніщо не змінилось, тільки давня надія її життя стала ближча, чутніша. Вона заснула дівчиною, а тепер вона жінка.

Вона перейшла, отже, межу, що ховає, здається, майбутнє з усіма його радощами, всім вимріяним щастям. Перед нею ніби розчинились двері, вона мала увійти в сподіване невідоме.

Обряд кінчився; пройшовши майже до порожньої ризниці, — бо нікого не запрошено, — вони зрештою виійшли.

Коли вони з'явилися на дверях церкви, розітнуввся такий гуркіт, що молода аж кинулась, а баронеса голосно скрикнула; це селяни вітали молодих пострілами; вибухи не вщухали до самих «Тополь».

Для баронської родини, для місцевого священика і священика з Іпора, для молодого та обраних серед місцевих заможних хліборобів свідків улаштували закуску.

Потім вони гуляли по саду, чекаючи обіду. Барон, баронеса, тітка Лізон, мер та абат Піко ходили туди й сюди по мамциній алеї, а по суміжній великими кроками походжав другий священик, читаючи требник.

Чути було, як по другий бік замка буйно гуляли селяни, що пили сидр під яблунями. Святкова юрба з усієї околиці заступила подвір'я. Хлопці й дівчата ганялись одне за одним.

Жанна й Жюльєн через гай зійшли на косогір і мовчки почали дивитись на море. Було трохи свіжо, дарма що була половина серпня, віяв північний вітер, і сонце великим колом гостро блищало на синьому небі.

Шукаючи затишку, молоді пішли праворуч через рівнину до хвилястої, порослої лісом долини, що спускається до Іпора. Коли вони дійшли до переліска, ніякі вітри вже не турбували їх; вони покинули шлях і звернули на вузьку стежку, що зникала під листом. Вони ледве посувались вперед, і вона почула, як поволі оповила їй стан рука.

Вона мовчала, задихаючись; її серце кидалось, і подих уривався. Низьке гілля торкалось їхнього волосся, вони часто нахилялись, щоб пройти. Вона зірвала листок, під низом його причаїлось два сонечка, мов пара крихких червоних черепашок.

Тоді вона, трохи заспокоївшись, безневинно сказала:

— Дивіться: ось сім'я.

Жюльєн торкнувся губами її вуха:

— Сьогодні ввечері ви будете моєю дружиною.

Хоч вона й багато про що довідалась, живучи на селі, а мріяла тільки про поезію кохання, тому здивувалась. Його дружиною? Хіба вона не його дружина?

Тоді він почав цілувати її дрібними, швидкими поцілунками в скроню та в шию, де вилися перші волосинки. Від цих несподіваних чоловікових поцілунків, що були для неї незвичайні, вона раз у раз мимоволі відхиляла голову, щоб уникнути пестошів, хоч вони й захоплювали її.

Раптом вони вийшли на узлісся. Вона спинилася, зняковівши од того, що зайшла так далеко. Що подумують?

— Вернімось,— сказала вона.

Він одвів руку, якою стиснув її стан, і, повернувшись, вони стали навпроти так близько, що відчували свої подихи на обличчях; спинились і глянули одне на одного. Глянули таким пильним, гострим, проникливим поглядом,

ніби їхні душі злилися. Вони шукали одне одного в очах, і далі, в таємничих глибинах істоти; вони приймали одне одного мовчазним, упертим питанням. Чим вони будуть одне одному? Яке буде життя, що вони разом починають? Радощі, щастя чи розчарування несуть вони одне одному в довгому, незламному шлюбі? І їм обом здавалося, що вони бачать одне одного вперше.

І раптом Жюльєн, поклавши руки своїй дружині на плечі, поцілував її просто в уста так глибоко, як вона досі ще не знала. Цей поцілунок пройняв її, пройшов у її жили аж до кісток, і від нього її охопило таке незрозуміле хвилювання, що вона пристрасно відштовхнула Жюльєна обома руками, сама трохи не впавши навзсак.

— Ходімо, ходімо відціль, — бурмотіла вона.

Він нічого їй не відповів, тільки взяв її за руки й не випускав.

Вони не перемовились і словом до самого дому. Решта дня здалася їм довгою.

До столу сіли ввечері.

Обід, наперекір нормандським звичаям, був простий і короткий. Якась ніяковість сковувала гостей. Тільки священики, мер та четверо запрошених фермерів виявили трохи тих буйних веселощів, що личать на весіллях.

Сміх, здавалось, ущух, і лишень мер підживлював його яким-небудь слівцем. Було коло дев'ятої години; подали каву. Надворі, під яблунями, починався селянський бенкет. Крізь відчинене вікно видно було все свято.

Від почеплених на гілках свічок листя здавалось сіро-зеленим. Селяни й селянки танцювали колом, виводячи дикий мотив танцю під супровід двох скрипок та кларнета, що примостилися, замість естради, на великому кухонному столі. Безладні співи селян часом зовсім заглушала звук інструментів, і крихка музика, переривана буйним криком, здавалось, падала з неба шматками, клаптиками розсипаних нот.

Юрба пила з двох великих бочок, що стояли серед запалених смолоскипів. Дві прислужниці, не перестаючи, полоскали в кадубі склянки й кухлі, потім підставляли їх, не витираючи, під крани, звідки цівкою точилось червоне вино або чистий золотий сидр. Навколо тиснулись спраглі танцюристи, спокійні діди, спітнілі дівчата, простягали руки, хапали й собі будь-який посуд і, захиливши

голову, пили великими ковтками те питво, що їм більше було до сподоби.

На столі лежав хліб, масло, сир і ковбаса. Кожен вряди-годи підходив сюди перекусити, і це здорове та буйне свято під наметом освітленого листу наганяло на похмурих гостей у замку бажання теж танцювати, пити досхочу з тих грубесних бочок, заїдаючи скибкою хліба з маслом та сирою цибулею.

Мер, відбиваючи такт своїм ножем, гукнув:

— Бий його сила божа, от так гуляють, мов на весіллі в Ганаші*.

Покотився стриманий сміх. Але абат Піко, природний ворог цивільної влади, відмовив:

— Ви, мабуть, хотіли сказати — в Кані?*

Але мер не погодився на науку:

— Ні, панотче, я знаю, що кажу. Коли я кажу у Ганаші, так значить у Ганаші.

Всі встали і перейшли до вітальні. Потім на якийсь час пристали до веселих селян, і, врешті, гості попрощались.

Між бароном та баронесою виникла якась тиха суперечка. Мадам Аделаїда більш задихана, ніж звичайно, здавалось, відмовлялась від того, що просив її чоловік; кінець кінцем, вона промовила мало не вголос:

— Ні, друже, я не можу, я не зумію до цього взятися.

Тоді татуньо раптом покинув її і наблизився до Жанни:

— Хочеш трошки пройтися зо мною, моя донечко?

— Як твоя ласка, тату,— зворушено відповіла вона. І вони пішли.

Скоро вони вийшли з дверей, з боку моря на них дихнув легкий, сухий вітерець, той прохолодний літній вітерець, в якому вже почувається віяння осені.

То вкриваючи, то знов одкриваючи зорі, неслися по небу хмари.

Взявши дочку під руку, барон ніжно стискав їй пальці. Кілька хвилин йшли мовчки. Він видавався нерішучим і схвильованим. Але врешті наважився.

— Дитино моя, я повинен взяти на себе трудну роллю, яка більш підходить твоїй матері, але як вона відмовляється, треба, щоб я заступив її в цьому. Я не знаю, що відомо тобі з питань життя. Є таємниці, які ховають від дітей, а особливо від молодих дівчат, що повинні залишатися чистими душею, бездоганно чистими до моменту, доки

ми їх віддаємо до рук чоловіка, що візьме на себе піклування про їхнє щастя. Саме цьому чоловікові й випадає відхилити завісу, накинуту на солодку таємницю.

Але ж дівчата, коли ніяке підозріння ще не виникло в них, часто бувають обурені тією трохи грубою реальністю, що її сховано за мріями кохання. Ображені душею й тілом, вони відмовляють чоловікові в тім, що закон, закон людський та закон природи дає йому, як безумовне право. Я не можу більше сказати тобі, моя дорога; але не забувай того, що ти вся цілком належиш своєму чоловікові.

Що ж справді вона знала? Про що вона могла догадуватись? Вона почала труситися, пригнічена якоюсь тяжкою журбою, неспокійною, як лихе передчуття.

Вони повернулися і з несподіванки зупинилися в дверях вітальні. Мадам Аделаїда, впавши на груди Жюльєнові, ревне плакала. Рясно текли її сльози, і ридання, неначе їх видимавав ковальський міх, здавалось, разом виходили з носа, рота і очей. А віконт, збентежений та незграбний, підтримував гладку жінку, що впала на його руки, доручаючи йому свою дорогу, любов, свою кохану донечку.

Барон кинувся на поміч.

— О без сцен, без ніжностей, будь ласка, — сказав він і, взявши баронесу, посадовив її в кріслі, тимчасом як вона утирала обличчя.

— Ну, дитино, поцілуй зараз матір та й лягай спати, — обернувся він до Жанни.

Ладна теж заплакати, Жанна швидко поцілувала батьків і швиденько вийшла.

Тітка Лізон пішла вже до свого покою. Барон та його дружина залишилися з Жюльєном. Всі троє почували себе так ніяково, що ніхто з них не міг промовити ні слова, чоловіки у фраках, стоячи, збентежено перезиралися, а мадам Аделаїда пригнічено сиділа в кріслі; останні схлипи ще душили її. Їх змішання ставало нестерпучим, і барон почав розмову про подорож, що молоді мали розпочати за кілька днів.

Тим часом Розалія, заливаючись сльозами, роздягала Жанну в її кімнаті. Руки її ніби блукали осліп, вона не знаходила вже ні шнурків, ні шпильок, здавалася ще більш зворушеною, ніж її господиня. Але Жанна не звертала уваги на сльози свої служниці; їй здавалось, що вона ввійшла в якийсь інший світ, опинилася на якійсь

іншій землі, відокремлена од всього, що вона знала раніш, од всього, що так любила. Їй здавалося, що все в її житті, все в її розумі було перекинуто і враз навіть якось дивно спало на думку: «Чи кохає вона свого чоловіка?» Раптом він видався їй наче чужий, з яким вона ледве знайома. Ще три місяці тому вона зовсім не знала про його існування, а тепер вона була вже його жінкою. Нащо це? Нащо так швидко кидатися до шлюбу, ніби в провалля, що відкрилося під ногами?

Залишившись у нічному вбранні, вона сковзнула в ліжко; холодні простирала, що збуджували тремтіння, ще більшили те почуття холоду, самоти та суму, що вже дві години гнітило її душу.

Вся ще в сльозах вийшла Розалія; Жанна почала чекати. Чекала вона неспокійно, з пригніченим серцем, чекала того, про що в неясних виразах попередив її батько і чого вона добре собі не уявляла, чекала несвідомої розгадки цієї великої таємниці кохання.

Хтось тричі стукнув у її двері, хоч вона й не чула кроків на сходах. Вона страшенно затремтіла і нічого не відповіла. Постукали ще раз, потім скригнув замок дверей. Вона заховалася з головою під ковдру, неначе б до неї прокрався злодій. Чиїсь черевики тихо рипнули на паркеті, і раптом хтось доторкнувся до її постелі.

Жанна відчула якийсь нервовий переляк і тихо скрикнула. Визволивши з-під ковдри голову, вона побачила Жюльєна, що стояв біля ліжка і всміхаючись дивився на неї.

— О, як ви мене злякали! — сказала вона.

— Хіба ж ви мене зовсім не чекали? — спитав він. Вона не відповіла. Він був зодягнений у фрак і мав свою звичайну поважну поставу гарного хлопця; Жанна тяжко засоромилася, що лежить ось так перед такою коректною людиною.

Вони не знали більш, що казати, що робити, не відважуючись навіть дивитися один на одного в цей значний і рішучий момент, од якого залежить інтимне щастя всього життя.

Він, мабуть, несвідомо почував, яку небезпеку таїть у собі те змагання, що має зараз бути, яке гнучке самовладання, яку вмилу ніжність треба мати, щоб нічим не образити тонкої сором'язливості, ніжної чистоти та делікатності вихованої у мріях дівочої душі.

Тоді, легко взявши та поцілувавши її руку, він, немов перед вітарем, опустився перед ліжком навколішки і прошепотів так тихо, як подих вітру:

— Чи будете ви мене любити?

Одразу заспокобна, вона підвела свою оточену хмарою мережок голову і всміхнулася:

— Я вже люблю вас, мій друже.

Він узяв до своїх вуст маленькі пальці дружини і змі-
неним через те голосом запитав:

— І ви доведете, що любите мене?

Знов збентежена, не усвідомлюючи своїх слів і тільки згадуючи батькову науку, вона відповіла:

— Я ваша, мій друже.

Жюльєн покрив її руку вогкими поцілунками і, поволі підводячись, нахилився до її обличчя, яке вона знову хотіла сховати.

Несподівано сягнувши рукою поверх ліжка, він обняв жінку через ковдру, а другу руку просунув під подушку і підняв її разом з головою. І тоді тихо-тихесенько запитав:

— Тоді, може, ви дасте мені малюсіньке місце біля себе?

Йй стало страшно, страшно інстинктивно, і вона пролепетала:

— О, ще не треба, прошу вас.

Він, здавалось, збентежився, трохи образився і відповів, благаючи, але шорстким тоном:

— Чом не зараз, коли ми все одно прийдемо до цього?

Вона розгнівалася на нього за ці слова, але, знесилена й покірна, сказала вдруге:

— Я ваша, мій друже.

Тоді він швидко зник в умивальній кімнаті. Жанна виразно чула його рухи, шелест вбрання, брязкіт грошей в кишені, падання черевиків одного по одному.

Потім у нічній білизні та шкарпетках він швидко перейшов кімнату, щоб покласти на коминак годинника. Потім він повернувся і перебіг у суміжну маленьку кімнатку, порався там ще трохи; Жанна швидко відвернулась на другий бік і заплющила очі, бо почувала, що він з'явився.

Вона схопилась, ніби бажаючи сплигнути на підлогу, коли по її носі сковзнула друга нога — холодна та волосата.

Затуливши руками лице, не тямлячи себе, ладна кричати з переляку, вона забилася аж у куток ліжка.

Тоді він ухопив її в обійми, хоч вона й була повернена до нього спиною, і почав жадібно цілувати її шию, мережки нічного чіпця, вишитий комірець сорочки.

Вона не ворушилась, задерев'янівши зі страху, чуючи міцну руку, що шукала її притиснутих ліктями грудей. Вона задихалася, обурена цими грубими доторками; їй хотілось схопитись, утекти, замкнутися десь найдалі од цього чоловіка.

Але він вже не ворушився. Жанна тільки чула на своїй спині його тепло. Тоді вона трошки заспокоїлася, і раптом їй спало на думку, що треба було б обернутися до нього та поцілувати.

Але нарешті він почав нетерпеливитись і промовив сумно:

— То ви зовсім не хочете бути моєю жіночкою?

— Хіба ж я не ваша жінка?— промурмотіла вона крізь пальці.

— Але ж ні, моя дорога, не глузуйте з мене,— відповів він з відтінком роздратування.

Жанна збентежилась від незадоволення, що було в тоні його слів, і раптом обернулася до нього перепросити його.

Шалено, жадібно він обхопив її стан і почав вкривати поцілунками, швидкими, гострими, лютими поцілунками, все її лице, шию, приголомшуючи її своїми милощами. Вона розкидала руки і залишилась безсилою перед його намаганнями, в змішанні думок не розуміючи, що робилось з нею, що робив він. Враз її пройняв гострий біль, і вона почала стогнати, викручуючись в його руках, тим часом як він міцно оволодів нею.

Що сталося потім? Жанна не пам'ятала; їй здавалося тільки, що він покрив її градом дрібних вдячних поцілунків.

Потім, здається, він розмовляв з нею, а вона йому відповідала. Потім він виявив нові спроби, од яких вона одбилася з жахом. І коли вона одпихала його, то відчула на його грудях те густе волосся, що торкалося вже її ноги, і з переляку відсунулась од нього.

Нарешті, втопившись від нещасливих домагань, він непорушно затих на спині.

Тоді Жанна віддалася своїм думкам. Розначлива до глибини душі, розчарована у виявах кохання, про які вона

мріяла зовсім інакше, бачачи знищеними свої любі надії, а щастя розбитим, вона сказала собі: «Так от що він зве бути його жінкою: це воно, воно».

І вона довго ще лежала так, зі спустошеною душею, блукаючи поглядом по шпалерах, по тих образах стародавньої легенди кохання, що оточувала кімнату з чотирьох боків.

Але Жюльєн нічого більш не говорив і навіть не ворушився, і тому Жанна помалу звернула до нього свій погляд і побачила, що він спав! Він спав, з напіврозтуленими вустами, з спокійним лицем! Він спав!

Вона не могла повірити цьому, почувавши себе обуреною і більш ображеною цим сном, ніж його грубими милощами, почувавши, що до неї поставились, як до першої ліпшої.

Як це можна спати в таку ніч? Невже те, що сталося проміж них, не було чимось надзвичайним. О, краще б її побили, ще раз згвалтували, зовсім до неприємності замутили цими осоружними милощами.

Обпершись на лікоть, нахилившись до нього в закам'янілій позі, вона прислухалась до легкого свисту, що виривався з його уст і часом скидався на хропіння.

Настав день, спочатку тьмянний, потім ясний, рожевий, блискучий. Жюльєн розплющив очі, позіхнув, витяг руки, подивився на жінку, всміхнувся й запитав:

— Чи ти добре спала, моя мила?

Жанна помітила, що він звертався тепер до неї на «ти» і здивовано відповіла:

— Добре. А ви?

— О, чудесно, — сказав він, і, обернувшись, поцілував її, і почав спокійно розмовляти. Він знайомив її з своїми планами життя, на засадах ощадливості; і слова ці, які він повторював кілька разів, дивували Жанну. Вона слухала чоловіка, добре не розуміючи його слів, поглядала на нього, гадала про безліч скороминущих речей, що маяли перед нею, ледве торкаючись свідомості.

Вибило восьму.

— Ну, треба вставати, — сказав Жюльєн, — а то ніяково нам довго залишатися в ліжку, — і встав перший.

Скінчивши вбиратися, він увічливо, в усіх дрібницях допоміг дружині одягтися, не дозволяючи покликати Розалії.

Коли ж вони виходили вже, він спинив її.

— Знаєш, між собою ми можемо тепер звертатися один до одного на «ти», але при твоїх батьках краще ще почекати. Воно буде цілком натурально, коли ми вже повернемось з нашої весільної подорожі.

Жанна вийшла тільки до сніданку. І день збіг, як звичайно, наче нічого нового не сталося. Тільки одною людиною стало більше в домі.

V

Через чотири дні під'їхав диліжанс, що мав одвезти їх до Марселя.

Після розчарування першого вечора, Жанна звикла вже до близькості Жюльєна, до його поцілунків, до його ніжних милощів, хоч огида її до інтимніших зближин і не зменшалася від цього.

Вона вважала його за гарного, кохала його, знов почувала себе щасливою та веселою.

Прощались не довго й не сумно.

Тільки баронеса здавалася зворушеною. Коли вже збиралися від'їздити, вона поклала у руку дочки великий гаманець, важкий, як оливо.

— Це на твої молодожонські видатки, — сказала вона.

Жанна поклала гаманець у кишеню, і коні рушили.

Надвечір Жюльєн сказав:

— Скільки поклала тобі мати в цей гаманець?

Вона й забула про це і тепер вивернула гаманець на коліна. Цілий струмінь золота посипався звідти: дві тисячі франків. Жанна заплескала в долоні: «Це я добре погуляю» — і знов сховала гроші.

Після восьмиденної подорожі в страшенну спеку вони приїхали до Марселя.

А на другий день «Король Луї», маленький пакетбот, що йшов у Неаполь через Аяччо, повіз їх до Корсіки.

Корсіка! Корсіканські гущавини! Бандити! Гори! Батьківщина Наполеона! Жанні здавалося, що вона покинула реальний світ, щоб увійти в країну мрій.

Стоячи поруч на палубі корабля, молоді дивилися, як бігли повз них круті береги Провансу. Нерухоме яскраво-блакитне море немов загусло, немов скам'яніло в цьому гарячому сонячному світлі, розстилаючись під безкраїм небом майже неприродної блакиті.

— Чи ти пам'ятаєш нашу прогулянку в човні дядька Лястіка? — спитала Жанна.

Замість відповіді він швидко цілував її у вуха.

Колеса пароплава били по воді, порушуючи її міцний сон, ззаду ж, скільки сягало око, тягся від корабля довгий шумливий слід, ніби велика бліда смуга, де зрушена вода пінилася, як шампанське.

Раптом, не більш як за кілька сажнів, вискочила з води і, поринувши головою, знов зникла в море величезна риба — дельфін. Злякавшись з несподіванки, Жанна скрикнула та притулилася до грудей Жюльєна, потім почала сміятися з свого переляку і неспокійно зазирати, чи не з'явиться вона знов. І, дійсно, за кілька секунд вона вистригнула знов, начеб якась велика механічна цяцька, зникнувши, як і вперше. Потім вони з'явилися вдвох, потім втрьох, далі — шестеро, і почали пустувати кругом важкого судна, ніби ескортуючи свого потворного побратима, цю дерев'яну рибу з залізними плавцями. Вони пропливали з лівого боку пароплава, знову з'являлися з правого і то вкупі, то одна по одній, наче в якійсь грі, в якомусь веселому гоні, скидалися в повітря великим скоком, вирисовуючи криву лінію, і знов вервечкою поринали в воду.

І щоразу, як випливали ці величезні та гнучкі плавці, Жанна плескала в долоні, вся тремтячи від захвату. І, як вони, плигало її серце в якійсь божевільній дитячій радості.

Раптом вони зникли. Їх примітили ще раз, але вже далеко серед моря; потім їх не стало видно, і Жанна кілька хвилин відчувала смуток, що вони попливли.

Настав вечір, тихий, ніжний променистий вечір, повний ясності та щасливого спокою. Жодного хвилювання в повітрі і на воді. І цей безмежний спокій моря та неба поширювався і на заспокоєні душі, де теж завмерло всяке хвилювання.

Величезний сонячний диск помалу спускався до невидної Африки, тієї гарячої пекучої Африки, що її спека ніби відчувалася. Коли світло зникало, їх лица обвіяла ніби ласкава свіжість, в якій не було, однак, ні сліду вітерця.

Вони не захотіли йти до своєї каюти, з її звичайним неприємним духом, і обоє вклялися поряд на палубі, загорнувшись в свої плащі. Жюльєн зараз же заснув, але Жанна довго ще лежала з розплющеними очима, зворушена тією невідомістю, що таїла в собі їх подорож. Зако-

лисана одноманітним туркотом коліс, вона розглядала безліч зір, таких ясних, променистих, блискучих і начебто обмитих в цьому чистому південному небі.

Перед досвітком вона все ж заснула.

Її розбудили гомін і голоси. Матроси з співами, прибирали корабель. Вона розбудила свого чоловіка, що міцно ще спав, і вони встали.

Жанна захоплено впивала в себе смак солоного морського туману, що проймав її наскрізь. Навколо море. Але спереду ніби спочивало на хвилях щось сіреньке, невиразне ще в цьому ранньому світанні, наче купа якихось химерних загострених, роздертих хмар.

Згодом воно стало виразнішим; на посвітлілому небі ясніше виступали його обриси; перед очима виникла довга лінія якихось дивних рогатих гір. То була ніби загорнена в легкий серпанок Корсіка.

Десь із-за неї зійшло сонце, чорними тінями вимальовуючи висушені шпилі. Потім осяялися всі верховини, тимчасом як решта острова була ще загорнена в туман.

На палубі з'явився капітан — маленький дідок, згорблений і скорчений, засмалений і висушений суворими солоними вітрами, і хриплим від тридцятирічного командування, надірваним покриками серед хуртовин, голосом сказав Жанні:

— Чи ви чуєте, як пахне ця жебрачка?

Справді, Жанна чула міцні, незвичайні і дикі пахощі якихось рослин.

— Так квітне Корсіка, пане, — казав далі капітан, — то вона має ці пахощі гарної жінки. Не бачачи її двадцять років, я впізнав би її за п'ять миль. Я сам відтіль родом. Той, хто на острові святої Єлени *, кажуть, завше згадував пахощі своєї країни. Ми з ним родичі.

Капітан, знявши капелюха, привітав через океан великого імператора-невільника; що був одного з ним роду.

Жанна так зворушилася, що мало не плакала.

А капітан простяг руку до обрію й промовив:

— Криваві гори.

Жюльєн стояв коло дружини, тримаючи її за стан, і обоє вдивлялися в далечінь, щоб побачити те місце, куди він показував.

Нарешті вони помітили декілька скель, що нагадували піраміди. Обминувши їх, корабель незабаром увійшов

у широку та тиху затоку, оточену безліччю високих верховин, низькі спади яких здавалися укритими мохом.

Капітан показав на цю зелень:

— Корсіканська гущавина.

Поки вони наближались, коло гір, здавалося, замикалось за кораблем, що тихо плыв цим блакитним озером, таким прозорим, що часом видно було його дно.

Враз показалося місто. — все біле в глибині затоки, на березі і під самими горами.

Декілька маленьких італійських кораблів стояли в порті на якорях. Чотири чи п'ять човнів никали довкола «Короля Луї», очікуючи пасажирів.

Зібравши багаж, Жюльєн тихенько запитав жінку:

— Чи досить буде дати прислужникові двадцять су?

Вже цілий тиждень він докучав їй такими питаннями, щоразу завдаючи їй тим біль. І вона трохи нетерпляче відповідала:

— Коли хто певен, що дає досить, треба давати більше.

Безперестанку він сперечався з господарями та служниками готелів, з візниками, з крамарями, і коли вдавалося добитися якоїсь знижки, він, затираючи руки, звертався до Жанни:

— Не люблю, щоб мене обкрадали.

Вона аж трусилася, бачачи, що несуть рахунок, наперед певна в тім, що чоловік почне розглядати кожний рядок, принижена цим торгом, червоніючи від зневажливих поглядів, якими супроводитимуть його лакеї, стиснувши в руці нужденні чайові гроші.

Зараз у нього вийшла суперечка з перевізником, що доправив їх до берега.

Перше дерево, яке побачила Жанна, була пальма!

Вони спинились у великім порожнім готелі на розі чималого майдану і замовили собі сніданок.

Коли вони скінчили десерт і Жанна встала, щоб піти поблукати по місту, Жюльєн, охопивши її руками, ніжно прошепотів їй у вухо:

— А що, як би ми трошки прилягли, моя киценько?

Жанна здивувалася:

— Прилягти? Але я не почувую втоми.

Він обняв її і відповів:

— Я тебе жадаю. Розумієш? Уже два дні...

Вона вся почервоніла з сорому і пролепетала:

— О, зараз? Що скажуть люди? Що вони подумують? І як це ти наважився замовити покій серед білого дня? О Жюльєнє, благаю тебе...

Він перебив її:

— Мені байдуже, що там можуть казати або подумати слуги готелю. Побачиш сама зараз, як це мене турбує.

І він подзвонив.

Вона мовчала, спустивши очі, обурена цим невпинним жаданням свого чоловіка, якого вона слухалася з огидою, скоряючись, але відчуваючи себе зневаженою, бачачи в цьому щось тваринне, принизливе й брудне.

Чуття її ще спали, а чоловік поводився з нею, начеб і вона була охоплена пристрастю.

Коли з'явився прислужник, Жюльєн наказав йому провести їх до покою. Слуга, справжній корсіканець, до очей зарослий волоссям, не зрозумів його і запевняв, що кімнату буде приготовлено увечері.

Жюльєн нетерпеливо з'ясував:

— Ні, зараз. Ми втомилися в дорозі і хочемо відпочити.

Тоді прислужник усміхнувся собі в бороду, а Жанні захотілось утікати.

Коли вони спустилися за годину, Жанна не сміла проходити повз людей певна, що вони почнуть сміятися та шепотіти за її спиною. Вона була розгнівана на Жюльєна за те, що він не розумів цього, що він зовсім не мав ні тонкої соромливості, ні вродженої делікатності.

Вона відчувала, що між ними є якась завіса, якась перепона, і вперше помітила, що дві людини ніколи не можуть увійти в душу, в глиб думок одне другого, що вони йдуть попліч, іноді обнявшись, але не зливаючись одне з одним, і що моральна істота кожного з нас зостанеться навіки самотньою в житті.

Три дні прожили вони в цьому маленькому місті, схованому в глибині блакитної затоки, пекучому, мов горно, за ланцюгом гір, що ніколи не перепускали до нього віяння вітру.

Потім вони розробили маршрут подорожі, а щоб легше було мандрувати в горах, вирішили найняти верхових коней. І от якось вранці, на сході сонця, взявши двох маленьких корсіканських лошаків, палких, сухорлявих і невтомних, вони вирушили в дорогу. З ними був поводитар, що їхав верхи на мулі та віз провізію, бо заїздів у цій дикій країні зовсім нема.

Дорога спочатку тяглася вздовж затоки, потім повернула в неглибоку долину, що йшла до великих гір. Часто переїздили майже висохлі струмки, де, наче якесь сховане звірятко, ворушилася і боязко дзюркотіла вода.

Необроблений край здавався зовсім оголеним. Спади берегів було вкрито високими травами, пожовклими в цю пекучу пору року. Іноді вони зустрічали верховинців, пішки чи верхи на ослі, як собака завбільшки.

Кожен з них мав за спиною набиту рушницю — старовинну, іржаву, але грізну в їхніх руках зброю.

Гострі пахощі рослин, якими було вкрито острів, здавалося, згущували повітря. Дорога помалу підіймалася поміж довгих гірських зворотів.

Рожеві чи блакитні гранітові верховини надавали широкому краєвидові чарівних відтінків, а ліси височених каштанів, що тяглися вниз по спадах, здавалися зеленими кущами: така величезна була в цій країні хвилястість місцевості.

Поводатар часом показував на круті верховини і казав, як вони зветься. Жанна і Жюльєн вдивлялися туди, нічого не бачачи, але нарешті помічали щось сіреньке, подібне до купи каміння, що скотилося туди згори. Як виявилось, то було село, яке-небудь маленьке сільце, збудоване з граніту, що, немов пташине гніздо, зачепилося й повисло, ледве помітне на височенній горі.

Ця довга мандрівка ходю надокучила Жанні.

— Підбіжімо трохи, — сказала вона і швидко погнала вперед.

Не чуючи коло себе тупотіння коня свого чоловіка, вона обернулася і почала страшенно реготати, побачивши, як він, блідий, їхав позад неї, вчепившись за гриву коневі і смішно підплигуючи. І ця його незграбність та боягузтво були ще смішніші від його вроди та гарної постави.

Тоді вона поїхала тихіше.

Тепер дорога простягалася безкрайнім лісом, що, як плащем, обгорнув увесь берег.

То була гущавина, непрохідна гущавина, з зелених дубів, ялівця, мучниці, мастикових дерев, крушини, вереску, лаврів, міртів, букшпану, які спліталися і переплутувалися, наче волосся; виткі ломиноси, потворні папороті, деревчики, копитники, розмайрини, лаванда, ожини, терни вкривали спину гір покошпаною вовною.

Вони зголодніли. Поводатар нагнав їх і провів до одного з тих джерел, що їх так багато в гірських країнах, то була тонка й кругла цівка крижаної води, що струмувала з маленької щілини в скелі і збігала по каштановому листочкові, пристосованому якимось подорожнім так, щоб ця тоненька цівка потрапляла до самих уст.

Жанна почувала себе такою щасливою, що ледве стримувалась, щоб не скрикнути з радості.

Вони рушили далі і почали спускатися, об'їжджаючи Сагонську затоку.

Надвечір вони переїхали Каргез, грецьке село, засноване колись колонією втікачів, вигнаних з батьківщини. Високі гарні дівчата, з довгими руками і тонкими станами, незвичайно граційні, збиралися коло криниці. Жюльєн гукнув їм: «Добрий вечір» — і вони відповіли співучими голосами, гармонійною мовою свого покинутого краю.

Коли приїхали в Піяну, треба було прохати притулку, наче за стародавніх часів в якихось забутих країнах. Жанна тремтіла з радощів, чекаючи, коли відчиняться двері, в які постукав Жюльєн. О! Це була справжня мандрівка, з усіма несподіванками недізнаних шляхів.

Вони втрапили до молодії сім'ї. Їх пригостили так, як патріархи колись шанували гостя, що надсилав їм бог, і вони заснули на солом'янику, в старому поточеному шаплями домі, кожна дошка якого мала сліди своїх згубників-шаплів і наче шелестіла, жила та зітхала.

Вони виїхали на світанку і незабаром спинилися проти лісу, справжнього лісу з пурпурового граніту. Тут були шпилі, колони, дзвінички, різьбі фігури, виточені часом, згубним вітром та морським туманом.

До трьохсот метрів заввишки, тонкі, округлі, скорчені, карлючкуваті, виродливі, несподівано-фантастичні, ці дивовижні скелі здавалися деревами, рослинами, тваринами, пам'ятниками, людьми, ченцями в кереях, рогатими чортами, величезними птицями, збіговищем потвор, страхітним звіринцем, що скам'янів по волі якогось бога-химерника.

Жанна мовчала, відчуваючи, як стиснулось її серце, і мовчки взяла і здавила руку Жюльєнову, захоплена потребою кохання перед цією красою природи.

Раптом, виїхавши з хаосу, вони побачили знову затоку, зо всіх боків оточену кривавою стіною червоного граніту. Ці пурпурові скелі відбивалися в блакитному морі.

«О Жюльєне!» — не знаходячи інших слів, уся зрушена зачаруванням ледве промовила Жанна, і дві сльози скотилися з її очей. Він здивовано дивився на неї, питаючи:

— Що з тобою, моя кицю?

Вона обтерла щоки, усміхнулась і відповіла трохи тремтячим голосом:

— Це нічого... де нерви... Я не знаю... мене щось захопило. Я така щаслива, що кожна дрібниця хвилює моє серце.

Він не розумів цієї жіночої чулості, нервових зворушень цих тремтячих душ, що від дурнички гублять свій розум, неначе від якоїсь катастрофи, завжди зворушених своєю захопленістю, яких підбурює якесь незловиме чуття, кидаючи їх то до радощів, то до одчаю.

Ці сльози здавалися йому смішними, і він, стурбований поганою дорогою, казав:

— Ти б краще доглядала свого коня.

Майже непрохідною дорогою вони спустилися в глиб цієї затоки, потім звернули праворуч до похмурої долини Ота.

Але стежка здавалася вже страшною.

— Чи не пройти нам пішки? — запропонував Жюльєн.

Жанна цього тільки й бажала. Після того зворушення, що вона його пережила, їй хотілось бути з ним на самоті.

Поводатар пішов наперед з мулом і кіньми, а вони рушили тихою ходою.

Гора, розкраєна згори донизу, запалась, стежка вела в цю розколину — і в'юнилась далі між двома страшеними стінами. Великий потік біг по цій розколині. Повітря було крижане, граніт здавався чорним, а звідти, згори, несподівано сліпив шматок блакитного неба.

Раптом Жанна здригнулася, учувши якесь допотіння. Вона звела очі; величезний птах вилетів із скелі: то був орел. Його розгорнуті крила майже торкалися обох стін розколини; він полетів угору і зник у блакиті.

Далі розколина гори роздвоювалася; стежка кривульками круто підіймалася між двома ярами. Жанна, наче не тямлячи себе, легко йшла спереду, збиваючи з-під ніг каміння і без страху нагинаючись над проваллям. Жюльєн стежив за нею, трохи задиханий, дивлячись у землю, бо він боявся, щоб йому не закрутилось в голові.

Раптом їх залило сонячним промінням; їм здавалося, що вони виходять з пекла.

Вони відчували спрагу, і вогкий слід привів їх через безладні купи каміння до малесенького джерельця, воно витікало ніби з маленького жолобочка, що правив за водопій для кіз. Килим із моху вкривав навколо землю.

Жанна встала навколішки, щоб напиться; Жюльєн зробив те саме.

Коли вона пила свіжу воду, він узяв її за стан, пробуючи зайняти її місце коло цієї дерев'яної ринвочки. Вона опиралася; їхні уста боролися, зустрічалися, то знов роз'єднувалися. В такій боротьбі вони по черзі перехоплювали тонкий кінець ринвочки і притримували його губами, щоб не випустити з рота. А цівка холодної води невпинно то з'являлася, то зникала, то розбивалася, то текла знову, сприскуючи їх обличчя, шиї, одєжу, руки. В їхньому волоссі, ніби перлинки, блискали крапельки води. І цілунки йшли за водою.

Раптом Жанну охопило натхнення кохання. Вона набрала в рот прозорої води, від чого її щоки надулись, як міхи, і показала на мигах Жюльєнові, що хоче дати йому напиться з вуст у уста.

Він з усміхом витяг до неї шию, закинув назад голову, розвів руки і одним духом випив з цього живого джерела, що вливало в його тіло гаряче бажання.

Жанна спиралася на нього з незвичайною ніжністю; серце її тремтіло, груди підіймалися, очі здавалися вогкими, немов змоченими водою. «Жюльєне... я тебе кохаю!» — тихесенько сказала вона і, сама вже притягнувши його до себе, повалилася на землю, заклавши руками лице, червоне од сорому.

Він припав до неї, захоплено її обіймаючи. Вона тяжко дихала в якомусь нервовому сподіванні і раптом скрикнула, вражена мов блискавкою відчуттям, якого бажала.

Довго підіймалися вони на верховину гори — така зрушена і знесилена була Жанна, і тільки вже увечері прибули вони до Евіза, де й спинилися в родича їхнього поводитара, Паолі Палябретті.

То була висока на зріст, трошки згорблена людина; з сумним сухотним виглядом. Він увів їх до покою, до невеселого покою з голими кам'яними стінами, але гарного для країни, де цілком не дбають про красу та комфорт, своєю мовою, корсіканською говіркою, мішаниною французької з італійською, він сказав, що радий пригостити їх. Але його перепинив чийсь дзвінкий голос, і маленька чорнява

жінка, з великими чорними очима, ніби гарячою від сонця шкурою і вузьким станом, невпинно сміючись і показуючи білі зуби, кинулася до них, поцілувала Жанну і потрусилася руку Жюльєна, повторюючи при цьому:

— Добридень, пані, добридень, пане, як ся маєте?

Вона й узяла їхні капелюхи, шалі і відклала все це одною рукою, бо друга була на перев'язі, потім примусила всіх вийти, звернувшись до свого чоловіка:

— Піди з ними погуляти до обіду.

Палябретті послухався, і всі разом пішли оглядати село. Він наче тяг і свої ступні, і свої слова, часто кахикав і все казав:

— Клімат у Валі різкий, я застудив груди.

Він вів їх глухою стежкою, під величезними каштанами. Раптом він спинився і промовив своїм одноманітним голосом:

— Якраз тут Матьє Лорі забив мого брата в перших Жана Рінальдї. Я був, бачите, тут, акурат коло самого Жана, коли десять кроків від нас з'явився Матьє.

— Жане, — скрикнув він, — не ходи до Альбертачче; не ходи туди, Жане, бо я вб'ю тебе, так це й знай.

Я взяв Жана за руку:

— Не ходи туди, Жане, бо він так і зробить.

Усе це було через одну дівчину Поліну Сінакупі, до якої вони обидва залицялися.

Але Жан скрикнув:

— Я ходитиму, Матьє; не ти мені перешкодиш!

Тоді Матьє наставив на нього рушницю, і не встиг я схопити свою, як він уже випалив. Жан високо підскочив, немов дитина, що стрибає через шворку, — саме так, пані, і всім тілом звалився на мене, аж рушниця в мене висковзула і закотилася он до того каштана.

Жан широко розкрив рота, але не сказав ні слова — він був мертвий.

Молоді люди здивовано дивились на спокійного свідка цього злочинства.

— А вбивця? — спитала Жанна.

Паолі Палябретті довго кашляв, а потім відповів:

— Він утік до гір. Мій брат убив його на другий рік. Знаєте, мій брат Філі Палябретті, розбишака.

Жанна здригнулася.

— Ваш брат — розбишака?

Огник гордості заблищав в очах тихомирного корсіканця.

— Так, пані, то була славетна людина, мій брат. Він убив шість жандармів. Він загинув з Нікола Моралі, коли їх було оточено в Ніоло, після шестиденної боротьби, коли вони вже гинули з голоду.

І згодом додав: «Такий звичай у нашій краї», тим самим тоном, яким промовляв: «Клімат у Валі різкий».

Вони повернулися обідати, і маленька корсіканка вшпунувала їх, наче б знала двадцять років.

Але якийсь неспокій переслідував Жанну. Чи знайде вона ще коли в обіймах Жюльєна те дивне та могутнє зрушення чуття, що вона пережила на моху коло джерела?

І коли вони залишилися в кімнаті вдвох, вона боялася, що знов буде нечулою до його поцілунків. Та незабаром вона заспокоїлася — і то була її перша ніч кохання.

А на другий день, коли настав час їхати, Жанна ніяк не зважувалася покинути цю вбогу хату, де для неї почалося щастя.

Вона покликкала до своєї кімнати маленьку жінку хазяїна і, переконуючи її в тім, що вона не хоче платити їй подарунком, усе ж настоювала, навіть трохи з серцем, щоб, вертаючись, надіслати їй з Парижа що-небудь на пам'ятку; цьому подарункові вона надавала якоїсь особливої, сливе забобонної ваги.

Молода корсіканка довго упиралася, не бажаючи нічого приймати. Нарешті вона згодилася.

— Ну, добре, — казала вона, — надішліть же мені маленький-маленький пістоль.

Жанна широко розплющила очі. А та, начебто довіряючи якусь приємну та інтимну таємницю, тихесенько шепнула їй в саме вухо:

— Це, щоб убити мого швагера.

З усміхом вона швидко зняла з руки перев'язку і показала свою округлу білу руку, всю порізану стилетом.

— Коли б я не була рівна з ним на силу, — сказала вона, — він би убив мене. Мій чоловік не ревнивий, він мене знає, і до того він, як самі бачили, хворий, а це втишує кров. Зрештою, я чесна жінка, пані, але мій швагер вірить усьому, що йому кажуть. Він ревнує замість мого чоловіка і певно не заспокоїться. Коли ж матиму маленький пістолет, я буду спокійна і певна, що зможу помститися.

Жанна обіцяла надіслати зброю, ніжно поцілувала свою нову подругу і вирушила в путь.

Кінець подорожі був для неї суцільним сном, якимось невпинним плетивом обіймів, п'янючих пестошів. Жанна не бачила нічого — ні краєвидів, ні людей, ні місць, де вони спинялись. Вона дивилася тільки на Жюльєна.

Тоді почалася для них дитяча і принадна близькість, повна різних пустот кохання, жартливих і ласкавих слівць, ніжних назв усіх куточків і згорток тіла, до яких тільки торкалися їх уста.

Жанна завжди спала на правому боці, її ліва грудь часто виглядала вранці з-під сорочки. Помітивши це, Жюльєн назвав її «утікачка», а другу — «пестуха», бо її рожевий верх здавався чуліший до поцілунків.

Глибоку доріжку між ними прозвали «маминою алеєю», бо він невпинно проходився по ній, а друга, інтимніша, була названа «шляхом до Дамаска» на спомин про долину Ота.

Коли вони приїхали у Бастія, треба було розрахуватись із поводитарем. Жюльєн шукав у кишнях і, не знайшовши того, що йому було потрібно, звернувся до Жанни:

— Дай мені на схованку ті дві тисячі франків, що дала тобі мати, бо все одно ти ними не користуєшся, в моїй же кишені вони будуть у більшій безпечності, до того ж мені не прийдеться обмінювати грошей.

Жанна віддала йому свій гаманець.

Вони приїхали в Ліворно, побували у Флоренції, Генуї, проїхали все узбережжя. Якось вранці при північно-західному вітрі вони знову опинилися в Марселі.

Два місяці збігло вже від часу їхнього від'їзду з «Тополь». Було 15 жовтня.

Охоплена буйним холодним вітром, що наче прилітав з далекої Нормандії, Жанна почувала себе сумно. Жюльєн від деякого часу видавався іншим, утомленим, байдужим, і вона боялася, сама не знаючи чого.

Вона відклала повернення додому ще на чотири дні, не наважуючись покинути цю гарну сонячну країну. Їй здавалося, що разом з цим вона закінчує коло свого щастя.

Нарешті вони поїхали.

У Парижі вони мали зробити всі покупки, щоб остаточно оселитися в «Тополях». Жанна мріяла накупити різних-різних диковин, завдяки подарункові матері, але перша річ, про яку вона згадала, був пістоль, що вона його обіцяла молодій корсіканці з Евіза.

На другий день після їхнього приїзду вона сказала Жюльєнові:

— Дай мені, коханий, мамині гроші, бо я хочу дещо купити.

Він обернувся до неї з виразом незадоволення:

— Скільки ж тобі треба?

Вона здивовано промурмотіла:

— Та... скільки захочеш.

Він сказав:

— Я дам тобі сто ф'ранків, тільки не розтринькай їх.

Присоромлена і збентежена, Жанна не знала, що й сказати.

Нарешті вона, вагаючись, промовила:

— Але... я дала тобі ці гроші, щоб...

Він не дав їй скінчити:

— Так, звичайно. Чи вони будуть в твоїй кишені, чи в моїй,— це вже байдуже, коли ми маємо спільні кошти. Я ж не відмовляю тобі; сама бачиш, я даю сто ф'ранків.

Не додавши жодного слова, вона взяла п'ять золотих монет, але вже не наважувалася попросити в нього ще грошей і нічого не купила, крім пістоля.

За тиждень вони виїхали до «Тополь».

VI

Родина і слуги чекали їх коло білої горожі з цегляними стовпами. Поштовий ридван спинився, і почалися довгі привітання. Мати плакала; зворушена Жанна теж утерла дві сльозинки; батько схвильовано ходив взад-вперед.

Поки виносили багаж, Жанна перед коминком у вітальні розповіла про свою подорож. Ціла течія слів виливалася з її вуст, і все було переказано за якихось півгодини, крім хіба що маленьких подробиць, забутих у такій швидкій оповіді.

Далі молода жінка пішла розпаковувати валізи. Розхвилювана Розалія допомагала їй. Коли ж усе було скінчено, коли білизну, вбрання, всі туалетові речі було розкладено по місцях і служниця покинула свою господиню, Жанна сіла, почувши легку втому.

Запитавши саму себе, що вона має зараз робити, вона почала шукати якоїсь роботи для розуму чи для рук. Не маючи жодної охоти знов іти до своєї матері, що дрімала у вітальні, вона надумалася була вийти прогулятися, але

надворі здавалося так сумно, що вже одно споглядання з вікна завдавало тяжкого смутку її серцю.

Тоді зрозуміла вона, що їй вже нема і ніколи не буде чого робити. Всі її молодощі під час перебування в монастирі були віддані думкам про майбутнє, були опановані мріями. Її хвилювали невиразні надії, і це так наповняло час, що він спливав зовсім непомітно для неї. Потім, ледве вона вийшла з-за суворих мурів, де розквітали її мрії, раптом здійснилося її сподіване кохання. Людина, про яку вона мріяла, яку зустріла, покохала, з якою за кілька тижнів одружилась, як одружуються звикле при таких раптових рішеннях,— ця людина забрала її до своїх рук, не давши часу опам'ятатись.

І, отже, принадну дійсність перших днів заступила та щоденна дійсність, що замикає двері безмежних надій для чудових турбот і сподівань невідомого. Так, скінчилась доба цих сподівань.

Тепер ні сьогодні, ні завтра і ніколи вже вона не матиме чого робити. Жанна чула все це якось неясно, неначе якесь розчарування, наче пригасання своїх мрій.

Вона встала і притулилася чолом до холодних шибок вікна. Подивившись деякий час у небо, де бігали темні хмари, наважилася вийти з хати.

Невже це та сама місцевість, та сама трава, ті самі дерева, що були в травні? Де ж поділося веселе, осяяне сонцем листя і той зелений поетичний моріжок, де золотилися кульбаби, де червоніли маки, де променіли стокротки, де тремтіли наче припнуті до невидимих ниток фантастичні жовті метелики? А те повітря, що п'янило життям, пахощами, живодайними атомами,— де воно зараз?

Зовсім розгаслі від невпинних осінніх дощів, укриті товстим килимом опалого листя, тяглись алеї під сухорлявими, оголеними, ніби тремтячими з холоду тополями. Тонкі віти їх трусилися од вітру, на них тремтіло останнє листя, яке щохвилини готове було розлетітися в повітрі. І цілий день це останнє листя, як той невпинний дощ, сумний до сліз, жовте, як золоті монети, одривалось, кружляло, летіло за вітром і падало на землю.

Вона дійшла до гаю. Він був сумний, як кімната людини, що вмирає. Зелена стіна, що відділяла і робила таємничими прекрасні покривлені алеї, вже розвіялась.

Переплутані кущі, як тонке дерев'яне мереживо, торкалися один до одного своїми тоненькими вітами. А шеле-

стіння опалого сухого листа, що ворухив, гнав і де-де купами намітав вітер, здавалося болісним зітханням агонії.

Якісь малесенькі змерзлі пташки, шукаючи собі при-тулку, з легким цвіріньканням стрибали з місця на місце.

І тільки липа та явір, захищені від морського вітру рясною завісою в'язнів, що стали перед ними, здавалися ще одягненими в своє літнє вбрання: липа — в червоний оксамит, явір — в жовтогарячий шовк, пофарбовані так першими холодами, залежно од їхньої природи.

Тихою ходою Жанна ходила по мамциній алеї, вздовж ферми Кульярів. Щось пригнічувало її серце, наче якесь передчуття довгого, одноманітного сумного життя, що почалося зараз для неї.

Потім, сівши на схилі, де Жюльєн уперше сказав їй про своє кохання, вона залишилася там наче в дрімоті, майже без думок, уся зморена, з єдиним бажанням лягти та спати, щоб якось уникнути журби цього дня.

Раптом, помітивши в небі підхоплену вітром чайку, вона згадала орла, якого бачила там, у Корсіці, в хмуриї долині Ота. І серце її здригнулося тим живим тремтінням, що завдає йому згадка про те прекрасне, що вже не вернеться. Вона побачила враз облитий сяйвом острів, з його дикими пахощами, з його сонцем, під яким стигнуть помаранчі та цитрини, з рожевими верховинами гір, з його блакитними затоками, з тими розколинами, по яких біжать потоки.

І тоді вогкий і суворий краєвид, з цим журливим листопадом і сірими хмарами, що їх гнав вітер, повіяв на неї таким безкраїм одчаєм, що вона поспішила додому, щоб не розридатись.

Мамця дрімала, сидючи нерухомо коло коминка; вона так звикла до сумної одноманітності днів, що навіть не відчувала цього суму. Батько і Жюльєн пішли пройтися та побалакати в своїх справах. Вже настала ніч і похмура мла, роздерта відблисками вогню, заповняла простору вітальню.

А надворі, крізь вікна у світлі примерхлого дня, ще можна було розпізнати брудний осінній краєвид і сіреньке небо, ніби вкрите болотом.

Незабаром з'явився разом з Жюльєном барон. Ледве увійшовши до тьмяної кімнати, він подзвонив і скрикнув:
— Швидше, швидше світла. Тут так сумно.

Потім він сів коло коминка. І, поки його замочене взуття парувало і відвалювалися від підшов висохлі шматочки болота, він весело розтирав руки:

— Я гадаю, що буде мороз, небо на півночі вияснилося, до того ж сьогодні повня місяця; вночі приморозить добре.

І згодом звернувся до дочки:

— Ну, що, дитино, чи ти задоволена, що повернулася до своєї країни, до свого дому, до своїх старих?

Це просте питання геть зворушило Жанну. З повними сліз очима вона швидко притулилася до свого тата і, ніби перепрошуючи, рвучко його поцілувала; бо, хоч як хотілось їй бути веселою, вона почувала себе знесиленою від журби. Вона згадувала ту радість, з якою сподівалася зустріти батьків, і дивувалася тій байдужості, що скувала її ніжність; так буває, коли десь здалеку багато думаєш про людей, яких любиш і з якими розлучився; втративши звичку щоденно бачитись з ними, відчуваєш себе чужим при зустрічі, поки спільне життя знов не полагодить взаємин.

Обідали довго; розмов майже не було. Жюльєн, здавалося, забув про свою жінку.

Після обіду Жанна задрімала у вітальні коло коминка навпроти матері, що зовсім заснула. Розбуркана на хвилину суперечкою чоловіків, вона думкою питала себе, крізь сон, невже й її захопить ця похмура і безперервна летаргія буденності.

Вогонь коминка, вдень м'який і червонястий, віджив, затріскотів, став яскравим, почав розкидати несподівані великі плями світла на вилинялу обшивку крісел, на лиса та чорногуза, на меланхолійну чаплю, на коника та мурашу...

Барон з усмішкою наблизився до коминка і, простягнувши розтулені пальці до охоплених огнем головешок, промовив:

— А гарно сьогодні горить. Морозить, дітки, морозить!

Потім він поклав руку на плече Жанни і додав, показуючи на вогонь:

— Бачиш, дитятко, ось що найкраще над усе на світі — огнище, огнище з рідною сім'єю навколо. Ніщо інше не варто цього... Але час лягати. Ви, мабуть, зморились, дітки?

Піднявшись у свій pokій, молода жінка запитала себе, чому це двоє повернень до того самого лютого їй місця могли бути такі неоднакові; чому це вона почувала себе такою знеможеною; чому цей будинок, ця люба країна,

все, від чого тремтіло досі її серце, зараз справляє на неї таке тяжке враження?

Але раптом погляд її спинився на годиннику. Маленька бджілка, як завжди, хутко, невпинно пурхала то праворуч, то ліворуч над червоними квітками. Охоплена поривом якоїсь несподіваної ніжності, Жанна зворушилася до сліз, дивлячись на цей маленький механізм, що здавався живим, що відбивав їй життя і тремтів, мов груди.

Звичайно, вона не була так зрушена, коли обіймала батька й матір. Кожне серце має свої незбагненні для розуму таємниці.

Вперше після заміжжя вона залишалася в ліжку сама. Жюльєн, посилаючись на втому, зайняв другий pokій. Вони вмовилися, що кожен з них матиме свою окрему кімнату.

Довго не могла Жанна заснути. Їй було дивно не чути поруч другого тіла, було незвичайно спати в самоті і турбував гнівливий північний вітер, що шалено бився на даху.

Вона прокинулася вранці від яскравого світу, що наче кров'ю заливав її ліжку; а шибки її вікон, цілком замерзжані намороззю, були червоні, начебто палав увесь обрій.

Загорнувшись у широкий пеньюар, вона підбігла до вікна і розчинила його.

Крижаний вітер, свіжий та колючий, увірвався в кімнату й опік її таким лютим холодом, що з її очей аж потекли сльози. А з-за дерев, серед почервоного неба, з'явився великий сонячний диск, блискучий та роздутий, як обличчя п'яниці. Укрита білим інеєм, тверда та суха гепер земля дзвеніла під ногами робітників. За одну цю ніч усі віти тополь, на яких ще залишалося листя, оголилися, і за пустельною рівниною показала довга, зелененька смуга хвиль, змережана білими борознами.

Платан та липа швидко роздягалися під бурханням вітру. З кожним подихом крижаного вихору, цілий рій листя опадав, з раптового морозу розлітаючись, як зграя пташок. Жанна вбралася, вийшла і, щоб якось розважитися, пішла одвідати фермерів.

Мартени сплеснули руками, а хазяйка поцілувала її; потім її примусили випити чарку наливки, настояної на морелевих кісточках, і вона пішла до другої ферми. Куйяри сплеснули руками, хазяйка ткнулася губами в її вухо, і їй довелося випити чарку смородинівки.

Потім Жанна вернулася снідати.

І день проминув так само, як і вчора, лише він був

холодний, а не вогкий. І наступні дні тижня були подібні до цих двох; і всі тижні місяця скидалися на перший.

Але потроху жаль її за далекими краями послабшав. Звичка поклала на її життя якийсь відбиток покори, як ото води одкладають на речах свій вапнистий намул. В серці її навіть заворушився якийсь інтерес до безлічі різних дрібниць звичайного життя, якесь прагнення простої щоденної роботи. Якась задумлива меланхолія, якесь невіразне розчарування життям опанувало її душу. Чого їй бракувало? Чого вона бажала? Вона й сама не знала цього. Їй було байдуже до великопанського життя. В ній зовсім не було тяжіння ні до веселих розваг, ні до можливих утіх; та й яких утіх? Наче старі вилинялі від часу крісла у вітальні, все це помалу збарвлювалося в її очах, усе це стиралося, набирало блідих, тьмяних відтінків.

Взаємини її з Жюльеном цілком змінилися. Після повороту з весільної подорожі він здавався зовсім іншим, ніби актор, що, скінчивши свою роль, знов прийняв свій звичайний вигляд. Він ледве звертав на неї увагу, навіть ледве з нею розмовляв. Раптом зникли всі сліди кохання; і рідко коли заходив він уночі до її покою.

Він узяв на себе керування всім маєтком і будинком, переглядав рахунки, зменшував видатки, і перейнявши маніри поміщика-хлібороба, втратив той блиск і елегантність, що були в ній до одруження.

Він не вилазив з якоїсь старої, вкритої плямами оксамитної ловецької куртки з мідяними гудзиками, яку знайшов серед своєї ще парубоцької одежі. З нечепурністю, характерною для людей, яким вже не треба подобатись, він перестав голитися, і його довга, кепсько підстрижена борода робила його страшенно бридким. Він не дбав уже і про свої руки, і щоденно випивав після кожної їжі чотири-п'ять чарок коньяку.

Жанна спробувала була звернутися до нього з ніжним докором, але він грубо відповів: «Дай мені спокій, чуєш?» — і вона не наважувалася більш давати йому поради.

Вона погодилася з цими змінами в її чоловікові так легко, що сама цьому дивувалася. Він став чужий для неї, душа і серце її загинули для нього. Вона часто думала про це, питаючи себе, як це так трапилося, що, зустрівшись, закохавшись, нарешті, одружившись в якомусь ніж-

ному пориві, вони раптом стали такими чужими одне одному, ніби ніколи й не спали обіч.

І чому вона не страждала вже, почувавши себе покинутою? І хіба ж це життя? Невже вони помилилися? Невже нічого не залишилося вже для неї в майбутньому?

Коли б Жюльєн був тим же гарним, чепурним, елегантним, чарівним, чи не страждала б вона більш від цього?

Було вирішено, що після Нового року молоді зостануться жити самі, а батько та мати поїдуть до Руана, де й проживуть кілька місяців у своїм домі; цю зиму молоді залишатимуться в «Тополях», щоб остаточно там улаштуватися і при звичаїтися до місць, де має проминути все їхнє життя. Крім того, в них були деякі сусіди, з якими Жюльєн познайомив би жінку. То були Брїзвілі, Кутельє та Фурвілі.

Але молоді не могли ще почати своїх візитів, бо досі не можна було закликати маляра, щоб перемалював на кареті герби.

Барон подарував своєму зятеві стару родинну карету, але Жюльєн ніяк не згоджувався їхати до сусідніх замків, поки гербовий щит де Лямарів не буде намальовано поруч з гербом Ле Пертює де Во.

Та тільки одна людина й розумілася на таємниціях геральдичних оздоб — це маляр з Больбека, на ймення Батайль, якого по черзі запрошували до всіх нормандських палаців розмальовувати коштовні орнаменти на дверцях карет.

Нарешті, якось у грудні ранком, коли вони кінчали снідати, відчинилася хвіртка, і чиясь постать з коробом за спиною наблизилася до будинку. То був Батайль.

Його закликали до зали і запропонували сніданок, як якомусь панові, бо його ґах, його постійні стосунки з аристократією всього департаменту, його обізнаність на всіх гербах, на всіх емблемах та заповітних знаках, — усе це надавало йому ваги неначе представника геральдики, і дворяни віталися з ним за руку.

Зараз же наказано принести олівець та паперу, і, поки маляр їв, барон і Жюльєн накидали ескізи своїх поділених на чотири частини гербових щитів. Баронеса, яка щиро кохалася в таких речах, дала свою пораду; навіть Жанна

втрутилась у суперечку, ніби в ній раптом прокинувся якийсь незрозумілий інтерес.

Батайль за сніданком висловлював свої міркування, часом брав олівець, малював проекти, посилався на приклади, описував усі дворянські карети в окрузі, і здавалося, що від всієї його особи, від його речень, навіть від голосу віяло якимось духом аристократизму.

То був маленький чоловічок із сірим, рідким волоссям і обляпаними фарбою руками; від нього пахло есенціями. Ходили чутки, що колись він встряв у якусь погану справу, але загальна повага з боку всіх титулованих родин давно вже стерла з нього цю пляму.

Як тільки він допив каву, його повели до возовні; з карети знято цератовий покривець. Батайль роздивився її, потім поважно зробив деякі уваги з приводу розмірів, що їх, на його думку, треба було надати малюнкові, і після дискусії взявся за роботу.

Незважаючи на холод, баронеса наказала принести собі крісло, щоб стежити за малюванням гербів, і, трохи згодом знов загадавши принести собі грілку для змерзлих ніг; почала спокійно розмовляти з маляром, розпитуючи його про весілля, похорони та хрестини за останній час і тим доповняючи той родовід, що вона носила його в своїй пам'яті.

Жюльєн сидів верхи на стільці коло тещі. Він палив люльку, спльовував на землю, слухав розмову баронеси і стежив за тим, як розмальовували фарбами його дворянську гідність.

Незабаром спинився подивитися на роботу і дядько Сімон, що йшов до городу з лопатою на плечі. Коли ж за прихід Батайля довідалися і на фермах, з'явилися в один мент і обидві фермерки. Ставши обабіч баронеси, вони зачаровано повторювали:

— Дивись, то ж треба бути штукарем, щоб малювати такі фіглі.

Герби на обох дверцях були закінчені тільки на другий день, коло одинадцятої години. Зараз же всі зібралися на суд; щоб легше було роздивлятися, карету викотили на двір.

То була сама довершеність. Батайля похвалили, і він пішов собі з тим же коробом за плечима. А барон, його жінка, Жанна і Жюльєн одноставно вирішили, що маляр був

людиною великих здатностей і що при іншому збігу обставин запевно став би справжнім артистом.

З метою ощадності Жюльєн провів деякі реформи, які в свою чергу вимагали змін.

Старший фурман став за садівника, правити ж кіньми взявся сам віконт, спродавши виїзних коней, щоб не тратити грошей на їх годівлю.

А що треба ж було комусь доглядати коней, коли пани вийдуть з коляски, він поклав ці обов'язки на одного з хлопчиків-наймитів, скотаря, на ймення Маріус.

Врешті, щоб здобути коней, він склав з Куйярами та Мартенами спеціальну умову, згідно з якою кожен з цих фермерів повинен був щомісяця, в день, який буде їм до цього призначений, постачати одного коня, через що вони звільнялися від чиншового відбутку живнiстю.

І от одного разу Куйяри привели велику булану шкапу, а Мартени — маленьку, біленьку та кудлату конячку. І коли ця пара була запряжена разом у карету, Маріус, потопавши в старій ліберії дядька Сімона, підвів її до палацового ганку.

Причепурений Жюльєн трохи повернув собі колишню елегантність, але довга його борода все ж надавала йому якогось вульгарного вигляду.

Він розглянув запряг, карету й маленького слугу і подумав, що все як слід; власне, для нього мали значення лише новонамальовані герби.

Баронеса, спустившись зі своєї кімнати під руку з чоловіком, ледве залізла в карету, де й сіла, одкинувшись на подушки. З'явилась і Жанна. Вона посміялася спочатку з цієї пари коней. Білий, казала вона, доводиться внуком буланому. Коли ж вона помітила Маріуса, що його лице ховалося під капелюхом із кокардою і тільки ніс заважав їй насунутися ще нижче, коли вона побачила, як його руки зникають у широченних рукавах, а коло ніг метляються, наче спідниця, поли ліберії, з-під яких дивно стирчать величезні черевики, коли вона побачила, як хлопець закидає назад голову, аби що-небудь побачити, як ідучи підіймає ноги, наче збираючись переступати струмок, і як він метушиться, мов сліпий, виконуючи накази і просто-таки пропадаючи, зовсім зникаючи в широчині своєї одяжі, — її охопив непереможний, невпинний регіт.

Барон обернувся, побачив збентеженого хлопчика і, перейнявшись сміхом дочки, теж розреготався, звертаючись до жінки і не маючи змоги що-небудь вимовити:

— Ди... диви-но, Ма... Ма... Маріус! Бігме, який він кукку-медний! Сміх, та й годі!

Баронеса нахилилася до дверець і, глянувши на хлопця, так затрусилася в корчах сміху, що вся карета почала танцювати на ресорах, неначе на вибоїстій дорозі.

Але Жюльєн, весь збліднувши, спитав:

— З чого це ви так смієтесь, як божевільні?

Жанна, не маючи змоги заспокоїтися від конвульсій сміху, безсило опустила на сходи ганку. Те ж зробив і барон. А якесь корчове чхання, щось подібне до невпинного кудкудакання, яке долітало з карети, свідчило, що баронеса душиться від сміху. І враз ліберія Маріуса почала труситися. Хлопчик, видимо, зрозумів, у чому річ, і нестримно реготав під своїм величезним капелюхом.

Тоді Жюльєн роздратовано кинувся до нього і дав йому такого ляпаса, що гігантський капелюх злетів на траву. Потім, обернувшись до свого тестя, він промовив тремтячим від пересердя голосом:

— Мені здається, що вам-то найменше пристало сміятися. Цього не було б, коли б ви не промотали і не проїли всього свого достатку. Хто ж винен у вашому розорі?

Сміх раптом урвався, і зникла веселість. Ніхто не промовив жодного слова. Жанна, ладна вже заплакати, мовчки сіла поруч матері. Збитий з пантелику барон уместився навпроти жінок; а Жюльєн заліз на передок, посадивши обік себе заплаканого хлопчика з опухлою щокою.

Дорога була сумна і здавалася довгою. В кареті запала мовчанка. Всі троє, похмурі, збентежені, не хотіли признатися собі в тому, що снувалося в їхніх думках. Вони добре знали, що не можуть розмовляти про щось інше. Ними опанувала ця люта думка, і всі вважали за краще мовчати, ніж торкатися цієї тяжкої теми.

Нерівним підтюпцем коні бігли повз двори ферми. Де-не-де, кидаючись і ховаючись за огорожі, швидко втікали від неї перелякані чорні курки; іноді за каретою з гавканням гнався вовкодав, і потім, наїжившись, вертався додому, інколи обертаючися, щоб ще погавкати на повіз; часом якийсь парубок в заболочених черевиках і роздутій на спині синій блузі, що ледачо ступав своїми довгими ногами, засунувши руки в кишені, побачивши їх, збочував,

щоб пропустити карету, і незграбно знімав кашкет, оголюючи гладенький, злиплий на лобі чуб.

Після кожної ферми тяглася рівнина, а в далечині, то там, то сям маяли інші ферми.

Нарешті в'їхали в довгу ялинову алею, що виходила на дорогу. У глибоких кальних вибоїнах карета нахилилася, і мамця боязко скрикувала. Біла брама, наприкінці алеї була зачинена. Маріус сплигнув відчинити її, і, обігнувши широкий моріжок по дорозі, під'їхали до високого, просторого та сумного будинку з причиненими віконницями.

Середні двері раптом розчинилися, і з ганку дрібними та нерівними кроками зійшов старий паралітичний слуга, в червоній з чорними смугами камізельці, частину якої зверху закривав хвартух. Він спитав прізвище гостей і провів їх до просторої вітальні, де насилу відчинив завжди зачинені віконниці. Меблі стояли в покрівцях, годинники і канделябри загорнені в біле полотно, а холодне вогке повітря, яке віяло цвіллю і чимось давно вже минулим, здавалося, обгортало сумом легені, серце та шкіру.

Усі сіли й почали чекати. Кроки, що їх чути було на горішньому коридорі, свідчили про незвичайну метушню. Збентежені хазяї поспішались одягнутись. Так тривало довго. Кілька разів лунав дзвоник. Хтось то збігав, то знов підіймався по сходах.

Баронеса, охоплена пронизливим холодом, безперестанку чхала. Жюльєн ходив туди-сюди. Жанна журно сиділа коло матері; барон, низько нахиливши голову, притулився до мармурового коминка.

Нарешті розчинилися високі двері, і з'явився віконт і віконтеса де Брізвіль. Вони ступали, наче підскакуючи, маленькі, худенькі, невиразних літ, манірні і трохи збентежені. Жінка, в шовковому квітчастому вбранні і маленькому вдовиному чіпці з стьождками, цокотіла якимось кисленьким голоском.

Чоловік, одягнений в пишний сурдут, вітав гостей, згинаючи коліна. Ніс його, очі, вишкірені зуби, наче навощене волосся і розкішне вбрання — все блищало, як блищать речі, що про них дуже дбають.

Після перших привітань і ввічливих доброзичливих слів ніхто не знав уже, про що говорити. Тоді без жодної рації почали взаємно тішитися з приводу свого знайомства. Кожен сподівався, що їх добрі взаємини трива-

тимуть і далі. Це так приємно зустрічатися одне з одним, коли доводиться жити на селі цілий рік.

Холодне повітря вітальні проходило наскрізь аж до кісток, робило голоси хрипкими: Баронеса кахикала і чхала вже без перестанку. Тоді барон подав знак до від'їзду.

— Як? Так швидко? Погуляйте ще трошки! — переконали Брізвілі.

Але Жанна вже знялася з місця, наперекір знакам Жюльєна, який вважав візиту за надто коротку.

Хотіли були покликати дзвінком слугу, щоб подали карету, але дзвоник не дзвонив. Хазяїн швидко вийшов з вітальні і, повернувшись, повідомив, що коней поставлено в стайню.

Довелося чекати. Кожен шукав для розмови якогось речення, якогось слова. Почали розмовляти про дощисту зиму. З мимовільною нудьгою Жанна спитала, що можуть робити самотні хазяї цілий рік. Але Брізвілів здивувало це питання, бо вони завжди були за ділом, складаючи багато листів до своєї, розкиданої геть по всій чисто Франції, вельможної рідні; тисячі дрібненьких справ заповнюють існування цих двох людей, таких манірних у взаєминах, неначе вони чужі, і що так урочисто розмовляли про найнікчемніші речі.

Під високою почорнілою стелею просторої, цілком загорненої в тканину вітальні, в яку майже ніколи не зазирали людські очі, це подружжя, таке маленьке, чистеньке і коректне, здалося Жанні муміфікованою шляхтою.

Нарешті повз вікна проїхала карета з своїми непаристими шкапами. Але Маріус зник. Вважаючи, що він вільний до вечора, він, певне, пішов пройтися по саду.

Роздратований Жюльєн попросив слідком за ними надіслати хлопця пішки, і після багатьох взаємних привітань гості рушили до «Тополь».

Ледве зачинилися дверці карети, як Жанна з татом, не вважаючи на тяжке враження, що залишилося ще в них від грубої вихватки Жюльєна, почали сміятися, передражняючи Брізвілів. Барон удавав чоловіка, Жанна — жінку. Але баронеса була трохи ображена в тій шанобі, яку вона почувала до Брізвілів.

— Не слід глузувати так, — сказала вона, — це дуже порядні люди, що належать до одної з найкращих фамилій.

Воли замовкли, щоб не суперечити мамці, але наперекір усьому, від часу до часу, ззираючись, знову починали сміятись. Барон манірно вклонявся і промовляв урочистим тоном:

— У вашому замкові в «Тополях», пані, певно, дуже холодно через цей сильний морський вітер, що завжди там бурхав?

Жанна прибирала ображеного вигляду, маніжилась і сіпала головою, мов та качка, коли плаває:

— О! Я маю, пане, що робити цілий рік. А потім, у нас така сила родичів, до яких треба писати. Пан де Брізвіль все поклав на мене. Він пише з абатом Полем наукову розвідку. Вони разом складають історію релігії в Нормандії. Баронеса, хоч трохи й не задоволена, все ж добродушно всміхнулася і знову повторила:

— Не слід глузувати так з людей нашого кола.

Але раптом карета спинилася, і Жюльєн почав гукати комусь позаду. Жанна і барон, висунувшись з-за порт'єри, помітили якусь дивну постать, що ніби котилася навпростець до них. Плутаючись ногами в полах своєї ліберії, нічого не бачачи з-під капелюха, що те й знай перекидався на голові, махаючи рукавами, наче крилами вітряка, стрімголов пролітаючи і шелепаючи по широких калюжах, спотикаючись на кожний камінь, метушливо стрибаючи, увесь задріпаний, Маріус з усієї сили біг за каретою.

Ледве він догнав її, як Жюльєн нахилився, схопив його за комір, посадив коло себе і, кинувши віжки, почав раз у раз бити кулаком хлопцеві по капелюху, який осунувся аж до плечей хлопчика і гув, наче барабан. Хлопець голосив під ним, пробував утекти, сплигнути з передка, тимчасом як його хазяїн, захопивши його одною рукою, не переставав бити другою.

Жанна розгублено лепетала:

— Тату... тату!..

Обурена баронеса стискувала руку своєму чоловікові:

— Та припиніть це, Жаку!

Тоді барон рвучко опустив переднє віконце і, схопивши за руку свого зятя, промовив тремтячим голосом:

— Чи ви перестанете бити дитину?

Жюльєн здивовано обернувся:

— Та хіба ж ви не бачите, що цей лайдак зробив зі своєю ліберією?

Але барон, просунувши між ними голову, сказав удруге:

— То мені байдуже; це не дає вам права так мордувати його.

Жюльєн знову роздратувався:

— Дайте мені спокій, будь ласка; це мало вас обходить.

І знову підняв був руку, але тєсть, раптом схопивши його за руку, смикнув її з такою силою, що Жюльєнова рука вдарилася об передок; потім барон голосно скрикнув:

— Якщо ви не кинете цього, я вийду і зумію вас спинити!

Віконт раптом притих, здвигнув плечима і, нічого не відповівши, стьобнув коней, які швидко побігли.

Почервонілі жінки залишилися непорушні; виразно чуто було, як билося серце баронеси.

Але під час обіду Жюльєн був надзвичайно ввічливий, ніби пічого не скоїлося. Жанна, її батько і пані Аделаїда, бачачи ввічливість Жюльєна, незабаром забули вже випадок з ним і зовсім розвеселилися з радісним почуттям людей, що видужують. І коли Жанна завела річ про Брізвілів, її чоловік жартував теж, але зараз же додав:

— Але це байдуже, все ж вони мають аристократичний вигляд.

Вони не робили більше візитів, бо боялись знов зачепити питання про Маріуса. Було тільки вирішено надіслати сусідам на Новий рік свої картки і почекати з візитами до перших теплих весняних днів.

Настало різдво. У них обідали панотець та мер із жінкою. Їх знов запросили на Новий рік. Тільки це й було тією розвагою, що порушила одноманітність їхнього життя.

Батько та мамця мусили покинути «Тополі» дев'ятого січня. Жанна хотіла втримати їх, але Жюльєн не виявив до цього бажання, і барон, бачачи, як зростає холодність зятя, замовив у Руані поштовий ридван.

Напередодні їх від'їзду, коли все вже було впаковано, Жанна і її батько, бажаючи використати ясний морозний день, вирішили спуститися до Іпора, де вона не була від часу свого повернення з Корсіки.

Вони перейшли гай, де вона, Жанна, гуляла в день весілля, охоплена думками про того, що його подругою вона мала стати на все життя; в цьому гаю вона зазнала перших його пестоців, тут її зворушило перше тремтіння, перше передчуття того солодкого кохання, яке вона вповні спізнала тільки в дикій долині Ота, коло того джерела, з якого вони пили, мішаючи з водою свої поцілунки.

Не було вже ні листя, ні витких рослин; не було нічого, крім шелесту голого гілля та того сухого шепотіння, що звичайно буває зимою в оголених заростях.

Вони увійшли в сільце. Пустельні мовчазні вулиці пахли морем, водяними рослинами й рибою. Як завжди, то прицеплені коло дверей хат, то простягнені на камінні, сушилися величезні просмолені сіті. На сірому, холодному, незмінно шумливому та гомінливому морі починався відплив. Під прибережними кручами коло Фекана оголялися зеленуваті скелі, а вздовж усього берега лежали на обмілі, скидаючись на якихось мертвих риб, похилені набік величезні баркаси. Вже вечоріло, і рибалки, обмотавши шії вовняними шарфами, тримаючи в одній руці пляшку горілки, а в другій — ліхтар для човна, купами сходилися до берега, важко ступаючи своїми великими морськими чобітьми. Довго поралися вони навколо похилених баркасів, із звичайною нормандською забарністю складаючи в човни свої сіті, буйки, великий буханець, горщик масла, склянку й пляшку. Потім вони спускали на воду свої баркаси; з шумом скочувався баркас по береговому камінню, розсікаючи піну, підносився на хвилях, деякий час хитався і, розгорнувши свої темні крила, зникав у темряві з вогником зверху щогли.

Високі рибачихи, що їхні кістки випиналися з-під тонкої одежі, стояли на березі до від'їзду останнього човна і потім поверталися в сонне сільце, збуджуючи своїми крикливими голосами міцний сон його темних вулиць.

Барон і Жанна нерухомо дивилися, як зникали в пільмі ці люди, які щонаочі ось так важили життям, щоб не згинуті з голоду, і все ж були такі вбогі, що ніколи не мали змоги їсти м'яса.

Зачарувавшись океаном, барон промовив:

— Яка жахлива і прекрасна картина. Яке горде це-заволочене темрявою море, що панує зараз над життям стількох людей! Чи не так, Жаннето?

— Але йому далеко до Середземного моря, — сказала вона з сумним усміхом.

Батько обурився:

— Середземне море — щось мастке, якась підсолонжена вода, синяста вода з пральної діжки... Ні, ти подивися на це море, яке воно грізне з своїми шумливими хвилями. І подумай про всіх тих, що поїхали туди й зникли з очей.

— Мабуть, що й так,— зітхнувши, згодилася Жанна. Але слово це, що зірвалося з її вуст,— «Середземне море»,— знов стиснуло її серце і понесло всі її думки до тієї далекої країни, де було поховано її мрії.

Замість того щоб іти лісом, батько з дочкою вийшли на дорогу і тихою ходою пішли вздовж берега. Вони мовчали, засмучені близькою розлукою.

Іноді, коли вони проходили повз ферми, їх вражали то міцні пахощі яблук — аромат свіжого сидру, що, здається, носить в цю добу року над кожним нормандським селом, або ще важчий дух хліва, той добротний теплий дух кізяків. Маленьке освітлене віконце в глибині двору показувало, що там стоїть хата.

Жанні здавалося, ніби душа її ширшає, починає розуміти незримі речі, і ці маленькі вогники, розкидані по полях, раптом викликали у неї гостре почуття самотності всіх живих істот, що їх роз'єднує, все розлучає, все закидає далеко від тих, кого вони люблять.

Тоді з покорою в голосі вона сказала:

— Не завжди життя веселе.

— Що ж зробиш, дитино; тут ми безсилі,— зітхнув барон.

А на другий день батько та мамця від'їхали, і Жанна з Жюльєном залишилися самі.

VII

Відтоді в життя молодих увійшла гра в карти. Щодня після сніданку Жюльєн, не випускаючи з рота люльки і дмулячи коньяк, якого він помалу почав випивати шість-вісім чарок, грав зі своєю жінкою в безик. Потім Жанна йшла до своєї кімнати, сідала коло вікна і, поки в шибки стукотів дощ чи бився вітер, вишивала якусь оздобу на спідниці. Інколи, втомившись шити, вона зводила очі, вдивлялася в далечінь темного, вкритого кучерями моря, і після кількох хвилин цього несвідомого споглядання знов бралася до роботи.

Проте вона не мала більше чого робити, бо Жюльєн взяв на себе керування хатнім господарством. Він виявляв при цьому черству скнарість,— ніколи не давав чайових грошей, обмежував їжу найпотрібнішим й навіть заборонив Жанні щоранку одержувати з пекарні маленьку нормандську галетку, засудивши жінку на сухарики.

Вона не говорила нічого, уникаючи розмов, суперечок та сварок, але кожне нове виявлення скупості її чоловіка завдавало їй болю, як уколи голкою.

Їй, вихованій в родині, де гроші вважались за ніщо, це здавалося негідним. Як часто чула вона від своєї матері: «Але ж гроші для того й існують, щоб їх витратити». А тепер Жюльєн тільки й казав: «Невже ти ніколи не позбавишся звички кидати гроші на вітер?» І щоразу, коли йому щастяло урвати що-небудь з платні чи з рахунку, він промовляв з усмішкою, опускаючи в кишеню монету:

— З струмків складаються річки.

Випадали проте дні, коли Жанна знов починала мріяти. Вона тихо випускала роботу з м'явих рук, погляд її пригасав, вона починала уявляти собі який-небудь роман, які-небудь принадні пригоди маленької панночки. Але раптом голос Жюльєна, що давав наказ дядькові Сімонові, розгнів мрії, і вона знов бралася за свою марудну роботу, промовляючи до самої себе: «Це вже проминуло назавжди», і сльоза падала на її пальці, що тримали голку.

Розалія, що колись була така весела й завжди співала, так само змінилася. Її пухкі щоки втратили свою червону свіжість, майже запали тепер і ставали часом зовсім землистого кольору.

Жанна часто питала її:

— Чи ти не хвора, моя мила?

— Ні, пані,— завжди відповідала служниця і, трохи почервонівши, швидко зникала.

Вона не бігала вже, як перше, а ледве волочила ноги; вона втратила свій кокетливий вигляд, нічого не купувала у заїжджих крамарів, що дарма тільки показували їй свої шовкові стьожки, корсети та парфюмерію.

І великий, похмурий будинок з брудними сірими смугами од дощу, здавалося, аж дзвенів од порожнечі.

Наприкінці січня випав сніг. Здалека видно було, як величезні хмари лізли з півночі понад темним морем — і врешті почав падати лапятий сніг. За одну ніч сніг засіяв всю чисто рівнину, а дерева укрилися ранком інеєм.

Жюльєн, у високих чоботях, увесь пелехатий, чатував в глибочині гаю, за рівчаком, що виходив на рівнину, підстерігаючи перелітних птахів. Коли-не-коли постріл з рупниці порушував ніби замерзлу тишу полів, і з високих дерев злітали, кружляючи в повітрі, зграї чорних переляканих круків.

Пригнічена нудьгою, Жанна виходила іноді на ганок. Одгуки життя долітали здалека, лунаючи в сонному спокою цього сизуватого похмурого покриву снігу.

Трохи ж згодом вона вже не чула нічого, крім хлюпання далеких хвиль та якогось невизначеного і невпинного шелестіння крижаного пилу, що постійно падав.

А білий покрив снігу підіймався все вище та вище під цим невпинним шелестінням пухкого та легкого шумовиння.

В один з таких сіреньких ранків Жанна, гріючи ноги, непорушно сиділа біля коминка своєї кімнати, а Розалія, що день по дню змінювалася все більше та більше, стелила постіль. Раптом Жанна почула за собою якесь болісне зітхання.

— Що тобі таке? — запитала вона, не повертаючи голови.

— Нічого, пані, — як звичайно, відповіла служниця; але голос її здавався таким уривчастим, неначе б вона вмилася.

Жанна почала була думати про інше, коли звернула увагу на те, що в кімнаті нечутно було молодої дівчини.

— Розаліє! — поклікала вона, але ніхто не повернувся.

— Розаліє! — повторила вона голосніше, гадаючи, що та тихенько вийшла, і протягла вже була руку, щоб подзвонити, коли враз глибоке стогнання, що розітнулося зовсім поблизу неї, примусило її перелякано встати.

Служниця з посинілим обличчям і хмурым поглядом сиділа на підлозі, витягнувши наперед ноги і обпершись об дерев'яну спинку ліжка.

— Що тобі таке, що тобі таке? — кинулась до неї Жанна.

Але та не промовила ні слова і не ворухнулась; утупивши в свою господиню якийсь божевільний погляд, вона тяжко дихала, неначе її роздирав страшенний біль. І раптом впавши на спину, вона простяглася всім тілом, стиснувши зуби і стримуючи крик.

Під її вбранням, що облягало її розсунуті стегна, щось заворушилося, і разом розітнувся звідти якийсь особливий тремтячий звук, ніби останні зітхання стиснутого горла. Але нагло почулося довге нявкання кішки, квола і вже болісна скарга, перший крик страждання дитини, що вступала в життя.

Жанна раптом усе зрозуміла і з переляку побігла по сходах, гукаючи:

— Жюльєне, Жюльєне!

— Чого тобі треба? — відповів той знизу.

— Це... це Розалія, що... — ледве-ледве промовила вона.

Жюльєн кинувся нагору, скачучи через дві сходинок, і, вбігши в кімнату, враз підняв вбрання дівчини, відкривши страшний маленький шматочок тіла, зморшчуваний, скорчений та весь слизький, що ворухився поміж двох голих ніг.

Він випростався і з лихим виразом на обличчі, вищаючи за двері свою вражену жінку, сказав їй:

— Це мало тебе обходить. Вийди відціль. Пришли до мене Людівіну та дядька Сімона.

Нервово тремтячи, Жанна спустилася до кухні, потім, не наважуючись вернутись знов, увійшла у вітальню, яку не опалювали з часу від'їзду батьків, і почала неспокійно чекати, що буде.

Незабаром вона побачила, що слуга швидко вибіг з хати. За п'ять хвилин він повернувся з удобою Дантю, місцевою повитухою.

Потім на сходах зчинилася метушня, начебто виносили пораненого. Нарешті Жюльєн прийшов сказати, що вона може вже піти до себе.

Жанна тремтіла, неначе вона була свідком якогось тяжкого злочинства. Знов сівши коло свого коминка, вона спитала:

— Як же вона себе почуває?

Жюльєн стурбовано, нервово ходив по покою. В ньому кипіла злість. Спочатку він нічого не відповів, за кілька ж секунд спинився й запитав:

— Що ж ти гадаєш робити з цією дівчиною?

Не зрозумівши цього питання, вона дивилася на свого чоловіка.

— Як? Що ти хочеш сказати? Я не розумію.

— Але ж ми не можемо тримати в своїм домі байстрюка, — раптом роздратовано скрикнув Жюльєн.

Жанна зовсім збентежилась. Після довгої мовчанки вона відповіла:

— Але, мій друже, мабуть, його можна віддати на виховання?

Він не дав їй скінчити:

— А хто ж платитиме? Може, ти?

І вона знов довго міркувала, розв'язуючи це питання; нарешті сказала:

— Але ж батько подбає про цю дитину, і якщо він одружитья з Розалією, то вже й не буде ніяких труднощів.

Жюльєн нетерпляче і роздратовано відповів:

— Батько!.. Батько!.. Чи ти його знаєш... батька?.. Ні?..

Зворушена Жанна почала розпалюватися:

— Але він, звичайно, не покине так цієї дитини. То був би негідник. Ми дізнаємось, хто він, знайдемо його, і він повинен буде порозумітися з нами.

Жюльєн заспокоївся і почав ходити знов:

— Бачиш, моя кохана, вона не хоче назвати ймення цього чоловіка. Вона не признається в цьому ні тобі, ні мені... і врешті, якщо він одмовиться від неї?.. Тим часом ми не можемо залишати у себе в домі якусь покритку з її байстрюком. Ти розумієш це?

Але Жанна вперто правила своєї:

— В таких разі цей чоловік — негідник. Але нам усе ж треба з'ясувати, хто він такий, і він матиме діло з нами.

Жюльєн зовсім почервонів і роздратувався ще більше:

— Але... а поки що?

Вона сама не знала, що робити і запитала його.

Він зараз же висловив свою гадку:

— О! На мою думку це дуже просто. Я дам їй трошки грошей і виряжу її до дідька вкупі з немовлятком.

Але зворушена молода жінка обурилася:

— Ну, цього вже не буде! Ця дівчина — моя молочна сестра: ми вирости разом. Вона помилилася — тим гірше для неї; але я не викину її геть через це, а коли треба, навіть виховаю її дитину.

— І матимемо добру славу, — скипів Жюльєн, — ми з нашим йменням і нашими стосунками. І скрізь почнуться розмови, що ми потураємо розпусті, що ми даємо притулок шлюхам, і порядні люди не захочуть більш переступати порога нашого дому. Чи розумієш ти, нарешті, що кажеш? Ти зовсім збожеволіла.

— Я ніколи не дозволю викинути геть Розалію, — вже спокійно відповіла Жанна, — а коли ти не хочеш її залишити, то її візьме мама; і треба будь-що довідатися, хто батько цієї дитини.

Тоді Жюльєн зовсім розлютився.

— Які вони тупоголові, ці жінки, з усіма своїми думками! — скрикнув він і вийшов, грюкнувши дверима.

По обіді Жанна пішла до породіллі. Служниця, якою опікувалась удова Дантю, нерухомо лежала з розплющеними очима в ліжку, а доглядачка колихала на руках немовлятку.

Розалія, побачивши господиню, вся зворушена розпукою, заридала, закриваючи лице простирадлом.

Жанна хотіла її поцілувати, але вона не давалася, ще більш загортаючися. Тоді втрутилася доглядачка і відтулила її обличчя. Розалія вже не опиралася, а тільки тихо плакала.

У коминкові миготів блідий вогник; було холодно; дитина плакала. Жанна не наважувалася говорити про немовлятку; вона взяла служницю за руку, несвідомо повторюючи:

— Це нічого, це нічого.

Бліда дівчина крадькома позирала на доглядачку і здригалася, коли кричала дитина. Здавалось, її ще гнітив сум, вона конвульсійно схлипувала, а сльози клекотіли в її горлі.

Жанна ще раз поцілувала її, прошепотіла їй в ухо:

— Ми подбаємо про нього, моя мила.

Розалія знову заридала, і Жанна швидко вийшла.

Щодня приходила до неї Жанна, і щодня, побачивши свою господиню, служниця починала так само плакати.

Дитину віддали годувати сусідці.

А Жюльєн ледве розмовляв з своєю жінкою, неначе тамував у собі злість за те, що вона не згодилася відіслати служницю. Якось він знов був зняв про це розмову, але Жанна витягла з кишені лист баронеси, в якому та просила негайно надіслати їй дівчину, якщо не хочуть її залишити в «Тополях». Жюльєн розлютовано скрикнув:

— Твоя мати така ж божевільна, як і ти.

Але більше вже не наполягав.

За два тижні породілля змогла вже встати і почала знову працювати.

Тоді якось Жанна посадила її і, тримаючи за руки, втупила в неї погляд:

— Ні, мила, скажи ж мені все.

Розалія почала труситися, потім пролепетала:

— Що, моя пані?

— Від кого ця дитина?

Лютий одчай опанував служницю. Вона спробувала була визволити руки, щоб сховати в них лице.

Але Жанна, силоміць поцілувавши її, почала її втішати:
— Це нещастя, моя дорога, що ж робить? Ти була хибка, але це ж трапляється з багатьма. Коли батько дитини оженився з тобою, про це зовсім забудуть, до того ж ми можемо взяти його в найми, щоб він був з тобою.

Розалія стогнала, неначе б її мордували, і все поривалася визволитися та втекти.

Жанна провадила далі:

— Я добре розумію, що тобі соромно, але ти сама бачиш, що я не сердита на тебе і розмовляю ласкаво. Коли ж я питаю в тебе ймення цього чоловіка, то це на твоє ж добро; по тому, як ти журишся, я бачу, що він покинув тебе, і хочу стати на перешкоді цьому. Жюльєн знайде його, і ми примусимо його одружитися з тобою; і коли ви житимете вдвох коло нас, ми подбаємо гаразд, щоб ти з ним була щаслива.

Але Розалія різким рухом вирвала від Жанни свої руки і стрімголов втекла, як навіжена.

Увечері, під час обіду, Жанна звернулася до Жюльєна:
— Я хотіла примусити Розалію назвати ймення свого спокусника, але нічого не добилася. Спробуй тепер ти зі свого боку, щоб ми могли одружити з нею цього негідника.

Жюльєн раптом розсердився:

— А! Знаєш, я не хочу навіть чути про все це. Ти захотіла залишити цю дівчину, ну то й залишай, але не докучай мені цим.

Здавалося, що після пологів Розалії він став дразливішим. Він засвоїв звичку не інакше розмовляти з своєю жінкою, як гримаючи на неї, начеб завжди був чимось розлютований, тимчасом як вона, навпаки, знижувала голос, говорила ласкаво; корилася, щоб уникнути суперечок, а вночі плакала в своєму ліжку.

Всупереч своїй повсякчасній дразливості, чоловік її повернувся до обов'язків кохання, забутих ним ще з часу повернення з мандрівки, і рідко коли минало три вечори, щоб він не навідав опочивальні дружини.

Незабаром Розалія зовсім уже видужала і зробилася не такою журливою, хоч, як перше, здавалася чимось переляканою, наче її переслідував якийсь невідомий страх.

І ще двічі втекла вона від Жанни, коли та спробувала була розпитати її знов.

Раптом і Жюльєн став увічливішим; і молода жінка знов віддалася своїм неясним сподіванням і навіть знов пове-

селішала, хоч і мучилася часом від якогось особливого нездужання, про яке вона нікому не казала.

Відлиги все ще не було; протягом майже п'яти тижнів небо ясне, наче блакитний кришталь, а вночі — все засіяне зорями, які здавалися теж крижаними — до того морозяно було в цьому широкому просторі, — простягалось над суцільним, твердим й блискучим сніговим покривалом.

Ферми, відгороджені квадратними дворами, обсіпаними намороззю, здавалось, спали в своїх білих сорочках. Ні людина, ні тварина не виходили звідти; тільки димарі хаток, з яких здіймалися в морозяне повітря тонкі цівки диму, виявляли сховане там життя.

Рівнина, огорожі, берести коло парканів — усе здавалось мертвим, прибитим холодом. Іноколи чутно було, як тріщали дерева, неначе під корою лопалися їхні дерев'яні тіла; часом одривалася й падала на землю якась величезна гілка, в якій непереможний мороз заморозив соки і порвав волокна.

Жанна неспокійно чекала приходу тепла; їй здавалось, що у всіх її невиразних стражданнях винна ця сувора пора року.

То вона нічого не могла їсти, охоплена огидою до всяких страв; то в ній шалено бився пульс, то найлегша навіть їжа викликала в ній страшенну нестравність; її хворі і завжди напружені нерви тремтіли в якомусь повсякчасному нестерпучому зворушенні.

Якось увечері термометр опустився ще нижче. Жюльєн, виходячи з-за стола і тремтячи від холоду (бо зала зовсім не опалювалася ради ощадності в дровах), затер руки та й промурмотів:

— Гарно буде спати нам удвох цієї ночі, чи не так, моя кишенько?

Він засміявся своїм колишнім хлоп'ячим сміхом, і Жанна кинулася йому на шию; але саме сьогодні ввечері вона почувала себе так моторошно, була така хвора, в такому дивному нервовому настрої, що, поцілувавши його в уста, тихенько попрохала залишити її спати саму. Кількома словами вона сказала йому про своє слабування.

— Я тебе прощу, мій коханий, запевняю тебе, що мені щось недобре. Напевне, завтра почуватиму себе вже краще.

Він не наполягав:

— Як хочеш, моя мила; якщо ти хвора, треба поберегтися.

І вони завели мову про інше.

Вона поклялася спати рано. Жюльєн, наперекір звичаю, наказав затопити коминка в своїй окремії кімнаті.

І коли йому сказали, що вже «горить добре», він вийшов, поцілувавши в чоло свою жінку.

Холоднеча, здавалось, запанувала у всьому будинку. Стіни тріщали од морозу. Жанна тремтіла з холоду в своїм ліжку.

Двічі вставала вона, щоб підкинути в коминак дров і дістати усе своє вбрання, спідниці, різну стару одежу і накладала все це на ліжко. Але нічого не могло її зігріти; ноги їй одубіли; від литок аж до стегон пробігали дрижаки; вона невпинно переверталася з боку на бік, ворушилася, почувала якийсь незвичайний нервовий неспокій.

Незабаром вона зацокотіла зубами; руки її трусилися, груди стискувало, і серце тихо билося великими, важкими ударами; часом здавалось, що воно зовсім спинилося; їй стало важко дихати, неначе бракувало повітря.

Страшенна туга опанувала її; разом з тим непереможний холод пронизував її наскрізь. Вона ніколи ще не відчувала такого, життя ніби покидало її, вона ладна була спустити духа.

Вона подумала: «Зараз я вмру... Я вмираю...»

Охоплена жахом, вона сплигнула з ліжка, подзвонила Розалії, почекала, подзвонила знов і знов почекала, вся здригаючись від холоду.

Служниця не приходила. Вона, звичайно, спала вже першим міцним сном; і Жанна, не тямлячись, босоніж вибігла на сходи.

Беззвучно, навпомацки знайшовши двері, вона відчинила їх і покликала: «Розаліє!», пішла далі, налапала ліжко, помацала в ньому рукою і зрозуміла, що воно порожнє. Воно було порожнє і зовсім холодне, начеб ніхто в нього й не лягав.

— Як! Вона ще й досі ходить десь у таку люту годину! — вражена, подумала вона.

Але враз серце її застукало, затремтіло, вона почала задихатися і нетвердими кроками спустилася знов, щоб збудити Жюльєна.

Стрімголов вдерлася вона в його кімнату, певна, що оце вмирає, і бажаючи побачити його, поки не знепритомніла.

При миготінні пригаслого вогню вона побачила на подушці голову Розалії поруч голови її чоловіка.

Вона скрикнула і від цього покрику обоє схопилися на ліжку. На момент вона остовпіла, вражена тим, що побачила. Потім кинулася геть і повернулася в свій покій; коли ж розгублений Жюльєн покликав її: «Жанно!» — її охопила така жахлива огида бачити його, чути його голос, слухати його пояснення, його брехню, віч-на-віч зустрічати його погляд, що вона знов кинулася по сходах і побігла вниз.

Вона летіла тепер у п'їтми, ризикуючи покотитися по сходах та розбитися об каміння. Вона мчала вперед, її підганяла владна потреба кудись бігти, щоб нічого не знати, нікого не бачити.

Опинившись внизу, вона, як була в сорочці, боса, опустилася на приступку і залишалася там з затуманеним розумом.

Скочивши з ліжка, Жюльєн швидко одягся. Вона чула, як він ворушиться, іде, і встала, щоб тікати від нього.

Він вже спускався по сходах і гукав:

— Слухай, Жанно!

Ні, вона не хотіла його слухати, ні дати йому навіть торкнутися до неї пальцем; і вона кинулася до їдальні, втікаючи, наче від вбивці. Вона шукала якогось виходу, схопанки, темного куточка, якогось способу уникнути цієї зустрічі — і забилася під стіл. Але він уже відчинив двері і, тримаючи свічку, почав раз у раз гукати: «Жанно!» Знов схопившись, наче заець, вона кинулась у кухню, двічі оббігла круг неї, ніби зацькований звір; чуючи, що він усе ще переслідував її, вона раптом розчинила двері в сад і кинулась до поля.

Студений доторк снігу, в якому її босі ноги провалювались майже до колін, надав їй надзвичайного завзяття. Вона не почувала холоду, хоч була роздягнена; вона не почувала вже нічого, таким нечулим стало її тіло від душевного збурення — і все бігла, така ж біла, як і земля.

Вона промайнула по великій алеї, перебігла гайок, перестрибнула через рів і побігла рівниною.

Місяць не світив; наче вогняні зорі, розкидані по чорному полю неба, блискали вогні, але рівнина з своєю тьмяною біллю, одубілою нерухомістю і безмірною тишею була, проте, ясна.

Жанна бігла, не зводячи подиху, і раптом опинилася край прибережної кручі. Вона зараз інстинктивно зупинилася, присіла і так і залякла.

З темного провалля перед нею невидне і нечутне море дихало солоним духом водоростів, що їх викинув приплив.

Довго сиділа вона так, захоловувши душею й тілом, потім раптом почала труситися, труситися страшенно, наче вітрило, що хвилюється від вітру. Її руки й ноги здригалися ніби від непереможної сили і враз до неї повернулася ясна і вразлива свідомість. Тоді перед її очима встали образи минулого: прогулянка з Жюльеном у човні дядька Лястіка, їхня розмова, народження її кохання, хрестини барки, потім вона перенеслася ще далі, аж до тієї заколисанної мріями ночі, коли вона приїхала в «Тополі». А тепер! Тепер! О!

Все її життя розбите, всі радощі скінчились, немає жодної надії; і страшне майбутнє, повне мук, зрад і одчаю, враз з'явилося перед нею. Краще б умерти, тоді всьому був би кінець.

Але от далеко десь почувся чийсь голос:

— Ось тут, ось її сліди, сюди, швидше, швидше!

То був Жюльєн; він шукав її!

О! Вона не хотіла вже бачити його. Там, перед себе, в проваллі, вона чула тепер тихенький гуркіт, невиразне хлюпання моря об скелі.

Вона схопилася, вирівнялася, щоб скочити туди, і, кидаючи життям безнадійне прощавай, простогнала останнє передсмертне слово, останнє слово молодих жовніврів, що тинуть у бою: «Мамо!»

Раптом вона перейнялася думкою про свою маму. Вона побачила, як та ревно плаче; побачила свого батька навколішках перед трупом рідної втоплениці, і за одну мить пережила всі муки їхнього одчаю.

Тоді вона безсило впала на сніг, і вже не тікала більш, коли Жюльєн і дядько Сімон разом із Маріусом, що тримав ліхтар, схопили її за руки, щоб одсунути назад — так близько була вона від краю провалля.

Вони робили з нею все, що хотіли, бо вона залишалася непорушною. Вона чула, як її понесли, а потім поклали в ліжку і розтирали гарячими рушниками; потім зникли всі згадки і вона знепритомніла.

Потім почалася маячня, а чи була маячня? Вона лежала в своїй кімнаті. Був день, але вона не могла встати. І от вона почула якийсь тихенький шум на підлозі, начебто щось шкрябало, шелестіло — і враз миша, маленька, сі-

ренька миша швидко пробігла по простирадлу. Слідом за нею з'явилася друга, потім третя, і всі почали просовуватися до її грудей своїми жвакими дрібненькими ступнями. Жанна не перелякалася; бажаючи схопити мишеня, вона простягла була до нього руку, але даремно.

Тоді зо всіх боків з'явилися інші миші — десять, двадцять, сотні, тисячі їх. Вони злізали по колонках, падали по шпалерах, укрили всю чисто постелю. Незабаром вони залізли і під ковдру. Жанна чула, як вони ковзали по її шкірі, лоскотали їй ноги, підіймалися та спускалися вздовж усього її тіла; бачила, як од ніжок ліжка вони продиралися аж до самого її горла; і вона відбивалася від них, простягала вперед руки, щоб спіймати бодай одну, але щоразу в її руках нічого не було.

Одчай охопив її. Вона пробувала втекти, і їй здавалося все ж, що її примушують лежати непорушно, що чийсь дужі руки охопили її і тримають. Але вона не бачила нікого.

Вона не знала, скільки збігло часу. Певно, це тривало довго, дуже довго.

Нарешті Жанна очутилася — зморена, знесилена, але тихомирна. Вона почувала себе кволою-кволою. Розплющивши очі, вона не здивувалася, побачивши маму, що сиділа в її кімнаті, з якимсь гладким, незнайомим їй чоловіком.

Скільки вона мала років? Жанна зовсім не розумілася в цьому, уявляючи себе маленькою дівчинкою. Так само зникли в ній і всі згадки.

— Бачите, до неї вертається вже свідомість, — сказав гладкий чоловік.

Мама заплакала.

— Ну, ну, заспокойтеся, пані баронесо, — знов казав товстюк, — я ж вам кажу, що зараз я вже ручуся за неї. Але не кажіть їй нічогосінько. Хай вона спить.

Жанні здавалося, що вона довго-довго жила ще в цьому приспанні, що, як тільки вона почала думати, її знов охопив важкий сон; і вона вже більше не пробувала згадувати про що б то не було, ніби свідомо боялась тієї дійсності, що виникла знову в її уяві.

Отож, очутившись якось, Жанна помітила коло себе Жюльєна і раптом згадала все, начебто перед нею підняли завісу, що ховала досі її минуле життя.

Вона почула в серці страшний біль, і їй знов захотілось бігти. Вона скинула простирадла, сплигнула на підлогу і впала, бо ще не мала сили стояти на ногах.

Жюльєн кинувся до неї, але вона закричала, щоб він не торкався до неї. Вона одбивалася од нього, качаючись по підлозі. Двері розчинилися. В покій разом з удовою Дантю вбігла тітка Лізон, слідом за ними барон і, нарешті, тяжко дихаючи, увійшла розгублена мамця.

Жанну знов поклали в ліжку, і вона зараз же заплющила очі, щоб нічого не казати і цілком віддатися своїм думкам.

Мати й тітка впадали коло неї, питаючи її:

— Чи ти чуєш нас зараз, Жанно, чуєш Жанночко?

Прикинувшись, наче вона нічого не чує, Жанна не відповідала; але вона добре помітила, що вже вечоріє. Настала ніч. Коло неї була доглядачка; від часу до часу вона давала їй пити.

Жанна пила мовчки, але вже не спала; вона насилу щось міркувала, даремно пробуючи затримати думки, що втікали від неї, начебто в пам'яті її були провали, якісь великі білі, порожні прогаліни, що в них не відбивалися жодні події.

Але помалу-малу, після довгих силкувань, вона відновила перед собою всі факти.

З упертою напругою почала вона в них розбиратися.

Приїхала мамця, тітка Лізон і барон — виходить, вона дуже хвора. Але Жюльєн? Що він казав? Чи знають щонебудь батьки? А Розалія? Де вона? І що ж робити далі? Що робити? І тут їй майнула одна думка — повернутися з татом та мамцею до Руана, як і вперше. Вона буде вдовою — от і все.

Тоді вона почала терпеливо і хитро чекати, прислухаючись до розмов, добре все розуміючи, але не виявляючи цього, задоволена поверненням до неї свідомості.

Нарешті, вже ввечері, залишившись удвох із баронесою, вона тихесенько покликала її:

— Мамочко!

Вона сама здивувалась власному зміненому, як їй здавалося, голосові.

Баронеса схопила її руки:

— Доненько моя, дорога моя, донечко моя, ти впізнаєш мене?

— Так, мамочко, але не треба плакати; у нас буде довга розмова. Чи казав тобі Жюльєн, через що я втекла тоді по снігу?

— Так, моя маленька, в тебе була сильна й загрозна гарячка.

— Це не так, мамо. Гарячка була в мене пізніше. Але казав він тобі, від чого це трапилось і через що це я втекла?

— Ні, моя люба.

— Це через те, що я застала Розалію в його ліжку.

Баронеса подумала, що дочка ще маячить, і почала її жалувати:

— Спи, моя дитино, заспокойся, спробуй заснути.

Але Жанна вперто правила своє:

— Я зараз при розумі, мамочко, і не кажу вже дурниць, як от могло бути останніми днями. Якось уночі мені стало недобре, і я пішла покликати Жюльєна. Розалія лежала обік з ним. Я зовсім розгубилася з одчаю і побігла по снігу, щоб кинутися з кручі.

Але баронеса повторювала:

— Так, моя дорога, ти була тоді тяжко хвора.

— Ні, це не так, мамо, я застала Розалію в ліжку Жюльєна і не хочу більш з ним жити. Одвези мене до Руана, як колись.

— Добре, моя дорога,— відповіла баронеса, пам'ятаючи пораду лікаря ні в чому не суперечити хворій.

— Я бачу, що ти мені не віриш,— нетерпляче сказала тоді Жанна,— покличте тата, він швидше зрозуміє мене.

Ледве піднявшись, мати взяла обидві свої палиці і ви-йшла, волочачи ноги; за кілька хвилин повернулася з бароном, що підтримував її.

Вони сіли коло ліжка, і Жанна зараз же почала оповідати. Прокволо, тихим голосом, але ясно, вона розповіла про все: про якусь ненормальну вдачу Жюльєна, про його грубіянство, скнарність, нарешті, про його зраду.

Коли вона скінчила, барон переконався, що вона не марить, але не знав, що видумати, що вирішити, що відповісти.

Він ніжно взяв дочку за руку, як брав колись, присипляючи її казками:

— Слухай, моя дорога, це треба добре обміркувати. Не будемо поспішати; приневоль себе зносити свого чоловіка,

поки ми не зважимося на якесь певне рішення. Чи ти обіцяєш це мені?

— Я згодна, але я не залишуся тут, коли відужаю,— прошепотіла Жанна, і потім тихенько запитала: — Де зараз Розалія?

— Ти її не побачиш більше,— відповів барон.

Але дочка наполягала:

— Де вона? Я хочу знати.

Тоді барон признався, що вона ще тут; але запевнив, що вона скоро поїде.

Покинувши хвору, барон, увесь палаючи гнівом, кривно ображений як батько, пішов до Жюльєна та суворо сказав йому:

— Пане, я вимагаю від вас пояснити вашу поведінку щодо моєї дочки. Ви зрадили її зі своєю служницею. Це двічі нечесно.

Але Жюльєн удав з себе безвинного, палко зрікався, присягався, свідчився богом. Проте які є докази на те? Хіба ж не була Жанна не при розумі? Хіба ж не мала вона гарячку? Хіба тієї ночі, як починалась її хвороба, вона не бігала по снігу, не тямлячи себе? І це саме під час цього випадку, коли вона майже гола бігала по будинку, вона нібито бачила свою служницю в ліжку чоловіка.

Він розпалився, погрожував судом, завзято обурювався. І збентежений барон почав вибачатись, і, щиро перепросивши, простяг до нього свою руку, яку Жюльєн відмовився потиснути.

Довідавшись про відповідь чоловіка, Жанна не розгнівалася.

— Він бреше, тату,— сказала вона,— але ми все ж введемо його врешті на чисту воду.

Два дні вона була мовчазна, замислена і все щось міркувала.

А на третій день вранці захотіла бачити Розалію.

Барон відмовився надіслати служницю, заявивши, що вона поїхала. Але Жанна наполягала, повторюючи:

— В таких разі хай по неї пошлють.

Вона почала вже дратуватися, як з'явився лікар. Йому розповіли про все, щоб він міг дати свою пораду. Але Жанна, надміру нервуючись, раптом почала плакати, майже кричачи:

— Я хочу бачити Розалію, я хочу її бачити!

Тоді лікар взяв її за руку і прошепотів:

— Заспокойтеся, пані, для вас небезпечно всяке хвилювання, бо ви вагітні.

Вона була вражена, мов ударом, і зараз же їй здалось, ніби щось у ній заворушилося. Вона стала мовчазна, навіть не слухала, що коло неї говорили, вся поринувши в свої думки.

Вночі вона не могла спати; нова, незвичайна думка про те, що в ній, в її лоні жива дитина, відгонила від неї сон. Сумна, мучилась вона тим, що це був син Жюльєна; неспокійна, вона боялась того, щоб він не вдався в свого батька. Коли ж настав день, наказала покликати барона.

— Татусю, я вже дійшла свого рішення; я хочу знати все, особливо тепер; чуєш, я хочу, і ти знаєш, що не слід суперечити мені при моєму стані. Слухай добре. Ти мусиш привести кюре. Його мені треба, щоб не дати Розалії брехати. Коли він прийде, поклич сюди з мамою Розалію, а сам теж залишся тут. Більш за все подбай, щоб Жюльєн ні про що не догадався.

За годину до покою вступив кюре, який ще більш погладшав, і пухкав так само, як і мамця. Він сів коло неї в крісло, звисивши живіт між розкаряченими ногами, і почав жартувати, своїм звичаєм утираючи чоло картою хусткою:

— Ну, ну, пані баронесо, я гадаю, що ми з вами не худнемо; на мою думку, ми до пари один одному.

Потім обернувся до хворої:

— Хе, хе! А мені казали, моя молода пані, що незабаром матимемо нові хрестини? Еге ж, не барку хреститимемо цим разом.

Далі додав статечним тоном:

— Це буде оборонець батьківщини.

Після короткої роздуми провадив:

— Або це буде добра мати родини... як ви, пані,— вклонився він до баронеси.

Але тут одчинилися задні двері. Барон впахав розгублену Розалію, яка, плачучи і чіпляючися за одвірок, ніяк не хотіла входити. Нарешті, одним штурханом барон нетерпляче вкинув служницю в покій. Тоді вона, стоячи і затуливши руками обличчя, заридала.

Ледве Жанна її побачила, як швидко схопилася й сіла, бліда ще більш, ніж її простирадло; її серце билось так

шалено, що аж підіймало тонку сорочку, що приставала до її грудей. Вона не могла нічого промовити і тяжко-тяжко дихала. Нарешті уривчастим від зворушення голосом вона промовила:

— Мені... мені... не треба... було б... розпитувати тебе... Мені... мені досить бачити тебе такою... бачити твій... твій сором передо мною.

Їй тяжко було дихати; після зупинки вона провадила:

— Але я хочу знати все... все. Я запросила панотця, щоб це було наче сповідь, розумієш?

Розалія не рухалася; якісь покрики виривалися з-під її скорчених рук.

Розпалений гнівом барон схопив її за руки, з усієї сили відірвав їх від лица і кинув навколішки перед ліжком:

— Кажи ж... Відповідай!

Вона так і залишилася в позі Магдаліни, що кається в гріхах, чепець з'їхав їй набік, фартух розстелився на підлозі, і вона знов затулила лице звільненими вже руками.

Тоді до неї звернувся вже кюре:

— Ну, дитя моє, слухай, що тобі кажуть і відповідай. Ми не хочемо чинити тобі зла, але хочемо знати все, що скоїлося.

Жанна вдивлялась у неї, нахилившись над краєм постелі.

— Це ж правда,— спитала вона,— що ти була в ліжку Жюльєна, коли я застала вас тоді?

— Так, пані,— простогнала крізь стиснуті руки Розалія.

Тоді заплакала й баронеса, тяжко схлипуючи, її конвульсійне ридання підголошувало риданню Розалії.

Втупивши в служницю очі, Жанна запитала знов:

— Відколи це почалося?

— Відтоді, як він приїхав,— пролепетала Розалія.

Жанна не зрозуміла:

— Як він приїхав?.. Виходить... з весни?

— Так, пані.

— Як він почав у нас бувати?

— Так, пані.

І Жанна поспішно її розпитувала далі, ніби сила питань мучила її.

— Але як це трапилося? Як він тебе домагався? Як він заволодів тобою? Що він тобі казав? Коли саме ти йому поступилася? Як ти могла йому віддатися?

Розалія, теж захоплена якимось гарячковим бажанням говорити, якоюсь потребою відповідати, відняла руки від обличчя:

— Як я можу знати? То було в той день, як він уперше тут обідав. Він прийшов до мене в мій покій. Сховався на горищі. Я не наважувалася кричати, щоб не наробити скандалу. Він ліг зі мною; я сама не знаю, що тоді робила; він же робив усе, що хотів. Я не перечила, бо він здався мені таким милим.

— Але... твоя... твоя дитина... це від нього? — скрикнула Жанна.

Розалія ридала.

— Так, пані.

І обидві замовкли.

Тільки й чути було ридання Розалії та баронеси.

Пригнічена всім цим, Жанна теж відчувала на очах сльози, що беззвучно текли по її щоках. Дитина її служниці мала того самого батька, що й її власна. Її гнів стих. Вона почувала себе тепер цілком захопленою якимось безпросвітним, глибоким, безмірним одчаєм.

І зміненим, зм'якшеним голосом, яким промовляють під час плачу жінки, вона запитала знов:

— А як ми повернулися... звідти... з подорожі... коли це відновилося?

— У... у перший вечір він прийшов до мене... — промурмотала служниця, зовсім звалившись на підлогу.

Кожне її слово розривало серце Жанні. Виходить, першого вечора, вечора повернення до «Тополь», він покинув її задля цієї дівчини. Ось через що він залишив її спати саму.

Тепер Жанна знала вже досить і не хотіла більше знати нічого.

— Геть, геть відціль, — скрикнула вона. — І через те, що пригнічена Розалія не поворухнулася з місця, Жанна звернулася до батька:

— Виведи, винеси її.

Але кюре, що досі мовчав, скористався нагодою, щоб промовити маленьке казання.

— Це дуже погано, те, що ти зробила, дитя моє, дуже погано, і бог не подарує тобі цього так просто. Згадай про пекло, що чекає тебе, коли ти не виправиш надалі своєї поведінки. Зараз, як ти маєш дитину, тобі треба шанува-

тися. Пані баронеса безумовно зробить що-небудь для тебе, а ми знайдемо тобі чоловіка...

Він говорив би ще довго, але барон знов схопив Розалію за плечі, підняв її, дотяг до дверей і, наче якусь торбу, викинув у коридор.

Тільки він повернувся, блідіший од дочки, як панотець почав знов:

— Що ж ви хочете? Вони всі тут такі. Сумно це, але нема тут ради, і треба вже бути трохи поблажливим до людських хибкостей. Вони ніколи не виходять заміж, не ставши перед тим вагітними, ніколи, пані. Це вже, як кажуть, місцевий звичай,— додав він з усміхом і потім провадив обуреним тоном.— Навіть діти, і ті часом грішать цим. Я сам торік застукав на кладовищі двох школярів — хлопця і дівчинку. Я попередив батьків, і знаєте, що вони мені відповіли? «Що ж ви хочете, панотче, це ж не ми навчили їх цій розпусті, і ми тут нічого не можемо вдіяти». Ось, пане, і ваша служниця вчинила, як і інші...

Але барон, тремтячи від обурення, перепинив його:

— Вона? Що мені до неї. Але Жюльєн, ось хто обурює мене. Його вчинок безчесний, і я заберу від нього дочку.

Він ходив по кімнаті, все більш розпалюючись та гніваючись:

— Це нечесно зрадити так мою дочку, нечесно. Він розпусник, негідник, цей чоловік, і я скажу йому це, я дам йому ляца, я заб'ю його своїм кием!

Але панотець, сидючи коло баронеси, яка все ще плакала, не хапаючись, почав нюхати табаку і мав намір до останку дограти свою роль миротворця:

— Слухайте, пане бароне, між нами кажучи, віконт зробив, як роблять усі. Чи багато знаєте ви вірних чоловіків?

І потім з лукавою добродушністю додав:

— Овва! Я з вами заложуся, що ви самі теж мали які-небудь пригоди, хіба ж це не так?

Барон збентежено спинився коло панотця, а той вів далі:

— Еге. Так. Ви робили, як і всі. Хто знає, може, й ви колись спокусилися такою покоївочкою, як ця. Кажу вам, що так роблять усі. І ваша жінка через це не стала ні менше щасливою, ні менш коханою, чи не так?

Розгублений барон залишився непорушним.

На жаль, це правда, що й він робив так само, і навіть

часто, щоразу, як траплялася нагода; і він так само не планував подружнього огнища, не пропускаючи і покоївок своєї жінки, коли вони були гарні. Чи був він через те негідником? Чому так суворо засуджує він поведінку Жюльєна, тимчасом як сам ніколи навіть і не згадав, що його власна поведінка могла бути такою ж злочинною?

А на вустах баронеси, яка все ще задихалася з плачу, промайнув ледве помітний усміх від згадки про зальоти свого чоловіка, бо вона належала до породи тих сентиментальних людей, м'якосердих та добродушних, для яких амурні пригоди становлять частину їхнього існування.

Жанна, зовсім знеможена, лежачи горілиць з розплющеними очима та безсилими руками, сумно віддавалася думкам. Одна фраза Розалії, що спала їй на думку, ранила їй душу, ножем різала їй серце: «Що ж до мене, то я не перечила, бо він мені здавався таким милим».

Він їй теж був любий, і через це тільки вона віддала йому себе, зв'язала з ним усе своє життя, зреклася від інших надій, усіх сподіваних бажань, невідомої майбутності. Вона впала в цей шлюб, в цю безодню, щоб зазнати цього нещастя, цієї журби, цього одчаю, через те тільки, що, як і Розалія, мала його за милого!

Двері відчинилися з страшенним розгоном. З'явився розлютований Жюльєн. Він побачив заплакану Розалію і прийшов довідатись, у чому річ, розуміючи, що вже щось вигадано і що служниця, напевно, призналась. Угледівши кюре, він прикипів на місці.

— Що це? В чім річ? — запитав він тремтячим, але спокійним голосом.

Барон, нещодавно такий рішучий, не зважувався нічого сказати, боячись, щоб зять не відповів доказами кюре і не послався на його власний приклад. Мамця плакала ще голосніше, а Жанна, спершись на руки і тяжко дихаючи, вдивлялася в того, хто завдав їй такої жорстокої муки. Нарешті вона промовила:

— Річ в тім, що ми вже знаємо все, що ми знаємо про всі ваші ганебні вчинки з того часу... з того часу, як ви вперше ввійшли сюди... і дитина цієї служниці — ваша, як... як... і моя дитина... Вони брати...

І такого непереможного болю завдала їй ця згадка, що вона впала на постіль і нестримно заридала.

Жюльєн стояв вражений, не знаючи, що казати, що робити. Тоді кюре втрутився знову.

— Ну, ну, не слід так побиватися, моя молода пані, будьте розсудливі.

Він устав, наблизився до ліжка і поклав на чоло прибитої одчаєм Жанни свою м'яку руку. І цей звичайний дотик якось дивно її заспокоїв. Вона зараз же почувала себе знесиленою, наче ця дужа, проста рука, що звикла жестом відпускати гріхи і ласкаво підбадьорювати, принесла їй своїм дотиком якусь таємну замиреність.

А кюре стояв та добродушно провадив:

— Пані, треба завжди прощати. Ось із вами скоїлося велике нещастя, але бог у своїм милосерді нагородив вас великим щастям, бо згодом ви станете матір'ю. Ця дитина буде вашою втіхою. І це задля неї я благаю вас, я вас заклинаю дарувати панові Жюльєнові його помилку. Вона буде новим зв'язком поміж вами, запорукою його вірності в майбутнім. Хіба ж можна відокремити серце від того, чий плід ви носите в своїм чреві?

Жанпа нічого не відповідала; вона була така пригнічена, засмучена, зпеможена, що не мала навіть сили для гніву чи помсти. Здавалось, її нерви ослабли, ніби підрізані; вона була ледь-ледь жива.

Баронеса, що серце її зовсім не знало лихопомності, зовсім нездатна до якоїсь довгої напруги, враз промурмотала:

— Чуєш, Жанно?

Тоді кюре, взявши за руку Жюльєна, підвів його до ліжка і поклав Жюльєнову руку в руку його жінки. Потім він легко лягнув поверх їх рук, наче в знак остаточного з'єднання, і, покинувши свій офіційний тон проповідника, промовив з задовolenим виразом на обличчі:

— От і все. Вірте мені, що так буде краще.

Дві злучені на момент руки зараз же роз'єдналися. Жюльєн, не наважуючись поцілувати Жанну, поцілував у чоло тещу, повернувся на зақаблуках, узяв під руку барона, який не опирався, задовolenий з того, що все налагодилося, і вийшов разом з ним закурити сигару.

Цілком знеможена, хвора ще Жанна зараз же заснула, а панотець з баронесою почали пошепки тихо, мирно розмовляти.

Абат з'ясував свої міркування, а баронеса з усім згоджувалася, легко киваючи головою. Нарешті він резюмував:

— Значить, вирішено, ви дасте цій дівчині Барвільську ферму, а я беру на себе знайти чоловіка, якогось гарного

порядного парубка. О, з посагом у двадцять тисяч ф'ранків нам не бракуватиме охочих. Нас утруднить тільки вибір.

І баронеса всміхалася, щаслива вже; дві сльозинки спилилися на її щоках, але вогкі сліди їх уже висохли.

— Це вирішено, — промовила вона, — Барвіль вартий щонайменше двадцяти тисяч ф'ранків, але треба записати хутір на дитину; вона ж з чоловіком користуватимуться за свого життя прибутками з нього.

Абат підвівся і стиснув руку баронесі:

— Не турбуйтеся, пані баронесо, не турбуйтеся; я ж знаю, як вам тяжко підійматися.

Виходячи, він зустрів тітку Лізон, що йшла навідати хвору. Вона нічого не помічала, їй нічого не сказали, і, як завжди, вона не знала нічого.

VIII

Розалія залишила панський дім, а Жанна відбувала період своєї тяжкої вагітності. Думка про те, що вона має стати матір'ю, не завдавала їй серцю ніякої втіхи; таке пригнічене воно було жалем. Вона байдуже чекала своєї дитини, вся охоплена ще передчуттям безмежного нещастя.

Весна наблизилась непомітно. Оголені дерева тремтіли від холодного ще вітру, а з-під прилого осіннього листя у вогкій траві в рівчаках почав з'являтися жовтий первоцвіт. З усєї рівнини, з дворів ферм, з розмитих полів йшов вогкий дух, ніби дух шумування. А з рудуватої землі виглядали, блискаючи в сопячному промінні, безліч маленьких зелененьких кільчків.

Товста міцна жінка заступила Розалію і підтримувала баронесу під час її одноманітних проходок по алеї, на якій залишались вогкі та брудні сліди її важких ніг.

Тато водив під руку Жанну, яка обважніла тепер і увесь час почувала себе недужою; тітка Лізон, стурбована подією, що мала незабаром бути, вся зрушена цією таємницею, якої їй ніколи не судилося зазнати, підтримувала її з другого боку.

І так вони втрюх проходились, майже не розмовляючи, тимчасом як Жюльєн їздив верхи по околицях, несподівано захопившись цим новим уподобанням.

Ніщо не порушувало їхнього хмурого життя. Барон, його жінка і віконт відвідали Фурвілів, з якими Жюльєн, здавалося, невідомо як, був близько знайомий, і обмінялися

візитою, вельми церемонною, з Брізвілями, завжди схованими у своїй сонній господі.

Якось коло четвертої години дня у двір замка в'їхало двоє вершників, чоловік та жінка. Жюльєн дуже схвилюваний вбіг у кімнату Жанни:

— Швидше, швидше зійди вниз. Це Фурвілі. Вони приїхали зовсім попросту, як сусіди, знаючи про твоє становище. Кажі, що я вийшов, але мушу повернутися. Мені треба причепуритися.

Жанна, здивована трохи, зійшла вниз. Молода гарна пані з журним і стражденим обличчям, блискучими очима і таким матово-білявим волоссям, нібито його ніколи не пестило сонячне проміння, спокійно відрекомендувала свого чоловіка, якогось вовкуватого велетня з довгими рудими вусами. Потім вона додала:

— Нам випадало кілька разів зустрічатися з паном де Лямар. Він переказував нам, як ви страждаете, і ми не хотіли більше відкладати, щоб навідати вас попросту, без жодних церемоній. Проте ви самі бачите — ми приїхали верхи. До того ж якось недавно я малаприємність бачити у себе вашу матір і барона.

Вона промовила це з незвичайною легкістю, простотою і ввічливістю. Жанна була зачарована і зараз же відчула до неї щирі прихильність.

«Ось мій друг», — подумала вона.

Граф де Фурвіль, навпаки, здавався ведмедем у вітальні. Сівши, він поклав капелюх на сусідній стілець і довго не знав, що робити з своїми руками; згодом оперся ними об коліна, потім на ручки крісла і, нарешті, схрестив їх наче для молитви.

Увійшов Жюльєн. Вражена Жанна не впізнала його. Він поголився. Він був гожий, елегантний, чарівний, як під час свого женихання. Він стиснув волохату лапу графа, який, здавалося, прокинувся від його приходу, і поцілував руку графині, в якій трохи зачервоніли її білі, як слонова кість, щоки і здригнулися трохи вії.

Потім він почав розмову. Він був ввічливий, як і колись. Великі очі його знову стали ласкавими, подібними до якихось дзеркал кохання; а тьмяне й шорстке волосся від щітки та запавної помади стало, як і колись, м'яке, блискуче і хвилясте.

Коли Фурвілі від'їздили вже, графиня звернулася до Жюльєна:

— Чи не хочете ви, дорогий віконте, прогулятись у четвер верхи?

Поки Жюльєн уклонявся, бурмочучи: «Так, з радістю, графине»,— вона взяла руки Жанни і, ласкаво всміхаючись, промовила ніжним, сердечним тоном:

— Коли ви одужаєте, ми будемо їздити по околицях усі втрьох. Це буде чудово, правда?

Спритно піднявши шлейф своєї амазонки, вона з легкістю пташки скочила в сідло, тимчасом як її чоловік, незграбно вклонившись, виліз на свого величезного нормандського коня, нагадуючи на ньому постать центавра.

Коли вони зникли за парканом, Жюльєн захоплено скрикнув:

— Які чарівні люди. От знайомство, що буде нам на користь.

Жанна, теж задоволена, дарма що не знала чому, відповіла:

— Графиня — чарівна; я почуваю, що полюблю її, але її чоловік видається звіром. А де ти познайомився з ними?

— Випадково я зустрів їх у Брізвілів, — відповів Жюльєн, весело затираючи руки. — Чоловік, справді, видається трохи грубим. Це завзятий мисливець, але все-таки справжній аристократ.

Обід був майже веселий, ніби в дім зазирнуло досі сховане десь щастя.

Нічого нового не трапилося більше аж до останніх днів липня.

Якось увечері, у вівторок, коли вони сиділи під платаном за дерев'яним столом, на якому стояли дві чарки та карафа з горілкою, Жанна раптом скрикнула і, дуже збліднувши, обіруч схопилася за живіт. Наглий гострий біль враз пронизав її і потім одразу ж стихнув.

Але за дві хвилини вона почула новий, довгий вже, хоч і не такий гострий біль. Насилу, майже на руках батька і чоловіка, повернулася вона в будинок. Короткий перехід од платана до покою здався їй безмірно довгим; вона мимохіть стогнала, просила посадовити її, спинитися, вся пригнічена нестерпучим чуттям якоїсь ваги в животі.

Час пологів ще не настав для неї, їх чекали у вересні, але, боячись можливих несподіванок, запрягли екіпаж, і дядько Сімон галопом помчав по лікаря.

Доктор приїхав коло півночі і з першого погляду визнав ознаки передчасних пологів,

У ліжку болі трохи стихли, але якась страшенна туга гнітила Жанну, якась незвичайна знемога і тіла, і душі, наче неясне передчуття наближення смерті. То був один з тих моментів, коли вона підходить до нас так близько, що від її дихання холоне наше серце.

У кімнаті було повно людей. Мамця, тяжко дихаючи, сиділа в кріслі. У барона тремтіли руки, він кидався на всі боки, припосив потрібні речі, радився з лікарем, зовсім розгубився. Жюльєн ходив туди й сюди з схвильованим виглядом, але спокійною душею; вдова Даптю стояла коло ліжка в ногах породіллі з тим виразом на обличчі, яке личить в таких випадках, з виразом досвідченої в цьому жінки, яку ніщо вже не здивує. Акушерка і доглядачка коло хворих та мерців, вона зустрічала тих, хто вперше з'являвся на цей світ, приймала їх перший крик, обливала першою водою їх новороджене тіло, загортала його в перші пелюшки, потім з таким же спокоєм слухала останні слова, останнє хрипіння, останню агонію тих, хто відходив з цього світу, так само обмивала їх останній раз, витирала оцтом зів'яле тіло, загортала в останнє покривало; і завжди залишалася тою ж непохитно байдужою в усіх випадках народження та смерті.

Куховарка Людівіна й тітка Лізон тихенько стояли за дверима передпокою.

Хвора часом якось жалібно стогнала. Протягом двох годин можна було гадати, що до самих пологів ще далеко, але надвечір страшенні болі відновилися і незабаром стали нестерпучі.

Жанна, мимоволі скрикуючи крізь зціплені зуби, невпинно думала про Розалію, яка зовсім не мучилась, навіть майже не стогнала, і так легко, без мук, породила свого байстрюка.

Вона невпинно порівнювала себе з нею в своїй безталанній зрушеній душі, і проклинала бога, в справедливність якого раніш вірила, обурювалася проти злочинного вироку долі, проти ганебної брехні тих, що проповідують правду і добро.

Часом біль ставав таким жорстоким, що в ній гасли всі думки. Здавалося, всі її сили, свідомість, усе життя поглинуло це страждання.

У хвилини полегкості вона не могла відірвати очей від Жюльєна; і інший біль, біль душі поймав її, коли вона згадувала той день, як її служниця впала коло цього самого

ліжка з дитиною поміж ніг — братом того маленького створіння, що так жорстоко розривало їй нутро. Вона зовсім ясно згадувала жести, погляди і слова свого чоловіка над цією простягнутою дівчиною; тепер вона читала в ньому, ніби його думки були написані в його рухах, читала ту саму нудьгу, ту ж байдужість, що була в нім і до Розалії, ту ж неухважність егоїста, роздратованого тим, що він став батьком.

Але враз її охопили такі жорстокі корчі, що вона подумала: «Я зараз умру. Я вмираю...» І тоді її душу переповнило шалене обурення, запекла ненависть, потреба проклинати і цього чоловіка, що зазнастив її, і цю невідому дитину, що її нищила.

З надзвичайним зусиллям витяглася вона, щоб викинути з себе цю ношу, і раптом їй здалося, що живіт її спав, а болі ущухли.

Доглядачка і лікар, нахилившись, порались коло неї. Вони щось підняли, і трохи згодом вона здригнулася від приглушеного, знайомого вже їй звуку. І тоді цей кволий жалібний покрик, це слабеньке нявкання новородженої дитини ввійшло в її серце, в її душу, в усе її безсиле, знеможене тіло, і вона мимовільним відрухом простягла руки.

Це була хвиля радості, поривання до нового щастя. Вона враз відчула себе визволеною, заспокоєною, щасливою, такою щасливою, як ніколи. Її серце, її тіло віджидали, вона почувала себе матір'ю.

Вона захотіла подивитись на свою дитину. Народившись дочасно, та не мала ні волосся, ні нігтів; але коли Жанна побачила, як ворухнеться цей гробачок, як воно роззявило рота, коли почула його покрики і доторкнулася до цього скорченого недоноска, що жваво рухався і гримасував, її залила непереможна радість; вона зрозуміла, що порятована від безнадії, що вона має кого любити і більш їй нічого не треба.

З того часу у Жанни була одна думка — про свою дитину. Несподівано вона стала фанатичною матір'ю, тим більш захопленою, чим виразніше вона почувала, як помилилася в своїм коханні, як розчарувалася в своїх надіях. Колиска завжди мусила стояти коло її ліжка: потім, коли Жанна змогла вже вставати, вона цілісінькі дні пересиджувала коло вікна, погойдуючи колиску дитини.

Вона ревнувала її до мамки, і, коли це маленьке створіння чуючи жадобу, простягало ручки до повних

з блакитними жилками персів і жадібними устами хапало темну, зморшкувату пипку, Жанна, вся збліднувши і тремтячи, дивилася на цю дужу, спокійну селянку, бажаючи відірвати від неї свого сина і роздерти нігтями ці перса, з яких він так жадібно пив.

Потім вона, щоб одягти його, захотіла сама вишивати гарні й химерні вбрання. Його загортали у цілу хмару мережок, прикрашали чудовими чепцями. Тільки про це й могла вона говорити; вона переписняла розмови, щоб показати які-небудь чарівні пелюшки, дитячий нагрудник чи якусь дуже гарно зроблену стьожку, і, не чуючи нічого з того, що балакали навкруги неї, захоплювалась обрізками білизни, довго повертала їх, піднявши вгору, щоб краще було роздивлятися, і потім раптом запитувала:

— Чи гарно з цього вийде, на вашу думку?

Барон і мамця усміхалися, дивлячись на цю невгамовну ніжність, але Жюльєн, чуючи, як порушуються його звички і зменшується вплив його в домі через цього все-сильного, галасливого тирана, і мимохіть ревнуючи до цього шматочка людини, що віднімав у нього місце в родині, безперестанку, дратуючись і сердячись, повторював:

— Вона нестерпуча з своїм хлопчиком.

Незабаром Жанна вже так захопилася цією любов'ю, що цілі ночі просиджувала біля колиски, дивлячись, як спить її дитина. Від цього вона виснажувалася, бо не мала спочинку, марніла і кахикала. Тому лікар наказав розлучити її з сином.

Вона гнівалася, плакала, благала, але це не допомогло. Щовечора його односили до мамки, і щоночі мати вставала і боса підходила до дверей, прикладаючи вухо до шпарки в замку, щоб слухати, чи спокійно він спить, чи не прокидається часом, чи не треба йому чого.

Якось Жюльєн, що пізно вертався з обіду у Фурвілів, застав її коло дверей, і з того часу її почали замикати на ключ, щоб вона не вставала з постелі.

Хрестини відбулися наприкінці серпня. Барон був хрещеним батьком, а тітка Лізон — матір'ю. Дитина одержала ім'я П'єр-Сімон-Поль. Поль стало звичним ім'ям.

З початку вересня непомітно поїхала тітка Лізон, і відсутності її так само не помітили, як не помічали і перебування в домі.

Якось увечері, після обіду, прийшов кюре. Він здавався збентеженим, неначе крив у себе якусь таємницю. Після

довгих байдужих балачок він попросив у баронеси і її чоловіка кількох хвилин для приватної розмови.

Всі троє тихою ходою пішли до кінця широкої алеї, жваво розмовляючи, тимчасом як Жюльєн, залишившись удвох з Жанною, дивувався, турбувався і гнівався з приводу цієї таємничості.

Він захотів провести кюре, коли той вже прощався, і вони разом рушили у напрямку церкви, де дзвонили ангелюс.

Було прохолодно, майже холодно, і незабаром родина зійшлася у вітальні. Усіх почало було хилити на сон, коли раптом вбіг Жюльєн, червоний і обурений.

Ще з дверей, не звертаючи уваги на те, що у вітальні була й Жанна, він крикнув до тестя і тещі:

— Та ви ж не при розумі! Кинути цій дівці двадцять тисяч ф'ранків!

Ніхто не відповів йому, так усі були вражені. Тоді, галасуючи спересердя, він провадив:

— Треба ж дійти до такої дурості. Ви хочете, мабуть, залишити нас без шага.

Барон схаменувся і спробував був його спинити:

— Замовчіть! Подумайте про те, що тут ваша дружина. Але Жюльєн роздратовано затупотів ногами:

— Це мені байдуже, щоб ви знали. До того ж їй і так усе відомо. Цей грабунок їй же шкодить.

Жанна, нічого не розуміючи, здивовано дивилась на всіх.

— Але в чому ж річ? — пролепетала вона.

Тоді Жюльєн, обернувшись до неї, покликав її за свідка, як якогось товариша, що його теж ошукали. Він швидко розповів їй про змову видати Розалію заміж, давши за нею в посаг барвільський хутір, що коштував найменш двадцять тисяч ф'ранків. Він повторював:

— Але твої батьки божевільні, моя мила, зовсім божевільні. Двадцять тисяч ф'ранків, двадцять тисяч ф'ранків. Та вони з глузду зсунулися. Двадцять тисяч ф'ранків для якогось байстріюка.

Жанна слухала його без обурення і гніву, сама дивуючись із свого спокою, байдужа тепер до всього, крім своєї дитини.

Баронові забило дух, він не знаходив слів для відповіді. Нарешті він затупотів ногами, кричачи:

— Подумайте про те, що ви кажете, це огидно. Хто винен в тому, що треба давати посаг за цією дівчиною, яка стала матір'ю? Чия це дитина? А ви хочете її тепер покинути?

Жюльєн, здивований гнівом барона, пильно дивився на нього. Потім відповів спокійнішим тоном:

— Але півтори тисячі ф'ранків цілком буде досить. Вони всі мають дітей до заміжжя. А чи той, чи другий тому причиною, це вже зовсім байдуже. Якщо ж ви подаруєте одну з ваших ферм вартістю в двадцять тисяч ф'ранків, то крім шкоди, яку ви нам зробите, ви цим по всіх кутках розголосите про те, що трапилося з цією дівчиною, а ви ж принаймні повинні дбати про наше добре ім'я і становище.

Він говорив це твердим голосом, мов людина, упевнена в своїм праві та в логічності своїх міркувань. Барон, збитий з пантелику цією несподіваною аргументацією, стояв перед ним мовчки. Тоді Жюльєн, чуючи свою перемогу, сказав наслідок:

— На щастя, ще нічого не зроблено; я ж знаю парубка, що візьме її: це гарний хлопець, і з ним можна буде поладити все. Я беру це на себе.

І він пішов геть, боячись продовження суперечки, задоволений загальним мовчанням, беручи його як згоду.

Скоро він зник, барон тремтячи від образи, роздратовано скрикнув:

— О! Це вже занадто, це занадто!

Але Жанна, звівши очі на розгублене лице батька, почала раптом сміятися тим дзвінким сміхом, яким вона колись сміялась, побачивши щось смішне.

— Тату, тату, — повторювала вона, — чи ти чув, як він промовив: «Двадцять тисяч ф'ранків»?

І її мати, у якої веселість з'являлася так само швидко, як і сльози, згадавши скажений вигляд свого зятя, його обурені виклики, його рішучу відмову згодитися подарувати ним же спокушеній дівчині гроші, що йому не належали, і задоволена теж добрим настроєм Жанни, почала труситися від свого задушливого сміху, що наповняв її очі сльозами. Тоді й барон, перейнявшись їх веселістю, почав сміятися, і всі троє, наче за колишніх добрих часів, реготали, аж за боки бралися.

Коли ж вони трохи заспокоїлись, Жанна здивовано сказала:

— Цікава річ, це вже зовсім мене не турбує. Я дивлюся тепер на нього, як на чужого. Я не можу повірити, що я його жінка. Ви самі бачите, я сміюся з його... з його... з його неделікатних вихваток.

І, все ще всміхаючись, вони зрушено поцілувалися, самі не знаючи, з якої причини.

А за два дні, після сніданку, коли Жюльєн кудись поїхав верхи, якийсь високий парубок, двадцяти двох — двадцяти п'яти років, одягнений в зовсім нову блакитну блузу з грубими згортками і роздутими, застібнутими на вилогах рукавами, обережно переліз через загорожу, ніби чатував за нею з самого ранку; він просковзнув уздовж річкака Куйярів, обійшов замок і невпевнено наблизився до барона і двох жінок, що сиділи під платаном.

Помітивши їх, він зняв кашкета і, поки йшов, все вклонявся збентежено.

Наблизившись так, що його можна було чути, він бурмотів:

— Ваш слуга, пане бароне, пані та все товариство.

Потім, як йому нічого не сказали, заявив:

— Це я й є — Дезіре Лекок.

Але ім'я це нічого не роз'яснило, і барон запитав:

— Чого ж вам треба?

Тоді парубок, бачачи конечну потребу з'ясувати свою справу, зовсім уже збентеживсь. Раз у раз дивлячись то на кашкета, що його тримав у руках, то на дах замка, він промурмотів:

— Панотець казав мені кілька слів у цій справі...

І замовк, боячись прохопитись і пошкодити своїм інтересам.

— Яка така справа? Я не знаю, — відповів барон, нічого не розуміючи.

Тоді парубок наважився і, знизивши голос, сказав:

— Це справа вашої служниці... Розалії.

Жанна, зрозумівши в чому річ, устала і вийшла з дитиною на руках. Барон же промовив:

— Підійдіть ближче, — і показав йому на стілець, де тільки що сиділа Жанна.

Селянин зараз же сів, промимривши:

— Спасибі за ласку.

Потім почав чекати, ніби не маючи чого казати. Після досить довгої мовчанки він наважився нарешті і звів погляд до блакитного неба:

— Година то яка гарна! Хіба що для засівів тільки не дуже добра.

І знов замовк.

Барон не витерпів і раптом запитав його гостро:

— Виходить, ви маєте оженитися з Розалією?

Підозрений, як і всі нормандці, парубок одразу ж збен-тежився.

Він відповів уже швидше, але якимсь неймовірним тоном:

— Це, бачите, як вийде, мабуть, що й так, а мабуть, що й ні.

Але барона роздратовували ці крутки.

— Та кажіть же до пуття: за цим ви прийшли сюди чи ні? Оженитесь ви з нею чи ні?

Збентежений парубок утупив очі в свої ноги:

— Якщо це буде так, як казав мені панотець, то я беру її; але, як воно буде так, як каже пан Жюльєн, то я не беру.

— Що ж вам сказав пан Жюльєн?

— Пан Жюльєн казав мені, що матиму за нею півтори тисячі ф'ранків, а панотець казав мені, що матиму двадцять тисяч. То я згоден за двадцять тисяч, але не згоден за тисячу п'ятсот.

Тоді баронеса, що, поринаючи в своєму кріслі, дивилася увесь час на затурбоване обличчя парубка, почала дрібно сміятися. Селянин скося глянув на неї незадоволено, не розуміючи її веселощів, і почав чекати.

Збентежений цим торгом, барон одразу перебив його:

— Я казав панотцеві, що матимете впродовж свого життя барвільську ферму, яка перейде до дитини. Вона варта двадцять тисяч ф'ранків. Я ніколи не міняю свого слова. Згодні ви чи ні?

Парубок лагідно й задоволено всміхнувся і раптом став балакучим:

— О, тепер я не відмовлюся. В цьому тільки й була зупинка. Коли панотець казав мені про це, я тоді ж вирішив оженитись. Бігме, що так, до того ж я бажав стати у послузі панові барону, який, гадаю, віддячив би за це. Бо так уже повелося між людьми, що коли хто робить кому-небудь ласку, то завжди йому віддячиться за це пізніш. Але пан Жюльєн побачився зо мною і враз чую, що тільки півтори тисячі. Тоді я зміркував: «Треба довідатись»,—

і прийшов до вас. Не те, щоб я не йняв віри, а просто хотів дізнатися. Бо, як кажуть, любімося, як брати, а рахуймося, як жиди; чи не так, пане бароне?

Треба було спинити його; барон запитав:

— Коли ж ви хочете справити весілля?

Парубок знов став нерішучим, збентеженим. Нарешті він промовив, запинаючись:

— А хіба ми не напишемо спершу папірця?

Тоді барон розгнівався:

— Та на якого ж це біса? Ви ж будете мати шлюбний документ, це ж найкращий з паперів.

Селянин вперто правив своє:

— Але, поки там що, ми можемо теж скласти і нашу умову, це не пошкодить ніколи.

Барон рішуче підвівся:

— Відповідайте, так чи ні, і зараз же. Якщо ви хочете, так і кажіть, бо я маю на увазі другого охочого.

Острах мати суперника зовсім збив з пантелику хитрого нормандця. Він зважився і простяг свою руку, наче після покупки корови:

— Переб'ємо руки, пане бароне, справа скінчена. Слово дорожче грошей.

Барон перебив руки, потім гукнув:

— Людівіно!

Куховарка висунула з вікна голову.

— Принесіть пляшку вина.

Вони випили, щоб сприснути умову, і парубок пішов собі уже бадьорою ходюю.

Жюльєнові нічого не сказали про ці одвідини. Шлюбну умову було складено дуже таємно, після оповіщення в церкві, якось у понеділок уранці справили весілля.

Одна з сусідок тримала в церкві за молодими дитину, як певну заставу щастя. І ніхто в окрузі не дивувався — всі заздрили Дезіре Лекоку. «Щасливий родився», — казали всі з лукавим усміхом, в якому не було, проте, і тіні осуду.

Жюльєн зняв страшений бешкет, який скоротив перебування тестя і тещі в «Тополях». Жанна розлучилася з ними без особливого смутку, бо Поль став тепер для неї невичерпним джерелом щастя.

Коли Жанна зовсім вичуняла від пологів, було вирішено віддати візиту Фурвілям, а також відвідати маркіза де Кутельє.

Жюльєн допіру купив на аукціоні новий однокінний фаетон, щоб можна було виїжджати двічі на місяць.

Одного ясного грудневого дня запрягли екіпаж, і після двох годин їзди по нормандській рівнині почали спускатися в невеличку долину, з боків якої ріс ліс, а середина була зорана.

Потім поля змінилися луками, а луки болотами, повними сухих уже в цю пору року очеретів, що шелестіли своїм довгим сухим листом, як жовтими стрічками.

Раптом, після крутого повороту долини, показався замок Врійєт; одним боком він прилягав до лісистого схилу, а другим поринав у великому ставу, за яким був високий ялиновий ліс, що тягся вгору по другому схилу долини.

Проїхавши старовинний розвідний міст і величезний портал у стилі Луї XIII, вони в'їхали в парадний двір, де стояв цегляний будинок, стилю тієї ж доби, з наріжними вежами, покритими дахівкою.

Жюльєн давав Жанні пояснення щодо кожної частини цього будинку. Видно було, що він тут бував часто і знав усе досконало. Він вихваляв замок, чарувався його красою:

— Подивися на цей портал! Ото велична будівля. Весь другий бік замка виходить на став, там королівський ганок, що спускається аж у саму воду; коло нижніх сходів прив'язано чотири човни — два для графа й два для графині. Там, праворуч, де ти бачиш завісу з тополь, кінець ставу; це звідти саме витікає річка, що тече до Фекана. В цій місцевості безліч дичини. Граф щиро кохається в полюванні. Це справжній великопанський маєток!

Вхідні двері розчинилися, і назустріч гостям з усміхом вийшла бліда графиня, одягнена в убрання з шлейфом, начеб якась володарка замка за колишніх часів. Вона здавалась ніби озерною принцесою *, неначе вона народилася для цього казкового замка.

З восьми вікон вітальні четверо виходило на воду і на темний сосновий ліс, що вкривав той берег.

Від темного листя дерев ставок здавався глибокий, суворий і похмурий; а коли бурхав вітер, стогін дерев здавався голосом, що долітав з болота.

Графиня взяла Жанну за обидві руки, начеб то була її подруга дитинства, і, посадивши гостю, сіла коло неї на низенькому стільці; Жюльєн, до якого вже місяців з п'ять вернулась його елегантність, мило і просто розмовляв і жартував.

Вони з графінею говорили про свої прогулянки верхи. Вона глузувала трохи з його маніри їздити, називаючи його «Лицарем Спотикачем», він сміявся теж, називаючи її «Королевою Амазонкою». Враз постріл з рушниці, що пролунав під вікнами, примусив Жанну легко скрикнути. То граф забив чирку.

Графиня зараз же покликкала його. Почулося, як хлюпнули весла, як ударився човен об камінь,— і з'явився граф, величезний, у високих чоботях, разом з двома мокрими рудими, як і граф, собаками, що полягали на килимі коло дверей.

У себе вдома він не був уже такий зневолений і радий був гостям. Він наказав підкинути в коминок дров, принести мадери та бісквітів і потім раптом скрикнув:

— Але ж ви маєте обідати в нас, це вирішено.

Жанна, що завжди мала на думці свою дитину, відмовилась; і коли граф почав наполягати, а Жанна все не згоджувалась, Жюльєн нетерпляче ворухнувся. Тоді, боячись викликати в ньому злий і сварливий настрій, вона згодилася, хоч думка про те, що вона не побачить сьогодні Поля, мучила її.

День видався чудовий. Пішли дивитись джерела. Вони били з низу вкритої мохом скелі, стікаючи у прозорий водозбір, де вода весь час хвилювалася, ніби кипіла. Потім прогулювались на човні справжніми доріжками, прорізанними серед сухих очеретів. Граф сидів на веслах поміж двох своїх собак, що нюхали повітря, піднявши носи; від кожного помаху весел великий човен підіймався і кидався вперед. Жанна час од часу опускала руку в холодну воду і тішилася крижаною свіжістю, що пробігала від пальців аж до серця. Жюльєн і закутана в шаль графиня, сидячи на кормі, всміхалися довгим усміхом тих щасливих людей, що мовчать од щастя.

Наближався вечір; холодом охоплювало тіло; північний вітерець пробігав сухими очеретами. Сонце зайшло за соснами, і червоне небо, вкрите кармазиновими дивоглядними хмарами, викликало холод навіть своїм виглядом.

Увійшли в простору вітальню, де палав яскравий огонь. Ще в дверях усіх охопило почуття тепла і захистку. Граф розвеселився, схопив свою жінку дужими руками і, як дитину, піднявши до своїх вуст, двічі міцно поцілував у щоки щирим поцілунком задоволеної людини.

Жанна з усміхом дивилася на цього доброго велетня, що так скидався на лісовика вже одними своїми вусами, і думала: «Як часто ми помиляємось у людях». І, майже мимоволі звівши очі на Жюльєна, вона помітила його коло дверей, страшенно блідого, з очима, втупленими в графа. Збентежена цим, вона підійшла до чоловіка і тихо спитала:

— Ти хворий? Що тобі таке?

— Нічого, дай мені спокій. Мені холодно, — відповів він роздратованим тоном.

— Коли перейшли в їдальню, граф попрохав дозволу впустити собак, які зараз же вбігли і посідали — одна праворуч, друга ліворуч від свого хазяїна. Щохвилини він кидав їм шматки і гладив їх довгі шовковисті вуха. Собаки витягли голови, крутили хвостами, трусилися з радості.

Після обіду, коли Жанна і Жюльєн збиралися були від'їздити, пан де Фурвіль знову затримав їх, бажаючи показати їм, як ловлять рибу на світлі.

Він залишив їх разом з графінею на ганку, що спускався в став, а сам сів у човен з слугою, який тримав невід і запалений смолоскип. Ніч була ясна, холодна, повна золотих зірок.

Смолоскип кидав на воду якісь дивні рухливі вогняні смуги, пускав тремтячі відблиски по очеретах, освітлював ряди сосон. І раптом, після повороту човна, на цьому освітленому узліссі встала величезна і фантастична тінь людини. Голова її була вище дерев і зникала в небі, а ноги поринали в ставу. Далі велетенська істота підняла руки, неначе щоб схопити зорі. І ці довжелезні руки то витягалися, то падали знов, і тоді чутно було легке хлюпання води.

Човен тихо повертався, і дивоглядна мара, здавалося, бігла вздовж осяяного світлом лісу; потім вона зникла вдалині невидного обр'ю; далі враз з'явилася знов на фасаді замка, не така вже велика, але виразніша, з тими самими незвичайними рухами.

Гучний голос графа скрикнув:

— Жільберто! Я спіймав вісім штук.

Весла розсікали воду. Величезна тінь непорушно стояла тепер на мурі, помалу зменшуючись, голова її, здавалось, опускалася, тіло худнуло; і коли пан де Фурвіль піднявся східцями ганку з слугою, що невідступно ніс за ним огонь, тінь скоротилася до його власних розмірів, відтворюючи всі його рухи.

В сітях билосся вісім великих риб.

Коли Жанна і Жюльєн, закутані в плащі та пледи гостинних господарів, були вже в дорозі, Жанна промовила майже мимохоть:

— Яка гарна людина цей велетень!

— Так, але він не завжди вміє поводитися в товаристві,— відповів Жюльєн, що правив конем.

Через тиждень вони поїхали до Кутельє, що славилися як найперша аристократична фамілія в провінції. Їх маєток Ремініль прилягав до великого містечка Кані. Новий замок, збудований за Луї XIV, ховався в чудовому оточеному муром парку. На горі видно було руїни стародавнього замка. Слуги в ліберії провели гостей у величну світлицю. Посередині її, на колоні, стояла величезна севрська ваза, в доколі якої, під кришталевою платівкою, лежав власноручний лист короля, в якому він пропонував маркізові Леопольдові-Ерве-Жозефові-Жерме де Варневіль де Рольбоск де Кутельє прийняти цей королівський подарунок.

Жанна і Жюльєн роздивлялись його, коли увійшли маркіз і маркіза. Жінка була напудрена, ввічлива з обов'язку господині і манірна, бажаючи показати свою поблажливість. Чоловік, товста людина з сивим зачучерявленим волоссям, виявляв голосом, кожним рухом, усією постантю свою гоноровиту величність.

То були люди етикету, розум, чуття і слова яких завжди, здавалося, стояли на хідлях.

Вони говорили самі, не чекаючи відповіді, байдуже всміхалися, і здавалося, ніби вони виконували накладений на них обов'язок приймати околишню дрібну шляхту.

Збентежені Жанна і Жюльєн силкувалися справити гарне враження, почувуючи, як ніяково залишатися довше і не знаходячи приклучки встати, щоб попрощатись, але маркіза сама скінчила візиту, натурально, просто припинивши враз розмову, начебто якась ввічлива королева, що кінчає аудієнцію.

Коли вони поверталися додому, Жюльєн сказав:

— Якщо ти хочеш, ми закінчимо на цьому наші візити; щодо мене, то мені вистачить Фурвілів.

Жанна приєдналася до цієї гадки.

Поволі минав грудень, цей темний місяць, це тьмяне провалля кінця року. Як і торік, знову почалося одлюдне життя. Але Жанна зовсім не нудьгувала, завжди пораючись коло Поля, тимчасом як Жюльєн скося дивився на нього неспокійним і незадоволеним поглядом.

Тримаючи на руках і з шаленою матерньою ніжністю пестуючи свою дитину, Жанна часом простягала її до батька й казала:

— Але ж поцілуй його, а то можна подумати, що ти його зовсім не любиш.

З огидою на обличчі, він ледве торкався кінчиками губ голомозої голови хлопчика, вигинаючись усім тілом, неначе боячись доторкнутися до рухливих стиснених ручок. Потім він швидко відходив геть, немовби його гнала огида.

Траплялось, що приходили обідати мер, лікар і кюре; часом наїздили Фурвілі, з якими вони все більше та більше зближались.

Граф, здавалось, полюбив Поля. Під час своїх візитів, іноді навіть цілі години, він тримав його на своїх колінах. Він обережно мацав його своїми величезними руками, лоскотав кінчик носа довженними вусами, потім цілував його, в пориві якоїсь матерньої жаги. Він завжди мучився, що шлюб їхній бездітний.

Березень видався ясний, сухий і майже теплий. Графиня Жільберта почала згадувати за прогулянки верхи, в яких би взяли участь усі четверо. Жанна, трохи втомлена від довгих вечорів, довгих ночей, довгих днів, таких однакових та одноманітних, радісно згодилася на цю пропозицію, і цілий день весело лагодила свою амазонку.

Почались прогулянки. Вони їздили завжди парами, графиня з Жюльєном спереду, граф із Жанною за сто кроків за ними. Задні спокійно розмовляли, наче двоє друзів, бо вони дійсно стали друзями через схожість своїх щирих душ і простих сердець; передні часто говорили тихо, іноді голосно сміялись, ззиралися поміж себе, нібито очі їх мали казати щось таке, чого не промовляли вуста, і раптом бігли галопом, гнані бажанням їхати, втекти геть-геть далеко.

Потім Жільберта стала якоюсь роздратованою. Іноді разом з вітром до задніх верхівців доносився її сердитий голос. Тоді граф з усміхом звертався до Жанни:

— Моя жінка не щодня встає з правої ноги.

Якось увечері, вже повертаючись, графиня почала драгувати свою кобилу, то стьобаючи її, то раптом смикаючи назад поводи; було чути, як Жюльєн повторив кілька разів:

— Обережно, обережно, вона понесе.

— Тим гірше; це мало вас обходить, — відповіла графиня так виразно і твердо, що кожне її слово неначе повисло в повітрі.

Кінь почав дибитись, брикався, пінив ротом. Раптом занепокоєний граф крикнув з усієї сили:

— Обережно, Жільберто.

Тоді, наче приймаючи виклик, в якомусь нервовому запалі жінки, яку ніщо не може вже спинити, вона міцно стьобнула бичем поміж вуха коня; кінь шалено став дибки, вдарив передніми ногами в повітрі, страшенним скоком кинувся вперед і щосили помчав долиною.

Зразу він летів лугом, потім порвався через ріллю, збиваючи, наче куряву, вогку чорну землю, і гнався так швидко, що згодом стало ледве видно вершницю.

Здивований Жюльєн зостався на місці, розгублено гукаючи:

— Пані, пані!

А граф пробурмотів щось, припав до самої шиї свого важкого коня і, схилившись наперед усім своїм тілом, погнав його вперед. Він мчав так шалено швидко, підганяючи і розпалюючи коня голосом, рухами та острогами, що здавалось, ніби цей величезний вершник несе важкого звіра поміж ніг і підіймає його з собою, щоб знятися вгору. Вони гналися навпростець з надзвичайною швидкістю, і Жанна бачила два далекі обриси жінки й чоловіка, що віддалялися все далі й далі, зменшалися, ставали неясними і врешті зникали, наче дві пташки, що гналися одна за одною, поки не зникли десь на обрії.

Тоді Жюльєн, ходюю наблизившись до Жанни, роздратовано промовив:

— Здається, вона сьогодні зовсім божевільна.

І обоє поїхали слідом за своїми друзями, що зникли в глибині долини.

Через чверть години вони помітили, що ті вертаються вже до них; незабаром усі з'їхалися.

Спітнілий, почервонілий граф задоволено сміявся, наче триумфатор, тримаючи міцною рукою тремтячого коня

жінки. Одною рукою вона опиралася об плече чоловіка, наче боячись зомліти, і вираз її обличчя був якийсь болісний і зів'ялий.

І Жанна зрозуміла тоді, що граф шалено кохає свою жінку.

Потім, впродовж усього місяця, графиня була весела, як не була ще ніколи. Вона частіш приїздила до «Тополь», безперестанку сміялася, в пориві ніжності цілувала Жанну. Здавалося, якісь таємні чари ввійшли в її життя. Чоловік її, теж щасливий, не зводив з неї очей, щохвилини торкався то до її руки, то до вбрання, охоплений своєю зміцненою жагою.

Якось увечері він сказав Жанні:

— Тепер ми щасливі. Ніколи ще Жільберта не була така ласкава. У неї вже не буває ні поганого настрою, ні дражливості. Я чую, що вона мене любить, досі ж я не був у цьому певен.

Жюльєн теж змінився, став веселішим, терплячішим, начебто дружба родин принесла кожній з них спокій і радість.

Весна видалася рання й тепла.

Щодня, з тихого ранку до спокійного, теплого вечора сонце відживляло всю землю. То був одночасний, потужний ріст усього насіння, непереможний натиск життєвих соків, поривання до відродження, що виявляє іноді природа в свої найкращі роки, і тоді здається, що молодіє цілий світ.

Жанна почувала себе якось неясно зворушеною цим шумуванням життя. Побачивши в траві якусь маленьку квіточку, вона раптом переймалася млюстю, її огортала м'яка меланхолія, якась невпинна ніжна мрійність.

Її охопили жалісні згадки початку свого кохання. Не те, щоб у її серці ожило якесь почуття до Жюльєна, ні, цьому вже був кінець, кінець навіки, але все її тіло, яке пестив вітрець і пахощі весни, тремтіло, наче зрушене незримим ніжним покликом.

Їй подобалося залишатися на самоті, віддаватися сонячному теплу, почувати себе охопленою якимись невідомими і ясними радощами, що не збуджують жодної думки.

Якось вранці, коли вона так спила, перед нею наче промайнуло марево — вона раптом побачила той залитий сонцем просвіт у темному листі маленького гаю коло Етрета. Там вона вперше почула тремтіння свого тіла поруч з цим

молодим чоловіком, що кохав її тоді; то там він уперше висловив несміливе бажання свого серця; то там врешті здалося їй, що вона зазирнула в свою ясну, сподівану будучність.

І їй закортіло знов побачити цей гай, зробити туди якусь сентиментальну й забобонну прощу, ніби повернення до того місця мусило змінити щось в її житті.

Жюльєн від'їхав на світанні, і вона не знала куди. Жанна наказала осідлати маленьку білу конячку Мартенів, на якій вона тепер іноді каталась, і поїхала.

Був один із тих тихих днів, коли навколо не ворухнеться ні булинка, ні лист, коли все, здається, стало непорушним довіку, ніби вітер зовсім загинув. Здавалося, що зникли навіть комахи.

Велична тиша золотим маревом непомітно спускалася від пекучого сонця, і Жанна, пустивши свого коня ходою, почувала себе заколисанною щастям. Іноді вона зводила очі, щоб подивитись на малесеньку білу хмарку, подібну до шматочка бавовни, на цей клапот мряки, що повис угорі, забутий, покинутий там, такий самотній серед блакитного неба.

Вона спустилася в долину, що виходила до моря поміж високих скелястих арок, що звалися брамою Етрета, і потихеньку доїхала до гаю. Крізь рідке ще листя прискавав сонячний світ. Блукаючи стежками, вона шукала знайомого місця і ніяк не могла його знайти.

Несподівано, переїжджаючи через довгу алею, вона помітила наприкінці двоє осідланих, прив'язаних до дерева коней і зразу їх упізнала: то були коні Жільберти і Жюльєна. Самота починала вже пригнічувати її, і, зрадивши цій несподіваній зустрічі, вона погнала свою конячку.

Доїхавши до двох терплячих, наче звиклих до таких довгих зупинок, коней, Жанна гукнула. Ніхто їй не відповів.

Жіноча рукавичка і два бичі лежали на потолоченій траві. Вони, мабуть, сиділи тут, потім пішли, залишаючи коней.

Вона почекала чверть години, двадцять хвилин, дивуючись, не розуміючи, що б таке вони могли робити. Вона зійшла на землю і не ворухилась, обпершись об стовбур дерева. Дві маленьких пташки, не помічаючи її, впали коло її ніг на траву. Одна з них зворушено скакала

навкруги другої, тремтячи розкритими крилами, хитаючи головою і цвірінькаючи, і раптом скочила на неї.

Жанна здивувалася, начебто не розуміючи цього; потім подумала:

— Проте ж це весна.

І тоді якась думка виникла в неї, якась підозріння. Вона знов глянула на рукавичку, бичі, на двох покинутих коней — і враз скочила на коня, охоплена непереможним бажанням утекти відділь.

Галопом верталась вона назад до «Тополь». Вона думала, міркувала, з'єднувала в думці факти, порівнювала різні обставини. Як це вона не догадувалась раніш? Як це вона нічого не бачила? Як вона не зрозуміла частих відлучень Жюльєна, відновлення його колишньої елегантності, врешті зміни в його настрої? Вона згадала теж нервові вихватки Жільберти, її надмірну ласкавість і те щастя, що віяло від неї з деякого часу і що так радувало графа.

Вона пустила коня ступою, бо їй треба було як слід усе обміркувати, а прудка їзда перебивала думки.

Після першого зворушення її серце майже заспокоїлось; в ньому не було ні ревности, ні ненависті, одна тільки зневага. Вона майже не думала про Жюльєна; він нічим уже не міг її здивувати, але її обурювала зрада її подруги — графині. Виходить, усі люди підступні, брехливі, фальшиві. На її очах виступили сльози. Часом мрії оплакуються з таким самим жалем, як і покійники.

Проте вона вирішила прикинутись, начеб нічого не знала, замкнути свою душу для скороминущих чуттів і любити тільки Поля та батьків; а інших лише терпіти з спокійним виглядом, не зраджуючи себе.

Приїхавши додому; вона кинулась до сина, віднесла його в свою кімнату і цілу годину, не тямлячи себе, невпинно його цілувала.

Жюльєн приїхав обідати, ввічливий, веселий, запобігливий. Він запитав:

— Хіба твої тато і мамця не приїдуть цього року?

Жанна була така вдячна йому за цю ввічливість, що майже подарувала йому те, про що дізналась у лісі. І враз її закортіло зараз же побачити знов тих двох людей, що вона любила над усіх після Поля. Увесь вечір писала вона до них, прохаючи прискорити приїзд.

Вони повідомили, що приїдуть 20 травня, а було тільки сьоме.

Жанна нетерпляче чекала їх, неначе, крім любові дочки, почувала нову потребу стикатися з їх чесними серцями, щиро розмовляти з цими чистими, далекими від усього ганебного людьми, все життя, всі вчинки, всі думки і всі бажання яких були завжди такі щирісердні.

Вона почувала тепер якусь самотність своєї незаплямованої душі серед усіх цих морально кволих людей. І хоч вона сама враз навчилася кривдити і зустріла графиню з простягнутою рукою і усміхом на вустах, але чула, як зміцнюється, як охоплює її ця зневага до марних людей. І щодня місцеві поголоски завдавали їй серцю ще більш огиди, ще більш неповаги до всіх цих людей.

Дочка Куйярів оце недавно породила дитину, після чого було призначено весілля. Наймичка Мартенів, сирота, ходила вагітна, молоденька сусідка п'ятнадцяти років ходила вагітна, одна вдова, вбога, крива, бридка жінка, яку за її нечупарність навіть дражнили «грязотою», ходила вагітна.

Повсякчас доходили чутки про чиюсь нову вагітність, про якусь амурну пригоду дівчини чи заміжньої селянки, матері сім'ї, або про зальоти заможного шановного фермера.

Ця пекуча весна, здавалося, зворушила життєві соки в людей, так само, як і в рослин.

Чуття Жанни згасли; тільки стомлене серце та сентиментальна душа одгукувались ще на теплі родючі подихи весняного вітерця; схвильована, без бажань, Жанна була мрійлива, глуха до потреб плоті і з огидою, що переходила вже в ненависть, дивувалася, бачачи цей тваринний бруд.

Споловання живих істот обурювали її, як щось неприродне; і якщо вона дивилася на Жільберту лихим оком, то не через те, що та одняла від неї чоловіка, а лишень через те, що й вона, як і всі, загрузла в цьому болоті.

Адже ж Жільберта була не з тієї примітивної породи, що над нею панують ниці інстинкти. Як же це і вона могла поводитись так само, як і ці тварини?

Того самого дня, коли мали приїхати барон з баронесою, Жюльєн знов збудив у Жанні почуття огиди, весело розповівши їй, як щось натуральне і кумедне, таку річ: місцевий пекар, почувши напередодні, щоби в день, коли не пекли хліба, якусь метушню в печі, гадаючи спіймати там

якогось мандрівного кота, знайшов там свою жінку, що «зовсім не саджала хліба в піч».

І він додав:

— Пекар забив у печі отвір, і вони зовсім були вже задихнулись там, так синьок пекарки покликав сусідів, бо бачив, як його мати залазила туди з ковалем.

Жюльєн реготав, повторюючи:

— Вони примушують нас їсти якийсь «хліб кохання», ці жартуни. Це ж справжня байка Лафонтена.

А Жанна не могла доторкнутись до хліба.

Коли ж перед ганком спинився поштовий ридван і з віконця його виглянуло щасливе обличчя барона, молода жінка почула в своїм серці глибоке зворушення, таке буйне поривання любові, якого вона ніколи ще не переживала.

Але вона так і остовпіла, ледве не зомліла, коли побачила матір. За ці шість місяців баронеса постарілась на десять років. Її одутлі, в'ялі й одвислі щоки почервоніли, налиті кров'ю; очі згасли; вона ходила, тільки коли її підтримували під обидві руки; дихала вона майже зі свистом і так тяжко, що, дивлячись на неї, доводилося почувати якусь болісну ніяковість.

Барон, який бачив її щодня, не помічав цих змін, і коли вона скаржилася на свої невпинні задухи і обважнілість, він казав:

— Та ні, моя мила, я ж тебе завжди пам'ятаю такою.

Жанна, одвівши батьків до покоїв, вернулась до себе і, схвильована й розгублена, почала плакати. Потім знайшла батька і кинулася йому на груди з повними сліз очима:

— О, як мама змінилася! Що їй таке, скажи мені, що ж їй таке?

Він дуже здивувався і відповів:

— Ти гадаєш? Звідки така думка? Та ні ж, я її зовсім не покидав і запевняю тебе, що, на мою думку, вона не так слаба, вона чуває себе, як і завжди.

Увечері Жюльєн сказав жінці:

— Твоя мати зовсім хвора. Я гадаю, що це вже йде до кінця.

І, коли Жанна ревно заплакала, він нетерпляче мовив:

— Та годі, я ж не казав тобі, що її становище вже безнадійне. Ти завжди все прибільшуєш до краю. Вона змінилася, от і все, в її роки це не дивно.

Через тиждень Жанна не думала вже про це, звикнувши до нового вигляду матері, а може, одганяючи свій страх, як завжди одганяють і відкидають грізні страхи та турботи, корячись егоїстичному інстинкту і природній потребі спокою.

Не маючи змоги ходити, баронеса вже не вибиралася з дому більше як на півгодини щодня. Пройшовши в один кінець «свої» алеї, вона не могла вже йти далі і просила посадовити її на «своїй» лавці. Коли ж вона не мала змоги навіть закінчити свої проходки, то казала:

— Відпочинем трохи, через гіпертрофію у мене сьогодні підломлюються ноги.

Вона вже майже не сміялась і тільки всміхалася тому, з чого торік вся трусилася б від сміху. Бачила вона ще добре, і тому цілими днями перечитувала *Корінну* або *Думи* Ламартіна, потім наказувала принести їй скриньку з пам'ятками. Виклавши з неї на коліна стародавні, любі її серцю листи, вона ставила скриньку на сусідній стілець і одну по одній знов клала в нього свої «реліквії», прокволо прочитавши кожного листа. І коли вона була на самоті, зовсім на самоті, то цілувала деякі з них, як таємно цілують волосся коханих небіжчиків.

Кілька разів, коли Жанна раптом увіходила в її покій, вона заставляла її в сльозах.

— Що тобі таке, мамусю? — скрикувала Жанна.

І баронеса, важко зітхнувши, відповідала:

— Це через мої реліквії. Вони нагадують те, що було таким чудовим і що вже зникло. До того ж знову раптом знаходим уже забутих людей. Здається, що бачиш їх, чуєш, і це страшенно вражає. Ти зрозумієш це пізніш.

Коли барон заставав їх у такі меланхолійні хвилини, він мурмотів:

— Жанно, моя дорога, повір мені, попали всі листи — твої мамі, мої, всі, всі. Нема нічого страшнішого, як, постарівши, перетрушувати свою молодість.

Але Жанна, хоч і інша вона була, ніж її мати, теж ховала своє листування і пильно готувала власну «скриньку з реліквіями», скоряючись якомусь спадковому інстинкту сентиментальної мрійності.

Через кілька днів барон поїхав у якійсь справі.

Була розкішна година. Тихі ночі, осяяні зорями, приходили після спокійних вечорів, ясні вечори — після яскравих днів, яскраві дні — після ясних ранків. Мамця

незабаром почула себе краще, і Жанна, забувши амурні пригоди Жюльєна і зрадництво Жільберти, була майже щасливою.

Природа вся цвіла і запашила, а неосяжне, завжди спокійне море з ранку до вечора сяяло під сонцем.

Якось удень Жанна взяла на руки сина і пішла з ним у поле. Вона дивилася то на свою дитину, то на повну квіток траву коло дороги і почувала зачарування якогось безкрайнього щастя. Щохвилини вона цілувала Поля, жагуче притискаючи його до себе, а почувши приємні польові пахощі, начебто мліла, не тямлячи себе від радості. Потім вона почала мріяти про майбутнє свого сина. Ким він буде? То вона хотіла, щоб з нього вийшла значна, славетна, могутня людина, то вважала за краще, щоб він скромно залишився коло неї, прихильний, ласкавий, завжди готовий обняти свою маму. Коли ж вона прислухалась тільки до егоїстичного серця матері, вона бажала, щоб він залишився її сином — і більш нічим; коли ж разом з цим вона чула й голос розуму, то мріяла, щоб він став чимось для всього світу.

Сівши край річки, Жанна почала роздивлятись свого сина. Їй здавалось, ніби вона його ніколи ще не бачила. І раптом їй стало дивно від думки, що це маленьке створіння стане великим, що ходитиме твердою ногою, матиме бороду на щоках і говоритиме гучним голосом.

Хтось покликав її здалека. Вона підвела голову. До неї біг Маріус. Вона подумала, що її чекають які-небудь гості, і підвелася, незадоволена тим, що перебили її мрії. Але хлопчик біг чимдужче і, коли був уже досить близько, скрикнув:

— Пані, баронесі дуже зле.

Наче крапля холодної води поповзла по спині Жанни. Швидко, не тямлячи себе, пішла вона додому.

Ще здалека вона помітила під платаном гурт людей. Жанна кинулася до них, усі розступились, і вона побачила свою матір, простягнуту на землі, з двома подушками під головою. Обличчя її було зовсім чорне, очі заплющені, а груди, що вже двадцять років дихали так тяжко, більше не рухалися. Мамка схопила дитину з рук молоді жінки та понесла її геть.

Жанна розгублено запитала:

— Що тут скоїлося? Як вона впала? Хай побіжать по лікаря. — Обернувшись, вона побачила кюре, що якимось

довідався про випадок. Він запропонував свої послуги, швидко зачочуючи рукава ряс. Але ніщо не помагало: ні оцет, ні одеколон, ні розтирання.

— Треба роздягти її і покласти в постелю, — сказав кюре.

Там же, разом з дядьком Сімоном і Людівіною, був і фермер Жозеф Куйяр. З допомогою абата Піко вони спробували були однести баронесу, але скоро підняли її, як голова мамці відкинулася назад, а вбрання, за яке вони схопились, враз роздерлося; вона була така важка і так незручно було її нести. Жанна закричала з остраху. Величезне, м'яке тіло знов поклали на землю.

Довелось принести з вітальні крісло; посадивши баронесу в нього, підняли і понесли її в кімнату. Тихою ходою зійшли на ганок, потім на східці, дійшли до покою і поклали тіло в ліжко.

Поки куховарка роздягала її, враз тут же опинилася і вдова Дантю, що, як і кюре, прийшла сюди, начебто «почувши смерть», як казали про це слуги.

Жозеф Куйяр побіг по лікаря; коли панотець зібрався принести мир, доглядачка прошепотіла йому на вухо:

— Не турбуйтеся, панотче, я таки бачу, що вона вмерла.

Жанна зовсім збожеволіла, благала допомогти, не знала, що спробувати, яких ужити заходів. Кюре на всякий випадок прочитав одходну.

Дві години стояли всі коло цього посинілого мертвого тіла. Впавши навколішки, Жанна ревно плакала; сум і туга краяли її.

Коли ж розчинилися двері і в них з'явився лікар, їй здалося, що разом з ним увійшли рятунок, утіха, надія. Вона кинулася до нього і почала лепетати все, що знала про випадок:

— Вона проходилася, як завжди... Почувала себе гарно, навіть дуже гарно... за сніданком із'їла бульйону і двоє яєць... і раптом упала... і почорніла, як бачите... і більш не рухалася, ми пробували все, щоб відживити її... все...

Вона замовкла, вражена жестом доглядачки, котра тайкома давала на розум лікареві, що все вже скінчено. Наче не бажаючи її розуміти, Жанна неспокійно перепитувала:

— Це небезпечно? Як на вашу думку — це небезпечно?

Нарешті лікар промовив:

— Я дуже побоююсь, що це вже кінець. Будьте мужні, ради бога, більше мужності.

Розпростерши руки, Жанна кинулася до матері.

Увійшов Жюльєн, Він остовпів, розгублений, без очевидного виразу журби чи одчаю, надто несподівано вражений, щоб надати відповідного вигляду своєму обличчю й позі. Він промурмотів:

— Я цього не чекав, я почував, що то був кінець.

Потім витяг носову хустку, витер очі, став навколішки, перехрестився, ще щось промовив і, підвівшись, захотів підвести теж свою жінку. Але вона вчепилася руками за труп, цілувала його і майже лежала на ньому. Треба було віднести її. Вона, здавалося, збожеволіла.

За годину її впустили знов. Вже не зоставалось жодної надії. Кімната мала тепер жалібний вигляд. Коло вікна тихо розмовляли Жюльєн і кюре. Вдова Дантю, зручно вмотившись у кріслі — вона-бо звикла вже до безсонних ночей — і почувавши себе мов удома відтоді, як сюди увійшла смерть, здавалось, уже засинала.

Настала ніч. Кюре наблизився до Жанни, взяв її за руки, підбадьорював, виливаючи на це нерозважне серце втихомирливу хвилю духовних утіх. Він говорив про небіжчицю, вихваляв її якимись церковними виразами і з робленим сумом священика, що має зиск від покійників, висловив охоту перебути ніч у молитві коло тіла.

Але Жанна, охоплена плачем, відмовилася. Вона хотіла зостатись на самоті, зовсім на самоті в цю прощальну ніч.

— Але ж це неможлива річ, ми залишимося вдвох, — сказав, наблизившись, Жюльєн.

Вона, заперечуючи, хитнула головою, не маючи більше змоги щось сказати. Нарешті вона промовила:

— Це моя мати, моя мати. Я хочу бути на самоті коло неї.

— Зробіть, як вона хоче, — промурмотів лікар, — доглядка може залишитись у суміжній кімнаті.

Кюре і Жюльєн згодилися, думаючи про те, щоб лягти спати. Потім абат Піко опустився навколішки, помолився, підвівся й вийшов зі словами: «То була свята», промовленими тим же тоном, яким він промовляв: «Dominus vobiscum» *.

Тоді віконт запитав жінку уже звичайним голосом:

— Може б, ти щось із'їла?

Жанна не відповіла, не знаючи, що він звертався до неї. Віконт промовив удруге:

— Тобі було б добре з'їсти що-небудь для підживи.

Вона відповіла неухважно:

— Виряди зараз же по тата.

І він вийшов, щоб послати гонця до Руана.

А Жанна остовпіла в якійсь непорушній тузі, начебто чекаючи останньої хвилини свого самотнього прощання, щоб тоді вже цілком віддатися припливові відчаю.

Огортаючи небіжчицю мороком, по всьому покою розповзлися тіні. Вдова Дантю блукала легкою ходою, шукаючи і порядкуючи якісь речі з мовчазними рухами доглядачки. Потім вона засвітила дві свічки і тихо поставила їх коло приголов'я ліжка на засланому білою скатеркою нічному столику.

Жанна нічого не бачила, не чула, не розуміла. Вона чекала хвилини, коли залишиться на самоті. Увійшов Жюльєн. Він пообідав і тепер запитав знов:

— Ти нічого не хочеш з'їсти?

Жанна рухом голови відповіла: «Ні».

Він сів мовчки, з виглядом більше покірним, ніж сумним. І всі втрюх наче скам'яніли на стільцях, здалека один від одного.

Іноді доглядачка, засинаючи, починала трохи хропти, потім враз прокидалась.

Врешті Жюльєн підвівся і наблизився до Жанни:

— Мабуть, ти хочеш тепер залишитися сама?

В мовчазнім пориві вона схопила його за руку:

— Так, так, покиньте мене.

Він поцілував її в чоло, промурмотівши:

— Я буду одвідувати тебе від часу до часу.

Він вийшов разом з удовою Дантю, що викотила своє крісло в сусідню кімнату.

Жанна зачинила двері, потім навстіж відчинила обоє вікон. На неї дихнуло теплою ласкою вечора і свіжого сіна. Скошена звечора трава лежала на моріжку, осяяна місяцем.

І це приємне чуття завдавало їй жалю і вразило серце, немов який глум.

Вона повернулась до ліжка матері, взяла її непорушну й холодну руку і стала дивитись на свою маму.

Її тіло не було вже таким роздутим, як під час удару; здавалось, вона спала зараз, спокійно, як ніколи, а бліді, тремтячі від вітру вогники свічок щохвилини міняли тіні на її обличчі, і вона неначе оживала, неначе ворушилась.

Жанна не могла надивитись на неї; з далекої далини її раннього дитинства на неї попливли спомини.

Їй згадувалось, як приходила до неї мати в монастирську вітальню, як передавала їй паперовий мішечок з пірїжками; згадувалось безліч подробиць, незначних фактів, її пестоші, лагідні слова, інтонації, звичні жести; згадувались зморшки коло очей, коли вона сміялась, її важке дихання, коли вона сідала в крісло.

І Жанна не відходила від ліжка, дивлячись на свою маму і повторюючи в якомусь отупінні:

— Вмерла.

І весь одчай цього слова зростав перед нею.

Ось ця, що лежить тут, — її мати, її мамочка, пані Аделаїда — вмерла? Вона вже не поворухнеться, не промовить більш ні слова, не буде більш сміятись, ніколи не сяде обідати навпроти тата, не скаже більше: «Добрідень, Жанночко». Вона вмерла.

Її заб'ють тепер у труну, поховають, і все буде скінчено. Її ніколи більше не побачать. Невже ж це можливо? Як це так? У неї не буде більше її мами? Це дороге, близьке їй обличчя, яке вона звикла бачити з того моменту, коли вперше розплющила очі, яке вона так любила з хвилини, коли вперше простягла руки, це невичерпне джерело любові, це єдине для неї створіння — мати, щось найвище з усього в житті, зникло! Їй залишилось тільки дивитись кілька годин в це непорушне обличчя, на якому нема вже жодної думки, і потім — нічого, нічого більш, — одна лиш згадка.

У страшному пориві одчаю Жанна впала навколїшки; стиснувши, бгаючи в руках покривало небїжчиці, припавши вустами до постелі, вона скрикнула несамовитим, здушеним ковдрою голосом:

— О мамо, моя бідна мамо, мамо!

Потім, почувши, що вона втрачає розум, як тіві ночі, коли вона вибігла на сніг, Жанна звелася з місця і підбігла до вікна освіжитись, вдихнути іншого повітря, не такого, як дух цього смертельного ложа.

Скошена трава, дерева, рівнина, далеке море мовчки спочивали мирним сном під ніжним місячним сяйвом. І ця спокійна тиша ніби торкнулася Жанни, і вона почала тихо плакати.

Але згодом вона знову підійшла до ліжка і сіла, взявши в свої руки руку матері, начебто вона пильнувала хвору.

Якась велика комаха, притягнена свічками, влетіла в кімнату. Вона билась об стіни, як м'яч, літала по кімнаті

з кінця в кінець; Жанна, розважена її гучним льотом, звела очі, але побачила лише тінь, що рухалася по білій стелі.

Потім їй вже не стало чути комах. І тоді Жанна помітила легке цокання годинника і разом якийсь інший слабенький звук, чи, краще, якість майже нечутне шелестіння. То був годинник її матері, що йшов далі і що його забули у вбранні, кинутім на стільці, коло ніг ліжка. І раптом неясне зрівняння смерті з механізмом, який не спиняється, знову розбудило гострий біль у серці Жанны.

Вона глянула на годинника. Було тільки пів на одинадцять, і від думки, що вона має залишитися тут на всю ніч, її охопив страшений жах.

Потім на неї нарінули інші згадки, згадки її власного життя — Розалія, Жільберта — гіркі розчарування її серця. Скрізь були тільки лихо, смуток, нещастя й смерть. Все зраджувало, все брехало, все завдавало болю, сліз. Де ж знайти хоч трохи спочинку і радості? Певно, в іншому існуванні, коли душа визволиться від свого земного іспиту. Душа! І вона почала думати про цю непроникливу тайну, віддаючись різноманітним поетичним гадкам, які зараз же спростовувались іншими, такими ж неясними домислами. Де ж тепер душа її матері? Душа цього нерухомого, холодного тіла? Мабуть, десь далеко, десь у просторі? Де саме? Випарувала, як пахоці сухої квітки? Чи блукає, мов невидима пташка, що випорхнула з клітки?

Покликана вона до бога чи десь розвіялася поміж інших створінь, змішана з зародками нового життя?

Може, десь вона зовсім близько? В цій кімнаті, коло цього бездушного тіла, що допіру покинуто нею. І враз Жанна почула на собі якесь віяння, наче доторк якогось духа. Божевільний жах охопив її, жах такий непереможний, що вона не зважувалася вже ні поворухнутися, ні дихнути, ні озирнутися назад. Серце її забилося з переляку.

Враз комах, що її не було видно, знов почала літати по кімнаті, б'ючись об стіни. Жанна здригнулась усім тілом, потім, впізнавши крилату комаху, заспокоїлась, устала і оглянулась. Погляд її спинився на секретері з головами сфінкса, де ховалися «реліквії» матері.

Ніжна й химерна думка захопила її: прочитати в цій останній ночі, наче святе письмо, старі любі для вмерлої

листи. Їй здавалося, що вона має вчинити тим якийсь святий обов'язок, справжній обов'язок дочки, яка тонко його зрозуміла, що це буде приємно на тим світі для її мами.

То, певно, було стародавнє листування її діда й бабки, яких вона зовсім не знала. Вона хотіла простягти їм руки понад трупом їхньої дочки, з'єднатися з ними в цій жалібній ночі, начебто вони страждали теж, зв'язати якийсь таємний ланцюг любові між тими, що давно вже вмерли, і тою, що допіру вмерла, як вони, і нею самою, що залишається ще на землі.

Вона встала, відчинила секретер і витягла з нижньої шухляди десяток маленьких пакітів пожовклого паперу, перев'язаних і упорядкованих один за одним.

З якимсь особливим почуттям вона виклала їх усі на ліжко між рук баронеси і почала читати.

То були старовинні листи, які можна знайти в стародавніх фамільних секретерах і від яких віє минулим віком.

Перший починався словами: «Моя дорога», другий «моя гарненька доненько», потім йшли: «моя дорога дитинко», «моя мила», «моя кохана дочко», «моя дорога Аделаїдо», «моя дорога дочко» — вважаючи на те, чи вони адресувалися до дівчинки, молодой панни, чи пізніше до молодой жінки.

І всі вони були повні щирих, пестливих, дитячо-жартівливих слів, безлічі інтимних дрібниць, цих поважних і простих домових подій, таких незначних для сторонніх людей. «У тата грип; нянька Гортензія опекала собі палець; кіт Мурчик здох; зрубали сосну по правий бік паркана; мати, вертаючись із церкви, загубила свого молитовника і гадає, що його вкрали в неї...»

У листах згадувалося і людей, котрих Жанна не знала, але імена котрих вона, здавалося, чула колись у дитинстві.

Вона була розчулена цими подробицями, які уявлялися їй якимось відкриттям, начеб вона враз увійшла в минуле життя матері і в інтимне життя її серця. Вона подивилася на простягнене тіло і раптом почала голосно читати, читати для неї, буцімто бажаючи розважити, втішити її.

І непорушна небіжчиця здавалася щасливою.

Один по одному відкидала Жанна листи до ніг ліжка і подумала, що треба було б, наче квітки, покласти їх у труну.

Вона розв'язала другий пакет. Листи були писані вже іншою рукою. Вона прочитала: «Я не можу жити без твоїх милощів. Я кохаю тебе шалено».

Більш нічого; жодного підпису.

Нічого не тямлячи, Жанна перевернула папірця. Адреса ясно зазначала: «Пані баронесі Ле Пєртью де Во».

Тоді вона витягла другого листа: «Приходь сьогодні ввечері, скоро він піде. Матимемо цілу годину. Кохаю тебе палко».

Далі: «Цілу ніч я ждав тебе, але даремно. Здавалося, руки мої обіймали твоє тіло, вуста мої торкалися твоїх, очі мої втуплялися в твої. Коли ж я згадував, що в цей самий час ти спиш поруч з ним, що він володіє тобою по своїй волі, я був ладен, мов божевільний, кинутися з вікна...»

Збентежена Жанна нічого не розуміла.

Що це таке? Кому, для кого, від кого ці слова кохання?

Вона читала далі і всюди знаходила ті ж божевільні виявлення чуття, призначення побачень з нагадуванням про обережність і наприкінці завжди ці четверо слів: «Неодмінно спали цього листа».

Нарешті вона розгорнула якусь звичайну записку, прості запросини на обід, але писані тією ж рукою і з підписом: «Поль д'Енемар», — той, що його барон називав, згадуючи про нього, «мій бідний старий Поль», і жінка якого була найкращим другом баронеси.

Тоді Жанна раптом відчула легкий сумнів, що одразу ж перейшов у певність. Її мати була його коханкою.

Не тямлячи себе, вона враз одкинула геть, мов якусь знайдену на собі гадину, ці ганебні листи, і кинувшись до вікна, почала ридати з мимовільними вигуками, що роздирали їй груди. Потім, зовсім знемагаючи, вона впала коло стіни і, затуливши своє лице, щоб не чути було її стогону, знов і знов залилася сльозами, вся охоплена своїм безмірним одчаєм.

Вона, може б, залишалася в такому стані аж до ранку, але чиїсь кроки в сусідній кімнаті примусили її разом схопитись на ноги. Може, це її тато? А всі листи лежали на ліжку і на підлозі. Прочитавши хоч одного з них, він знатиме про все.

Вона кинулася до ліжка і, захопивши обома руками всі ці пожовклі листи — і діда та бабки, і коханця її матері, і ті, що вона ще не розгортала, й ті, що лежали перев'язані в шухлядах секретера, вона кинула їх усім стосом до

коминка. Потім, узявши з нічного столика свічку, підняли-ла цю купу листів. Знялося велике полум'я і осяяло покій, ліжка й небіжчицю яскравим, рухливим світлом і чорною тінню вималювало на білій завісі ліжка тремтячий профіль суворого обличчя й обрис величезного тіла, вкритого простирадлом.

Коли ж у коминкові залишилась тільки купка попелу, Жанна повернулася і сіла коло відчиненого вікна, наче не наважуючися більше наблизитись до небіжчиці, і, затуливши руками обличчя, знов почала плакати, невиразно лементуючи якимсь розбитим жалібним голосом:

— О моя бідна мамо! О моя бідна мамо!

І враз її охопила болісна думка: а що, коли б її мати, якимсь випадком, не вмерла, коли б це вона тільки заснула летаргічним сном, коли б вона несподівано встала зараз і почала говорити? Чи зменшило б її любов до матері виявлення цієї страшної таємниці? Чи з тією ж шанобою поцілувала б вона її? Чи з тою ж ніжністю, з тією ж побожністю любила б вона її? Ні, то було неможливо! І ця думка краяла її серце.

Ніч кінчалась; бліднули зорі; віяло прохолодою досвітньої години. Місяць опустився і, здавалося, був уже готовий поринути в перламутровому під його сяйвом морі.

І раптом Жанна згадала ту ніч у день свого приїзду до «Тополь», коли вона мріяла коло вікна. Як це було давно, як все змінилось, як помилялась вона тоді, мріючи про своє майбутнє!

Веселі, радісні, чудові рожеві барви розмалювали небо.

І Жанна, наче на якесь диво, дивилась на це ясне світання, питаючи саму себе, чи це можлива річ, що на цій землі, де сходять такі зірніці, не було б ні радості, ні щастя.

Але враз вона здригнулась, почувши, як відчинились двері. То був Жюльєн.

— Ну, як? Чи не дуже ти зморилась? — запитав він.

— Ні,— промурмотіла вона, задоволена тим, що була вже не сама.

— Тепер піди спочити,— казав він.

Жанна мляво поцілувала свою матір якимось кволим, болісним і гірким поцілунком — і пішла до свого покою.

День минув у тих сумних клопотах, яких вимагає небіжчик. Увечері приїхав барон. Він довго плакав.

Похорон відбувся на другий день.

Востаннє доторкнувшись губами до холодного чола матері, востаннє упорядкувавши її вбрання і побачивши, як забивають труну, Жанна пішла. Зараз мали над'їхати за-прошені.

Жільберта приїхала перша і з риданням кинулась на груди своїй подрузі.

Крізь вікно видно було, як, обминаючи штахета, над'їздили карети. У великому вестибюлі чулись голоси. До покою заходили якісь жінки в жалобі, яких Жанна не знала. Маркіза де Кутельє і віконтеса де Брізвіль поцілували її.

Вона раптом помітила тітку Лізон, що підійшла ззаду неї. І Жанна обняла її з такою ніжністю, що стара панна мало не зомліла.

Увійшов Жюльєн, у повній жалобі, елегантний, затурбований і задоволений цим з'їздом. Тихо порадившись про щось із жінкою, він таємно додав:

— Приїхала вся аристократія, це дуже добре!

І пішов собі, поважно вклоняючись дамам.

Тітка Лізон і графиня Жільберта залишалися вдвох коло Жанны впродовж всієї погребної церемонії. Графиня невпинно обіймала її, повторюючи:

— Моя бідна, мила, моя бідна, мила!

Коли граф де Фурвіль прийшов за своєю жінкою, він плакав, начебто утратив рідну матір.

X

Сумно минали дні, ті похмурі дні, коли будинок, через те, що з нього зникла близька людина, здається порожнім, коли кожна річ, що часто бувала в руках небіжчика, навертаючись на очі, завдає болю. Щохвилини серце охоплює, пригнічує якась загадка. Ось її крісло, ось залишена у вестибюлі парасоля, ось її склянка, яку служниця не встигла ще прибрати. По всіх покоях попадаються розкидані речі небіжчиці: рукавичка, книжка з потріпаними від її обважнєлих пальців листками і сила різних дрібниць, що, нагадуючи безліч незначних фактів, набувають якогось болісного значення.

Голос її, здається, переслідує вас; здається, його чуєш; хотілось би кудись утекти й не повертатись більше до цього будинку. Але треба залишатися, бо інші залишаються і так само страждають.

До того ж Жанна все ще була пригнічена спогадами про своє відкриття. Думка ця тяжіла над нею, і її розбите серце не відживало. Страшна таємниця ще більше змінила в ній чуття самотності; останню довіру до людей було підірвано разом з останньою вірою.

Батько згодом поїхав, почувши потребу рухатись, змінити обставини, розігнати ту чорну тугу, що все більш та більш його охоплювала.

І в великому будинку, який від часу до часу залишали то один, то другий з його хазяїв, знов почалося спокійне, одноманітне життя.

А ще згодом захворів Поль. Розгублена Жанна не спала, майже не їла впродовж дванадцяти днів.

Він видужав; але її все ж лякала думка, що він міг вмерти. Що робила б вона тоді? Що сталося би з нею? І непомітно в серце їй закралося неясне бажання мати другу дитину. Незабаром вона почала вже мріяти про це, цілком захоплена своїм колишнім жаданням бачити коло себе двох маленьких істот — хлопчика та дівчинку. І ця мрія почала переслідувати її невідступно.

Але після випадку з Розалією Жанна жила відокремлено від Жюльєна і в цім становищі зближення їх здавалося їй чимось неможливим. До того ж Жюльєн кохав іншу — вона це знала — і на саму думку знов зазнати його милощів вона вся здригалася з огиди.

Проте вона готова була покоритися всьому — так хотілось їй знов стати матір'ю; але вона питала себе саму: могли б відновитися їх поцілунки? Вона радша була б вмерти від зневаги, ніж виявити перед ним свої заміри; до того ж він, здавалося, зовсім про неї і не думав.

Мабуть, вона відмовилась би від цього, але дочка снилася їй щоначі, вона бачила, як та грається з Полем під платаном. Іноді її наче кортіло встати і піти до свого чоловіка, в його кімнату, не промовляючи жодного слова. Двічі вона вже підходила була до його дверей, але потім раптом поверталася, чуючи, як б'ється з сорому її серце.

Барон поїхав, мати вмерла; Жанна не мала тепер нікого, з ким би могла порадитись, кому б могла довірити свої інтимні таємниці.

Тоді вона наважилася піти до абата Піко і, наче на сповіді, розповісти йому про свою скруту.

Коли вона прийшла до нього, він читав требник у садку.

Поговоривши кілька хвилин про різні дрібниці, Жанна, почервонівши, промурмотіла:

— Я хотіла б висповідатись, добродію абате.

Він здивувався і підняв окуляри, щоб краще її роздивитись; потім він став сміятись:

— Але ж ви не повинні мати тяжких гріхів на сумлінні.

Вона зовсім збентежилась і відповіла:

— Ні, але я хочу просити вашої поради, поради в такий... такий... такий трудній справі, що я не наважуся казати вам так просто.

Тоді він раптом покинув свій добродушний тон і обернувся в священика.

— Добре, дочко моя, я вислухаю вас у сповідальні; ходім.

Але вона спинила його, завагавшись, почувши враз якусь нерішучість переказувати такі трохи соромні речі серед тиші порожньої церкви.

— Чи ні... панотче... я можу... можу... як буде ваша ласка... тут казати вам про те, для чого я прийшла. Ходім, сядемо ось там, у вашій альтанці.

І вона пішла туди тихою ходою. Жанна шукала слів, не знала, як почати. Вони сіли.

Тоді нарешті вона почала, наче на сповіді:

— Отче мій...

Вона запиналась, знову сказала: «Отче мій...» — і замовкла, зовсім збентежена.

Він чекав, схрестивши на животі руки. Бачачи її змішання, він підбадьорив її:

— Ні, дочко моя, ви наче не наважуєтесь; ну, нічого, більше сміливості.

Нарешті вона зважилася і, як той боягуз, що кидається назустріч небезпеці, промовила:

— Отче мій, я хотіла б мати другу дитину.

Нічого не розуміючи, він не відповів їй. Тоді, збентежено збиваючись в слова, вона почала з'ясовувати:

— Я живу зараз самотньо; між моїм батьком і чоловіком незгода, мати вмерла, і... і... — Вона промовила тихенько, вся здригнувшись. — Недавно я ледве не втратила свого сина! Що робила б я в такому разі?

Вона замовкла. Кюре здивовано дивився на неї.

— Ну, так в чому ж річ?

Вона повторила:

— Я хотіла б мати другу дитину.

Тоді, звикши до скромних жартів селян, що мало соромились перед ним, він усміхнувся і відповів, лукаво похитавши головою:

— Мені здається, це залежить тільки від вас самих.

Жанна звела на нього свій щирий погляд і збентежено пролепетала:

— Але... але... ви розумієте, що після того... того... того, що ви знаєте про цю покоївку... ми з чоловіком живем... живем зовсім відокремлено.

Абат, звиклий до розбещеності сільських звичаїв, був здивований словами жінки; потім йому здалося враз, що він догадується про справжнє бажання молодої жінки. Він скося добродушно подивився на неї повним співчуттям до її журби поглядом і промовив:

— Так, я добре зрозумів. Я розумію, що вас гнітить ваше... ваше вдовування. Ви молоді, здорові. Нарешті, це натуральна річ, цілком натуральна.

Він знов почав усміхатися, попускаючи своїй трохи безсоромній вдачі сільського попа, і легко поляскав по руці Жанну.

— Це дозволено, — казав він, — цілком дозволено навіть заповідями. «Плотські бажання матимеш тільки в шлюбі». А ви ж заміжня, чи не так? І звичайно ви не для того йшли заміж, щоб пекти редьку.

Жанна також не зрозуміла спочатку цих натяків, але, збагнувши, вся зачервонілась і схвилювалась аж до сліз.

— О панотче, що таке ви кажете? Що ви думаєте? Клянуся вам... клянуся вам...

Ридання приглушили її слова.

Він здивувався; він втішав її:

— Та ну ж, я не хотів зробити вам неприємність. Я трохи пожартував, це ж не заборонено поміж порядними людьми. Здайтеся на мене; ви можете здатися на мене. Я побалакаю з паном Жюльеном.

Вона не знала, що більше казати. Їй хотілось тепер відмовитись від цього посередництва, боячись, як би все не вийшло незручно і небезпечно, але не могла на це зважитись і втекла, промурмотівши:

— Дякую, панотче.

Минув тиждень. Жанна жила в сумному неспокої.

Якось увечері, під час обіду, Жюльєн незвичайно подивився на неї з тією посмішкою на вустах, яку вона помі-

чала під час його насміхань. Він навіть і поводився з нею з якоюсь невлóвимо-глумливою ввічливістю; коли ж вони проходили потім по широкій мамчиній алеї, він тихенько сказав їй на вухо:

— Ми, здається, помирились.

Вона нічого не відповіла. Вона роздивлялась на землі щось подібне до простої, майже непомітної вже борозни, що починала проростати травою. То був слід ноги баронеси, що помалу зникав, як зникає всяка згадка. І Жанна почувала, як стискується, переповняється жалем її серце; вона почувала себе покинутою в житті, такою далекою від усіх людей.

Жюльєн провадив:

— Що до мене, то я кращого й не бажав. Я боявся тільки, що я вже тобі не подобаюся.

Сонце було на заході, в повітрі стояла тиша. Жанні хотілося плакати, вона чула потребу висловитись перед якимось близьким серцем, потребу притулитися до нього, розповісти про свої страждання. Сльози підступали до її горла. Вона розкрила обійми і впала до грудей Жюльєнові.

Вона плакала. Він здивовано дивився на її волосся, не бачачи схованого на грудях обличчя, і подумавши, що вона ще кохає його, поблажливо поцілував її в зачіску.

Потім вони вернулися в будинок, не говорячи ні слова. Він перейшов разом з нею в її покій і провів там цілу ніч.

Колишні їхні стосунки відновились. Він підтримував їх, наче виконуючи якийсь обов'язок, що, проте, не був для нього неприємний; вона ж корилась їм, мов чомусь неминучому; бридкому, тяжкому, маючи на увазі припинити їх назавжди; коли знов почує себе вагітною.

Але незабаром Жанна помітила, що милощі її чоловіка відрізняються від колишніх. Вони були, мабуть, тонші, але неповні. Він поводився з нею не як спокійний дружина, а наче якийсь обережний коханець.

Здивувавшись цьому, вона почала спостерігати і трохи згодом помітила, що всі його милощі припинялись раніш, ніж вона могла бути запліднена.

Отже, якось вночі, коли вони злилися вустами, вона пролепетала:

— Чому не віддаєшся мені цілком, як то було колись?

— Бігме, тому, щоб ти не завагітніла, — сказав він зі сміхом.

Жанна здригнулась:

— Чому ж ти не хочеш більше дітей?

Він був страшенно вражений і здивований:

— Що? Що ти кажеш? Чи ти збожеволіла? Другу дитину? Ну-ну. Ні, боронь, боже. Досить вже й одної для того, щоб пицати, завдавати всім роботи та витратити гроші. Другу дитину? Ні, дякую вже!

Вона обняла його, поцілувала, почала пестувати і прошепотіла:

— О, благаю тебе, вчини так, щоб я ще раз стала матір'ю.

Але він розгнівався, начебто вона його чимось образила:

— Ти не при розумі, напевне. Дай мені спокій з своїми дурницями.

Жанна замовкла, вирішивши хитрощами приневолити його дати їй те щастя, про яке вона мріяла.

І тоді вона спробувала продовжити його милощі, граючи комедію несамовитої жаги і притискаючи його обома руками в удаваному запалі. Вона вжила всіх хитрощів, але він панував над собою і не забувався ні на мент.

Тоді, чуючи, як її все більш охоплює це шалене бажання, ладна йти на все, не спиняючись ні перед чим і відважуючись на все, Жанна знов пішла до абата Піко.

Він кінчив снідати і був дуже червоний, бо після їжі йому завжди вдаряла в голову кров. Ледве він її побачив, як, зацікавлений наслідками свого посередництва, скрикнув:

— Ну, як?

Вже рішуче, без соромливої боязкості, вона відповіла йому:

— Мій чоловік не хоче більш дітей.

Абат знов обернувся до неї, зовсім уже зайнтригований, готуючись уже з попівською цікавістю вислухати інтимні таємниці, що тішили його в сповідальні.

— Як це так? — запитав він.

Тоді, наперекір своєму рішенню, вона почала збентежено з'ясовувати:

— Але він... він... він одмовляється зробити мене матір'ю.

Абат зрозумів; він знав такі випадки, і почав розпитувати з усіма подробицями, докладно і детально з смаком людини, що звичайно постить.

Потім, кілька хвилин подумавши, спокійним голосом, начебто розмовляючи про добрий врожай, він в усіх подобицях виклав перед нею вмілий план поведінки:

— Ви маєте тільки один спосіб, моя дорога дочко, це зробити так, щоб він повірив тому, що ви вагітні. Тоді він не буде більш спиняти себе, і ви справді завагітнієте.

Жанна вся почервоніла, але, відважившись на все, наплюгала:

— А... а якщо він не поїме віри?

Кюре знав способи керування і впокорення людських сердець.

— Оголосіть, кажіть по всіх усюдах про вашу вагітність,— казав він,— і він сам нарешті тому повірить.

І потім додав, наче бажаючи виправдати ці хитрощі:

— Це ж ваше право; церква дозволяє зносини між чоловіком та жінкою тільки з метою продовження роду.

Вона пішла за хитрою радою панотця і через два тижні заявила Жюльєнові, що, на її думку, вона вагітна. Він аж підскочив:

— Не може цього бути! Це не те!

Вона зазначила причину своєї гадки. Жюльєн заспокоївся.

— Ну, та почекай трохи. Сама побачиш.

І щоранку питав:

— Ну, як?

А вона завжди відповідала:

— Ні, все ще нема. Я надто помилилась би, коли б не завагітніла.

Він хвилювався, гнівався, впадав у розпуку і разом з тим дивувався. Він повторював:

— Я нічого не розумію, нічогосінько. Хай мене чорти візьмуть, коли я знаю, як це сталося!

За місяць вона розповіла новину всім; лише графині Жільберті, з почуття складної й делікатної соромливості, не сказала нічого.

З того часу Жюльєн спершу не наближався до своєї жінки; потім, з серцем покоровившись своїй долі, він заявив:

— Ще один непроханий!

І знов почав навідувати покій своєї жінки.

І те, що передбачав абат, здійснилось — Жанна завагітніла.

Тоді, охоплена шаленою радістю, вона щовечора почала замикаати свої двері, посвячуючи себе вічній невинності в пориванні вдячності якомусь неясному для неї божеству, що вона його так любила.

Вона знов почувала себе майже щасливою, дивуючись, як швидко стихла її туга після смерті матері. Вона вважала себе нерозважною, і ось, ледве минуло два місяці, як вже почала заживати її жива рана. Лишилася тільки ніжна журба, наче якесь покривало жалю, накинута на її життя. І ніщо вже, здавалось їй, не могло порушити цього мирного життя. Діти її виростуть, любитимуть її, і вона спокійно постаріється, задоволена всім, не звертаючи уваги на свого чоловіка.

Якось наприкінці вересня з'явився з офіційною візитом абат Піко, одягнений в нову рясу, плями на якій були всього лише тижневої давності, і одрекомендував свого наступника, абата Тольбіяка. То був зовсім ще молодий, сухорлявий, дуже маленький священик з мовою завжди піднесеною; запалі очі з чорними кругами навколо свідчили про надто пристрасну душу.

Старого кюре було призначено деканом у Годервіль.

Жанна була щиро засмучена його від'їздом. Обличчя цієї доброї людини для неї зв'язувалось з усіма споминами молодої жінки. Він давав їй шлюб, хрестив Поля, ховав матір. Вона не уявляла собі Етувана без пузатого абата Піко, що йде вздовж селянських дворів; вона любила його за веселість і невимушеність.

Не вважаючи на своє підвищення, він не здавався задоволеним. Він казав:

— Це для мене що-небудь значить, що-небудь значить, пані графине. Ось уже вісімнадцять років, як я тут. Звичайно, парафія така собі й дає мені мало. Чоловіки не дуже релігійні, а жінки... жінки, бачите, поганої поведінки. Дівчата ідуть вінчатися до церкви, як уже відбули прощу до «богоматері череватих», і квітки дівства не дуже варті в цьому краї. Та бачте — я любив його.

Новий кюре почервонів і нетерпеливо заворушився. Він сказав гостро:

— У мене все зміниться.

Кволий, худенький в своїй притертій, але чистій рясі, він скидався на якогось розгніваного хлопчика.

Абат Піко глянув скося на нього, як дивився в хвилини веселості, і мовив:

— Бачите, абате, щоб стати цьому на перешкоді, треба б посадовити ваших парафіян на лапцюг; та й це б нічого не допомгло.

— Побачимо, — відповів маленький абат рішучим тоном.

Старий кюре всміхнувся, вбираючи понюх табаки.

— Роки остудять вас, абате, і досвід також; ви лише віднадите від церкви своїх останніх парафіян, та й годі. В цьому краї вірують, але будьте обережні. Бігме, коли я бачу під час казані якусь дівчину, що нібито трохи погладшала, я кажу собі: «Це не інакше, як вона дасть мені нового парафіянина» — і пробую видати її заміж. Ви не перешкодите їм грішити, але можете найти парубка і не дати йому покинути молоду матір. Видавайте їх заміж, абате, давайте їм шлюб, і не турбуйтеся про інше.

— Ми не однаково думаємо; даремно переконувати мене, — суворо відповів новий кюре.

І абат Піко почав знов жалкувати за своїм селом, за мдрем, що було видко з вікон церковного дому, за маленькими лійкуватими долинками, де він читав свій требник, дивлячись, як у далині плывуть човни.

Священики попросились. Старий кюре поцілував Жанну, і вона мало не розплакалась.

За тиждень абат Тольбіяк з'явився знов. Він розмовляв про зміни, які мав на увазі зробити, начебто якийсь король, що допіру прийняв королівство. Потім він попросив віконтесу не пропускати недільних божих служб і причащатися щосвята.

— Ми з вами, — казав він, — стоїмо тут на чолі всіх; ми повинні керувати округою і давати приклад для наслідування. Щоб мати владу та пошану, нам треба об'єднатися. Коли церква та замок простягнуть один одному руки, хижа боятиметься нас і залишиться покірною.

Релігія Жанни була вся в чутті: в ній жила та мрійна віра, яку завжди таїть у собі жінка; і якщо вона й додержувалась майже всіх церковних обрядів, то скорше за силою монастирських звичок, бо критична філософія батька давно вже схитнула її віру.

Абат Піко задовольнявся тим малим, що вона могла йому дати, і ніколи не дорікав їй за те. Але його наступник, не побачивши її в церкві минулої неділі, прибіг до неї, стривожений та розгніваний.

Вона зовсім не хотіла поривати з представником церкви і, щоб догодити йому, обіцяла бути справною ближчими неділями.

Але потроху вона призвичаїлася до церкви і підпала під вплив цього худорлявого, чесного та владного абата. Він був містик і подобався їй своєю екзальтацією та запалом. Він зачепив у ній ту струну релігійної поезії, що її має в своїй душі кожна жінка. Його непохитна суворість, його зневага до всіх світських та тілесних жадань, його огида до людських марнот, його любов до бога, його молодеча дикість і недосвідченість, його сувора мова і непереможна воля,— все це надавало йому в очах Жанни образу якогось мученика; і вона, ця розчарована вже страдниця, почувала себе захопленою фанатизмом цієї дитини — слуги неба.

Він вів її до Христа-порадника, показуючи їй, як заспокоюють людські страждання святобливі радощі релігії. І вона покійно падала на коліна в сповідальні, відчуваючи себе такою маленькою і немічною перед цим абатом, що мав на вигляд не більше п'ятнадцяти років.

Але незабаром його зненавиділо все село.

Непохитно суворий до самого себе, він і до інших виявляв непримиренну нетерпимість. Особливо ж роздратовувало і обурювало його кохання. В своїх казаннях він говорив про нього з запалом, в різких виразах кидаючи, по церковному звичаю, в юрбу сільських жителів громові промови проти сластоті, і при цьому аж дригався спере-сердя і тупотів ногами, охоплений тими картинами, що він уявляв в своїм обуренні.

Парубки та дівчата нишком ззиралися між собою, а діди, що завжди любили поглузувати з подібних пригод, вертаючись додому після служби божої разом з сином, одягненим у блакитну блузу, і старою в чорному плащі, ганьбили нетерпимість маленького панотця. І вся парафія була зрушена.

Тихенько переказували про його суворість на сповідях, про тяжкі покути, що він накладав на парафіян. А що він не хотів прощати гріхів дівчатам, які загубили свого вінка, над ним почали глузувати. А коли в великі свята молодь, замість іти до церкви причащатися, разом з усіма залишалася на лавках, всі тільки підсміювалися.

Незабаром абат почав стежити за коханцями, щоб стати на перешкоді їх побаченням, начебто якийсь сторож, що

чатує на браконьєрів. Він виганяв їх місячними вечорами з ярків, з-за клунь, з густих морських очеретів, що росли на схилах берега.

Якось він застукав пару, яка, побачивши його, не хотіла розійтись. Обнявшись і цілуючись, вони йшли ярком, де було повно каміння.

— Гей, там, ви, нечеми, чи не скінчите ви цього? — крикнув абат.

— Ходіть коло себе, панотче, а це вас мало обходить, — обернувшись, відповів парубок.

Тоді абат набрав каміння і почав кидати в них, наче в собак.

Вони зі сміхом втекли, а наступної неділі Тольбіяк оголосив їх імена в церкві перед парафіянами.

Всі сільські парубки перестали ходити до церкви.

Щочетверга кюре обідав у замку і часто заходив на тижні поговорити зі своєю духовною дочкою. Вона захоплювалась, як і він, обговорюючи абстрактні теми, перебирала увесь стародавній і складний арсенал богословських суперечок.

Вони вдвох проходили великою алеєю баронеси, розмовляючи про Христа й апостолів, про богородицю і святих отців, наче про знайомих. Іноді вони спинялись, щоб поставити собі якесь неясне містичне питання, вона — плутаючись у поетичних гадках, що, наче ракети, здіймалися до неба, він — більш розсудливий, аргументуючи, мов справжній маніяк, що математично виводить квадратуру кола.

Жюльєн ставився до нового кюре з великою шанобою і повсякчас казав:

— Він мені до вподоби, цей абат, він непохитна людина.

І він доброхіть сповідався і причащався, подаючи добрий приклад.

Тепер він майже щодня їздив до Фурвілів, полював з чоловіком, який не міг уже обходитися без нього, катався верхи з графінею, не вважаючи на дощі та негоду.

— Вони зовсім божевільні з своєю верховою їздою, — сказав граф, — але це корисно для здоров'я моєї жінки.

Барон повернувся в середині листопада. Він змінився, постарів, підтоптався, охоплений якоюсь нерозважною журбою, що ввійшла в його душу. Любов, що він почував

до дочки, здавалося, зміцнилася ще більш, начебто кілька місяців сумної самотності розпалили в ньому потребу прихильності, віри й ніжності.

Жанна втаїла від нього і свої нові ідеї, і своє зближення з абатом Тольб'яком, і свою релігійну ревність; але ледве він уперше побачив абата, як почув до нього непереможну неприязнь.

І коли молода жінка запитала у нього ввечері:

— Ну, як тобі здається абат?

Він відповів:

— Цей добродій? Це інквізитор. Він дуже небезпечний.

Коли ж він дізнався від селян, з якими був у дружніх стосунках, про суворість молодого абата, про його утиски і невідступні переслідування того, що було натуральним законом і природженою потребою, — його серце переповнилось ненавистю.

Сам він належав до того роду старих філософів, прихильників природи; він розчулювався, коли бачив парування тварин, поклонявся якомусь пантеїстичному богові і обурювався проти католицького уявлення бога, що мав нібито міщанські наміри, езуїтський гнів і деспотичну мстивість; цей бог зменшував в його очах призначене, фатальне, безкрає — все — сильне творіння, яке обіймало собою життя, світ, землю, думку, рослину, скелю, людину, повітря, тварину, зорю, бога, комаху; все це також творило, бо само було творінням, потужніше, ніж воля, ширше, ніж розум; і творило без мети, без рації, без краю в усіх напрямках і в усіх формах, згідно з волею випадку та близькості сонця, що огрівали світи.

Ця творча сила мала в собі всі зародки; думка, життя розвивалося в ній, наче квіти й садовина на деревах.

І тому відтворення подібних до себе було для барона великим загальним законом, якоюсь святою, божественною, гідною шаноби ідеєю, що виконувала таємну й постійну волю всюдисущої істоти. І він почав по фермах війну проти цього нетерпимого абата, гонителя життя.

Охоплена одчаєм, Жанна молилася богові, благала свого батька, але він завжди відповідав:

— З такими людьми треба боротися, це наше право і обов'язок. Вони нелюдські.

І, потрушуючи своїм довгим сивим волоссям, повторював:

— Вони нелюдські, вони нічого не тямлять, нічого, нічого-гісінько. Вони роблять усе в якомусь засліпленні; вони ворожі природі.

І він скрікував: «Ворожі природі», начебто кидав прокльон.

Абат добре чув у ньому ворога, але, бажаючи залишитись керманічем замка і молодій жінки, гаяв час, певний в остаточній перемозі.

Згодом його почала переслідувати одна думка: він випадково виявив взаємини Жюльєна й Жільберти і захотів припинити їх за всяку ціну.

Отже, якось він прийшов до Жанни і після довгої містичної розмови запропонував їй з'єднатися з ним для боротьби і перемоги над одним злом в її власній сім'ї, щоб врятувати від загибелі дві душі.

Вона не зрозуміла і захотіла дізнатись, про що саме він каже.

— Не наступив ще для цього час, незабаром я знов побачуся з вами,— відповів абат і пішов геть.

Тоді вже наближався кінець зими, гнилої, як кажуть у селах, вогкої та теплої.

За кілька днів абат з'явився знов і в неясних виразах зняв розмову про негідні зв'язки між людей, що повинні бути бездоганні. Треба, казав він, тим, хто знає подібні речі, спинити їх всіма способами. Потім він перейшов до високих тем, далі, узявши руку Жанни, почав закликати її розплющити очі, зрозуміти та допомогти йому.

Тоді Жанна зрозуміла, але промовчала, охоплена жахом від думки про всі ті сумні наслідки, що раптом могли б початися в її спокійному домі; і вона прикинулась, ніби не знає, про що хотів казати абат. Тоді він перестав вагатись і ясно сказав:

— Тяжкий обов'язок випав на мене, пані графине, але інакше я не можу зробити. Повинність наказує мені не залишати вас, щоб ви не знали того, на перешкоді чому ви можете стати. Знайте ж, що чоловік ваш має злочинний зв'язок з пані де Фурвіль.

Покірною, безсилою, Жанна похилила голову.

Кюре спитав:

— Яких заходів маєте ви на увазі вжити?

— Що ви хочете, щоб я зробила? — промурмотіла тоді вона.

— Щоб ви стали на перешкоді цьому беззаконному коханню, — відповів він люто.

Жанна почала плакати.

— Але ж він уже зрадив мене з покоївкою, — сказала вона розбитим голосом, — він мене не слухає; він мене розлюбив; він грубіянить, скоро я висловлю яке-небудь бажання, що йому не подобається. Що я можу зробити?

Кюре, не відповідаючи, просто гукнув:

— У такому разі ви погоджуєтесь! Ви миритесь з цим! Ви потураєте! Під вашим дахом твориться перелюб, а ви його терпите, відводите від нього очі. Чи ви не жінка, не християнка, не мати?

Жанна ридала.

— Що ж ви хочете, щоб я зробила?

— Все, — відповів він, — щоб тільки не дозволяти цієї ганьби. Все, кажу я вам. Покиньте його. Тікайте геть з цього заплямованого дому.

— Але я не маю грошей, панотче, — сказала вона, — до того ж я не чую зараз у собі сили; і потім як це піти без доказів? Я навіть не маю на це права.

Абат підвівся, весь тремтячи:

— Це в вас говорить боязкість, пані; я вас вважав за іншу. Ви негідні милосердя божого.

Вона впала навколішки.

— О, прошу вас, не кидайте мене, дайте мені пораду.

Тоді він коротко сказав:

— Скажіть усю правду панові де Фурвіль. Це від нього залежить порвати цей злочинний зв'язок.

Від думки про це її охопив жах.

— Але він заб'є їх, панотче! І я буду викажчицею. Ні, нізащо!

Тремтячи від гніву, абат підняв руку, неначе для того, щоб проклясти її.

— Залишайтеся ж із своєю ганьбою і злочинством, бо ви більш винні, ніж вони. Ви — жінка, що потурає! Я не маю тут більш чого робити.

І він пішов такий розгніваний, що аж тіпався.

Розгублена Жанна кинулася за ним, ладна поступитись, дати обіцянку. Обурений абат усе йшов швидкою ходою, розмахуючи спересердя своєю великою блакитною парасолею, сливе одного зросту з ним.

Помітивши коло паркана Жюльєна, що стежив за зрізуванням гілля, він повернув діворуч, щоб піти повз ферму Куйярів. Він повторював:

— Покиньте мене, пані, я не маю більш чого вам сказати.

Посеред двору, яким він мав проходити, юрба дітей, скупчившись навколо халабуди суки Мірзи, з німою цікавістю уважно щось розглядала. Серед цих дітей, начебто шкільний вчитель, склавши за спиною руки, зацікавлено дивився й барон. Але, побачивши здалека абата, він відійшов, щоб не зустрічати його; не здоровкатися і не говорити з ним.

— Дайте мені кілька днів, панотче, — благаючи, сказала Жанна, — і прийдіть знов в замок. Я скажу вам, що я зможу зробити, що я вирішу, тоді ми все й обміркуємо.

Вони підійшли до юрби дітей, і абат наблизився подивитись, чим вони там зацікавились. То щенилася сука. Перед її халабудкою ворушилося вже п'ять цуценят, а мати, що ніжно лизала їх, по-страдницькому простяглася на боці. В той самий момент, коли кюре нахилився над нею, скорчена собака витяглася — і з'явилося шесте цуценя. Тоді всі хлопчики, захоплені радістю, почали галасувати, плескаючи в долоні:

— Ось ще один, ось ще один.

То була для них забавка, натуральна забавка, в якій не було нічого нечистого. Вони спостерігали за цими пологами так само, як дивились би на падання яблук з дерева.

Абат Тольб'як спочатку сторопів, потім же підняв свою велику парасолю і з усієї сили почав, не розбираючи, бити по головах дітей. Перелякані хлопчики чимдуж повтікали, і він спинився перед сукою-поліжницею, яка пробувала встати. Але він не дав їй навіть підвестись на ноги, і, не тямлячи себе, почав несамовито бити її. Прив'язана на ланцюг, вона не могла втекти, і страшенно скаривчалася, і металася під його ударами. Він зламав свою парасолю, і, покинувши її, скочив на собаку, і почав шалено топтати її ногами, товкмачити, чавити. Вона тут же викинула на світ останнє цуценя; люто вдаривши закаблуком, абат розчавив це закривавлене тіло, яке ще ворушилось серед новороджених пискунів, сліпих та незграбних, що вже шукали матерніх грудей.

Жанна втекла, а священик почув раптом, як хтось схопив його за шпю; ляпас збив з нього капелюх; і барон, не

тямлячись із люті, дотяг його до паркана і викинув на до-рогу.

Коли ле Пертюї обернувся, він помітив свою дочку, що стояла навколішки серед маленьких цуценяток і з плачем збирала їх у спідницю. Він наблизився до неї швидкою ходою і скрикнув, збуджено жестикулюючи:

— Он який, он який твій піп! Бачила ти його тепер?

Прибігли фермери; всі розглядали покалічене тіло со-баки. Тітка Куйяр заявила:

— Чи можна бути таким дикуном?

Жанна забрала семеро цуценят і побажала їх виховати.

Спробувала дати їм молока; трое померло на другий день. Дядько Сімон оббігав усю околицю, шукаючи суку-мамку. Він не знайшов такої, але приніс кішку, запевняю-чи, що вона може заступити суку. Трьох цуценят утопили, а останнього довірили цій мамці з чужої породи. Вона за-раз же визнала його за сина і, вмостившись на боці, поча-ла його годувати.

Щоб цуценя не виснажувало свою мамку, його відлучи-ли від грудей через два тижні, і Жанна взяла на себе го-дувати його з мізюка. Вона прозвала його Тото. Барон силоміць змінив це прізвище, охрестивши його Масакром.

Абат уже не приходив, але наступної неділі почав ки-дати з катедри прокльони і погрози замкові, кажучи, що слід прикладати до болячок розпалене залізо, віддавав ана-фемі барона, який лише потішався цим, і неясно, ще бояз-ко, натякав на нові зальоти Жюльєна. Віконт був роздра-тований, але побоювання скандалу стримувало його гнів.

З того часу в кожній казані абат говорив про помсту, пророкуючи, що наближається суд божий і що всі його во-роги будуть побиті. Жюльєн написав шанобного, але енер-гійного листа до архієпископа. Абатіві Тольб'якові погро-зили неласкою. Він замовчав.

Його зустрічали тепер, як він довго, прокволо гуляв са-мотою з несамовитим виглядом одержимого. Жільберта і Жюльєн під час своїх прогулянок верхи завше помічали його віддалік, ніби якусь чорну цятку на рівнині, то над прибережною кручею, то в тісному видолинку, де він читав свій требник і куди вони збиралися в'їхати. Вони повер-тали поводи, щоб не їхати повз нього.

Прийшла весна, знов віджививши кохання, кидаючи їх в обійми одне одному, то тут, то там, в кожному притул-ку, куди тільки вони забивались під час своїх прогулянок.

Листя дерев ще не розпустилось, трава була вогка, і вони не могли, як літом, заглиблятися в лісову гущавину, а тому, щоб утаїти свої милощі, найчастіше ховалися в пересувній халабуді вівчара, покинутій з осені на верховині Вокотської гори.

Вона стояла так самотньо на своїх колесах недалеко від кручі, якраз у тому місці, де починався крутий спад у долину.

Їх не могли там захопити зненацька, бо вони бачили всю рівнину, а прив'язані коні чекали, поки вони не втомляться від обіймів.

Одного разу, саме коли вони покидали цей притулок, вони помітили абата Гольбіяка, що майже схований сидів у прибережній трощі.

— Треба було залишити наших коней в яру,— сказав Жюльєн,— бо вони можуть викрити нас.

І вони взяли звичку прив'язувати коней у лоцовині, зарослій кущами.

Якось увечері, повертаючись до замка Врійєта, де мали обідати з графом, вони зустріли етуванського абата, який виходив з замка. Він одійшов убік, щоб дати їм проїхати, і вклонився, уникаючи зустрічатися з ними поглядом.

Їх охопив неспокій, що незабаром, проте, зник.

Якось надвечір, коли було вітряно, Жанна сиділа біля коминка і читала (був початок травня), як раптом побачила графа де Фурвіля, що йшов пішки і такою швидкою ходюю, що вона подумала, чи не скоїлося часом якогось лиха.

Вона хутко зійшла вниз його зустріти і, коли опинилася перед ним, помислила, що він збожеволів. На ньому був величезний хутрянний кашкет, який він носив тільки вдома, і стрілецька блуза; сам же він був такий блідий, що його руді вуси, які звичайно не помітні на його червоному виду, здавалися зараз вогняними. А похмурі очі його розгублено і безумно блукали.

Він промимрив:

— Моя жінка тут чи нема?

Жанна розгублено відповіла:

— Ні, я не бачила її сьогодні.

Тоді він сів, нібито йому підігнулись ноги, зняв кашкета, кілька разів машинально витер собі хусткою чоло.

Потім, раптом підвівшись, з простягненими руками і розкритим ротом, наблизився до молодої жінки, неначе хотів їй щось сказати, повідати їй про якесь страшне нещастя, але спинився, пильно подивився на неї, і наче в маячні, промовив:

— Але ж це ваш чоловік... ви теж...

І побіг у бік моря.

Жанна кинулась за ним, щоб спинити його, кликала його, благала і з повним жаху серцем гадала: «Він знає все. Що має він зробити? О, коли б він не знайшов їх».

Але вона не могла його догнати, а він її не слухав.

Він рішуче, без вагання простував до своєї мети. Перескочивши рівчак, він перейшов велетенськими кроками морські трощі і досяг побережної кручі.

Жанна стояла на вкритому деревами укосі і довго стежила за ним очима; потім, коли його не стало вже видно, пішла додому, пригнічена неспокоєм.

Він повернув праворуч і почав бігти. Бурхливе море котило свої хвилі; великі, зовсім чорні хмари одна по одній проносилися з шаленою швидкістю, і кожна з них обливала берег лютою зливою. Вітер свистів, стогнав, рвав траву, нахилив молоді посіви, підхоплював і заносив далеко в поле, неначе шматки піни, великих білих птиць.

Град, що посипався за дощем, стьобав графові по обличчю, мочив його щоки та вуси, з яких капала вода, наповняв його вуха гомоном, а серце неспокоєм.

Там перед ним роззявила свою глибоку пащу долина Вокот. Навколо не було видно нічого, крім чабанської халабуди коло порожньої загороди для овець. Двоє коней було прив'язано до голоблів цієї пересувної хатини. Чого їм було боятися в таку негоду?

Ледве граф помітив їх, як приліг до землі і поповз на руках і колінах, скидаючись своїм великим, обляпанним брудом тілом і волохатою шапкою на якусь потвору. Досягнувши самотньої халабуди, він сховався під нею, щоб його не могли помітити крізь щілини дощок.

Коні, побачивши його, збентежились. Він тихо обрізав ножем, що тримав в руці, гнuzдечки — і скоро налетів буря, коні кинулись геть, стривожені градом, що перісив по похилому даху дерев'яної халушки, яка вся трусилася на колесах.

Тоді граф, піднявшись навколiшки, з-під низу дверей зазирнув усередину.

Він не рухався більше; здавалося, він чогось чекав. Ми-нуло досить багато часу. Раптом він підвівся весь у бруді з голови до ніг. Лютим рухом він засунув засув, що замикав двері зовні, і, схопивши голоблі, почав трусити цю халабуду, наче хотів розбити її дощенту. Далі враз упрягся в голоблі, наче віл, і задихаючись, відчайдушним зусиллям повіз до кручі халупу і тих, хто був у ній замкнений.

Вони кричали всередині і стукотіли кулаками по дощатих стінках, не розуміючи, що таке з ними сталося.

Піднявшись на верховину, граф випустив цю легку хатинку, і вона покотилась по крутому укосу.

Вона прискорювала свій біг, шалено летячи, летячи все швидше та швидше, підскакуючи, спотикаючись, немов якийсь звір, б'ючись об землю голоблями.

Один старець, що сховався в ярку, бачив, як вона вихором пролетіла над його головою, і чув у ній чийсь страшний крик.

Раптом від поштовху халупа загубила одне колесо і, звалившись набік, підскакувала, наче куля, наче якийсь будинок, що його вирвано з землі і скинуто з верховини гори. Нарешті, докотившись до краю останнього ярка, вона підплигнула, зробила дугу і, впавши на дно, луснула, як яйце.

Ледве хатина розбилася на каміннях, старець, що бачив її, почав повільною ходою спускатися через ожину вниз; через свою селянську обачність він не наважився наблизитися до розбитої халабудки, а пішов до сусідньої ферми сповістити про випадок.

Збіглися селяни, почали піднімати уламки і побачили двоє тіл, покалічених, побитих, скривавлених. Чоло в чоловіка луснуло, а все обличчя було розчереплене. Відірвана вдаром, у жінки звисала щелепа; їхні розчавлені тіла були м'які, начеб під їх шкурою не було вже кісток.

А все ж їх упізнали; почалися довгі суперечки про причини нещастя.

— Що вони робили в цій будці? — запитала жінка.

Тоді старець переказав, що, очевидно, вони сховалися в ній від хуртовини і що лютий борвій, очевидно, зірвав халабуду і скинув її у провалля. Він з'ясував, що сам мав намір сховатися там, але побачив двох прив'язаних до голоблів коней, і зрозумів, що місце вже заняте.

І він задоволено додав:

— Інакше це скоїлось би зі мною.

— Не було б це краще? — промовив чийсь голос.

Дід страшенно розгнівався:

— Чому це було б краще? Тому, що я бідний, а вони багатирі. Диви-но тепер на них...

І, тремтячи в своїм лахмітті, весь мокрий, брудний, з переплутаною бородою і довгим волоссям, що спадало з-під дірявої шапки, він показав на трупи кінцем свого закарлюченого кия і додав:

— Тут ми всі рівні.

Надійшли інші селяни, поглядаючи скося неспокоїним, лукавим, переляканим, боязким поглядом. Потім почали міркувати, що слід зробити. Було вирішено, сподіваючись на нагороду, перевезти тіла до замків. Запрягли два возики. Але тут виникли нові труднощі. Одні хотіли просто застелити соломою дно воза, інші вважали за краще покласти для пристойності сінники.

— Але ж вони забрудняться кров'ю, ці сінники, і треба буде потім вимивати їх, — скрикнула жінка, що вже говорила.

— Та за це ж заплатять, — відповів тоді з веселим виразом на обличчі один гладкий фермер, — що більше це коштуватиме, то більше заплатять.

Доказ був переконливий. Обидва возики, високо здіймаючись на колесах без ресор, рушили трухом, один — праворуч, другий — ліворуч, підкидаючи і хитаючи при кожному струсі на глибоких коліях останки людей, що недавно обіймались і яким не судилося більше зустрітись.

Граф, побачивши, що халабудка покотилася крутим схилом, чимдуж кинувся бігти під зливою і борвієм. Він біг так кілька годин, перебігаючи дороги, вискакуючи на косягори, перелізаючи через тини, і повернувся додому надвечір, сам того не розуміючи.

Перелякані слуги чекали його і повідомили, що обоє коней недавно повернулись без верхівців: кінь Жюльєна тягся за другим.

Де Фурвіль похитнувся і скрикнув переривистим голосом:

— З ними що-небудь скоїлося в цю страшну негоду. Хай всі біжать їх шукати.

Він і сам пішов. Але ледве зник із очей, як сховався в ожині, стежачи за дорогою, по якій мали привезти мертву,

чи при смерті, чи покалічену, понівечену назавжди, ту, яку він все ще кохав якимось диким коханням.

Згодом повз нього проїхав возик, в якому лежало щось дивне. Він спинився перед замком, потім в'їхав у двір. То й було те саме, так, то була вона. Але страшний неспокій, якийсь лютий жах довідатись про всю жахливу правду наче прив'язав його до землі, і він не ворушився більше, затаївшись, наче заєць, тремтячи від найменшого звуку.

Він почекав годину, може, дві. Возик не від'їздив. Він подумав, що жінка його вмирає, і думка побачити її, зустріти її погляд завдавала йому такого жаху, що він враз злякався, як би його не знайшли в цій схованці і не примусили повернутись додому, щоб бути свідком її агонії. І він утік ще далі, у лісову гущавину. Потім йому раптом спало на думку, що вона, може, має потребу в допомозі, що нікому доглядати за нею; і він стрімголов побіг назад.

Коло замка він зустрів садівника і крикнув йому:

— Ну, як?

Той не наважувався відповісти. Тоді де Фурвіль майже заголосив:

— Вона вмерла?

І слуга промимрив:

— Так, пане графе.

Він відчув величезне полегшення. Раптовий спокій увійшов у його кров, у його тремтячі м'язи, і рішучою ходою він зійшов по сходах свого великого ганку.

Другий возик приїхав у «Тополи». Жанна помітила його здалека, побачила сінник, догадалась, що на нім лежить якесь тіло, — і зрозуміла все. Зворушення її було таке велике, що вона впала непритомна.

Коли ж вона очутилася, батько тримав її голову і мочив оцтом скроні. Він нерішуче запитав:

— Ти знаєш?

Вона прошепотіла:

— Так, тату.

Вона схотіла встати, але не змогла, — такий охопив її біль.

Увечері того ж дня вона розродилася мертвою дитиною — дівчинкою.

Жанна зовсім не бачила похорону Жюльєна; вона нічого про це не питала. Вона помітила тільки за два чи три дні, що знов з'явилась тітка Лізон, і в гарячкових кошмарах вперто пробувала пригадати, коли стара панна поїхала з

«Тополь», в який саме час, за яких обставин. І не могла пригадати цього, навіть у хвилини просвітлення певна тільки того, що вона бачила її після смерті матері.

XI

Три місяці Жанна не виходила з своєї кімнати; вона була така квола і бліда, що всі вважали її за приречену. Потім потроху вона віджила. Тато і тітка Лізон, оселившись у «Тополях», не відходили від неї. Пережите зворушення викликало в Жанни нервову хворобу; від найменшого гомону її охоплювала кволість, і вона зомлівала від найнезначнішої причини.

Вона ніколи не розпитувала про подробиці смерті Жюльєна. На що це їй здалось? Чи вона не знала про це досить? У тім, що скоїлося, всі бачили нещасливий випадок, але вона не помилялася і ховала в своїм серці цю болісну для неї таємницю: певність у зраді і спомин про наглу і страшну появу графа в день лиха.

Отже, тепер душа її перейнялася ніжними, приємними і смутними згадками про ті недовгі радощі кохання, що колись дарував їй чоловік. Вона здригалася щоразу, як її пам'ять пробуджувалась, і знов бачила його таким, яким він був під час їх заручин і яким вона кохала його в ці єдині хвилини жаги під пекучим сонцем Корсіки. Всі його хиби згладжувались, усі грубості забувались, навіть зради його бліднули тепер, що більш віддалялася в минуле його закрита могила. І, захоплена якоюсь неясною посмертною вдячністю до того чоловіка, що тримав колись її в своїх обіймах, Жанна дарувала йому колишні страждання, згадуючи лише одні щасливі моменти. Час збігав, місяці змінялись місяцями, вкриваючи забуттям, як порохом, усі її згадки і жалощі; і вона цілком віддалася своєму синові.

Він став кумиром, єдиною думкою трьох людей, що оточували його, він царював як деспот. Щось подібне до ревності виявлялося навіть між цими трьома його рабами; Жанна якось нервово дивилася на палкі поцілунки, якими осипав він барона після їзди верхи на його коліні. А тітка Лізон, на яку цей всевладник, що не вмів ще добре говорити, майже не звертав, як і всі, уваги і часом поводився, наче з служницею, ходила поплакати в свою кімнату, порівнюючи нікчемну ласку, що вона ледве вимолювала, з цими обіймами, що він беріг для своєї матері й діда.

Два спокійні роки збігли без усяких подій в невинних піклуваннях коло дитини. З початку третьої зими було вирішено переїхати до весни в Руан; і вся сім'я перенеслася туди. Але, приїхавши в стародавній будинок, покинутий та вогкий, Поль заслаб на такий сильний бронхіт, що почали боятись плевриту, і троє розгублених дорослих вирішили, що він не може обходитися без повітря «Тополь». Ледве він видужав, його знов перевезли туди.

Відтоді потяглося одноманітне і тихе життя.

Завжди всі вкупі коло хлопчика, то в його кімнаті, то у великій вітальні, то в саду, вони захоплювалися його мурмотінням, його смішними виразами і жестами.

Мати звала його пестливо Поле, він же не міг вимовити цього слова і виголошував Пуле¹, що викликало невинний регіт. Прозивка Пуле так і залишилася за ним; інакше вже його й не звали.

Хлопчик швидко підростав, і найцікавішою розвагою його родичів, чи як барон казав «трох матерів», було міряти його зріст.

На одвірку вітальні було накарбовано ножиком низку тоненьких рисочок, які щомісяця визначали збільшення його зросту. Ці східці, охрещені «східцями Пуле», посідали чільне місце в житті його близьких.

Незабаром велику ролю в сім'ї почала грати ще одна нова істота — собака Масакар, забутий було Жанною, що вся захопилась своїм сином. Годованець Людівіни прихистився у старій бочці коло стайні і жив самотній, завжди на ланцюзі.

Якось уранці Поль помітив його і почав лементувати, щоб його пустили поцілувати собаку. З безмежним страхом його підвели до пса. Дитина була дуже задоволена цим знайомством і розплакалась, коли їх захотіли розлучити. Тоді Масака спустили з ланцюга і оселили в покоях.

Він став нерозлучним, повсякчасним другом Поля. Вони разом качались на килимі й обік на ньому засинали. Згодом Масакар почав спати в ліжку свого приятеля, який не згоджувався більш його покидати. Жанну часом лякали блохи, а тітка Лізон була незадоволена собакою, яка захопила собі стільки прихильності хлопчика, прихильності, вкраденої, як їй здавалося, тією твариною і якої вона сама так жадала.

¹ Poulet — курча (франц.).

Зрідка обмінювалися візитами з Брізвілями та Кутельє. Лише мер та лікар і порушували самотність старого замка. Жанна після вбивства собаки і підозри, що з'явилася в неї на абата з часу смерті графині та Жюльєна, не ходила більш до церкви, обурена проти бога, що міг мати таких служників.

Абат Тольбіяк від часу до часу проклинав у ясных натяках замок, в якому панував дух Злоби, дух Вічного Повстання, дух Облуди та Брехні, дух Беззаконня, нечистий дух, дух Розпусти. Він натякав на барона.

Проте церква його опустіла; і коли він ішов по полях, орачі налягали на плуг, селяни не спійнялися поговорити з ним, навіть не оберталися вітати. До того ж він славився за чаклуна, бо якось вигнав демона з одної біснуватої жіїнки. Ходили чутки, що абат знає якісь таємні слова проти пристріту, що, на його думку, був бісовим жартом. Він накладав руки на корів, що давали блакитне молоко або тримали хвіст каблучкою, і якимись невідомими словами повертав загублені речі.

Його обмежений фанатичний розум жадливо захоплювався студіюванням релігійних книг, в яких оповідалося про пустування диявола на землі, про різні прояви його влади і прихованого впливу, про всілякі засоби, що їх він має, і звичайні способи його хитрощів. Вважаючи, що його спеціально призначено перемогти цю темну і надлюдську силу, він вивчив усі формули заклинання, що були вказані в церковних книгах.

Йому здавалось, що він невпинно чує, як блукає в темряві злий дух; і щоменту його переслідувала латинська фраза: «Sicut leo rugiens circuit quarens quem devoret»¹.

Тоді його таємничої сили почали боятися, вона наганяла жаху. Навіть його товариші, темні сільські попи, для яких Вельзевул був одним з догматів віри, які, заплутавшись в ревіх приписах церковних обрядів, потрібних у разі прояву нечистої сили, почали змішувати релігію з якоюсь магією,— ставилися до абата Тольбіяка начеб до чарівника. Вони шанували його і за таємну владу, що самі йому приписували, і за бездоганну суворість його життя.

Коли абат зустрічав Жанну, він не вітав її.

Таке становище завдавало неспокою і одчаю тітці Лізон, яка в своїй боязкій душі старої панни не розуміла, як це

¹ Як лев, блукає він, шукаючи, кого б пожерти.

можна не ходити до церкви. Безумовно, вона була побожна, безумовно, вона сповідалася і причащалася, але ніхто цього не знав і не домагався дізнатись.

Коли вона залишалася на самоті, сама-самісінька з Полем, вона тихесенько розповідала йому про доброго бога. Він ледве слухав дивні історії про перші дні світу, але коли вона учила його, що треба щиро-щиро любити доброго бога, він іноді питав:

— А де ж він, тітко?

Тоді вона показувала пальцем на небо:

— Там, високо, Пуле, але про це не треба нікому говорити.

Вона боялася барона.

Але якось Пуле заявив:

— Добрий бог скрізь, але тільки не в церкві.

Це він розповів дідові про таємні відкриття тітки.

Хлопчиків минуло десять років, його ж мати мала вигляд сорокалітньої. Він був сильний, жвавий, відважно лазив на дерева, але не любив учитись. Уроки йому докучали, і він намагався швидше припиняти їх. І щоразу, коли барон затримував його трохи довше за книжкою, з'являлася Жанна й казала:

— Дай йому тепер погуляти. Не треба втомляти його, він ще малий.

Для неї він завжди мав півроку чи рік. Вона навіть не уявляла собі, що він уже ходить, бігає і розмовляє, як підліток, і вона жила в невпинному страху, якби він не впав, якби йому не було холодно чи душно, турбувалася, щоб він не пошкодив своєму шлункові, з'ївши надміру, чи пошкодив своєму зростові, з'ївши надто мало.

Коли йому минуло дванадцять років, постало важливе питання — питання про перше причастя.

Якось уранці Ліза прийшла до Жанни і заявила їй, що не можна більш залишати дитину без релігійного виховання і без виконання нею своїх перших обов'язків. Вона доводила всіма засобами, зазначала тисячі причин і перш за все те, що казатимуть про це люди. Збентежена, нерішуча мати вагалася, запевняючи, що можна ще почекати.

Але за місяць, коли вона була з візитою у графині де Брізвіль, ця пані випадково запитала її:

— Мабуть, цього року ваш Поль має вперше причаститися?

І, зненацька захоплена, Жанна відповіла:

— Так, пані.

Це просте питання надало їй рішучості і, нічого не кажучи своєму батькові, вона попросила Лізу водити дитину на уроки закону божого.

Впродовж місяця все йшло добре; але якось увечері Пуле повернувся з охрипим горлом. На другий день він кахикав. Страшенно стривожена мати розпитала його і довідалась, що абат наказав йому стояти до кінця уроку у притворі на протязі, бо він кепсько поведився.

Вона залишила його вдома і почала сама викладати йому катехізис. Але абат Тольбіак, наперекір благанням Лізон, відмовив допустити його до причастя як недостатньо підготовленого.

Те ж саме повторилося і наступного року. Тоді роздратований барон почав запевняти, що дитина не має потреби вірити всім цим дурницям, цим дитячим богословським символам, щоб стати чесною людиною; вирішено виховувати хлопчика у християнській вірі, але без католицької обрядності, і коли він дійде до повноліття, то буде вільний вибрати те, що йому стане до вподоби.

А коли Жанна зробила згодом візиту Брізвілям, вони їй не відповіли візитою. Вона здивувалася, знаючи дріб'язкову ввічливість сусідів, але маркіза де Кутельє з гонором з'ясувала їй причину цього.

Вважаючи себе, завдяки становищу чоловіка, його аристократичному походженню і великому багатству, начебто королевою нормандської аристократії, маркіза поводитися як справжня королева, говорила, що хотіла, була ласкавою чи суворою, залежно від обставин, і при кожній нагоді висловлювала догану, напучувала, вихваляла. Коли Жанна з'явилася до неї, вона після деяких холодних фраз сухо промовила:

— Суспільство поділяється на два класи: людей, що вірять у бога, і тих, що не вірять. Перші, навіть найпростіші, наші приятелі, наша рівня; другі для нас ніщо.

Жанна, учувши випад, відповіла:

— Але ж хіба не можна вірити в бога, не ходячи до церкви?

— Ні, пані,— відповіла маркіза,— ті, що вірять, ідуть молитися богові до його храму, як ходять до людей в їх помешкання.

— Бог усюдисущий, пані,— знов відповіла зачеплена цим Жанна,— щодо мене, то я від щирого серця вірю в

його добрість, але не чую його, коли деякі абати стають між ним і мною.

Маркіза піднялася:

— Священик несе прапор церкви, пані; кожен, хто не йде слідом за ним, той іде проти нього і проти нас.

Жанна, вся тремтячи, теж підвелася:

— Ви, пані, вірите в бога однієї партії, я ж вірю в бога всіх чесних людей.

Вона вклонилася і вийшла.

Селяни теж ганили її за те, що вона не повела Пуле до першого причастя. Самі вони зовсім не ходили до церкви, зовсім не причащались або, в кращому разі, сповідались тільки перед великоднем, як велить церковний звичай; діти ж — інша річ; усі дивувалися сміливості виховувати дитину поза цим загальним законом, бо релігія, на їхню думку, все ж повинна була бути релігією.

Жанна добре бачила цей осуд і в душі обурювалася проти цього лицемірства, цих компромісів з совістю, проти цього рабського остраху, цієї великої нікчемності людей, що прикриваються машкарою благочестя.

Барон узявся керувати наукою Поля і почав учити його латини. Мати ж просила лише: «Тільки не втомляй його». Вона неспокійно блукала коло кімнати, де відбувався урок, бо батько заборонив їй входити туди, щоб вона не перебивала щохвилини роботи питанням: «Чи не змерзли твої ніжки, Поле?», або перепиняла вчителя: «Не змушуй його так багато говорити, у нього заболить горло».

Скоро хлопчик звільнявся, він біг копатися в садочку з матір'ю й тіткою. Вони щиро кохалися тепер у садівництві, і всі втрьох садили напровесні молоді деревця, сіяли насіння, що їхнє проростання цілком їх захоплювало, обтинали сухе гілля, зрізали квітки для букетів.

Найбільш усього юнак ходив коло салати. Він завідував чотирма великими грядками, де з незвичайною пильністю вирощував латук, рамон, серпівник, канусинові борода, королівську салату — всі відомі сорти цієї рослини. Він копав, поливав, полов, пересаджував за допомогою своїх двох матерів, яких він примушував працювати, як найми-чок. Можна було бачити, як вони цілі години стояли навколішках на клумбах, забруднюючи руки і вбрання, висаджуючи розсаду в ямки, що вони їх викопували в землі насторя устромленим пальцем.

Пуле виростав, йому минуло п'ятнадцять років, і східці

у вітальні зазначали метр і п'ятдесят вісім сантиметрів. Але розумом він був дитина, неук, нерозвинений хлопець, якого охороняли спідниці двох матерів та милий дід, що відстав уже від віку.

Якось увечері барон заговорив про колеж. Жанна зараз же заплакала; збентежена тітка Лізон сховалася в темному кутку.

— Нащо йому стільки знати? — казала мати. — Ми зробимо з нього поміщика, сільського господаря. Обробляти-ме свої землі, так само як багато дворян, щасливо житиме і постаріється в цьому будинку, де ми жили до нього і де ми помрем. Чого ж більш треба йому?

Але барон хитав головою:

— А що відповідатимеш, коли він у двадцять п'ять років докорятиме тобі: я — ніщо, я не знаю нічого через тебе, через твій матерній егоїзм. Я почуваю себе не здатним до праці, не здатним стати чимсь, а я ж не народився для непомітного, нікчемного і до смерті нудного життя, на яке засудила мене твоя короткозора любов.

А Жанна, невпинно плачучи, благала сина:

— Кажі, Пуле, ніколи не докорятимеш мене за те, що я тебе надто любила?

І велика дитина, трохи спантеличена, обіцяла:

— Ні, мамо.

— Клянешся в цьому?

— Так, мамо.

— Ти хочеш залишитися тут, правда?

— Так, мамо.

Тоді барон рішуче і врочисто промовив:

— Жанно, ти не маєш права вирішувати його долю. Робити так — нечесно і майже злочинно; ти приносиш свою дитину на офіру своєму особистому щастю.

Вона затулилась, і почала ридати, і в сльозах лепетала:

— Я була така безталанна... така безталанна. Тепер же, коли я спокійно живу з ним, його відбирають від мене... Що буде зі мною?.. зовсім самотньою... тепер?

Батько встав, сів коло неї і обняв:

— А я, Жанно?

Раптом вона обвила руками його шию, міцно його поцілувала і, все ще схлипуючи, насилу промовила:

— Так... Ти кажеш правду... мабуть... татусю. Я була нерозумна, але я так страждала. Я хочу, щоб він вступив у колеж.

Не розуміючи добре, що з ним хотіли зробити, Пуле теж заревів.

Тоді три матері почали його цілувати, пестити, підбадьорювати, коли ж розходилися спати, в усіх було важко на серці, і всі плакали в своїх ліжках, навіть барон, що не звик до сліз.

Було вирішено, що після канікул хлопця віддадуть до Гаврського колежу, і все літо його пестили ще більше, ніж завжди.

Матір часто зітхала від думки про розлуку. Вона готувала йому речі, начебто він їхав у подорож на десять років. Нарешті, якимось жовтневим ранком, після безсонної ночі, обидві жінки і барон сіли з хлопцем у фаєтон, запряжений парою коней, і рушили в дорогу.

Полеві обрали вже, з'їздивши раніш, місце в дортуарі й у класі. Жанна за допомогою тітки Лізон цілий день розкладала його речі в маленькій комоді. Але в комоду не влазило й чверті того, що було привезено, і Жанна пішла просити ще одну комоду. Покликали економа; він заявив, що така сила білизни та речей буде тільки перешкоджати учневі і ніколи не буде йому потрібна, і, посилаючись на статут, відмовився дати другу комоду. Тоді засмучена мати вирішила найняти кімнату в невеличкому готелі в сусідстві, наказавши господареві його відносити до Пуле все, в чому той матиме потребу, коли він про це скаже.

Потім вони пройшлися по пристані, щоб подивитись, як припливали й відпливали кораблі.

Сумний вечір спускався на місто, потроху засвічувались огні. Зайшли пообідати в ресторан. Ніхто з них не почував голоду; вогкими поглядами дивилися одне на одного, а страви з'являлись перед ними і прибирались назад майже непочаті.

Потім вони тихою ходою рушили до колежу. Діти всякого віку разом сходилися звідусіль з рідними чи з слугами. Багато з них плакало. На великому, ледве освітленому дворі було чути невпинний плач.

Жанна і Пуле довго обіймались. Тітка Лізон, зовсім покинута, залишилась десь іззаду, сховавши в хустці обличчя. Але барон розчулився був теж, припинив прощання, відвівши дочку. Фаєтон чекав коло брами; вони сіли втрьох і вночі вирушили в «Тополі».

Часом у темряві чулось голосне схлипування.

На другий день Жанна проплакала аж до вечора. На

ранок вона наказала запрягти фетон і поїхала в Гавр. Пуле, здавалося, вже примирився з розлукою. Вперш у своїм житті він мав товаришів, і тепер аж крутився на стільці в чекальні, так кортіло його бігти до них гратись.

Кожних два дні навідувала його Жанна, а неділями брала у відпуск. Не знаючи, що робити під час уроків, вона просиджувала в чекальні, не маючи ні сили, ні рішучості покинути колеж. Директор запросив її до себе і попросив приїздити не так часто. Вона не звернула на це уваги.

Тоді він попередив Жанну, що коли вона і далі перешкоджатиме хлопцеві гратись під час дозвілля і працювати, невпинно його турбуючи, то він буде змушений повернути сина назад; про це довели теж кількома словами до відома барона. Тоді за нею почали стежити в «Тополях», як за полоненою.

Вона чекала канікул ще нетерпливіше, ніж її син.

Невпинний неспокій ворухив її душу. Вона цілими днями блукала по околицях, гуляючи самотою з собакою Масакром і мріючи серед безлюддя. Іноді вона сиділа так аж до вечора, дивлячись на море з прибережної кручі, а іноді спускалася лісом до Іпора, відновляючи під впливом згадок свої колишні прогулянки. Який же він далекий, той час, коли вона бігала по цих самих місцях молодою, сп'янілою від мрій дівчиною!

Щоразу, як вона бачила сина, їй здавалось, що їхня розлука тяглася років десять. З кожним місяцем він виростав, мужнів, з кожним місяцем вона старілась. Батько здавався їй братом, а тітка Лізон, що зовсім не постарілась, зів'явши в двадцять п'ять років, старшою сестрою.

Пуле майже не вчився; він перебував два роки в четвертому класі, абияк закінчив третій, але в другому довелося знову просидіти два роки, і він опинився в класі риторики, коли йому минуло вже двадцять років.

Він став високим білявим молодиком з густими бурцями і помітними вже вусами. Щонеділі він приїздив тепер у «Тополі». А що вже давно брав уроки верхової їзди, то тільки наймав коня і проїздив увесь шлях у дві години.

Зранку Жанна йшла йому назустріч з тіткою і бароном, який схилився і ходив, начебто якийсь дідусь, заклавши руки за спину, ніби боявся впасти і розбити собі носа.

Тихенько йшли вони вздовж дороги, іноді сідаючи над рівчаком і зазираючи в далечінь, чи не видно там верхівця. Скоро його помічали чорною цяткою на білій смузі дороги,

всі втрьох починали махати своїми хустками; а він пускав коня галопом, щоб, як вихор, з'явитися перед ними, що страшенно лякало Жанну і Лізон і захоплювало діда, який кричав «браво» в радісному пориванні не здатної вже на це людини.

Хоч Поль на цілу голову переріс свою матір, вона завжди поводилася з ним, як із хлопчиком, і досі питаючи його: «Чи не змерзли твої ніжки, Пуле?» Коли ж після сніданку він проходився перед ганком з цигаркою в зубах, вона відчиняла вікно і гукала йому:

— Не виходь без капелюха, благаю тебе, ти схопиш нежить.

Страшений неспокій огортав її, коли він від'їздив верхи вночі.

— Тільки не треба їхати надто швидко, мій маленький Пуле, будь розсудливий, думай про твою бідну матір, яка впаде в одчай, коли з тобою що-небудь скоїться.

Але якось у суботу вранці вона одержала листа від Поля з повідомленням, що він не приїде на другий день, бо приятелі його влаштовують прогулянку, на яку запрошено і його.

Весь тиждень промучилась вона від неспокою, ніби їй загрозувало якесь нещастя; а в четвер, не маючи більш змоги стримувати себе, поїхала в Гавр.

Їй здалося, що з ним сталась якась зміна, але яка саме, вона не могла зрозуміти. Він видавався жвавим, голос його звучав якось мужніше. І раптом він сказав їй нібито про цілком натуральну річ:

— Знаєш, мамо, коли вже ти сьогодні приїхала, я не приїду і в цю неділю в «Тополі», бо ми знову врядаємо гулянку.

Вона зовсім остовпіла, вражена, немов їй ознайомили, що син їде в Америку; потім, схаменувшись, запитала:

— О Пуле, що тобі таке? Скажи мені, що таке сталося?

Він почав сміятись і поцілував її.

— Та нічогосінько, мамо. Я повеселюся з приятелями, це ж природно в мої літа.

Вона не знайшлася, що йому відповісти, і, залишившись у кареті на самоті, перейнялася якимись незвичайними думками. Вона не впізнавала більш свого Пуле, свого колишнього маленького Пуле. Вона вперше зрозуміла, що він уже дорослий, що вже не належить їй, що він хоче

жити своїм життям, не турбуючись про старих. Йї здавалося, що він змінився в один день. Як? Невже цей дужий бородатий молодик, в якому вже зміцнилася воля, не-вже ж то був її син, її бідна маленька дитина, яка примушувала її пересаджувати салату?

І впродовж трьох місяців Поль тільки вряди-годи одвідував своїх старих, завжди з одним очевидним бажанням від'їхати якнайшвидше, щоразу шукаючи, як би урвати хоч годину. Жанна тривожилась, а барон невпинно втішав її, повторюючи:

— Дай йому спокій; йому двадцять років, цьому хлопцеві.

А одного ранку якийсь стариган, досить погано одягнений, вдався до неї з сильним німецьким акцентом:

— Пані віконтесо!

І після довгих манірних уклонів витяг з кишені брудне портмоне, заявивши:

— Я маю до вас маленького папірця.

Він протяг її розгорнутий клапоть засмальцьованого паперу. Вона його прочитала, перечитала, подивилася на лихваря, перечитала ще раз і запитала:

— В чому ж тут річ?

Одвідувач влесливо пояснив:

— Я вам зараз скажу. Ваш син має потребу в деяких грошах, і так як я знав, що ви добра мати, я й позичив йому невеличку суму на його потреби.

Жанна здригнулася.

— Але чому ж він не попросив її у мене?

Лихвар довго з'ясовував, що Поль мусив виплатити картярський борг, заплатити треба було вранці другого дня, а тому, що Поль ще неповнолітній, ніхто йому не позичав і що його честь була б заплямована, коли б він не зробив послуги юнакові.

Жанна хотіла була покликати барона, але не могла підвестись — так паралізувало її хвилювання. Нарешті вона звернулася до лихваря:

— Чи не подзвоните ви часом, будь ласка?

Той вагався, боячись яких-небудь хитроців.

— Коли я вам перешкоджаю, я прийду іншим разом, — промимрив він.

Вона заперечливо похитала головою. Він подзвонив, і вони почали мовчки чекати, стоячи одне перед одним.

Коли з'явився барон, він враз зрозумів, у чому тут річ. Розписка була на півтори тисячі ффранків. Він заплатив лише тисячу і, пильно вдивляючись у лихваря, сказав:

— Більше сюди не приходьте.

Той подякував, уклонився і зник.

Дід і мати зараз же подалися до Гавра; але, приїхавши в колеж, довідалися, що Поль не з'являвся туди вже цілий місяць. Директор одержав чотири листи за підписом Жанни з повідомленням про хворобу його вихованця і потім про стан його здоров'я.

До кожного листа було додано посвідчення лікаря; звичайно, все це було підроблено. Вони стояли пригнічені, остовпівши, і дивились одне на одного.

Збитий з пантелику директор провів їх до поліційного комісара. Ночували вони в готелі.

На другий день молодика знайшли в одній міській повії. Дід і мати одвезли його в «Тополі», не перекинувшись і словом за всю дорогу. Жанна плакала, закривши лице хусткою. Поль байдуже роззирався довкола.

Через тиждень дізналися, що за останні три місяці він наробив боргів на п'ятнадцять тисяч ффранків. Кредитори поки що не з'являлися, знаючи, що незабаром він буде повнолітнім.

Жодної розмови не було з цього приводу. Поля хотіли перемогти ласкою. Його годували делікатесами, ніжили й пестили. То було навесні; йому, наперекір острахам Жанни, найняли в Іпорі човен, щоб він міг тішитися морськими прогулянками.

Але, боячись, щоб він не поїхав у Гавр, йому не давали коня.

Він марнував час, роздратований, іноді навіть грубий. Барон турбувався про його нескінчену освіту. Жанна, що неначе збожеволіла од думки про розлуку з сином, питала, проте, себе, що ж робити з ним далі.

Якось увечері він не повернувся додому. Довідалися, що він поїхав у човні з двома матросами. Розгублена мати побігла простоволоса вночі до Іпора.

Кілька людей чекали на березі повороту барки.

У морі з'явився маленький вогник, він наближався, хитаючись. Поля не було в човні. Він наказав одвезти себе до Гавра.

Не вважаючи на всю шуканину поліції, його не знайшли. Повія, що сховала його вперше, теж зникла без

сліду, спродавши свої меблі і виплативши за помешкання. В кімнаті Поля в «Тополях» знайшли дві листи цієї шлюхи, яка, здавалось, божевільно закохалася в нього. Вона писала про подорож в Англію, для якої вона буцімто знайшла потрібні кошти.

Троє мешканців замка жили, як ті мовчазні суворі тіні, в пеклі моральних мук. Сиве вже волосся Жанни зовсім побіліло. Вона наївно питала себе, чому це так була її доля.

Якось вона одержала листа від абата Тольбіяка:

«Пані, рука божа тяжить над вами. Ви одвернули від нього вашого сина. Він відібрав його від вас і кинув до розпутної дівчини. Невже ж і після цієї вказівки неба нічого не бачать ваші очі? Милосердя боже безмірне. Мабуть, він подарує вам, коли ви знов станете перед ним навколішки. Я його скромний слуга, я відчиню вам його двері, коли ви постукаєте в них».

Вона довго сиділа з цим листом на колінах. Мабуть, так воно й є, як пише цей панотець. І всі релігійні сумніви почали гризти її сумління. Чи може бог бути таким мстивим і задрісним, як і люди? Але коли б він не видавався таким, ніхто б його не боявся і не шанував би більше. Щоб його краще розуміли, він, безумовно, стає перед людьми з їх власними чуттями. І в неї ввійшов той боязкий сумнів, що веде до церкви всіх тих, хто непевен, хто вагається в своїй вірі. Якось ввечері, коли стемніло, вона таємно побігла до дому священика і, впавши навколішки перед сухорлявим абатом, благала в нього прощення гріхів.

Він обіцяв їй напіврозгрішення, бо бог не міг ураз виявити всю свою добрість до того дому, що ховав таку людину, як барона.

— Незабаром ви побачите, — запевнив він, — силу божої милості.

І справді, через два дні після цього вона одержала листа од свого сина, в якому побачила початок того полегшення в своїм нещасті, що обіцяв їй абат.

«Моя дорога мамо, заспокойся. Я в Лондоні, добре себе почуваю, але мені дуже сутужно на гроші. Ми не маємо більш ні шеляга і не кожного дня можемо їсти. Та, що тут зо мною і яку я кохаю від усього мого серця, не бажаючи покинути мене, витратила все, що мала, — п'ять тисяч франків. Ти розумієш, що я перш за все вважаю за обов'язок

честі повернути їй цю суму. Через це ти стала б мені у великій пригоді, коли б видала авансом п'ятнадцять тисяч ф'ранків з батьківщини, бо незабаром я буду вже повнолітнім; ти визволиш мене з великої біди.

Будь здорова, моя дорога мамо, цілую тебе від щирого серця, так само, як і дідуса і тітку Лізон. Сподіваюся незабаром побачити тебе.

Твій син віконт *Поль де Лямар*

Він написав їй! Виходить, він її не забув. Вона зовсім не думала про те, що він вимагає грошей! Він написав їй!

Вся в сльозах, вона побігла з цим листом до барона. Покликала тітку Лізон і знов від початку до кінця перечитала цей папірець, що говорив про нього. Обговорювали кожне слово.

Жанна, захоплена надіями після повної розлуки, захищала Поля.

— Він повернеться, повернеться незабаром, бо він написав.

Барон, спокійніший, промовив:

— Це байдуже, він покинув нас ради цієї гадюки. Він же любить її більше, ніж нас, бо не вагався це зробити.

Слова ці раптом завдали пекучого болю серцю Жанни; і з'явилася в ній розпалена ненависть проти цієї коханки, що відібрала в неї сина, ненависть невгамовна, дика, ненависть ревнивої матері. До цього часу всі її думки були коло Поля. Вона ледве пригадувала, що якась паскудниця була причиною його помилок. Але зненацька ці слова барона збудили в ній образ цієї супротивниці, її фатальну владу, і вона почула, що між цією жінкою і нею починається шалена боротьба, і почула теж, що вважатиме за краще загубити свого сина, ніж розділяти його з другою.

І вся її радість пригасла.

Вони послали п'ятнадцять тисяч ф'ранків і не одержували відомостей цілих п'ять місяців.

Потім з'явився повірений, щоб докладно урегулювати Жюльєнову спадщину. Жанна і барон без жодних суперечок здали йому справоздання з цього, залишаючи йому навіть те, що, безперечно, належало матері. І, повернувшись у Париж, Поль одержав сто двадцять тисяч ф'ранків. Відтоді за шість місяців він написав чотири листи, подаючи про себе короткі звістки і закінчуючи сухими виразами

свої любові. «Я працюю,— запевняв він,— я завоював собі становище на біржі. Сподіваюсь приїхати коли-небудь у «Тополі», щоб поцілувати вас, мої любі».

Жодного слова не писав він про свою коханку; і це мовчання було куди промовистіше, ніж він розводився б про неї на чотирьох сторінках. І Жанна почувала в цих холодних листах присутність цієї продажно́ї жінки, цього невблаганного, одвічного ворога матерів.

Троє самітників обмірковували, як урятувати Поля, і нічого не могли вирішити.

Поїхати в Париж? Але для чого?

— Треба дати йому спокійно пережити своє кохання,— казав барон,— він повернеться до нас.

Сумно потяглося їх життя.

Ховаючись від барона, Жанна і Лізон ходили разом до церкви.

Досить довго вони не мали ніяких звісток, потім якось уранці були вражені безнадійним листом:

«Моя бідна мамо, я загинув, мені тільки й залишається, що пустити собі кулю в лоб, як ти мені не допоможеш. Спекуляція, що обіцяла мені стільки успіху, провалилась, і я винен вісімдесят п'ять тисяч. Безчестя, руйнація, повна неможливість робити що-небудь чекають мене, якщо я не виплачу боргів. Я загинув! Кажу тобі ще раз, мені легше пустити собі кулю в лоб, аніж пережити таку ганьбу. Мабуть, я й зробив би вже це, коли б мене не підбадьорювала одна жінка, про яку ніколи не пишу і яку я вважаю за своє провидіння.

Від щирого серця цілую тебе, моя дорога мамо, може, востаннє. Прощавай.

Поль»

Пачка ділових паперів, доданих до цього листа, давала докладне уявлення про лихо.

Барон наступною поштою відповів, що справу буде закладено. Потім він поїхав у Гавр, щоб зібрати певні відомості і, заставивши землі, дістав грошей і відіслав їх Полеві.

Поль відповів трьома листами, повними гарячої вдячності і ніжності, обіцяючи негайно приїхати поцілувати своїх дорогих діда та матір.

Він не приїхав.

Пролинув рік.

Жанна і барон збиралися вирушити в Париж, щоб знати Поля і востаннє спробувати повернути його до себе, коли дізнались з коротенького листа, що він знов у Лондоні, на чолі пароплавного товариства під фірмою: «Поль де Лямар і К°». Він писав: «Це моя певна доля, може, й багатство. І я нічим тут не ризикую. Ви розумієте всю користь цього. Коли ми побачимося, я матиму визначне становище в світі. Зараз тільки така діяльність може вирятувати з теперішнього скрутного становища».

Через три місяці пароплавне товариство збанкрутувало, а директора віддано під суд за хиби в торгових книгах. Жанну спіткав нервовий припадок, що тягся кілька годин, потім вона злягла в постелю.

Барон знов поїхав у Гавр, збирав відомості, бачився з адвокатами і діловими людьми і виявив нарешті, що дефіцит товариства «де Лямар» складав двісті тридцять п'ять тисяч і знов заставив свої маєтки; замок «Тополі» і ще дві ферми були обтяжені великими боргами.

Якось увечері, коли барон кінчав останні формальності в кабінеті повіреного, він упав, і його вразила апоплексія.

Жанну повідомили про це, пославши гінця. Коли вона приїхала, барон уже вмер.

Вона привезла його в «Тополі», до того пригнічена, що її біль здавався більше отупінням, ніж одчаєм.

Абат Тольб'як не дозволив внести тіло в церкву, незважаючи на благання обох жінок. Барона поховано пізно ввечері без погребної відправи.

Поль дізнався про нещастя через одного з агентів, що ліквідував його справи. Він усе ще ховався в Англії і просив пробачення, що не приїхав, пізно довідавшись про нещастя. «А втім, моя дорога мамо, тепер, коли ти мені допомогла, я повернусь до Франції і незабаром обійму тебе».

Жанна жила тепер така пририта, що, здавалося, нічого більш не розуміла.

Наприкінці зими тітка Лізон, якій було тоді шістьдесят вісім років, захворіла бронхітом, що перейшов у запалення легенів; вона тихо померла, лепечучи:

— Моя бідна Жанночко, я благатиму доброго бога, щоб він змилосердився над тобою.

Жанна проводила її на кладовище і бачила, як падала на труну земля; коли вона опустилася на могилу з бажанням теж умерти і не страждати, не думати більш, якась

дужа селянка схопила її на руки і понесла додому, як дитину.

Повернувшись у замок, Жанна, що просиділа п'ять ночей коло ліжка старої панни, дозволила покласти себе в постелю; селянка поводитись з нею лагідно, але владно. Пригнічена втомою і стражданням, вона міцно заснула.

Серед ночі Жанна прокинулася. На коминкові світився каганець. У кріслі спала якась жінка. Хто вона була? Жанна не пізнала її і, нахилившись з краю ліжка, пробувала роздивитись її обличчя при тремтячим світлі гнота, що плавав у мисочці з олією.

Їй здавалось, що вона бачила вже це лице. Але коли саме? Але де? Жінка спала спокійно, схиливши на плече голову; чеpecь її впав на підлогу. Їй можна було дати сорок чи сорок п'ять років. Вона була дужа, смуглява, плечиста. Її широкі руки звисали з обох боків крісла. Волосся починало сивіти. Жанна вперто вдивлялася в неї, в голові їй тьмарилось, як буває після гарячкового сну під час тяжкої хвороби.

Звичайно, вона бачила це лице! Чи давно це було, чи недавно? Вона не могла згадати, і ця думка її мучила, нерувала. Вона тихо встала, щоб ближче роздивитись жінку, і навшпиньках наблизилась до неї. То була жінка, яка підняла її на кладовищі і потім поклала в ліжко. Вона пригадувала це якось неясно.

Але чи зустрічала вона її раніш у своїм житті? Чи, може, вона впізнає її тільки в неясній згадці останнього дня? І як опинилася вона тут, в її кімнаті? Чому це?

Жінка розплющила очі, помітила Жанну і раптом підвелася. Вони стояли так близько одна від одної, що груди їх торкалися.

— Як, ви встали? — пробурчала незнайомка. — Та ви захворієте, лягайте краще знов.

— Хто ви така? — запитала Жанна.

Але жінка обхопила її руками, підняла й однесла до ліжка з силою чоловіка. І коли вона обережно клала Жанну в постелю, нахилиючись і майже лягаючи на неї, вона заплакала і почала, не тямлячи себе, цілувати Жанну в щоки, волосся, в очі, обливаючи сльозами її обличчя і лепечучи:

— Моя бідна панно Жанно, моя бідна пані, хіба ж ви мене не впізнасте?

— Розаліє, голубко моя! — скрикнула тоді Жанна і, обі-
руч охопивши її за шию, притягла до себе, покриваючи
поцілунками; міцно обнявшись, мішаючи свої сльози, не
маючи більш змоги відняти рук, вони заридали обидві.

Розалія заспокоїлась перша.

— Ну, годі,— сказала вона,— треба бути розсудливою
і не застудитися.

І, піднявши покривала, вона упорядкувала постелю, під-
клала подушку під голову своєї колишньої пані, яка все
ще схлипувала, зворушена тими давніми згадками, що рап-
том виникли в її душі.

Нарешті Жанна спитала:

— Як це ти прийшла сюди, моя мила?

— Та хіба ж я могла б покинути вас тепер, таку са-
мотню?

— Засвіти ж свічку, щоб я могла бачити тебе,— сказала
Жанна.

І коли на нічнім столику було поставлено свічку, вони
довго мовчки роздивлялись одна одну. Потім, простягнувши
руки до своєї колишньої служниці, Жанна промурмотіла:

— Я б ніколи тебе не впізнала, моя мила, ти дуже змі-
нилась, але все ж не так, як я.

Розалія, вдивляючись у цю схудлу, зів'ялу жінку з си-
вим волоссям, яку вона покинула молодою, гарною і сві-
жою, відповіла:

— Справді, ви змінилися, пані Жанно, і більш як слід.
Але ж зважте: ми не бачилися вже двадцять чотири роки.

І вони замовкли, знов перейнявшись своїми думками.
Нарешті Жанна промурмотіла:

— Була ти щаслива принаймні?

Боячись викликати гіркі спомини, Розалія вагалася від-
повідати.

— Але... так... так... пані. Я не можу нарікати особливо
на що-небудь, я була щасливіша від вас... напевне. Одне
мені тільки і завдавало жалю,— що я не тут.

І вона раптом замовкла, згадавши, що мимоволі торкну-
лася того, про що не слід було згадувати. Але Жанна ла-
гідно сказала їй:

— Що ж зробиш, моя мила, не завжди виходить, як ми
бажаємо. Ти теж вдова, чи не так?

Потім, пригнічена важким чуттям, вона спитала тремтя-
чим голосом:

— Чи ти маєш інших... інших дітей?

— Ні, пані.

— А він, твій... твій син... Що з нього вийшло? Задоволена ти ним?

— Так, пані, це гарний парубок, робітник, як нема краще. Він оженився, ось уже півроку, і взяв мою ферму, бо я, як бачите, вернулася до вас.

Жанна, вся тремтячи від зворушення, промурмотіла:

— Так що ти мене вже не покинеш, моя мила?

— Звичайно, пані, тим-то я й влаштувала свої справи, — рішучим тоном відповіла Розалія.

На який час вони замовкли.

Жанна мимоволі знову почала порівнювати їхні життя, але нині вже без жалю в серці, скоряючись жорстокій несправедливості долі.

— А твій чоловік, як він ставився до тебе? — спитала вона.

— О, то була добра людина, пані, і не ледащо, умів заробити. Він умер від сухот.

Тоді Жанна, бажаючи знати все, сіла на ліжку:

— Ну, ти розкажи мені все, моя мила, все твоє життя. Це мені буде така втіха.

І Розалія, підсунувши стілець, сіла і почала розповідати про себе, про свою хату, своїх знайомих, торкаючись дрібних подробиць, які так люблять селяни, описуючи свій двір, сміючись з давніх подій, які нагадували їй гарні хвилини минулого життя, підвищуючи голос до тону фермерші, що звикла командувати.

— О, мого добра на мій вік стане! Я не боюся нічого, — скінчила вона своє оповідання.

Потім, трошки повагавшись, вона додала вже тихше:

— Це вам вдячна я за все те; знайте ж, що я не візьму від вас платні. Ні, ні, а якщо ви не згодні, я піду геть.

— Проте не дурно ж хочеш ти мені служити? — спитала Жанна.

— Звичайно так, папі. Гроші! Ви хочете платити мені грішми? Але я їх маю не менш, аніж ви. Чи знаєте ви, скільки залишиться у вас з усіма заставами, боргами та відсотками, які ще не сплачені і які все зростають та зростають? Чи ви знаєте це? Звичайно, ні. Та ось, щоб ви знали, ви не маєте вже більш, як десять тисяч прибутку в рік. Та й того нема, чуєте? Але я вам все це упорядкую і ще побачите, як швидко.

Вона почала говорити голосно, захоплюючись, обурюючись, що спізнилися з виплатою відсотків і що попереду маячить руйнація. А побачивши на обличчі Жанни неясну ніжну усмішку, обурено скрикнула:

— Не слід сміятись з цього, пані, бо без грошей не проживеш!

Жанна взяла її руки, і тримаючи їх у своїх, прокволо промовила, пригнічена своєю невідступною думкою:

— О, я була безталанна. Все ставало проти мене. Моя доля мене цуралась.

Але Розалія хитнула головою:

— Не треба так говорити, не треба так говорити. Ви невдатно одружились, ось і все. Не можна виходити заміж, коли не знаєш свого нареченого.

І вони далі розмовляли, як дві старі подруги.

Зійшло сонце, а вони все ще говорили.

XII

Протягом тижня Розалія цілком взяла в свої руки керування господою і слугами в замкові. Жанна покійно й пасивно слухала її. Квола, волочачи ноги, як колись мамця, вона виходила гуляти, спираючись на руки служниці, яка вела її тихою ходою і то бурчала на неї, то ніжно підбадьорювала трохи грубим тоном, поводячись із нею, начебто з якоюсь хворою дитиною.

Вони завжди говорили про минуле — Жанна з сльозами в голосі, Розалія спокійним тоном байдужої селянки. Стара служниця кілька разів заводила мову про затримку виплати відсотків і нарешті добилась, щоб їй було передано всі відповідні папери, які Жанна, нічого не тямлячи в справах, ховала від неї, соромлячись за сина.

І цілий тиждень Розалії довелося щодня їздити у Фекан до одного знайомого нотаря, щоб усе собі з'ясувати.

Потім, якось увечері, поклавши свою пані в ліжку, вона присіла коло неї і раптом промовила:

— Тепер, пані, нам треба поговорити.

Вона з'ясувала Жанні її матеріальне становище.

Коли все буде впорядковано, залишиться сім-вісім тисяч ґранків прибутку — і більш нічого.

— Чого ж тобі треба, моя мила? — відповіла Жанна. — Відчуваю, що до старощів не доживу, для мене цього вистачить.

— Але Розалія розсердилась:

— Для вас, пані, мабуть, і вистачить, але для пана Поля? Чи ви йому нічого не залишите?

Жанна здригнулась:

— Я прошу тебе ніколи не говорити мені про нього. Я надто страждаю, коли згадую його.

— Навпаки, саме про нього й хочу я поговорити з вами, бо у вас, пані, я бачу, зовсім бракує відваги. Він робить дурниці; але не завжди так буде; він оженився нарешті, матиме дітей. Щоб виховати їх, треба грошей. Слухайте ж мене добре: ви повинні спродати «Тополі».

Жанна аж підскочила:

— Спродати «Тополі»? Чи ти не здуріла? О, ніколи, ніколи.

Але Розалія не збентежилась:

— А я кажу вам, ви їх продасте, пані, бо так треба, і край. І вона з'ясувала свої розрахунки, плани й міркування.

Коли б «Тополі» з двома суміжними фермами спродати одному охочому, якого вона вже знайшла, залишилися би ще чотири ферми в Сен-Леонарі, які після виплати всіх боргів даватимуть щороку вісім тисяч триста франків прибутку. Відкидаючи тисячу триста франків на ремонт та утримання маєтків, матимемо сім тисяч, з яких п'ять тисяч підуть на прожиття, а дві відкладаються про чорний день.

— Решту ж проїли,— додала вона,— з цим уже скінчено. І потім ключ від грошей я забираю до себе, чуєте? Що ж до пана Поля, він не матиме більше нічогоісінько, анічогісінько; бо інакше він зведе нас нінащо.

— Але коли він не має чого їсти? — промурмотіла нарешті Жанна, яка досі мовчки плакала.

— Коли він буде голодний, хай приїздить їсти до вас. Для нього завжди знайдеться притулок і шматок печені. Хіба робив би він там усі свої дурниці, коли б ви з самого початку не дали йому ані шеляга?

— Але ж у нього були борги, йому грозило безчестя.

— А коли у вас нічого більше не залишиться, хіба це перешкодить йому позичати? Ви виплатили, це добре; але більш не будете платити за нього, це вже вірте моему слову. А тепер добраніч, пані.

І вона вийшла з кімнати.

Жанна зовсім не спала; думка про те, що вона має спродати «Тополі» і піти геть, покинувши цей будинок, з яким зв'язане все її життя, не давала їй покою.

Коли на другий день Розалія ввійшла в її кімнату, Жанна сказала:

— Ні, моя мила, я ніколи не наважусь поїхати звідси.

Але служниця розгнівалася:

— І все ж треба, щоб воно було так, пані. Незабаром має приїхати нотар з тим добродієм, що хоче купити замок. Інакше через чотири роки ви підете з торбами.

Пригнічена Жанна тільки повторювала:

— Я не можу, я ніколи не зможу.

Незабаром листоноша приніс їй листа від Поля, який знов вимагав десять тисяч ф'ранків. Що було робити? Розгублена Жанна порадилася з Розалією, та сплеснула руками:

— А що я вам казала, пані? Ви обоє з'їхали б нінащо, коли б я не повернулась.

Жанна, піддаючись волі служниці, відповіла синові:

«Мій дорогий сину, я не маю більше для тебе нічого. Ти зруйнував мене; я навіть примушена продати «Тополі». Але не забувай, що завжди матимеш у мене притулок, коли побажаєш прийти до своєї матері, якій ти завдав стільки страждань.

Жанна»

І коли приїхав нотар з паном Жофреном, старим цукроваром, вона сама прийняла їх і запросила розглянути все докладно.

Через місяць вона підписала купчий лист і одночасно купила маленький міщанський дім коло Годервіля, на великому Монтевільєрському шляху, у сільці Батвіль.

Потім вона до самого вечора самотньо гуляла по мамчиній алеї; серце її краялось, і дух посіла скорбота, коли вже, в сльозах, прощалася з обрієм, з деревами, з лавкою під платаном, проїденою червою, з усіма цими знайомими її погляду й душі речами, з гаєм, з косогором перед рівниною, де вона так часто сиділа, звідки вона бачила, як біг до моря граф де Фурвіль у той жахливий день смерті Жюльєна, з старим безверхим берестом, до якого вона так часто пригорталась, з усім цим близьким-близьким їй садом.

Розалія схопила її під руку, щоб повести її живосилом.

Коло дверей чекав високий селянин, років двадцяти п'яти. Він привітав Жанну по-приятельському, начебто здавна її знав.

— Добридень, пані Жанно, як ся маєте? Мати казала мені прийти допомогти вам перебраться. Я б хотів знати, що ви хочете взяти з собою, тоді б я вам-перевозив по-малу, щоб не пошкодити польовим роботам.

То був син її служниці, син Жюльєна, брат Поля.

Жанні здалося, що в неї спинилося серце; їй кортіло поцілувати цього парубка.

Вона вдивлялася в нього, шукаючи в нім схожості з своїм чоловіком, з своїм сином. Він був чорновидий, мужній, мав біляве волосся і блакитні очі, як у матері. І, проте, він скидався на Жюльєна. Чим саме? Вона сама добре не розуміла цього, але в усій його подобі було щось від її чоловіка.

— Коли б ви змогли показати мені все зараз,— додав він,— я був би вам вдячний.

Але вона сама ще не знала, що перевозити, бо нове помешкання було дуже маленьке, і попросила його прийти вдруге наприкінці тижня.

Клопоти з переїздом усе ж були якоюсь журною розвагою в її похмурому й безпросвітному житті.

Вона ходила з кімнати до кімнати, шукаючи меблі, які нагадували їй розмаїті події, ті речі-друзі, що становлять собою неначе частку нашого існування, майже частку нашого я, меблі, знайомі нам з дитинства, з якими-зв'язані радісні й смутні згадки та видатні дати нашого життя, які бували нікими свідками наших ясних чи тяжких хвилин, які постарілись, підтоптались разом з нами, тканина яких де-не-де роздерлася і підкладка лопнула, а фарби стерлися.

Вона вибирала з них одну річ по одній, часто вагаючись і зворушуючись, начебто мала на увазі розв'язати якесь значне питання, щохвилини скасовуючи те, що було вирішено, зважуючи вартість двох крісел або порівнюючи який старий секретер зі старовинним робочим столиком.

Вона витягла шухляди, намагаючись пригадати різні зв'язані з цими речами події; коли вона остаточно вирішувала:

— Так, я беру це,— вибрану річ відносили до їдальні.

Вона хотіла зберегти всі меблі з покою; ліжко, шпалери, годинника, все чисто.

Вона взяла декілька стільців з вітальні, що їхні малюнки вона любила з дитинства: Лисицю і Черногуза, Лисицю і Ворону, Коника та Мурашку, меланхолійну Чаплю.

Якось, блукаючи по всіх кутках будинку, який вона мала незабаром покинути, вона зайшла на горище.

Вона остовпіла з подиву; перед нею була безладна купа різноманітних речей, то розбитих, то тільки забруднених, серед яких траплялися й такі, що опинилися тут бозна-яким чином — чи через те, що перестали подобатись, чи через те, що їх замінили іншими. Вона помітила тисячі колись знайомих їй речей, що раптом зникли невідомо куди, різних витребеньок, що вона тримала в руках, цих старих незначних дрібниць, що були коло неї протягом п'ятнадцяти років, які вона бачила щодня, зовсім їх не помічаючи; опинившись тут, на горищі, обік з іншими, ще старішими речами, що вона ясно пам'ятала, де яка стояла ще з часу свого першого приїзду, ці старі речі набирали тепер якогось особливого значення, як забуті свідки, як знову знайдені друзі. Вони здавалися їй тепер подібними до тих людей, у яких ми буваємо часто, хоч і нічого не знаємо про них, і які раптом почали б одного вечора ні з того ні з сього розмовляти без упину, розгортаючи всю свою душу, про яку досі ви навіть і не гадали.

З тремтячим серцем переходила Жанна від одної речі до другої, звертаючись до самої себе:

— А, це я розбила цю хінську філіжанку, якось ввечері, за кілька днів до весілля... А ось мамин ліхтар і тростинка, яку тато зламав, одкриваючи фіртку, що розбухла від дощу.

Там було теж багато і незнайомих їй речей, які нічого їй не нагадували, які належали її дідам чи прадідам, тих укритих порохом речей, що здаються вигнанцями серед чужого їм віку і наче сумують у своїй самотності; історія, пригоди їх нікому тепер не відомі, ніхто не бачив, хто їх вибирав, купував, володів ними, любив, ніхто не знає тих рук, що брали їх до себе, тих очей, що з охотою колись їх розглядали.

Жанна брала ті речі, вертіла в руках, залишаючи сліди пальців на густому поросі, і довго ще стояла там, серед цієї старовини, під неясним світлом, що падав крізь маленькі шибки зроблених у даху віконеч.

Вона пильно роздивлялась то стільці на трьох ніжках, шукаючи в них якоїсь згадки, то мідяну грілку, то жарів-

ницю для ніг з вибитим дном, яка здавалась їй ніби знайомою, і цілу купу господарського знаряддя, що давно вже вийшло з ужитку.

Потім вона вибрала з усіх цих речей те, що хотіла взяти з собою, і наказала Розалії забрати їх. Обурена служниця відмовилася тягти цей «брудний мотлох». Але Жанна на цей раз настояла на своєму, і Розалія скорилась.

Якось уранці молодий фермер — син Жюльєна, Деніс Лекок, — уперше приїхав з возком по річці. Розалія супроводила його, щоб стежити, як розвантажують та становлять меблі.

Залишившись на самоті, Жанна почала блукати по покоях замка, охоплена невиразним одчаєм, у пориванні божевільної любові цілуючи всі речі, які не могла взяти з собою: великих білих птахів на шпалерах вітальні, старовинні свічники, все, що зустрівач її погляд. Немов навіжена, ходила вона з одного покою до другого, заливаючись слізьми; потім вийшла попрощатися з морем.

Це було наприкінці вересня; низьке, сіре небо, здавалось, тяжіло над землею; сумні, жовті хвилі простягались аж до обрію. Жанна довго стояла на крутому березі, повна жалісних думок. Потім, коли почала вже наближатись ніч, вона вернулася додому, перетерпівши в цей день не менш, як за дні найтяжчого лиха.

Розалія була вже вдома і чекала її, зачарована новим помешканням, кажучи, що воно значно веселіше від цієї старої скрині, яка стояла оддалік од шляху.

Жанна проплакала весь вечір.

Коли фермери дізнались за продаж замка, вони, ставлячись і далі до Жанни з колишньою повагою, почали її заочі звати «божевільною», самі не розуміючи добре, через що, але, безумовно, угадуючи своїм (хай грубим) інстинктом її хоровиту сентиментальність, що невпинно збільшувалась, її екзальтовану мрійність, усе безладдя її бідної, збуреної нещастям душі.

Напередодні свого від'їзду Жанна випадково зайшла в стайню. Якесь гарчання примусило її здригнутися. То був Масакар, про якого вона не згадувала вже місяцями. Сліпий, паралітичний, досягши вже того віку, до якого собаки звичайно не доживають, він нидів на своїй солом'яній постелі, завдяки піклуванню Людівіни, яка одна його не забувала. Жанна схопила його на руки, поцілувала і від-

несла до замка. Товстючий, наче бодня, він ледве волочив свої криві, задубілі ноги і гавкав, як ті дерев'яні іграшкові собаки.

Нарешті настав останній день. Жанна поклалася в колишній кімнаті Жюльєна, бо в її покою вже не було меблів.

Вона встала розбита, з якоюсь задухою, начебто після довгої мандрівки. На дворі вже стояв віз, навантажений скринями і рештою речей, а позад нього бідка, призначена для пані та служниці.

Дядько Сімон і Людівіна залишалися самі до приїзду нового власника, а потім мали перебраться до своїх батьків. Жанна призначила їм маленьку ренту; крім того, вони заощадили деяку суму. То були тепер дуже старі слуги, ні на що не придатні та балакучі. Маріус, оженившись, вже давно покинув будинок.

Близько восьмої години пішов дощик, дрібний та холодний, який нагнав морський бриз. Довелося покрити рядном возик. З дерев уже злітало листя.

На кухонному столі парували філіжанки з кавою. Жанна сіла перед своєю і випила маленькими ковтками; потім підвелася і сказала:

— Ну, ідемо.

Вона взяла капелюх, шаль і, поки Розалія надівала їй калоші, промовила стисненим голосом:

— Чи ти пригадуєш, моя мила, як ішов дощ, коли ми збиралися їхати сюди з Руана?..

Вона почула якісь спазми, піднесла руки до грудей і впала без пам'яті навznak.

Більше години пролежала вона, як мертва, потім розплющила очі і забилася в конвульсіях, уся обливаючись сльозами.

Трохи заспокоївшись згодом, вона почула себе такою кволою, що не змогла встати. Але Розалія, боячись нових нападів, коли вони баритимуться з від'їздом, пішла за сином. Вдвох вони підняли її, понесли і посадили в бідку на оббиту шерстю лавку; стара служниця вмостилась поруч із Жанною, загорнула їй ноги, накинула на плечі грубий плащ і, тримаючи над її головою парасолю, скрикнула:

— Ну, швидко, Дені, ідемо.

Дені вискочив на бідку, сів боком, бо місця було мало, і погнав коня так швидко, що жінки аж підскакували на лавці.

Виїхавши з села, вони помітили якогось чоловіка, що ходив вздовж і впоперек дороги; то був абат Тольбіяк, який, здавалося, стеріг їх від'їзд.

Він спинився, щоб пропустити бідку. Одною рукою він притримував рясу, щоб не задрипати її; його сухорляві ноги в чорних панчохах були взуті у величезні брудні черевики.

Жанна опустила очі, щоб не зустріти його погляду. Розалія ж, що знала про все, зовсім розлютувалася:

— Негідник, негідник,— бурмотіла вона, а потім схопила раптом сина за руку: — Стьобни його пугою!

Але Дені, порівнявшись з абатом, в'їхав колесами в баюру і з ніг до голови обляпав його грязюкою.

І, поки священик обтирався великою хусткою, Розалія, звеселівши, обернулася і показала йому кулак.

Вони їхали вже хвилин п'ять, коли Жанна раптом скрикнула:

— А про Масафра ми й забули!

Довелося спинитись, Дені зліз і побіг по собаку, поки Розалія тримала віжки.

Нарешті він повернувся з товстою, облізлою, бридкою твариною на руках, яку й поклав до ніг жінкам.

XIII

Через дві години бідка спинилася перед маленьким цегляним будинком, зведеним край битого шляху серед овочевих саду з підстриженими грушами.

Чотири штахетові альтанки, зарослі жимолостю та лимоном, стояли по чотирьох кутках цього саду, розпланованого на невеличкі грядки, що розділялись вузькими, обсадженими овочевими деревами, доріжками.

Високий живопліт оточував з усіх боків цю садибу, що відділялася полем од сусідньої ферми. За сто кроків на шляху стояла кузня. До інших найближчих будинків було не менше кілометра.

Навкруг садиби простягалася рівнина Ко, скрізь укрита фермами з чотирма подвійними лавами високих дерев, що ховали яблуневі садки.

Ледве приїхавши, Жанна захотіла спочинути, але Розалія не дозволила їй цього, боячись, щоб вона знов не поринула в свої мрії.

Столяр з Годервіля був уже тут, щоб, не гаючи часу, стати до роботи; зараз же почали розставляти перевезені меблі, чекаючи останньої повозки, яка не могла спізнитися.

Треба було багато працювати, довго міркувати й радитись.

Через годину коло загорожі з'явився возик, його довели розвантажувати під дощем.

Надвечір в помешканні царювало повне безладдя, речі лежали гамузом. Зморена Жанна заснула вмент, ледве лягла в постелю.

У наступні дні вона не мала часу розніжуватись, так багато було в неї роботи. Вона навіть з якоюсь вподобою чепурила своє нове помешкання, невпинно гадаючи, що сюди може приїхати її син. Шпалери з її старого покою пішли на їдальню, яка з тим правила й за вітальню. З особливою увагою вона влаштувала одну з двох кімнат на другому поверсі, охрещену нею в думці «Кімнатою Пуле».

Другу кімнату вона залишила для себе; Розалія ж умістилась нагорі, обік з горищем.

Старанно причепурений будиночок був принадний, і Жанні спочатку подобалося в нім, хоч чогось і бракувало; але збагнути, в чім річ, вона не змогла.

Якось уранці писар Феканського нотаря заніс їй три тисячі шістьсот франків за залишені в «Тополях» меблі. Одержуючи ці гроші, вона затремтіла на radoщах, і скоро писар поїхав, поспішила надіти капелюх, щоб якомога швидше піти до Годервіля і надіслати Полеві ці несподівані гроші.

Але на шляху вона зустріла Розалію, яка поверталася з базару. Не вгадавши спочатку всієї правди, служниця все ж взяла її на підозру; дізнавшись про все, бо Жанна не вмiла нічого від неї втаїти, поставила кошика на землю і дала волю своєму гніву.

Вона кричала, впершись кулаками в боки, а потім, правою рукою схопивши Жанну, а лівою кошика, пішла додому.

Скоро вони повернулися, Розалія відібрала у Жанни гроші. Жанна дала їх, залишивши в себе шістьсот франків, але непевна вже в ній служниця незабаром вгадала її хитрощі і примусила віддати все чисто.

Проте Розалія згодилась надіслати ті шістсот ф'ранків молодому чоловікові.

За кілька днів він дякував:

«Ти дуже стала мені в послузі, моя дорога мамо, бо ми зазнавали справжніх злиднів».

Все ж Жанна не могла призвичаїтись до Батвіля; їй невпинно здавалось, що тут не так легко дихається, як у «Тополях», що тут вона ще самотніша, ще більш покинута і загублена.

Вона виходила пройтися, доходила до села Верней, вертала через Труа-Мар, повернувшись додому, знову вставала, охоплена бажанням іти знов, начебто вона забула побувати саме там, де було потрібно, де її кортіло погуляти.

І так робила вона щодня, сама не розуміючи причини цієї незвичайної потреби. Але якось увечері вона мимохіть промовила одну фразу, яка виявила причину її неспокою.

— О, як хочеться мені побачити море! — сказала вона, сідаючи обідати.

Те, чого їй так бракувало, було море, велике море, незмінний її друг протягом двадцяти п'яти років, море з солоними пахощами, хуртовинами, з гучним гуркотом, буйними вітрами, те море, що вона бачила щоранку в «Тополях» зі свого вікна, яким вона дихала і вдень, і вночі, яке вона почувала близько себе і звикла любити, наче якусь людину.

Масакр теж жив в якомусь надзвичайному зворушенні. Першого ж вечора він оселився на кухні коло буфета, і його ніяк не можна було звідти витурити. Він лежав там цілий день, майже не рухаючись, і тільки іноді з глухим бурчанням перевертався на другий бік.

А коли надходила ніч, він уставав і волочився до садової фіртки, натикаючись на стіни. Повернувшись за кілька хвилин, він сідав на задні лапи навпроти ще теплої печі і, як тільки його господині лягали спати, починав вити.

Він вив так цілу ніч якимось жалісним лементом, іноді спиняючись на деякий час, щоб потім почати знов ще більш нестерпучим голосом. Його прив'язали в конурі перед будинком. Тоді він став вити під вікнами. А що він був уже кволий і міг щохвилини здохнути, його знов оселили в кухні.

Жанна зовсім не могла спати; вона чула, як стогнав

і все шкрябався цей старий пес, пробуючи обізнатися у цьому новому помешканні, добре розуміючи, що він тут не вдома.

Ніщо не могло його заспокоїти. Виспавшись удень, ніби розуміючи, що його сліпі очі перешкоджали йому рухатися у той час, як живуть і рухаються всі інші істоти, скоро наступав вечір, він починав невпинно блукати, немов наважуючись жити і пересуватися лише в темряві, коли всі стають сліпі.

Якось уранці Масакра знайшли мертвим. То була велика полегкість для всіх.

Наближалась зима. Жанну охопила непереможна розпука. То не був той гострий одчай, що мордує душу, то був якийсь темний, безнадійний смуток.

Ніщо не розважало її. Ніхто не турбувався про неї. Майже завжди пустельний, великий шлях простягався перед її дверима праворуч і ліворуч. Інколи тухом проїздила бідка з червоновидим подорожнім, на якому роздута вітром блуза здавалася блакитною кулею; часом помалу проїздив возик, або ще здалека, десь на обрії, видно було, як ішли двоє маленьких селян, чоловік та жінка, які все виростали, і, минувши будинок, знов зменшувались і, наче якісь комахи, маячили в кінці світлої смужки дороги, яка простягалася, скільки сягало око, то підіймаючись, то спускаючись, залежно від м'якої хвилястості землі.

Коли ж почала витикатися трава, щоранку повз горожу проходила якась дівчинка у куцій спідничці, поганяючи двох худих корів, які щипали траву в подорожніх рівчачках. Увечері вона поверталася тою ж сонною ходою позаду своєї худоби, ступаючи один крок щодесять хвилин.

Ночами Жанні снилось, що вона живе в «Тополях».

Вона бачила там себе, як колись, з татом і мамою, а іноді навіть і з тіткою Лізон. Вона переживала вві сні давно минуле й забуте, їй уявлялося, як вона веде під руку пані Аделаїду в проходці по алеї. І щоразу вона прокидалася вся в сльозах.

Вона завжди думала про Поля, питаючи себе: «Що він робить? Який він тепер? Чи згадує мене коли-небудь?» Гуляючи тихою ходою виткими стежками між фермами, вона мучила себе цими думками і особливо страждала від непримиренної ревності до цієї невідомої жінки, що вкрала в неї сина. Тільки ця ненависть і спиняла її, перешкоджала їй що-небудь робити, їхати за ним, з'явитися до нього.

Вона бачила, нібито перед нею стоїть в дверях його коханка, питаючи: «Що вам тут треба, пані?» Її материнська гордість обурювалася на саму гадку про можливість такої зустрічі; гордовита пиха жінки, завжди чистої, бездоганної і незаплямованої, все більш та більш повставала в ній проти ницості чоловіка, цілком перейнятого нечистим коханням, яке бруднить навіть серця. Вся людність здавалася їй закаляною, коли вона думала про заховані інстинкти, про ганебні милощі, про всі розгадані таємниці нерозривного кохання.

Так минули весна й літо.

Коли ж надійшла осінь зі своїми довгими дощами, сірим небом і темними хмарами, Жанну охопила така втома від життя, що вона вирішила зробити останнє велике зусилля, щоб повернути свого Пуле.

Кохання молодого чоловіка, можливо, вже захолинуло. Отже, вона написала до нього жалісного листа:

«Моя дорога дитинко, я благаю тебе, вернись до мене. Згадай, що я стара, слаба, завжди сама-самісінька з своєю служницею. Я мешкаю зараз в маленькому будинку коло шляху. Мені так сумно. Але, коли б тут був ти, все змінилось би для мене. Крім тебе, у мене немає нікого в світі, а я не бачила тебе вже сім років. Ти ніколи не знатимеш, яка я була безталанна і як тільки тобою жило моє серце. Ти був моїм життям, моєю мрією, моєю єдиною надією, моєю єдиною любов'ю, — а тебе нема в мене, ти мене покинув!

Повернися ж, дорогий мій Пуле, повернися обняти мене, повернися до своєї старої матері, що в одчаю простягає до тебе руки.

Жанна»

Він відповів за кілька днів.

«Моя дорога мамо, я нічого не вважав би за краще, як приїхати до тебе, але я не маю ані су. Надішли мені децю з грошей, і я приїду. Проте я мав на увазі приїхати до тебе, щоб обміркувати з тобою один план, який дав би мені змогу виконати твоє бажання.

Некорисливість і щира прихильність до мене тієї, що була моєю супутницею в чорні дні мого життя, не мають краю. Неможлива річ, щоб я відверто не подякував би їй за таке вірне кохання та прихилля. А втім, у неї дуже добрі манери, і ти їх оціниш. Вона дуже освічена, дуже багато

читає. Нарешті, ти не уявляєш собі, чим була вона завжди для мене. Я був би негідником, коли б не засвідчив їй своєї подяки. Отож-бо прошу твого благословення на наш шлюб. Ти подарувала б мені мої пустощі, і ми почали б жити всі разом у твоїм новім будинку.

Коли б ти знала її, ти зараз же дала б мені свою згоду. Запевняю тебе — вона втілена довершеність і шляхетність, ти її полюбиш, я в тому певен; щодо мене, то я не можу без неї жити.

Нетерпляче чекаю твоєї відповіді, моя дорога мамо, і обоє цілуємо тебе від щирого серця.

Твій син, *віконт де Лямар*»

Жанна остовпіла. Нерухомо сиділа вона, опустивши листа на коліна, вгадуючи хитрощі цієї жінки, яка завжди тримала коло себе її сина, яка ні разу не відпустила його, чекаючи свого часу, того часу, коли охоплена одчаєм стара мати не зможе більше встояти проти бажання побачити свою дитину, коли вона ослабне та згодиться на все. І та вперта перевага, яку давав Поль цій паскудниці, завдавала їй серцю великого болю.

— Він мене не любить! Він мене не любить! — повторувала вона.

— Увійшла Розалія.

— Він хоче тепер одружитись із нею, — промурмотала Жанна.

Служниця так і скинулась:

— О пані, цього ви не дозволите. Не для пана Поля ця хвойда.

Пригнічена, але обурена Жанна відповідала:

— Ні, моя мила, цього не бути. Коли ж він не хоче приїхати, я поїду сама за ним — і ми ще побачимо, яка з нас візьме його.

І вона зараз же написала до Поля, щоб повідомити його про свій приїзд і призначити йому побачення, але тільки не там, де живе та розпустиця.

Потім, чекаючи відповіді, вона налагодилася до від'їзду.

Розалія почала складати в стару валізу білизну й різні речі своєї пані. Але, згорнувши її сукню — стару сільську сукню, вона скрикнула:

— Але у вас нема ніякого вбрання! Я не дозволю, щоб ви так їхали. Ви завдасте всім сорому, а паризькі пані дивитимуться на вас, наче на якусь покоївку.

Жанна дозволила їй робити, що вона хотіла, і обидві жінки разом вирішилися в Годервіль вибрати матерію з зеленими крапками і віддали її шити місцевій кравчині. Потім вони пішли до нотаря Руселя, який щороку їздив на два тижні до столиці, щоб одержати від нього відомості. Бо Жанна вже двадцять вісім років не бачила Парижа.

Він дав багато порад, як треба поводитись, щоб не попасти під екіпаж і не бути обкраденою, порадивши зашити гроші під підшивку вбрання і тримати в кишені найпотрібніше. Він довго розповідав про недорогі ресторани, і назвав два чи три з них, де бувають жінки; і порадив готель «Нормандія», коло залізничного вокзалу, де ставав він сам і де можна навіть на нього послатися.

Вже шість років, як поміж Парижем і Гавром існувала залізниця, про яку говорили тоді по всіх усядах. Але, перейнята своїм лихом, Жанна не бачила ще тих парових машин, що змінили всю країну.

Тим часом Поль не відповідав.

Вона почекала тиждень, потім другий, щоранку виходячи на шлях назустріч листоноші і зворушено його питаючи:

— Чи в вас нічого нема для мене, дядьку Маляндене? А той відповідав їй хрипким від негод голосом:

— Ще, моя шановна пані, ще немає.

Певно то вона, та жінка, перешкоджала Полеві відповісти.

Тоді Жанна вирішила їхати, не гаючи часу. Вона захотіла взяти з собою і Розалію, але та відмовилась від цього, щоб не збільшувати видатків на подорож.

Проте служниця не дозволила своїй пані взяти більш як триста франків.

— А коли вам треба буде ще, напишіть мені, я піду до нотаря і попрохаю його надіслати, що вам треба. Бо коли б я вам дала більш, то все перейшло б до кишені пана Поля.

Якось грудневим ранком вони посідали нарешті в бідку Дені Лекока, що поїхав одвезти їх на потяг. Розалія надумала провести свою пані до вокзалу.

Спочатку вони довідались про ціну квитків, потім, коли все вже було зроблено і пакунок здано в багаж, почали чекати, розглядаючи залізні смуги й міркуючи, як може рухатися по них ця штука; вони до того перейнялися цими думками, що навіть забули про сумну мету подорожі.

Нарешті далекий посвист примусив їх повернути голови,

і вони помітили якусь чорну машину, що все збільшувалась та збільшувалась. З страшенним гуркотом під'їхала вона до них і прокотила довгий ланцюг будиночків на колесах. Якийсь службовець відчинив двері, Жанна поцілувала Розалію і в сльозах увійшла в одну з цих халабудок.

Розалія зворушено кричала:

— До побачення, пані! Час добрий, вертайтеся швидше!

— До побачення, моя мила.

Ще раз розітнувся посвист, і весь ланцюг халабудок почав котитись, спочатку помалу, потім швидше, потім з якоюсь страшною хуткістю.

В купе, де сиділа Жанна, спали, притулившись в кутках, двоє якихось панів.

Вона розглядала поля, дерева, ферми, села, перелякана цією хуткістю, почувавши себе захопленою новим життям, перенесеного в новий, чужий їй світ, не знайомий ні її спокійній молодості, ні всьому її одноманітному життю.

Вже вечоріло, коли поїзд прибув до Парижа.

Носильник узяв її валізу, і вона майже бігом пішла слідом за ним; звідусіль її штовхали, і вона незграбно пробиралася в юрбі, боячись його загубити.

Опинившись у конторі готелю, Жанна поспішила заявити:

— Я приїхала за рекомендацією пана Руселя.

Господиня готелю, гладка поважна жінка, що сиділа за своїм бюроком, запитала:

— Хто цей такий — пан Русель?

— Та нотар з Годервіля, — збентежно відповіла Жанна, — він зупиняється у вас щороку.

— Можлива річ, — заявила гладка жінка, — я його не знаю. Хочете мати покій?

— Так, пані.

І якийсь хлопець, узявши валізу Жанны, повів її по сходах. Серце її стискувалось. Вона сіла за маленьким столом і попросила бульйону і крильце курчати. З самого ранку вона нічого не їла.

Сумно обідала вона при свічці, думаючи про безліч речей, пригадуючи свій переїзд через це саме місто, коли верталася з весільної подорожі, і перші виявлення вдачі Жюльєна під час її перебування в Парижі. Але тоді вона була молода, довірлива, бадьора. Тепер же вона почувала себе старою, несміливою, навіть полохливою, безсилою. готовою збентежитись через якусь дурницю. Скінчивши

обідати, вона підійшла до вікна і зазирнула на повну людей вулицю. Їй здавалося, що вона, безумовно, там загубиться. Жанна лягла і загасила свічку.

Але гуркіт, відчуття незнайомого міста і лихоманка по дорожі не давали їй спати. Минали години. Гомін за вікнами потроху стихав, але вона все не могла заснути, знервована цією напівтишею великого міста. Вона звикла до спокійного і міцного мовчання полів, яке присипляє все — і людей, і звірів, і рослини, і зараз чула навкруг себе якийсь таємний рух. До неї досягали майже нечутні голоси, начебто проходячи крізь стіни готелю. Іноді рипіла підлога, грюкали десь двері, деренчав дзвоник.

Раптом, коло другої години, коли вона вже починала засинати, в сусідньому покої скрикнула якась жінка; Жанна швидко сіла на ліжку; потім їй почувся чоловічий сміх.

Поволі починало світати, і разом із світанком вона почала перейматись думкою про Поля; вона одяглася, як тільки почало дніти.

Він мешкав в Старому Місті на вулиці Соваж. Вона захотіла йти туди пішки з ощадливості, пам'ятаючи поради Розалії. Година була добра; холодне повітря щипало обличчя; пішоходами кудись поспішали люди. Вона йшла, як могла швидко, по вказаній їй вулиці; в кінці якої треба було повернути праворуч, потім ліворуч і, нарешті діставшись майдану, спитатись знову. Вона не знайшла майдану і спитала одного пекаря, який дав їй інші вже вказівки. Вона пішла знов, блукала, заблудилась, слухала нових порад і зовсім розгубилася.

Не тямлячи себе, вона йшла вже навмання. Вона наважилась уже покликати візника, коли побачила Сену і рушила вздовж набережжя.

Приблизно через годину вона опинилася на вулиці Соваж, в якомусь зовсім темному провулкові. Вона зупинилася перед дверима, не маючи від зворушення сили ступити крок.

Тут, у цьому будинку, жив Пуле!

Руки й ноги у неї трусилась; нарешті, вона увійшла, перейшла коридор, побачила кімнатку швейцара і запитала його, простягаючи срібну монету:

— Чи можете ви переказати панові Полеві де Лямар, що одна стара дама, подруга його матері, чекає його внизу?

— Він уже не мешкає тут, пані,— відповів швейцар.

Вона вся здригнулася і промурмотіла:

— А де ж... де мешкає він тепер?

— Не знаю.

Вона почула себе приголомшеною, наче перед млюстями, і деякий час нічого не могла промовити. Нарешті, зробивши незвичайне зусилля, вона схаменулася і пролепетала:

— Давно він поїхав?

Швейцар переказав їй усі подробиці:

— Ось уже два тижні. Вони вийшли якось увечері і не повернулись. Вони напозичалися скрізь по всьому кварталу, і через це, самі розумієте, не залишили своєї адреси.

Наче якісь вогняні скалки й іскри посипались перед очима Жанни, немов перед нею стріляли з рушниць. Але одна неодступна думка підтримувала її, не давала їй впасти, здаватись спокійною і розсудливою: вона хотіла знати все і знайти Поля.

— Виходить, він нічого не казав, коли йшов з дому?

— О, нічогосінько; вони втекли, щоб не платити боргів.

— Але він повинен надіслати кого-небудь по листи.

— Та що ви! Вони не одержали за рік і десяти листів. Проте два дні перед їх від'їздом я передав йому якогось листа.

Напевне, то був її лист.

— Слухайте,— швидко промовила Жанна,— я його мати, я приїхала за ним. Ось вам десять ф'ранків. Якщо матимете які-небудь звістки, якісь відомості про нього, сповістіть мене в готель «Нормандія» на Гаврській вулиці, і я вам віддячу за це.

— Звіртеся на мене, пані,— сказав він.

І вона пішла собі.

Вона знов блукала вулицями, не знаючи, куди вона йде. Вона йшла швидко, немов у якійсь пильній справі, пробираючись попід стінами; її штовхали перехожі з пакетами; вона переходила вулиці, не помічаючи екіпажів, не чуючи лайки ф'урманів; вона спотикалась на східцях тротуарів, не помічаючи їх, і стрімголов бігла вперед, як навіжена.

Раптом вона опинилась в якомусь саду і почула таку втому, що сіла на лавку. Очевидячки, вона довго сиділа тут і плакала, сама того не помічаючи, бо перехожі спинались подивитись на неї. Потім їй стало холодно; вона піднялася, щоб іти, і ледве потягла свої ноги — така квола і пригнічена вона була.

Їй хотілось зайти в якийсь ресторан з'їсти бульйону, але вона не наважилась увійти туди через якийсь сором, якийсь страх, не бажаючи показувати всім своє очевидне горе. Вона спинялася на момент коло дверей, зазірала всередину, бачила людей, що їли там за столами, і втікала з переляку, кажучи собі: «Зайду в інший». І не заходила і в інші.

Нарешті вона купила у якогось пекаря ріжок і почала гризти його, все йдучи вперед. Її мучила спрага, але вона не знала, куди зайти випити, — і так і обійшлася.

Минувши арку, вона знов опинилася в якомусь садку, оточеному арками, і впізнала Пале-Ройяль.

Сонце й дорога трохи розігріли її, і вона ще посиділа там одну-дві години.

Тут проходжувалась, гомоніла, сміялась, віталась чепурна юрба, та щаслива юрба, де жінки гарні, а чоловіки багаті і яка живе тільки для розкошів та радості.

Збентежена цим блискучим натовпом людей, Жанна встала, щоб утекти; але зненацька їй спало на думку, що тут можна зустрінуть Поля, і вона почала скромно і квапливо блукати то взад, то вперед по саду, розглядаючи обличчя стрічних.

Перехожі оглядалися і дивилися, деякі з них сміялись і вказували на неї. Вона помітила це, і пішла з саду, гадаючи, що то, напевно, глузували з її манір і вбрання в зелену кратку, що його вибрала Розалія і пошила годервільська швачка.

Вона вже не наважувалася навіть питати в перехожих дорогу. Проте їй пощастило, і нарешті вона знайшла свій готель.

Решту дня вона нерухомо просиділа на стільці коло краю ліжка. Потім, пообідавши, як і вчора, супом і шматочком м'яса, вона поклалася, роблячи кожний рух якомось машинально, за звичкою.

На другий день вона пішла в поліційну префектуру з проханням знайти її сина. Їй нічого не могли обіцяти, але сказали, що до цієї справи візьмуться.

Потім вона знов блукала вулицями, все ще сподіваючись зустріти Поля і почувуючи себе серед цієї жвавої юрби самотніше, розгубленіше, безталанніше, ніж серед пустельних полів.

Коли ж увечері вона повернулася до готелю, їй переказали, що питав її якийсь добродій від пана Поля і що він

знов зайде завтра. Кров кинулася їй до серця, і цілу ніч вона не склепила очей. Невже то був він? Так, певно то був він, хоч вона й не впізнавала його по переказаному їй опису.

Коло дев'ятої години ранку хтось постукав в її двері. «Увійдіть»,— скрикнула вона, ладна кинутися вперед з обіймами. З'явився якийсь незнайомий. І, поки він просив вибачити за турбування і з'ясовував свою справу, а саме, казав про борг Поля, за виплатою якого він і прийшов, вона ледве стримувала сльози і, не бажаючи показати цього, витирала сльози кінцем пальців, коли вони з'являлись у куточках очей.

Він довідався про її приїзд від швейцара на вулиці Соваж; не маючи змоги розшукати Поля, звертається до його матері. І він простяг якийсь папірець, який вона взяла, нічого не тямлячи. Вона побачила цифру «90 ф'ранків», витягла гроші і заплатила.

Того дня вона вже не виходила.

Назавтра з'явилися нові кредитори. Вона віддала все, що у неї було, залишивши тільки двадцять ф'ранків, і написала Розалії про своє становище.

Чекаючи відповіді своєї служниці, вона марнувала дні в блуканні, не знаючи, що робити, як використати свої нудні нескінченні години, не маючи нікого, хто знав би її горі. Вона ходила без мети, чуючи тепер потребу швидше поїхати, повернутись до себе, в свій маленький будинок край пустельного шляху.

Всього кілька день вона не могла там жити, так пригнічувала її журба, а тепер вона ясно чула, що, навпаки, тільки й може там жити, там, де так зміцнилися її сумні звички.

Нарешті, якось увечері вона одержала листа і двісті ф'ранків. Розалія писала:

«Пані Жанно, повертайтеся якомога швидше, бо я вам більш нічого не надішлю. Щодо пана Поля, то я сама поїду його розшукати, коли матимемо про нього якісь звістки.

Бувайте здорові. Ваша служниця *Розалія*»

І якось уранці Жанна поїхала в Батвіль. Падав сніг, було дуже холодно.

Відтоді вона не виходила більше, не рухалась. Щоранку вона прокидалась в певну годину, зазірала у вікно на погоду, потім сідала в залі біля коминка.

Цілими днями непорушно пересиджувала вона там, утупивши очі в огонь, безвільно віддаючись сумним думкам і пригадуючи невеселу нізку свого безталання. Сутінки помалу огортали кімнатку, а вона все ще сиділа, роблячи рух лиш на те, щоб підкинути в коминак дровець. Розалія приносила лампу і скрикувала:

— Ну, пані Жанно, вам треба пройтись, а то у вас ввечері не буде апетиту.

Її переслідували марні настирливі думки, дрібні турботи; якісь дрібниці виростали в її хворій голові в щось надзвичайно значне.

Але найчастіше вона жила своїм минулим, давно минулим, згадуючи свої молоді роки і свою весільну подорож до Корсіки. Давно забуті краєвиди цього острова знов уставали перед нею серед голешок коминка; вона пригадувала всі подробиці, всі незначні факти, всі обличчя, що там зустрічала; образ проводиря Жана Равелі переслідував її; здавалось часом, що вона чула його голос.

Потім вона згадувала щасливу добу дитинства Поля, коли він примушував її пересаджувати салату і коли вона ставала навколішки на масну землю поруч з тіткою Лізон, наперебій догоджаючи дитині, змагаючись у тім, хто з них краще посадить розсаду і в кого буде більш пагонів.

І уста її шепотіли тихо: «Пуле, мій маленький Пуле», — немов вона казала це йому самому, і коли мрії її уривались на цім слові, вона бралась іноді цілі години креслити витягненим пальцем у повітрі літери, що склали його ім'я. Вона прокволо креслила перед вогнем, немов бачачи їх, а помилившись, починала знов виводити рукою, тремтячою з утоми, напружуючи сили, щоб до кінця дописати ім'я; скінчивши, вона знову бралася за те саме.

Нарешті вона вибивалась із сили, плуталась, перескакувала на інші слова і нервувалась майже до божевілля.

Її охоплювала манія самотини. Вона дратувалась, коли якась дрібна річ була не на своїм місці.

Розалія часто примушувала її ходити, виводила на шлях; але через двадцять хвилин Жанна заявляла: «Я більш не можу, моя мила», — і сідала край рівчака.

Незабаром вона зненавиділа кожний рух і почала вставати якомога пізніш.

Ще з дитинства в неї залишилась одна незмінна вперта звичка — вставати зараз же після того, як вона випивала вранішню каву. Цій каві вона надавала якогось прибільшеного значення; позбутися її для неї було б важче, ніж чогось іншого. Щоранку з якоюсь трохи похитливою нетерплячістю вона чекала з'явлення Розалії, і ледве на її нічному столику ставилася повна філіжанка, вона сідала в ліжку і з якоюсь хтивістю випивала її. Потім, відкинувши ковдру, починала одягатись.

Потім вона потроху звикла помріяти кілька хвилин після того, як ставила філіжанку на блюдце; з кожним днем усе довше та довше марнувала вона так час, поки не входила розгнівана Розалія і не вдягала її майже силоміць.

Вона втратила навіть натяк на самостійність, і щоразу, коли служниця прохала в неї якої-небудь поради або ставила яке-небудь питання, бажаючи знати її гадку, вона відповідала:

— Роби, як знаєш, моя мила.

Вона була так запевнена, що недоля вперто її переслідує, що перейнялася якимось справжнім східним фаталізмом. Звикши бачити нездійсненими свої мрії і зруйнованими свої надії, вона вже зовсім не наважувалась що-небудь розпочинати і, бувало, вагалася цілими днями, перш ніж зробити якусь дрібницю, бо була певна, що матиме невдачу і тільки собі нашкодить.

Щохвилини вона повторювала:

— О, як не щастило мені в житті.

Тоді Розалія скрикувала:

— А що ж би ви казали, коли б вам треба було працювати, щоб заробити шматок хліба, коли б вам щодня треба було вставати о шостій годині ранку і йти на поденщину. Багато є таких, що мусили це робити, і, проте, на старості літ вони вмирають від злиднів.

— Але подумай, що я сама-самісінька, — відповідала Жанна, — що син покинув мене.

Тоді Розалія починала люто гніватись:

— Подумаєш, яке нещастя! Ну, а діти, що в солдатах? А ті, що переселяються до Америки?

Вона уявляла собі Америку якоюсь непевною країною, куди їдуть за багатством і звідки ніколи не повертаються.

— Завжди настає час, — казала вона далі, — коли треба розлучатись, бо старі і молоді не можуть повсякчас жити разом. — І вона кінчала свою промову жорстоким питанням: — Ну, добре, а що казали б ви, коли б він помер?

Жанна не відповідала.

З першими м'якими весняними днями вона почула в собі трохи сили, але через приплив бадьорості вона лише ще більш віддавалась своїм похмурим мріям.

Якось вранці, піднявшись за якоюсь річчю на горище, вона випадково знайшла там скриньку, повну старих календарів; сільські мешканці мають звичку зберігати їх.

Їй здалося, ніби вона знайшла свої давні роки; в якомусь незвичайному і неясному зворушенні вона спинилась перед цією купою квадратного картону.

Вона взяла календарі й віднесла вниз, у залу. Вони були різноманітних розмірів — і великі й маленькі. Вона почала розкидати їх на столі по роках. Раптом їй попав до рук перший календар, що вона привезла колись до «Тополь».

Вона довго роздивлялась цей календар і числа, викреслені нею вранці перед від'їздом з Руана, після виходу з монастиря, — і заплакала. Вона плакала безнадійними тихими сльозами бідолашної старої жінки, перед очима якої наче розгорнулося тепер на столі все її безталанне життя.

І тут її охопило бажання, що перейшло в якусь божевільну шалену манію: вона захотіла з дня на день відновити в своїй пам'яті все, що було колись нею зроблено.

Вона почепила на стіну один по одному ці пожовклі картони і годинами простоювала перед ними, питаючи себе: «Що зо мною траплялося в цьому місяці?»

Вона одмічала рисочками всі незабутні дати свого життя, і іноді їй щастило відновити цілий місяць, групуючи, зв'язуючи один з одним усі дрібні факти, що траплялись наперед чи після значних якихось подій.

Через уперті домагання, напруження пам'яті й зусилля волі їй пощастило відродити перед собою майже цілком два перші роки, проведені у «Тополях»; і ці згадки давно минулого життя ставали перед нею з якоюсь особливою легкістю та ясністю.

Але наступні роки нібито зникали в якомусь тумані, змішувались, переплутувались один з одним; і часом вона простоювала перед календарем нескінченно довго, опустивши голову, думкою линучи в своє минуле і не маючи

сили пригадати: чи не в цьому шматкові картону можна відшукати ту чи іншу подію?

І вона починала ходити від одного до другого картону, навкруг усієї зали, що, немов малюваннями хресного шляху, була оточена цими картинами скінченого життя. Раптом перед якимось з них вона ставила стілець і, розглядаючи календар, вся віддавалась своїм згадкам і завмирала так аж до ночі.

Коли тепле проміння сонця збудило природу, коли на полях почали витикатись перші прорості, дерева зазеленіли, коли яблуні в садах укрилися рожевими букетами, заливаючи рівнину пахоцями, Жанну захопило якесь незвичайне зворушення.

Вона не могла вже всидіти на місці; вона невпинно ходила туди й сюди, то виходячи, то знов вертаючись двадцять разів у день, і блукала іноді вздовж ферм у якомусь гарячковому жалю.

Помітивши приховану стокротку в густих травах або сонячне проміння, що ковзало по листю, чи калюжу в колії, в якій одсвічувалась блакить неба, вона вся переймалася чулим зворушенням, і в ній відживали давні чуття, як відгук її дівочого неспокою, коли вона мріяла, гуляючи полями.

Вона чула в собі те саме тремтіння, так само тішилась цими пестощами і неясним захопленням теплих днів, як і тоді, коли перед нею була вся її будучність. Усе це вона переживала тепер, коли будучності вже не було. Її серце від цього ще зазнавало радості, але разом з цим — і якогось жалю, нібито вічна радість збудженої природи, проходячи в її зів'яле тіло, в її схолоднілу кров, в її пригнічену душу, могли завдати їй тільки якоїсь немічної і жалісної втіхи.

Їй здавалось теж, що все навколо неї наче змінилось. Сонце було вже не таке тепле, як у часи її молодості, небо не таке блакитне, трава не така зелена, а квітки — блідіші, і не такі запашні і вже не так, як колись, чарували.

Проте в деякі дні вона переймалась таким чуттям задоволення, що знов починала мріяти, сподіватись, чогось чекати; бо хіба ж можна не сподіватись наперекір всій лютій суворості недолі, коли навкруги так радіє природа?

Цілими годинами вона все ходила, наче її підгонило душевне збудження. Тоді враз спинялась і сідала край

дороги, віддаючись журливим думкам. Чому ніхто її не кохав, як кохають інших? Чому це вона не зазнала навіть звичайної радості спокійного існування?

А іноді, забувши на хвилину, що вона вже пристаркувата, що в майбутньому у неї нема вже нічого, крім кількох сумних і самотніх років, що вона вже скінчила свій шлях,— вона, немов колись, у шістнадцять років, почала складати різні принадні плани і малювати перед собою картини чарівного майбутнього. Але потім її раптом охоплювала свідомість дійсності. Тоді вона підводилась, чуючи себе такою безсилою, неначе на її плечі впав тяжкий тягар; і вже тихою ходою верталася додому, шепочучи:

— О, я стара та дурна. Стара та дурна.

Розалія щохвилини повторювала їй тепер:

— Та заспокойтесь, пані, чого це ви так даремно хвилюєтесь.

А Жанна сумно відповідала:

— Що ти хочеш? Я, як Масакр, при останньому конанні.

Якось уранці служниця ввійшла в її кімнату раніш, ніж звичайно, і, поставивши на нічному столику філіжанку кави з молоком, сказала:

— Ну, пийте швидко. Дені чекає нас коло брами. Поїдемо в «Тополі», бо я маю там справу.

Жанні здалося, що вона зараз зомліє від зворушення. Вона одяглася, вся тремтячи від хвилювання, перелякана, виснажена на саму думку, що знову побачить отчий дім. Променисте небо розгорталось над землею; конячка весело трюхикала, іноді вкидаючись у галоп.

Коли вони в'їздили до сільця Етуван, Жанна почула, що ледве дихає, так забилося її серце; коли ж вона помітила цегляні стовпчики паркана, вона тихо застогнала.

Коня розпрягли в Кульярів, і, поки Розалія з сином ходили в справах, фермери запропонували Жанні пройтися по замку, бо хазяїв не було вдома, і дали їй ключі.

Вона пішла сама і, підійшовши до старого замка з боку моря, зупинилась, щоб краще розглянути його.

Знадвору нічого в нім не змінилося. Тьмяні стіни великого сірого будинку були осяяні ласкавим промінням сонця. Всі віконниці були зачинені.

Маленька суха гіллячка впала їй на вбрання; вона звела очі: гіллячка впала з платана. Жанна наблизилась до тов-

стого дерева з гладенькою і блідою корою і, наче якусь живу істоту, погладила його рукою. Нога її наткнулась у траві на шматок гнилого дерева — останнього уламка лавки, де вона так часто сиділа з своїми рідними, тієї лавки, яку поставлено саме в день першої візити Жюльєна.

Вона підійшла до подвійних дверей вестибюля і ледве їх відчинила. Важкий іржавий ключ ніяк не повертався; нарешті замок піддався, глухо скрипнувши пружиною, і клямка, спочатку теж трохи опершись, відскочила.

Швидко, майже бігом, Жанна кинулась до своєї кімнати. Вона не впізнала її, бо стіни було обліплено ясними шпалерами, але, розчинивши вікно, вона завмерла, схвильована до глибу душі перед цим любим їй обрієм, гайком, берестами, рівниною і морем з темними вітрилами, що здавалися здалека нерухожими.

Вона почала блукати великим порожнім будинком; вона розглядала на стінах кожну знайому їй плямочку. Вона спинилась перед дірочкою у вапні, що зробив барон, коли, згадуючи своє юнацтво, фехтував жартома тростинкою.

У материній кімнаті за дверима в темному кутку коло ліжка вона знайшла шпильку з золотою голівкою; вона пригадала, що колись устромила її туди, а потім шукала її протягом кількох років. Ніхто не знайшов її. Вона взяла її, наче якусь реліквію, і поцілувала.

Вона ходила по всіх закутках, шукаючи і впізнаючи різні майже непомітні сліди на шпалерах покоїв, які зовсім не змінилися, розглядаючи ці дивні фігури, що уявляються часто в малюнках тканини, мармуру, в плямах почорнілої від часу стелі.

Нечутною ходою блукала вона на самоті по цьому великому мовчазному паладу, наче по якомусь кладовищі. Все її життя було поховано тут. Вона спустилась у вітальню. Від зачинених віконниць тут було темно, і спершу не можна було нічого роздивитись; потім, коли очі її звикли до темряви, вона впізнала шпалери, на яких були намальовані птахи. Перед коминком стояли два крісла, буцімто їх хтось тільки що покинув; а пахощі цієї кімнати, завжди властиві їй, наче якомусь живому створінню, ці непевні, неясні і разом з тим добре чутні пахощі старих покоїв нараз захопили Жанну, зрушили, наповнили згадками всю її душу. Вона стояла, задихаючись, вбираючи в себе цей подих минулого, втупивши очі в крісла. І раптом у наглий галюцинації, яку зродила їй вперта уява, їй

здалося, вона бачить, чи ні — вона бачила ясно, як часто колись бачила, батька та матір, що гріли ноги біля коминка. З жахом одхитнулася вона, вдарившись плечима об одвірок, і схопилася за нього, щоб не впасти, все ще не відриваючи очей від крісел. Привиди зникли.

Розгублено стояла вона кілька хвилин, потім, потроху схаменувшись, вирішила тікати звідси, щоб не збожеволіти. Погляд її випадково впав на одвірок, до якого вона притулялась, і вона помітила «східці Пуле».

Ледве помітні карбики підіймалися нерівними проміжками, вирізьблені ножиком цифри зазначали роки, місяці і зріст її сина. Часом то була велика рука барона, іноді її власна, менша, а іноді тремтяча рука тітки Лізон. І їй здалося, перед нею, як колись, стоїть ця білява дитина, притулившись чолом до стінки, коли виміряли її зріст.

Барон кричав:

— Жанно, за шість тижнів він зріс на цілий сантиметр. І вона палко й шалено почала цілувати одвірок.

Але знадвору хтось її покликав. То був голос Розалії:

— Пані Жанно, пані Жанно, ходіть снідати.

Не тямлячи себе, вона вийшла з будинку. Вона не розуміла більш нічого з того, що їй казали, щось їла, коли її частували, слухала, звичайно, і сама розмовляла про щось із фермерами, які питали її про здоров'я, давала цілувати себе і сама цілувала в щоки, які їй підставляли, — і нарешті сіла в возик. Коли високий дах замка зник за деревами, страшний одчай охопив її душу. Серце її чуло, що вона вже назавжди прощалася з рідним домом.

Вернулись у Батвіль. Увіходячи в своє нове помешкання, Жанна помітила під дверима щось біленьке; то був лист, що просунув туди листоноша, поки її не було вдома. Вона зараз же вгадала, що лист був од Поля, і тремтячою від неспокою рукою розірвала конверта. Він повідомляв:

«Моя дорога мамо, я не писав тобі раніш, бо не хотів турбувати тебе даремною мандрівкою до Парижа, та я й сам незабаром приїду до тебе. Тепер же мене спіткала лиха година, і я опинився в дуже скрутному становищі. Моя жінка помирає, три дні тому породивши дівчинку, і в мене ані су. Не знаю, що робити з дитиною, яку моя швейцариха годує абияк пипкою, але я боюсь її втратити. Не змогла б ти її взяти до себе? Я зовсім не знаю, що робити, і не маю грошей, щоб найняти мамку. Відповідай негайно.

Твій син Поль»

Жанна впала на стілець, ледве маючи сили покликати Розалію. Коли служниця прийшла, вони перечитали листа вдвох і потім довго ще мовчали.

Нарешті Розалія промовила:

— Я сама поїду за дитиною, пані. Не можна її так кидати.

— Гаразд, моя мила,— відповіла Жанна.

Вони помовчали ще трохи.

— Надіньте капелюх, пані,— промовила служниця,— і поїдемо в Годервіль до нотаря. Коли вона помирає, треба, щоб пан Поль оженився з нею задля дитини.

І Жанна, нічого не відповівши, наділа капелюх. Глибока, таємна радість переповняла її серце, радість віроломна, яку вона будь-що хотіла втаїти, та радість, від якої червоніють, але яка завдає серцеві якусь надзвичайну насолоду: коханка її сина помирає.

Нотар дав служниці докладні вказівки, які вона примусила його повторити кілька разів; потім, запевнившись, що вже не помилиться, вона заявила:

— Не бійтеся нічого, тепер я все беру на себе.

Тієї ж ночі вона поїхала до Парижа.

Два дні Жанна перебувала в такому замішанні, що ні про що не могла думати. Вранці третього дня вона одержала від Розалії картку з повідомленням про приїзд вечірнім потягом. Більш нічого.

Коло третьої години Жанна попрохала сусіда запрягти возик і поїхала на станцію Безвіль, щоб зустріти там служницю.

Жанна стояла на пероні, вступивши очі в рівну ліпю рейок, що бігли до самого обрію, зливаючись у далині. Від часу до часу вона дивилась на станційні дзигарі. Ще десять хвилин. Ще п'ять хвилин. Ще дві хвилини. Зараз. Але нічого не було видно. Потім вона раптом помітила якусь білу пляму, димок під нею, чорну цятку, що все збільшувалась, збільшувалась і чимдуж бігла до неї. Нарешті величезна машина пішла тихше і, пахкаючи, прокотилася повз Жанну, що жадібно стежила за дверима. Деякі з них відчинились; почали виходити пасажири: селяни в блузах, фермерки з кошиками, міщани в м'яких капелюхах. Нарешті вона помітила Розалію, що несла на руках щось подібне до пакунка білизни.

Їй хотілося піти назустріч, але вона боялась упасти — так знесилили враз її ноги. Служниця, помітивши її,

підійшла до неї з своїм звичайним спокійним виразом на обличчі:

— Добридень, пані; ось я й приїхала; натупкалася я добре коло цього.

— Ну, як? — прошепотіла Жанна.

— Та що ж, — відповіла Розалія, — вона вмерла цієї ночі. Вони одружились; ось дівчинка.

І вона простягла дитину, сповиту в пелюшки, з яких її не було видно.

Жанна машинально взяла її на руки, вони вийшли з вокзалу і сіли в возик.

— Пан Поль, — сказала Розалія, — приїде зараз же після похорону; певне, завтра в цей самий час.

— Поль... — тільки й прошепотіла Жанна.

Сонце схиялося на захід, обливаючи своїм сяєвом зелені рівнини, де-де вкриті то золотими плямами квітчастої польової ріпи, то кривавими плямами маку. Нерозбудна тиша панувала над спокійною, повною життєвих сил землею.

Возик котився швидко. Фермер цмокав язиком, підганяючи свою коняку.

Жанна дивилася перед себе, в небо, де кружляли ластівки, розсікаючи повітря. І раптом якась приємна теплота, теплота чогось живого розлилася крізь її вбрання по ногах, по всьому її тілу; то була теплота маленького створіння, що спало на її колінах.

Невиразне зворушення охопило її душу. Вона швидко розгорнула укривало з личка дитини, якої ще не бачила — дочки її сина. І коли це кволе створіння, вражене яскравим світлом, розплющило свої блакитні очі і заворушило вустами, Жанна, підіймаючи його на руках, почала шалено цілувати.

Але Розалія, хоч і задоволена, спинила її, буркочучи:

— Чуєте, чуєте, пані Жанно, годі вам, а то зареве. — І вона додала, певно відповідаючи на свою думку: — Життя, бачите, ніколи не буває ні таким добрим, ні таким поганим, як думають.

БЕРКОВА
КАЗНИ

БЕКАС

Старий барон де Раво сорок років поспіль був королем мисливців у своїй окрузі. Та вже от п'ять чи шість літ, як йому спаралізувало ноги і прикувало його до фотеля. Він міг тепер лише стріляти голубів з вікна вітальні або з високого ганку свого дому.

Решту часу він читав.

Це був милий у товаристві чоловік, в його уподобаннях збереглося багато від дотепності минулого сторіччя. Він кохався в оповіданнях, у пустотливих приповідках, а також у пригодах, що траплялися навколо. Скоро, було, знайде хто з його друзів, як він зараз же питається:

— А що новенького?

Розпитувати він умів незгірше за судового слідчого.

Сонячними днями баронове крісло, схоже до ліжка, підкочувано до дверей. Слуга позад його тримав рушниці, набивав їх і подавав господареві; другий лакей, сховавшись у кущах, випускав голубів — через нерівні проміжки часу, так, щоб стрільцеві весь час доводилось пильнувати, коли саме вилетить птиця.

З ранку до вечора стріляв він прудких птахів; схибивши, вельми смутився і сміявся до сліз, коли голуб падав як грудка чи раптом починав кумедно перекидатися в повітрі. Тоді барон повертався до хлопця, що набивав йому зброю, казав, аж задихаючись із радості:

— Глянь-но, глянь, Жозефе! Бачив, як він упав?

А Жозеф щоразу відказував:

— О, пан барон уже не змилить!

Восени, як наставав час полювати, він запрошував до себе, як і колись, своїх приятелів і любив слухати віддалік їхню стрілянину. Він рахував постріли і тішився, коли їх було густо. А ввечері вимагав од кожного стрільця правдивої розповіді про все, що йому того дня лучилося. І гості довго сиділи при столі, розказуючи про лови.

То були дивні та чудні пригоди, де тішила сама себе

мисливська хвальковитість. Деякі з тих історій переповідалися рік у рік. Випадок, коли малий на зріст віконт де Бурріль не влучив кролика, що сам забіг до нього в сіни, завжди викликав такий регіт, що всі аж корчилися.

Щоп'ять хвилин новий промовець виголошував:

— Чую: «Фрр!..» — величезний табун просто з-під ніг... Я: «Бах! Бух!» — і цілий дощ їх падає, ну просто дощ! Сім штук!

І всі, здивовані, а проте охоче ймучи один одному віри, в великому захваті слухали.

Був ще давній звичай у барона в домі: бекасові казки. Коли налітали ці найдорожчі з-між усієї дичини птахи, при кожному обіді уряджувалось однакову церемонію. Всі ласі були до незрівнянної на смак птиці, отже, щовечора її подавано на стіл по одній на кожного гостя. Але голівки конче залишали на тарелі.

Тоді барон, поважний та урочистий, як єпископ під час служби божої, казав подати собі на тарілці трохи розтопленого сала і дбайливо смачив ним дорогоцінні голівки, придержуючи їх за тонкі, як голка, дзюби. Свічка палала перед ним. Усі мовчки, напружено чекали.

Потім він брав одну так от приготовану голівку, нахромлював її на шпильку, засаджував ту шпильку в корок, корок припасовував, пильнуючи рівноваги, до тонких паличок, складених навхрест, і обережно ставив усю цю споруду так, щоб вона могла крутитись, на шийку пляшки.

Гості голосно рахували хором:

— Раз, два, три!

А барон ударом пальця пускав крутитись химерну забавку.

Той із гостей, на кого показував, спинившись, дзюб, діставав право на всі голівки; це були тонкі ласощі, і всі йому заздрили.

Він брав їх одну по одній і держав на свічці. Сало шкварчало, од підсмаженої шкіри розходились гострі пахощі, і обранець примхливої долі гриз масні голівки, держачи їх за дзюбики і голосно похваляючи.

І щоразу гості піднімали склянки і пили за його здоров'я.

Потім, коли обранець кінчав останню голівку, йому треба було, з наказу від господаря, оповістити що-небудь, щоб винагородити нещасливих у тій грі.

Ось дещо із тих приповісток.

ЦЯ СВИНЯ МОРЕН

М. Удіно*

1

— От ізнову, друже мій,— мовив я до Лябарба,— ти сказав ці слова; ця свиня Морен. Чому, до лиха, ніколи я не чув, щоб говорено про Морена, не називаючи його свинею!

Лябарб — тепер він депутат — глипнув на мене здивовано:

— Як, ти сам з Ля-Рошелі — і не знаєш Моренової історії?

Я відповів, що таки не знаю Моренової історії. Лябарб затер собі руки і почав оповідати:

— Розуміється, ти знав Морена і пам'ятаєш його велику швацьку крамницю в Ля-Рошелі на набережжі?

— Звичайно, якже.

— Ну от, знай же, що 1862 чи 1863 року Морен поїхав на два тижні до Парижа — для розваги чи там для зальотів, як хочеш, але вдаючи про людське око, ніби він їде купити деякого краму. Ти розумієш, що воно значить для провінційного крамаря — пожити два тижні в Парижі! Тут йому просто кров загорається! Щовечора звабливі видовища, короткі знайомства з жінками, ненастанне солодке хвилювання. Од цього людина, сказати, божеволіє. Напівроздягнені танцюристки, декольтовані акторки, округлі ніжки, повні плечі,— і все це близько, рукою дістати, а разом з тим не можна чи не смієш і доторкнутись. Добре, коли раз чи два пощастить закуштувати чогось там менш солодкого... Потім чоловік їде додому, а серце ще тремтить і б'ється, душа грає, жага поцілунків лоскоче уста.

У такому от стані перебував Морен, беручи квитка до Ля-Рошелі на експрес, що відходить о восьмій сорок вечора. Він походжав, ревно жалкуючи за всіма тими принадами, по великій кімнаті Орлеанської залізниці — і раптом зупинився й остовпів перед молодою жінкою, що обіймала

стару якусь даму. Вона підняла вуаль, і Морен у захваті промовив сам до себе: «Оце-то красуня!»

Попрощавшись із старою, вона перейшла до зали чекання. Морен за нею. Потім вона вийшла на перон — Морен і собі; вона в порожнє купе — він теж.

Поїздом тим їхало мало народу. Локомотив свиснув, рушили. Вони були самі.

Морен як не їв свою сусідку очима. Їй було, може, дев'ятнадцять-двадцять років; була вона білява, високого зросту, смілива, бачилось, на вдачу. Завинувши собі ноги в порожню ковдру, вона лягла на лавці.

Морен питав сам себе: «Хто вона така?» І тисяча різних гадок та планів мінилося йому в голові. Він думав: «Стільки розповідають люди про пригоди на залізниці. Може ж, оце якраз одна з таких пригод сама іде мені в руки. Мабуть, досить виявити сміливість... Чи не Дантон сказав колись: сміливості, сміливості і ще раз сміливості! Ну, коли не Дантон, то Мірабо. Менше з тим, зрештою. Але мені бракує сміливості, то-то й біда. О, якби можна було читати в людській душі! Я певен, що людина щодня, сама про те й не догадуючись, минає чудесні нагоди й можливості. Проте... Коли б вона хоч знак який подала, що не від того...»

І він почав роздумувати про різні випадки, які могли б стати йому в пригоді і повести до перемоги. Йому малювалось, як він по-лицарському, гречно заговорює з нею, usługовує їй в яких там дрібницях, провадить жваву та галантну розмову, що кінчається освідченням, а воно, своєю чергою... тим... тим, що ти думаєш.

Та, на лихо, не було з чого саме почати. І він чекав принагідного трапунку; серце билось шалено, голова йшла обертом.

Тим часом ніч ішла собі, і, поки Морен обмірковував справу, дівчина спокійно спала. Зайнявся день. Довгий, ясний вранішній промінь, спалахнувши далеко на обрії, впав на гоже личко заснулої і освітив його.

Вона прокинулась, сіла, оглянувшись навкруги, глянула на Морена й усміхнулась. То був усміх щасливої жінки, привабливої й веселої. Морен затремтів. Таж, певна річ, цей усміх призначено для нього, це, безперечно, скромний зазив, оте саме гасло, що його він так палко прагнув! Ця усмішка, очевидячки, каже: «Чи не йолоп же з тебе, не простак негодливий, що з самісінького вечора сидиш неру-

хомо, як пень? Глянь на мене: хіба ж я не вродлива? А ти, дурню одип, зоставшись сам на сам з гарненькою жіпкою, з місця не ворухнувся!»

Вона вся усміхалась, поглядаючи на нього; далі й сміятись узяла. А він сушив собі голову, силкуючись найти якусь підхожу фразу, якийсь комплімент, зрештою, щонебудь, аби заговорити. Та ба — нічого не спадало на думку, нічого!

Нараз його поїняла та одвага, що виникає іноді в боягузів, і, сказавши собі: «А, що буде, те й буде!» — він зненацька, ні слова не мовивши, кинувся до неї з протягненими руками, з ласо випнутими губами і вхопив її в обійми.

Вона схопилася на ноги, кричачи: «Пробі! Рятуйте!» верескливим од переляку голосом. Вона одчинила дверці купе, кликала на допомогу, не тямлячись із жаху, намагаючись вискочити. Морен тим часом, певний, що вона кинеься на рейки, держав її за спідницю і лепетав, сам не свій:

— Пані... стривайте... пані!

Поїзд стихив хід і спинився. Двоє службовців прибігли на крик молоді жінки — та впала їм на руки, ледве мовивши:

— Цей чоловік хотів... хотів... мене... мене...

І вона зомліла.

Поїзд був на станції Мозе. Черговий жандарм заарештував Морена.

Коли жертва його грубої вихватки прийшла до пам'яті, вона розказала, що саме сталося. Списано протокола. Бідолаха крамар дістався додому аж увечері, маючи бути відданий під суд за порушення пристойності та моральності в публічному місці.

II

Я тоді саме був за редактора *Шарантського Світоча*, і мені щовечора доводилося стрічати Морена в Купецькій кав'ярні.

Другого по цьому випадкові дня він звернувся до мене, не знаючи, що йому рббити. Я не потаїв од нього своєї гадки.

— Ти — свиня, та й годі! Так люди не роблять.

Він плакав; власна жінка побила його; він уявляв уже, як торгівля його занепадає, ім'я обезчеститься, затоптуєть-

ся в болото, друзі не вітаються з ним. Мене, нарешті, жаль узяв, і я покликав свого співробітника Ріве, чоловіка веселого та дотепного й доброго до поради, і запитав, що він про все це думає.

Ріве порадив мені поговорити з прокурором, як на те моїм приятелем. Морен пішов собі, а я виправився до прокурора.

Там я довідався, що ображено молоду дівчину, панну Анрієту Боннель, що тільки-но здобула у Парижі вчительський диплом і, не маючи ні батька, ні матері, відпочивала влітку у своїх дядька й тітки, чесних собі дрібних буржуа в Мозе.

Дядько, на лихо Моренові, заніс у суд скаргу на нього. Прокурор погоджувався припинити справу, якби ту скаргу забрано назад. Цього й треба було дійти.

Я вернувся до Морена і застав його в постелі хворого з турботи та печалі. Жінка його — кощава, бородата, гостра на язик особа — без угаву лаяла його та картала. Вона ввела мене до чоловіка в кімнату, кричачи мені просто в обличчя:

— Хочете побачити оцю свиню Морена? Ну, он він, маєте собі пацю!

І вона стала біля ліжка, взявшись в боки. Я розповів, як стоїть справа, і Морен попросив мене поїхати до тих людей. Доручення було не конче приємне, проте я пристав на нього. Бідолаха безперестанку впевняв:

— Правду кажу тобі, я її навіть не обняв, навіть не обняв, їй-богу!

Я на те:

— Однаково, ти проте свиня, та й годі.

І я взяв тисячу франків од нього, обіцяючи вжити їх так, як то мені здається найкраще, аби залагодити все це діло.

Одначе я не зважився сам іти до її дядька, а запросив собі Ріве за товариша. Той згодився, з умовою зараз же й рушити, бо другого дня по обіді мав якусь невідкладну справу в Ля-Рошелі.

За дві години ми подзвонили біля дверей сільського дому. Одчинила вродлива дівчина — вона сама, певна річ. Я пошепки мовив до Ріве:

— Еге, я починаю розуміти Морена.

Дядько, пан Тоннеле, був якраз передплатник *Світоча* і палкий його однодумець: він зустрів нас, як рідних, ві-

тав, поздоровляв, стискав нам руки, радий та вселий, що бачить у себе двох редакторів улюбленої газети. Ріве шепнув мені:

— Гадаю, що нам удасться залагодити справу цій свині Моренові.

Небога вийшла, і я взявся до делікатної справи. Я натякнув на скандал та лиху славу, що з того всього виникне: висловив думку, що такий брудний процес може зле відбитися на репутації молодої дівчини: бо ж ніхто в світі не повірить, ніби там був поцілунок, та й годі.

Добряга нібибто завагався: але він не міг нічого становчого сказати без своєї жінки, а та мала вернутись додому аж пізно ввечері. Раптом він скрикнув радісно:

— Стривайте-но, мені набігла чудова думка! Ви гостюєте в мене, пообідаєте й переночуєте, а як вернеться моя дружина, то вже ми до чогось договоримось.

Ріве опирався, але бажання вирятувати з біди оцю свиню Морена взяло гору, і ми прийняли запросини.

Дядько підвівся, сіяючи з радості, покликав свою небогу і запропонував нам усім піти в прохідку по його маєткові.

— А поважні справи,— додав він,— ввечері.

Ріве завів з ним розмову про політику. Я ж опинився незабаром на кілька кроків ззаду, в парі з молодою дівчиною. Вона таки напрочуд була гарненька!

Заходячи віддалік, без краю обережно, закинув я про ту пригоду, надючися здобути собі в її особі спільницю.

Та вона, здавалося, не відчувала жодної ніяковості і слухала моєї мови так, ніби все це вельми її цікавить і тішить.

— Подумайте, панночко,— казав я,— про всі ті прикrostі, що мають спіткати вас. Вам доведеться стати на суд, відчути на собі неприяznі погляди, говорити перед чужими людьми, розказувати привселюдно про ту нещасливу пригоду в вагоні. Чи не краще, кажучи по щирості, було вам тоді не зчиняти галасу, показати тому йолопові його місце і не кликати на поміч службовців, а просто собі пересісти в інше купе?

— Правда ваша,— засміялась вона,— але ж слухайте-но: я злякалась! А хто злякається, той нє вмє вже міркувати. Зрозумівши потім усю ситуацію, я пожалкувала, що зчинила крик. Та не можна вже було вернути! До того ж дурень отой кинувся на мене, як скажений, мовчки, і лице

в нього було, як у божевільного. Я навіть не знала, чого він од мене хоче.

Вона дивилась мені просто в вічі, не соромлячись, не бо-
ячись. Я казав сам собі: «Та вона не з плохих, ця дівчи-
на! Розумію тепер, чому та свиня Морен схибнувся».

І я вів далі, шуткуючи:

— Згодьтесь, панно, що йому можна б вибачити: хто б
мав стільки сили, щоб, zostавшись віч-на-віч з такою гар-
ненькою особою, не відчути цілком природного бажання її
поцілувати?

Вона ще голосніше засміялась:

— Одно — бажати, друге — чинити. Треба ж і про греч-
ність не забувати.

Увага була смішна, хоч трошки й загадкова. Раптом я
спитав:

— Ну, гаразд, а коли б я от зараз поцілував вас, щоб ви
зробили?

Дівчина спинилась, оглянула мене уважно і спокійно
промовила:

— Ви! Ви — це інша річ.

Я таки знав, далєбі, що я — це інша річ: недарма ж зва-
но мене тоді по всій провінції «красень Лябарб». Мені було
тоді тридцять літ.

— Чому ж то так? — спитав я.

Вона знизнула плечима:

— Ну, по-перше, тому, що ви розумніші за нього, — а
потім, глянувши на мене сідлоба: — І не такі бридкі.

Тоді я перше, ніж устигла вона одхилитись, пристрасно
поцілував її в щічку. Вона одскочила, але запізно.

— Одначе ви, бачу, не з соромливих! — промовила дів-
чина. — Проте не робіть цього вдруге.

А я їй, удаючи тихого та покірного:

— О, нічого б мені так не хотілося, як стати на суд за
те, в чому винуватять Морена.

Тут уже вона запитала:

— Чому ж то так?

Я перестав сміятися і глянув їй у вічі:

— Тому, що ви одна з найкращих жінок; тому, що для
мене була б найкраща честь і слава, коли б пішла чутка,
ніби я хотів вас звести. Адже тоді б усяке сказало, поба-
чивши вас: еге, недарма Лябарбові доводиться покутувати
свою провину. Проте він щасливий.

— Та й дивак же з вас! — знову засміялась Анрієта від щирого серця.

Не встигла вона того слова докінчити, як я захопив її в обійми, жадібно цілуючи скрізь, де тільки міг: у волосся, в чоло, в очі, іноді в уста, у щоки, бо ж вона, обороняючись од мене, мимоволі лишала незахищеним то те, то знову інше місце. Нарешті вирвалась, червона та гнівна.

— Ви нахаба, добродію. Каюсь тепер, що слухала вашої мови.

Я захопив її за руку, трохи зніяковілий:

— Пробачте мені, панночко, пробачте... Я образив вас. Я був брутальний! Не гнівайтесь... Коли б ви знали...

І я даремне силкувався якось виправдатись.

— Нема мені чого знати! — відрізала вона.

Нараз мені блиснула щаслива думка:

— Панно! — скрикнув я. — Вже ж цілий рік, як я вас кохаю!

Здивована, вона широко розплющила очі. Я провадив далі:

— Так, так, вислухайте лишень! Я не знаю Морена, і що там мені до нього! Про мене, хай собі йде під суд, хай запроторять його до в'язниці... Це все мені байдужісінько! Я побачив вас торік, там он, біля тих ґраток. Це мене глибоко схвилювало, і відтоді образ ваш завжди зо мною. Вірте мені чи не вірте, воля ваша. Божественно гарною здались ви мені; день і ніч я про вас думав, прагнув знову побачити. Лучилась нагода — випадок з отією тварюкою Мореном, — і ось я тут. Сталось так, що я переступив межу. Пробачте мені, благаю вас, пробачте!

Вона глянула мені в вічі, вивіряючи, чи правду я кажу, знову ладно всміхнулась і тихенько промовила:

— От вигадник!

Я підняв руку і щирим тоном (гадаю навіть, що я й справді був тоді щирий) підхопив:

— Присягаюсь, я вас не обманюю.

— Ну, ще що? — тільки й сказала вона.

Ми були самі, зовсім таки самі; Ріве й дядько повернули в котрусь із алей. Я тоді виголосив ціле освідчення, довге та ніжне, стискаючи й цілуючи її пальчики. Вона слухала мої слова, як щось приємне й нове для неї, непевна, чи вірити тому, чи ні.

Кінець кінцем я відчув справдешнє хвилювання саме через те, що говорив; блідий, стурбований, тремтячий, я

обережно обняв її стан. Нашіптував тихенько голубливі речі в кучерики над вухком. Дівчина ніби завмерла, охоплена солодкими мріями.

Аж от її рука зустрілась з моєю і стисла її. Я дедалі міцніше пригортав тонкий стан, а дівчина нерухомо піддавалась моїм пестоцям. Я діткнувся губами до її щічки, і враз, несподівано її уста злилися з моїми. Це був довгий-довгий поцілунок; він би тривав ще довше, якби нагло я не почув за собою якогось: гм, гм...

Вона пурхнула і зникла в гушавині! Обернувшись, я побачив Ріве, що простував до мене. Приятель мій зупинився і поважно мовив:

— Так ось як ти залагоджуєш справу для тієї свині Морена!

— Кожен робить, що може, друже мій! — мовив я самозадоволено. — А як там дядько? Переконав ти його? За небогу я ручусь.

Ріве тоді:

— Ну, з дядьком мені не так повелось.

І ми, взявшись поїд руки, вернулися до будинку.

III

При обіді я відчув, що божеволоію. Я сидів поруч неї, і щохвилини рука моя під убрусом зустрічалася з її рукою: ногою я притискав її ніжку, погляди наші раз у раз зустрічалися.

Настала місячна ніч, ми вийшли ще трохи пройтися, і я шептав дівчині усі солодкі речі, що тільки спадали мені на ум, пригортав і цілував її щохвилини. Поперед нас дядько сперечався про щось із Ріве. Великі їхні тіні пересувалися за ними по піскуватій доріжці.

Незабаром після того, як ми вернулись у дім, принесено телеграму від тітки, що вона прибуде аж узавтра вранці, першим поїздом.

— Ну, Анрієто, — сказав дядько, — піди, покажи добродіям їхні кімнати.

Віддавши старому на добраніч, ми пішли за Анрієтою. Вона спершу завела нас до покою, де мав спати Ріве, і той шепнув мені на вухо:

— Бач, не повела спочатку до тебе.

Далі дівчина показала мені мою постіль. Скоро залиши-

лись ми наодинці, як я зараз же знову обняв її, намагаючись пестощами затуманити їй розум і зламати опір. Та, відчувши, що от-от стратить останню силу, вона втекла од мене.

Я ліг під ковдру, вельми стурбований, вражений, зніяковілий, добре знаючи, що не засну, роздумуючи, що саме вчинив я недоладного, — аж раптом хтось легенько постукав у двері.

— Хто там? — спитав я.

— Це я! — відповів тихий голос.

Я швиденько одягся, одчинив. Ввійшла Анрієта.

— Я забула, — сказала вона, — спитати, що п'єте ви вранці: шоколад, каву чи чай?

Я палко обняв її:

— Я п'ю... я п'ю... я п'ю...

Та вона випорснула мені з рук, погасила свічку і зникла.

Я залишився сам, розлютований, шукаючи в темряві сірників і не знаходячи їх. Знайшов, нарешті, і з свічкою в руках, майже збожеволівши, вийшов у коридор.

Що мав я зробити? Я не роздумував про те. Я хотів її найти, я хотів її мати. Пройшов кілька кроків без жодних наміслів, без тями, і враз мені майнуло в голові: «А що, коли я потраплю до дядька? Що я скажу йому?» Я остовпів, голова мені ніби спорожніла, тільки серце палено билося. Минуло кілька хвилин, доки я натрапив на відповідь: «А чорт, скажу йому, що шукав Ріве — поговорити з ним у пильній справі».

Я взяв розглядати двері, шукаючи тих, що ведуть до Анрієти. Та не було з чого їх пізнати. Навдалу взяв одного з ключів і повернув його. Двері одчинились, я ввійшов; Анрієта, сама не своя, сиділа на постелі і дивилась на мене.

Тоді я обережно зачинив двері на клямку і, підійшовши навшпиньках, сказав:

— Я забув вас попросити дати мені що-небудь до читання.

Вона пручалась, але я незабаром найшов бажану книжку. Не скажу заголовка, та по щирості — це був найкращий із романів, — поема над поемами.

Скоро я перегорнув першу сторінку, вона мені дозволила читати далі, як тільки хочу; і ми перейшли стільки розділів, що наші свічки згоріли вщент.

Висловивши їй ніжну подяку, я обережною ступою пішов до своєї кімнати. Зненацька чиясь рука нахабно зупинила мене. То був Ріве.

— Ти ще не довів до кінця отієї свині Морена справи?— шепнув він.

О сьомій уранці вона сама принесла мені чашку шоколаду. Ніколи не доводилось мені пити смачнішого. То був солодкий до знемоги, м'який, ніжний, запахущий, п'янючий шоколад. Я не міг одірвати уст од пишної та делікатної філіжанки.

Ледве встигла Анрієта вийти, як увійшов до мене Ріве. Він, здавалося, трохи нервувався, як людина, що їй зовсім не спалось.

— Як так триватиме далі, ти зіпсуєш отій свині Моренові всю справу! — бовкнув він роздратованим, похмурим голосом.

О восьмій прибула тітка. Розмова була коротка. Ці славні люди погодились узяти назад свою скаргу, а я лишив їм п'ятсот франків на місцевих бідарів.

Тоді нас запросили погостювати ще день. Хотіли навіть влаштувати прогулянку на якісь там руїни. Анрієта за спиною старих подавала мені знаки: «Зоставайся-бо».

Я був не від того, та Ріве напоставав їхати.

Одвівши приятеля набік, я благав його, як тільки вмів, я вмовляв:

— Слухай, любий мій Ріве, зроби це для мене!

Але він роздратовано відказав:

— Ні, досить уже з мене цього! Чуєш! Досить уже мені справи з отією свинею Мореном!

Дуже було мені прикро від'їздити. Це одна з найтяжчих у моїм житті хвилин. Я залюбки влагоджував би Моренову справу все своє життя.

У вагоні, після міцних німих стисків рук на прощання, я сказав Ріве:

— Тварюка ти, от що!

А він мені:

— Ти починав уже мене не помалу дратувати.

Підходячи до редакції *Світоча*, я побачив, що ціла юрба на нас чекає. Скоро нас побачили, як почувлися запити:

— Ну, як там з отією свинею Мореном?

Ціле місто зворушила та історія. Ріве — злий настрої у нього по дорозі розвіявся — ледве не приснув зо сміху, одказуючи:

— Дякувати Лябарбові, все вийшло на добре.

І ми рушили до Морена.

Він лежав у фотелі, з гірчичниками на ногах і холодним компресом на голові, знеможений од турботи. Він безнастанно кашляв, що буває у людини перед смертю, та невідомо було, як то він простудився. Жінка дивилася на нього очима, як у тигриці, що от-от має розірвати свою здобич.

Ввійшли ми — у нього руки й ноги затрусились.

— Все гаразд, бовдуре, тільки не думай починати заново.

Він підвівся, задихаючись, схопив мене за руки, цілуючи їх, ніби якому принцові, заплакав, ледве не стратив тям, обняв Ріве, обняв пані Моренову... Та штовхнула його, аж упав на фотель.

Цей випадок на все життя відбився на бідоласі, надто-бо він його жорстоко вразив.

Відтоді його не звано інакше, як тільки «ця свиня Морен». Це прізвисько кололо його щоразу, як вістря шпаги. Коли який пустун кричав на вулиці: «Свиня!» — Морен мимохіть оглядався. Приятелі страшенно допікали йому, коли жартома, при столі, показували на шинку й запитували:

— Це не твоя часом?

За два роки він помер.

Щодо мене, то, виставляючи свою кандидатуру в депутати року 1875, я в певній справі пішов якось до нотаря в Тусері, пана Бельонкля. Ставна, гарна та пишна дама зустріла мене.

— Не впізнаєте? — спитала вона.

— Та... ні, пані, — відповів я.

— Анрієта Бонель.

— А! — І я відчув, що блідну.

А вона собі спокійно дивилась на мене й усміхалась.

Коли я залишився на самоті з її чоловіком, він узяв мене за руки і так міцно стис їх, аж мало не зламав.

— Давненько вже, добродію, — мовив він, — хотів я з вами побачитись. Дружина моя стільки про вас говорила. Я знаю... Так, я знаю, за яких неприємних обставин ви з нею спізнались, знаю, оскільки ви проявили гречності, делікатності, такту, дружньої відданості... — Потім він яку хвилину вагався, а тоді докінчив пошепки, ніби мав сказати щось непристойне... — у справі отієї свині Морена.

ПРИЧИННА

*Роберові де Боньерові **

— Вальдшнепи,— мовив пан Мат'є д'Андолен,— нагадали мені дуже сумний випадок з часів війни.

Ви знаєте мою маєтність у передмісті Кормейля? Я там мешкав, коли прийшли пруссаки.

Сусідкою моєю була тоді така собі причинна, що збожеволіла з великого горя. Колись, як мала ще вона двадцять п'ять літ, за один місяць померли в неї батько, чоловік і маленька дитина.

Смерть, завітавши раз до кого, завше майже не забариться знову — дорогу ніби навідає.

Безщасна молода жінка, пририта горем, злягла. Півтора місяця лежала непритомна. Тоді, після раптової кризи, найшов на неї якийсь ніби спокій, втома — не рухалася, нічого майже не їла, поводила тільки очима. Щоразу, як хотіли її підвести з постелі, починала кричати, мовби її вбивали. Тож її в ліжкові й лишили, зводили тільки, щоб причепурити та перебити постелю.

Стара служниця завжди була коло неї, напувала, годувала — примушувала, бувало, з'їсти якийсь шматочок холодного м'яса. Що робилося в скорботній її душі? Ніхто того не знав; бо вона з того часу ні до кого й слова не промовила. Думала про вмерлих? Щось їй сумне ввижалося, невиразне щось? Чи, може, понівечена її думка непорушно спала, як стояча вода?

Так вона провела п'ятнадцять літ самотою і не встаючи.

Почалася війна. В перших числах грудня пруссаки ввійшли в Кормель.

Пам'ятаю, як сьогодні. Мороз був такий, аж каміння розсідалося; а я сидів у фотелі, прикутий до місця подагрою, коли почув важку їхню ритмічну ходу. З вікна було мені видно, як вони проходили.

Проходили без кінця, усі однакові; рухалися, як ті картонні ляльки;— така вже їхня особливість. Старші розта-

шували їх по квартирах. Мені припало сімнадцять душ. Сусідці, причинній, дванадцять, а над ними — офіцер, справжній вояка, жорстокий і понурий.

Перші дні все йшло, як треба. Офіцерові сказали, що зані хвора, та він дав їй спокій. Але незабаром, не бачачи ніколи тієї жінки, він почав дратуватись. Розпитував, на що вона хвора; слуги сказали, що господиню спіткало колись нагле лихо, і вона п'ятнадцять вже літ не зводиться з постелі. Він, певне, цьому не повірив. Здалося йому, що бідна недоріка не вставала з ліжка з гордоців, щоб не бачити пруссаків, не балакати з ними, не мати з ними жодних стосунків.

Заманулося офіцерові побачитися з жінкою; ввели його в кімнату. Він наказав брутально:

— Прошу фас фстати і сійти фнис, шоп фас попашити.

Хвора повела на нього тьмяними, порожніми очима і нічого не одказала.

Він почав знову:

— Я не снесу нахапстфа. Коли фи не фстанете с топрої фолі, я фишукаю спосіп, як фас пітфести.

Вона не зробила жодного руху. Лежала, неначе й не бачила його.

Він лютував, вважаючи цей спокій, це мовчання за найбільшу зневагу. Додав іще:

— Коли фи фсафтра не сійтете фнис...

І вийшов.

Другого дня стара стурбована служниця заходилась її одягати; але причинна почала верещати, пручатися. По малій годині ввійшов офіцер; служниця впала на коліна, кричала, благала:

— Вона не хоче, пане, вона не хоче! Простіть її; вона така безщасна.

Той зняковів, не одважувався, хоч який був сердитий, звеліти своїм солдатам, щоб стягли її з ліжка силоміць. Аж раптом засміявся й віддав якийсь наказ по-німецькому.

Незабаром вийшов з дому загін солдатів, несучи на плечах матраца, ніби ноші з пораненим. На постелі лежала тихо все така ж мовчазна причинна. Не зважала на те, що робилося, бо її не займали. Солдат ніс позаду клунок з жіночим убранням.

Офіцер, затираючи руки, промовив:

— Тепер ми попашимо, ши фї дійсно не можете самі фтяхтися та піти в прохітку.

Видно було, як весь гурт рушив у напрямку до Імовільського лісу.

За дві години солдати вернулися самі.

Причинної більше не бачили. Що вони з нею зробили? Ніколи про це не дізнались.

Сніг падав уже день і ніч, устеляв поле й ліс пухнатим, холодним покривалом. Вовки вили під самими дверима.

Мене не покидала думка про ту жінку, що невідомо де ділася; я кілька разів звертався до пруської влади, щоб хоч що-небудь почути. За малим не наклав головою.

Настала весна. Ворожа армія пішла. Сусідчин дім стояв замкнений; алеї поросли буйною травою.

Стара служниця ще зимою померла. Нікого тепер не цікавила та пригода; тільки я думав про неї безперестанку.

Що з нею сталося? Може, втекла кудись лісами? Найшли, може, її де-небудь люди й держать у лікарні, так нічого від неї і не дізнавшись? Ніяк не міг я заспокоїтися; але потроху, з часом став я забувати про те, що важило на серці.

Восени пролітало безліч вальдшнепів. Подагра дещо забулася про мене, і я якось доволікся до лісу. Вже забив чотири чи п'ять довгоносих птахів, коли звалив ще одного, він запав у канаву, повну хмизу. Мусив я туді лізти, щоб забрати здобич. Вальдшнеп лежав поруч з людським черепом. І раптом щось мене неначе вдарило, набігла на думку причинна. Можливо, чимало й інших людей полягло в цьому ліску цієї похмурої години; але, не знаю чому, я був певний, кажу вам, що натрапив на череп безщасної тієї причинної.

І враз я зрозумів, одгадав усе. Вони її покинули на постелі в цьому холодному, глухому лісі; і вона не кинула божевільної своєї думки й померла під товстим й легким, як пух, сніговим килимом, не рушивши ні рукою, ні ногою.

Вовки пошматовали тіло. Пташки рознесли постелю на гнізда. Я заховав у себе той сумний останок. І побажав усім серцем, щоб сини наші ніколи не бачили війни.

П'ЄРО

Анрі Ружонови *

Удова Лефевр, сільська дама, була одною з тих напівпань-напівселянок у биндючках та капелюхах у шлярках, що говорять попсованою мовою, набирають на людях величного вигляду і ховають під кумедними, блазенськими манерами своє тваринне єство, так само, як і ховають свої червоні ручиська під рукавичками з сирового шовку.

За служницю в неї була одна чесна, зовсім простацька селянка на ім'я Роза.

Жінки мешкали в маленькому будиночку з зеленими віконцями край шляху, в Нормандії, в центрі округи Ко.

Вони мали перед хатою маленький садок, і садили в ньому деяку городину.

Однієї ночі в них украли дванадцять штук цибулі.

Виявивши крадіжку, Роза кинулась сказати про це своїй господині, яка вибігала з дому в вовняній спідниці. Розпач, жах охопили її. Її обікрадено, обікрадено пані Лефевр! Виходить, тут є злодії, виходить, її можуть знов обікрасти.

Перелякані жінки взялись оглядати сліди ніг, торохтіли без увагу, снували гадки.

— Стривайте, ось тут саме вони й перелізли. Скочили на мур, потім сплигнули на грядку.

Їм аж у серці похололо від думки про майбутнє. Хіба ж можна їм тепер спати спокійно!

Чутки про крадіжку поширились навкруги. Стали надходити сусіди, що почали і собі міркувати та сперечатися; і кожному, хто приходив, обидві жінки переказували свої спостереження та гадки.

Хтось із сусідів дав їм таку пораду:

— Вам треба завести собаку.

Справді, їм таки треба собаку, щоб він міг їх будити. Але, крий боже, не великий пес! Що б вони мали з ним робити, з отим великим собакою! Бо ж на нього харчів не настачиш! Ні, їм треба маленького, моторного собачку, який би тільки дзявкав.

Отже, коли всі вже пішли, пані Лефевр довго обговорювала питання про собаку. Поміркувавши, вона знайшла безліч вимовок, із жахом уявляючи собі повну миску мисива; вона-бо належала до того поріддя дріб'язковоощадних хуторянок, що завжди носять у кишені сантими, щоб лицемірно подавати милостиню десь на шляху або у неділю рано на церковній паперті.

Роза, що любила тварини, висловила свої доводи і хитро їх обстоювала. Кінець кінцем, вирішили придбати собі собачку, зовсім малюсінького.

Заходились шукати його, та щораз траплялися лише великі собаки, ненажери, що жახали їх. Правда, бакалійник з Рольвіля мав якраз отакого малюсінького цуцика, та правив за нього два франка, щоб відшкодувати витрати на його виховання. Отже, Лефевр заявила, що вона згодна ще годувати собаку, але ніяк уже не купувати його.

Отож пекар, що знав про все це, привіз одного ранку в своїм візку якусь маленьку тварину жовтого кольору, майже без лап, з крокодилячим тулубом, лисячою головою і задертим, як труба, хвостом — справжньою китицею, завдовжки з усю решту тулуба. Хтось із пекаревих покупців захотів його спекатись. Пані Лефевр здався чудесним цей плюгавий цуцик, що дістався їй дурно. Роза поцілувала його і потім спиталась, як його звати. Пекар відповів:

— П'єро.

Його вмістили в старій скриньці на мило і насамперед дали йому води. Він випив. Потім йому кинули скибку хліба. Він із'їв. Пані Лефевр стурбувалась, але подумала: «Коли призвичаїться до господи, будемо випускати його. Він сам знайде собі що їсти, бігаючи селом».

Йому дали волю, що не перешкоджало йому лишатися голодним. А втім, він гавкав лише тоді, як вимагав їжі, але в такому разі гавкав люто.

Увійти в садок міг, хто хотів. П'єро лачився до кожного і зовсім не брехав.

Проте пані Лефевр призвичаїлась до цуцика. Вона навіть полюбила його і часами почала давати йому з руки шматки хліба, помочені в соусі до рагу.

Та вона якось забула про собачий податок, а тому, коли з неї почали правити вісім франків, тільки уявіть собі — вісім франків за отакого дурного цуцика, що зовсім навіть і не гавкав, — вона трохи не зомліла від збурення.

Отже, зараз же вирішили збутися П'єро. Та ніхто не хо-

тів його брата. Вся людність на десять льє навкруги зрікалася його. Тоді, через брак інших способів, вирішили «почастувати» його рухляком.

Рухляком «частували» всіх собак, що їх хотіли спекатися.

Серед широкого степу виднів якийсь курінь, чи, певніше, низенький солом'яний дашок, поставлений просто на землю. Це вхід до рухлякової копальні. Глибокий сторчовий колодязь йде під землю на двадцять метрів, а від його дна розходилась низка довгих копальних галерей.

У цю шахту спускались раз на рік, саме тоді, коли поле удобрюють рухляком. Іншим часом колодязь був за кладовище для приречених на загин собак; отже, проходячи повз нього, часто чути було з-під споду жалібне скавучання, люте або розпачливе гавкання, жалісний зойк.

Ловчі й чабанські собаки з жахом відбігають од цієї повної стогону ями; а, схилившись над нею, з її дна чути було гидотний сморід розкладу.

Жахливі драми відбуваються там, у мороку.

Якийсь собака протягом десятих або дванадцятих днів помалу здихає на дні ями, живлячись смердючими останками своїх попередників, аж ось — зверху скидають нову тварину, більшу і, певно, дужчу. Отож, голодні, з блискучими очима, вони стають там сам на сам і чатують одне на одного, слідкують і все ж таки вагаються, охоплені якоюсь гнітючою тугою. Та голод спонукає їх, і враз вони кидаються одне на одного, і б'ються між себе довго та люто; врешті дужчий пожирає слабшого, пожирає його живим.

Коли ухвалено «почастувати» П'єро рухляком, заходились напитувати відповідного виконавця. Шляховий робітник, що працював на шосе, заправив десять су. Така ціна здалася пані Лефевр страшенно прибільшеною. Сусідамулярчук задовольнився п'ятьма су; та це було ще задорого; отже, коли Роза зауважила, що було б краще віднести собаку їм самим, бо таким чином його не битимуть дорогою і він не знатиме завчасу своєї долі, вирішили йти проти ночі вдвох.

Собаці дали цього вечора смачного супу, заправленого маслом. Він з'їв усе аж до останньої краплі і метляв хвостом з утіхи. Роза підхопила його в свій хвартух.

Швидкою ходою, немов якісь грабіжники, рушили вони степом. Незабаром помітили рухлякову яму й підійшли до

неї; Лефевр нахилилася послухати, чи не скиглить там часом інший собака. Ні, ні, П'єро буде там сам. Тоді Роза, вмиваючись слізьми, поцілувала його і кинула в яму; потім обидві схилились, прислухаючись.

Спочатку вони вчули якісь приглушені звуки; потім гостре, жахливе скавучання пораненої тварини; далі тихше, болісне скімлення і, нарешті,— розпачливий гавкіт і благання собаки, що волав, підвівши голову до колодязного устя.

Він гавкав! О, він гавкав!

Жінок пройняла скруха, страх, якийсь несамопитий, незрозумілий жах; вони кинулись втікати. А що Роза бігла швидше, то пані Лефевр гукала їй услід:

— Стривай, Розо, почекай мене!

Вночі їх переслідували жахливі кошмари.

Пані Лефевр снілося, нібито вона сіла при столі їсти суп, але, коли вона відкрила миску, там сидів П'єро. Він вискочив та вкусив її за ніс.

Прокинувшись, їй здалося, що вона чує його гавкання. Вона прислухалась; ні, довкола тиша.

Заснувши знову, вона побачила, що йде якоюсь великою безкінечною дорогою. Аж ось посеред шляху вона помітила якогось кинутого кошика, великого селянського кошика; і чогось його злякалась.

Кінець кінцем, вона все ж його відкрила, і враз звідти вистрибнув П'єро, вп'явся їй у руку і не пускав; вона нестямно кинулась геть, волочачи за собою собаку, що повисла на руці, міцно в неї вчепившись.

Коли почало розвиднятися, пані Лефевр устала і, як несамовита, побігла до рухлякової ями.

Собака гавкав, усе ще гавкав; він прогавкав цілу ніч. Пані Лефевр заплакала й взялась кликати його всілякими пестливими іменами. П'єро відповідав їй ніжними переливами свого собачого голосу.

Тоді їй забажалося знов побачити його, щоб ущасливити його аж до смерті-віку.

Вона побігла до робітника, що добував рухляк, і розповіла йому про свою пригоду. Той вислухав її мовчки. Коли ж вона скінчила, він промовив:

— Виходить, ви хочете дістати собаку? Це коштуватиме чотири франки.

Вона аж скинулася; весь жаль розвіявся їй одразу.

— Чотири франки! Та бійтесь бога! Чотири франки!

Та він відповів їй:

— А ви гадаєте, що я понесу туди свої мотузи та баранці, прилаштую його там, спущусь униз із хлопчачим, щоб там мене ще покусав ваш клятий собака — і все це отак, вам на втіху? Не треба було тоді кидати його.

Вона пішла обурена. Чотири франки!

Повернувшись додому, вона зараз же покликала Розу і переказала їй, скільки оце правив з неї колодязний робітник. Завжди покірлива, Роза лише повторювала:

— Чотири франки! Та це ж таки гроші, пані.

Аж потім додала:

— А якби йому кинути щось їсти, щоб він часом не здох там із голоду?

Пані Лефевр радісно згодилась, і вони вирушили знову у дорогу з великою скибою хліба, помазаного маслом.

Пошматувавши хліб, вони стали кусень по кусню кидати вниз, по черзі розмовляючи з П'єро. А той, ледве з'ївши один шматок, починав гавкати, вимагаючи дальшого.

Увечері вони прийшли туди знов, потім і другого дня і почали приходити щоденно, але вже лише один раз на добу.

Отож одного ранку, кидаючи вниз перший шматок хліба, вони враз учули в колодязі страшне гавкання. Їх було там двоє! В яму скинули другого, великого вже собаку!

Роза гукнула: «П'єро!» — і П'єро гавкав, гавкав. Тоді вони стали кидати йому харч; але щоразу після того гавкав чути було якусь страшенну бучу, а потім жалісне скімлення П'єро, покусаного своїм товаришем у біді, що, як дужчий від нього, пожирив усе до крихти.

Даремно вони намагались пояснити: «Це тобі, П'єро!» Їхньому собаці, очевидно, нічого не припадало.

Збиті з пантелику жінки ззиралися поміж собою; потім пані Лефевр промовила якимось ураженим тоном:

— Але ж не можу я годувати всіх отих собак, що їх туди кидатимуть. Треба від нього відмовитись.

Отже, чуючи, як їй аж дух займається на саму думку про всіх отих собак, що годувались би її коштом, вона пішла собі геть, несучи з собою назад навіть рештки хліба, які й почала дорогою їсти.

За нею, витираючи собі очі краєм блакитного хвартуха, рушила й Роза.

МЕНУЕТ

*Полеві Бурже **

— Великі нещастя не завдають мені туги, — мовив Жан Брідель, літній парубок, що вславився, як скептик. — Я бачив війну зовсім зблизька: я крокував по мертвих тілах, не відчуваючи жалю. Жорстокі брутальності природи та людей можуть вирвати в нас скрики жаху чи то обурення, але зроду не стиснуть нам серця, не всиплють нам спину тремтінням, як деякі болюче нестерпні дрібниці.

Найтяжче горе, що його може зазнати людина, — то смерть дитини для матері та смерть матері — для чоловіка. То — пекельне горе, жахливе, воно потрясає і мордує; але від тих катастроф одужують, так само, як і від тяжких кривавих ран. Проте трапляються певні зустрічі, трапляються ледь-ледь помітні, певніше — ледь-ледь відчутні речі, таємні болючі й химерні посмішки зрадливої долі, що зрушують у нас цілий світ страждених думок, що прочинають перед нами таємничі двері до моральних страждань, таких складних, таких незцілених і чимраз глибших, що менш небезпечні вони здаються, чимраз гостріших, що більш невловимі вони здаються, чимраз запекліших, що більш удавані вони здаються; ті жалі полишають немов скорботний слід у нашій душі, полишають гіркоту в серці, почуття розчарування, що його ми довгий час не можемо позбутись.

Раз у раз устають мені перед очима два-три такі випадки, що інший, напевне, не звернув би на них жадної уваги, випадки, що болюче вп'ялися в мене, мов невігойні проколи від довгої й тонкої голки.

Ви не зрозумієте, можливо, цього почуття, що полишилося в мені після тих хвилиних вражень. Я розповім вам тільки про одне. Воно дуже давнє, але таке виразне, немов подія відбулася вчора. Мабуть, чи не єдино моя буйна уява до мого зворушення й спричинилася.

Мені п'ятдесят років. Я був молодий тоді й вивчав право. Трохи сумний, трохи замріяний, промкнутий меланхолійною філософією, я не полюбляв галасливих кав'ярень, горлатих товаришів ані дурноверхих дівчаток. Я рано підводився з постелі; і однією з наймиліших моїх утіх була звичка прогулюватися на самоті, годині о восьмій ранку, доріжками Люксембурзького садівництва.

Ви його не знали, тож ніхто з вас того садівництва й не пам'ятає? То був немов забутий садок, що полишився ще від минулого сторіччя, чарівливий садок, такий привабливий, як лагідна усмішка стареча. Рясний живопліт розділяв алеї, вузькі та рівні, тихі алеї поміж двох стін, чепурно попідстриганих дерев. Великі садівникові ножиці не втомно підрівнювали пишні віти, що поміж себе поперепліталися; а подекуди виринали квітники, обсажені маленькими деревцями, пошикованими в рівні лави, мов школярі на прогулянці, виринала громада чудових троянд чи то юрми дерев овочевих.

Цілий куток того принадного гаю оселяли бджоли. Їхні солом'яні хатки, майстерно порозставлювані на дошках, відчиняли сонцеві свої дверцята, як напёрсткові дўчки завбільшки; тож, ідучи тими доріжками, ви раз у раз зустрічали золотавих бджілок, що бриніли навколо, зустрічали їх, справжніх господинь цього мирного куточка, справжніх владниць цих затишних алей-коридорів, де вони повсякчас прогулювались.

Я приходив туди майже щоранку. Я сідав на лавку й читав. Часом я клав книжку собі на коліна, щоб помріяти, щоб прислухатися, як вирує навколо мене паризьке життя та всолодитися безмежним спокоєм цих старовинних затишних алей.

Та я помітив незабаром, що не тільки я сам відвідую це місце, щойно відімкнеться вхід до саду, — доводилося-бо часом десь у зарослому куточку сходитися носом до носа із якимось старушком — маленьким та кумедним.

Він був узутий у черевики із срібними пряжками, вбраний у короткі штанці з бантами та камізелю, що мала колір еспанського тютюну, на шиї було в нього мереживо замість краватки, а на голові — якийсь неподобний сірий капелюх з широкими крисами та довгою ворсою, що нагадував прадавні часи всесвітньої потіпи.

Він був худий, дуже худий, вугластий та все виробляв якісь міни й усміхався. Його жваві очка немов тремтіли,

раз у раз бігаючи та кліпаючи невпинно; а в руді тримав він завше чудового ціпочка з золотою маківкою, що з ним поєднував його, мабуть, якийсь наймиліший спогад.

Ця добряча душа, цей чоловічок, дивував мене спершу, а потім зацікавив несказанно. І я почав стежити за ним крізь рясне листя, ходити за ним, тримаючися віддалік, зупиняючись на поворотах у гущині, щоб він мене не бачив.

Коли це одного ранку, гадаючи, що він сам, чоловічок той почав якісь дивні рухи виробляти: кілька маленьких підскоків спочатку, по тому — реверанс; по тому він подригав своєю тендітною ніжкою і зробив антраша, ще досить проворненьке, а тоді пішов галантно крутитися й метушитися, якимось чудно цибачути та всміхаючись, немов перед публікою, тоді заходився розмаїті фіглі-міглі стругати, і то найпривітніші, закругляючи руки, звиваючись своїм блаженським тілом маріонетки, посилаючи в околицню порожню легкі поклонці, зворушливі та кумедні. Він танцював.

Я завмер з безмежного подиву, запитуючи в себе, хто з нас двох збожеволів — він чи я?

Але чоловічок зупинився раптом, ступив кілька кроків наперед, як те актори на кону роблять, по тому вклонився й посунувсь назад, привітно всміхаючись та, мов яка акторка, посилаючи своєю тремтячою рукою поцілунки до двох шерех поїдстриганих дерев.

А тоді, виступаючи урочисто, він ізнов рушив у прохідку.

Від того дня я більше не впускав його з очей; і щоранку він розпочинав свої химерні вправи.

Мене охопило божевільне бажання озватися до нього. Я зваживсь і, привітавшись, сказав:

— Чудова година сьогодні, добродію.

Він уклонився.

— Так, добродію, година й справді, як колись.

За вісім день ми з ним були вже друзі, і я довідався про його історію. Він був балетмейстер ув Опері за часів Луї XV. Того прегарного його ціпочка подарував йому граф де Клермон. А коли, бува, здійсмали до старенького мову за танці, він починав торохтати і торохтів без упину.

Тож одного разу він мені похвалився:

Канни. Фото Мопассанових часів.

«Кінець сніданку». Художник Огюст Ренуар.

— Я одруживсь із Кастрі, добродію. Я вас відрекомендую їй, якщо бажаєте, але вона прийде сюди пізніше. Цей садок, аби ви знали, — це наша розрада і наше життя. Це все, що нам від минулих часів полишилося. Нам здається, що ми не змогли б існувати, коли б цього садка в нас не було. Він старовинний і витончений, чи не так? Я наче дихаю тут отим самим повітрям, що й на крихту не змінилося відтоді, як я ще був молодий. Моя дружина і я завше бавимо тут час пополудні. Але я особисто приходжу сюди вдосвіта — підводжуся-бо рано з постелі.

Поснідавши, я відразу ж повернувся до Люксембурзького саду і хутко помітив там мого друга, що церемонно вів під руку зовсім стару маленьку жінку, у чорне вбрану, котрій він мене відрекомендував. То була Кастрі, славнозвісна танцівниця, що її кохали принци, кохав король, кохало все це гречне сторіччя, яке немов напоїло пахощами кохання цілий світ.

Ми посідали на лавку. То було в травні. Квіти віддавалися ароматом, що носився в охайних алеях; лагідне сонячне проміння прослизало крізь листя й ронило на нас великі краплі світла. Чорну сукню Кастрі ніби пойняла ясна прозорість.

Садок був порожній. Здалеку долинав шум фіакрів, що котилися вулицями міста.

— Поясніть мені, — мовив я до старого танцівника, — що таке менует?

Він здригнувся.

— Менует, добродію, це — королева танків і танок королів, розумієте? Відколи немає більше королів, немає більше й менуета.

Він заходився у пишномовному стилі виголошувати довгого дифірамба, що з нього я нічого не второпав. Я зажадав, аби він змалював мені всі па, всі рухи, пози. Він збивався, впадаючи у розпач від своєї неспроможности, — такий нервовий та глибоко засмучений.

Нараз, повертаючись до своєї давньої подруги, мовчазної й статечної, як перше:

— Елізо, хочеш, скажи, хочеш, — адже ж ти згодишся ласкаво, — хочеш, аби ми показали добродієві, що таке менует?

Вона обвела стурбованими очима все навколо, потім підвелася, не промовивши й слова, і стала проти нього.

І тоді я побачив щось незабутнє.

Вони рухалися туди й сюди, манірилися по-дитячому, одне до одного всміхаючись, погойдувалися, вклонялись; підстрибували, ніби дві старі ляльки, що їх пускає в танок якийсь старовинний, трохи знівечений, механізм, змайстрований колись рукою вправного майстра з додержанням усіх правил його часу.

І я дивився на них, а серце мені мордувало якесь дивне почуття, невимовний сум переймав душу. Мені здавалося, що перед моїми очима витає якась жалюгідна й кумедна примара, витає старомодна тінь того сторіччя. Мені хотілося сміятись, тимчасом як на очі наверталися пекучі сльози.

Аж раптом вони спинились, вони вже показали всі фігури танцю. Кілька секунд стояли вони одне проти одного, виробляючи всілякі предивні міни; а тоді обнялися й ридма заридали.

Я виїхав за три дні по тому до провінції. Більше я їх ніколи вже не бачив. Минуло два роки, й коли я до Парижа повернувся — садівництво було знищено. Що з ними сталося, коли вони втратили свій улюблений садок старовинний? Немає-бо вже ні того таємничого лабіринту стежок, ні того духу минулого, що повівав довкола, ані химеристих заворотів затишних алей зарослих.

Чи вони обоє померли? А чи блукають десь сучасними вулицями, наче вигнанці, що втратили геть усяку надію? Чи, може, танцюють вони, оті привиди кумедні, фантастичного менуета серед цїприсів на кладовищі, пливучи вподовж доріжок, облямованих могилками, при місячному світлі?

Тая згадка про них не дає мені просвітку, облягає мене, мордує, пече мене, мов невилгойна рана. Чому? Не знаю й сам.

Вам видасться все теє за кумедне, чи не так?

СТРАХ

*Ж.-К. Гюїсмансові **

По обіді всі вийшли на палубу. Перед нами стелилося Середземне море, і на всій його поверхні, що полискувала під струмистим саявом повного, супокійного місяця, не було жодної хвилі. Великий пароплав легко йшов уперед, відкидаючи в засіяне зірками небо густу, хвилясту смугу чорного диму; а вода позад нас, сніжно-біла, збурена швидким ходом важкого корабля і збаламучена гвинтом, шумувала й грала; здавалось, що то кипить і переливається саме місячне проміння.

Нас було на палубі шість-вісім душ. Усі мовчали захоплені, очі всіх були звернені до далекої Африки, куди ми прямували. Раптом капітан, що курив сигару, вернувся до заведеної при обіді розмови.

— Так, того дня я натерпівся-таки страху. Корабель мій, нахромившись на підводну скелю, простояв так шість годин, і ввесь час море шарпало його й било. На щастя, ввечері нас помітив англійський вугільник і врятував.

Тут уперше взяв собі слово високий засмаглий чоловік, суворий з вигляду, один із тих людей, які, відчувається, побували в багатьох далеких, невідомих краях і зазнали безліч там небезпек, чиї спокійні очі ніби таять у своїй глибині щось від чудних, надзвичайних чужоземних пейзажів; один із тих людей, що здаються загартованими сміливцями.

— Кажете, капітане, що ви набралися страху? Щось мені не віриться. Ви помилятесь у вислові і в почутті, що його зазнали. Енергійна людина ніколи не піддається страхові перед справжньою, реальною небезпекою. Тривога, хвилювання, неспокій — то так; але страх — це зовсім щось інше.

— Ге! Кажу ж вам, що я таки зазнав страху, — сміючись, перехопив капітан.

Тоді чоловік із бронзовим обличчям повагом мовив:

— Дозвольте мені пояснити! Страх (він може поійняти найхоробрішу навіть людину) — це щось жахливе, це тяжке, моторошне почуття, якийсь душевний нелад, це ніби спазма розуму й серця, це така жахлива річ, що на одну згадку починаєш тремтіти. Та коли ви сміливі, ви не відчуваєте цього ні тоді, коли на вас от-от має напасти ворог, ні дожидаючи неминучої смерті, ні перед якими хочете загрозами: воно приходить за певних незвичайних обставин, його викликає лише небезпека таємнича, загадкова, незрозуміла. Справжній страх — це щось ніби відгук прадавнього, фантастичного жаху наших предків. Той, хто вірить у привиди і кому ввижається серед ночі мара, — той знає, що таке страх.

Я відчув, що таке страх, серед ясного дня років десять тому. І я пережив його минулої зими однієї грудневої ночі.

А мені ж траплялося бувати в небезпечних пригодах, що не раз і не два загрожували смертю. Я часто воював. Мене мало не вбили злодії. В Америці присуджено мене, як повстанця, повісити, а біля берегів Китаю скинуто з корабля в море. Щоразу гадав я, що загину, — і скорявся цьому, не вдаючись у розпач, навіть не жалкуючи.

Та страх — то зовсім не те.

Я зазнав його в Африці. Проте він — дитя півночі; сонце розпорішує його, як туман. Зважте це добре, панове. У східних народів не бояться за своє життя і легко звикають до думки про смерть; ночі там ясні, вільні від легенд, і так само душі вільні від темних тривог, що тяжать над північною людиною. На Сході знають паніку, але там невідомий страх.

Еге, так от що трапилося зі мною в Африці.

Я переходив великими дюнами на півдні Уаргля. Це одна з найдивніших країн світу. Ви бачили рівний, гладенький пісок океанських узбереж. А то уявіть собі самий океан, що обернувся на пісок під час урагану; уявіть німу, мовчазну бурю, з нерухожими валами з жовтого пилу. Вони — наче гори, ті от нерівні, химерні вали, що підносяться розбурханими хвилями, ще, одначе, вищими за морські, і ніби шовк струмистими. На це от несамовите, нерухоме й німотне море прямовисно падає проміння лютого, нестерпучого південного сонця. І от доводиться спотикатись по цих хвилях золотого попелу, вилазити, злазити, знову братись угору, не знаючи відпочинку, ніде не зна-

ходячи холодка. Коні хропуть, грузнуть по коліна, мало не скочуються по схилах цих чудернацьких бурт.

Я подорожував з одним своїм другом у супроводі вісьмох спагі та чотирьох верблюдів з погоничами. Ми не розмовляли вже, тяжко зморившись, знесилившись під задушливою спекою, висхлі од спраги, як та гаряча пустеля. Раптом хтось із нашого каравану скрикнув; усі ми спинились і застигли нерухомі, вражені загадковим явищем, що його добре знають мандрівці по цих диких землях.

Не знати, на яку відстань од нас, невідомо, в яким напрямі було в барабан,— то був таємничий барабан пустельних дюн; його було виразно чути, він то лунав голосніше, то стихав, завмирав і знову починав свій фантастичний гуркіт.

Араби зглянулись ужахнувшись; і один з-поміж них сказав по-своєму: «Смерть чигає на нас». І враз мій товариш, мій друг, майже брат мій упав з коня — з ним стався сонячний удар.

І от дві години поспіль, доки я марно силкувався його врятувати, цей барабан без угаву стояв мені в ушах своїм монотонним, переривчастим, незбагненим гудінням; я відчував, як усю мою істоту проймає страх, справжній, гнітючий страх: він ріс непереможно біля цього любого, дорогого мерця, у цій обпаленій сонцем ямі, серед чотирьох піскових пагорбів, тимчасом як невідома луна, за двісті, може, льє од якого-будь французького селища, приносила швидкий гуркіт барабана.

Я збагнув того дня, що то таке — насправді боятись. Вдруге зрозумів я це ще краще...

Капітан перебив оповідачеві:

— Вибачте, а що ж то був за барабан?

— Не знаю,— відповів мандрівник.— Ніхто не знає. Офіцери, заскочені цим дивовижним шумом, кажуть, що то луна, підсилена, збільшена, помножена хвилястими дюнами, градом піщинок, що підхоплює вітер і січе сухі стебла трави; завжди-бо помічають це явище там, де є поблизу невисока рослинність, висохла на сонці і шорстка, як пергамент.

Отже, цей барабан — це, очевидно, слуховий міраж, та й годі. Але я тільки пізніше про це дізнався.

Тепер про другий випадок.

Це було минулої зими в одному з лісів північно-східної Франції. Ніч настала на дві години раніш, ніж треба б,—

так було хмарно та темно. Я мав собі за провідничого селянина, що йшов поруч мене вузькою стежкою під наметом ялинового гілля, яке колихалося й стогнало од вітру. Поміж верховіттям я бачив, як біжать у безладді хмари, розірвані й пошматовані. Вони ніби втікали од якогось страхіття. Іноді, під дужим натиском вітру, увесь ліс нахилився в один бік з жалібним завиванням; і, хоча я йшов хутко та вдягнений був тепло, холод проймав мене до кісток.

Ми мали повечеряти й переночувати в одного побережника. Хата його була недалеко. Я прибув туди полювати.

Мій провідничий раз у раз поглядав на небо й мурмотів: «Ну й негода!» Потім він завів мову про людей, до яких ми йшли. Батько два роки тому вбив браконьєра, і відтоді все був похмурий, наче йому не давав спокою якийсь спомин. Два його сини, жонаті, жили вкупі з ним. Темно було, хоч в око стрель. Я не бачив нічого перед себе, ні навколо себе, а переплетене, поплутане гілля сповнювало нічну темряву ненастанним шумом. Нарешті добачив я огник, і незабаром супутник мій постукав у двері. Нам одповів різкий жіночий крик. Потім здавлений чоловічий голос запитав: «Хто там?» Провідничий сказав своє ім'я. Ми ввійшли. Ніколи не забути видовища, що на його ми натрапили!

Старий, сивий чоловік з божевільним поглядом чекав на нас, стоячи посеред кухні і тримаючи набиту рушницю, а два високі молодці, озброєні сокирами, чатували біля дверей. У темних кутках кімнати я вгледів двох жінок, стояли навколішках обличчям до стіни.

Ми пояснили, чого прийшли. Старий поставив рушницю під стіною і сказав приготувати для нас кімнату; а що жінки і з місця не ворухнулись, він несподівано промовив до мене:

— Бачте, пане, я вбив одного чоловіка, цеї ночі якраз вийшло два роки. Торік у цю пору він приходив мене кликати. Тепер я знов його жду.

І додав таким тоном, що я не міг не усміхнутись:

— Ось чому ми стурбовані нині.

Я взявся його, як умів, заспокоювати, радий, що таки дістався до людського житла на ніч і можу спостерігати вияв такого чудного й незвичайного страху. Я розповів кілька історій, мені пощастило вгамувати майже всіх.

Біля вогнища спав, поклавши морду на лапи, вусатий, старий, майже зовсім осліплий пес, один з тих псів, що нагадують нам знайомих людей.

Надворі билася в стіни, лютувала буря, і крізь вузький отвір, щось як потаємне вікопце біля дверей, було інколи видно при світлі великих блискавок розгойдані вітром дерева.

Хоч я й докладав усіх сил, щоб розвіяти турботу оцих людей, їх, проте, бачилось, огортав непереможний ляк, і щоразу, як я уривав мову, всі дослухалися до чогось далекого. Мені набридло дивитись на цю безглузду тривогу, і я хотів уже йти спати, коли нараз старий побережник скочив із стільця, вхопив знову рушницю і забурмотів сам не свій:

— Ось він! Ось він! Я його чую!

Жінки знову попадали по кутках навколішки, ховаючи обличчя; сини взялися за сокири. Я хотів був і цього разу заспокоїти їх, аж нагло прокинувся пес і, піднявши голову, витягнувши шию, поглядаючи на огонь своїми ледве видючими очима, завив так жалібно та зловісно, що подорожній, як почув таке виття увечері на селі, мимоволі здригнеться. Всі глянули на собаку — він не рухався з місця, ставши на рівні ноги, немов його жажнула якась візія, і знову завив, загарчав на щось невидиме, незнане, безперечно страшне, бо вся шерсть на ньому наїжачилась. Блідий, як мрець, побережник скрикнув:

— Він його чує! Він його чує! Він був тут, як я його вбив!

І жінки, стративши тяму, завили разом із собакою.

Мимоволі мороз сипнув мені поза спиною. Вигляд цього пса в такому місці, в таку годину, серед цих пойнятих переляком людей був моторошний.

Цілу годину пес вив безперестання на одному місці, ніби в сні якомусь; і страх, божевільний страх, охопив мене. Страх перед чим? Хіба ж я знаю? Страх, от і все.

Ми застигли, закаменіли, бліді, аж сині, дожидаючи чогось моторошного, напруживши слух; серце кожному колотилось, усе тіло здригалось від найменшого шуму. А пес почав бігати по кімнаті, обнюхуючи стіни, не вмовкаючи. Ця тварина відбирала нам розум! Тоді селянин, що привів мене, кинувся на нього в якомусь пароксизмі шаленого жаху, одчинив двері в невеличке подвір'я і викинув його геть.

Пес зараз же замовк. Настала тиша, іще лячніша для нас. І нагло ми всі разом підскочили. Щось прокрадалось за стіною, що від лісу; потім підійшло до дверей і ніби поторгло їх несміливою рукою; далі не чути було нічого зо дві хвилини, що довели нас майже до божевілля; аж от воно знову надійшло, сунучись попід самою стіною; і тихенько, як дитина, нігтем, пошкрябало; і нараз у віконці показалася сива голова з блискучими, вогняними, як то буває у диких тварин, очима. З вуст їй вихопився якийсь невиразний звук, якийсь жалібний зойк.

Страшний вибух розлігся по кухні. То старий побережник вистрілив. Зараз же обидва сини кинулись до віконця й затулили його, заставили великим столом та буфетом.

Запевняю вас, коли несподівано стрілено, мені так стислося серце, так отерпла душа й тіло, що, здавалося, я от-от умру.

Ми залишились на місці до світанку, не маючи сили зрушитись, вимовити слово, обезумілі, скорчені.

Тільки коли через шпару в піддашші блиснув тонкий сонячний промінь, ми наважились одтулити віконце.

Під стіною, проти дверей, лежав старий пес з пробитим кулею писком.

Викинутий тоді в подвір'я, він прорив собі під парканом яму і виліз нею.

Смуглий чоловік замовк, а потім додав:

— Цієї ночі, щоправда, ніяка небезпека мені не загрожувала; та я волів би знову стати віч-на-віч з усіма небезпеками, які мені в житті траплялися, ніж почути раз отой постріл у бородате лице, що показалось у вікні.

НОРМАНДСЬКИЙ ЖАРТ

*Панові А. де Жуєнвілеві**

Процесія сунула вибитою дорогою в затінку великих дерев, що росли на згір'ях, на яких були розкидані ферми. Спереду йшли молоді, за ними — батьки, а ще далі — місцеві бідняки з округи; хлопчачки крутилися навколо походу, як мухи, нишпорили поміж його лав, вилазили на дерева, щоб краще бачити.

Молодий, Жан Патю, бравий парубок і перший багач на округу, був передовсім завзятий мисливець, що полював, як навіжений, витрачаючи силу грошей на собак, сторожу, тхорів та рушниці.

Молода, Розалія Русель, славилась як вродлива дівчина. Та за нею був ще й добрий посаг; тому до неї залицялося багато хлопців з усієї околиці, але вона вибрала Патю, може, тому, що він їй найбільш подобався, а найпаче — як і випадає розважливій нормандці — тому, що він мав найбільш екую.

Скоро вони обійшли високий паркан його ферми, як одразу вибухнули постріли з сорока рушниць, але стрільців не було видно: вони заховались у канаві. Цей гуркіт збудив веселість серед чоловіків, що повільно плентались у своїй святковій одежі, а Патю, покинувши жінку, скочив до наймита, що стояв за деревом, вихопив у нього зброю й стрельнув сам, вистрибуючи, як мале лоша.

Рушили далі некошеною травою попід важкими вже від овощу яблунами, поміж телят, що витріщали великі очі, повільно вставали й стояли, поводячи мордами до весільного походу. Запросили обідати, і чоловіки знову споважніли. На заможніших з-поміж них були високі блискучі шовкові циліндри, що немов випадково опинились у цьому місці; дехто мав старовинні волохаті капелюхи, ніби зроблені з кротячих шкур; найбідніші надли кашкети.

У всіх жінок були довгі шалі, накинуті на спину, кінчики яких вони церемонно тримали в руках. То були

червоні, рябі, племенисті шалі, і їхня пишнота, здавалося, дивувала чорних курей на купі гною, качок у калюжі й голубів на даху. Вся зелень села, зелень трави й дерев ніби шаленіла суміж з оцим вогневим пурпуром, і ці два кольори сліпили в огні полудневого сонця.

Саму ферму стало видно далі, в кінці яблуневої алеї. Одчинені двері й вікна парували, і, здавалось, від усього великого будинку, з кожної щілини, від самих стін пахів густий дух страви.

Лава гостей вужем витяглась через двір. Передні, дійшовши до ганку, виходили з лав, тимчасом як інші ще входили в одчинені ворота. Тепер по канавах набилося сила хлопців і цікавих старців, а постріли з рушниць не втихали, лунаючи з усіх усюд, залишаючи в повітрі порохувий дим і той запах, що п'янить, як абсент.

Жінки перед дверима обтрушували з суконь порох, розплутували стрічки, якими було зав'язано капелюшки, чепурно згортали шалі й вішали їх через руку й тільки тоді входили в хату, щоб скласти одяг. Стола застелено у великій кухні, де вмістилось би й сто душ.

Сіли о другій годині. О восьмій вони ще їли. Чоловіки поскидали куртки й сиділи в самих камізельках, розперезані, червоні, поглинаючи все, як у прірву. Жовтий злотавий сидр виблискував, граючи у великих склянках поруч з темним, криваво-червоним вином. Після кожної страви, по нормандському звичаю, частували горілкою, що розливалась огнем по тілу і безумством у голові.

Часом хтось із гостей, переповнившись, виходив до ближчих дерев, опорожнявся й повертався до столу з новим голодом в очах. Фермерки, багрові, стиснуті корсетами, немов балони, перетягнуті посередині, важко віддихувались, залишаючись для пристойності за столом.

Але, як одній з них дуже завадило й вона вийшла, всі похопилися за нею. Повернулись вони далеко веселіші й ладні погдузувати. І почались брутальні жарти.

Через стіл ішов обстріл непристойностями, і все про шлюбну ніч. Увесь арсенал селянських дотепів було вичерпано. Років сто ті самі масні слівця вживались в однакових випадках, і хоч кожен добре їх знав, їх повторювали знову, викликаючи дзвінкий сміх серед гостей.

Один дід із сивим волоссям вигукнув:

— «Хто їде до Мезідона, — сідайте», — і всі аж загули з веселощів.

Кінець столу сиділо четверо сусідніх парубків, що й собі лагодились пожартувати над молодими, та так, очевидночки, влучно, що з утіхи аж тупали ногами, перешіптуючись.

Скориставшись із хвилини тиші, один з них крикнув:

— Хто натішиться цієї ночі, то це браконьери, та ще й при місяці! Скажи, Жане, все ж сьогодні ти їх не стеретимеш, га?

Молодий гостро повернувся:

— А нехай-но вони прийдуть, ті браконьери!

Але той тільки засміявся.

— Еге, вони можуть любісінько прийти. Ти ж не кинеш своєї роботи для цього!

За столом усі аж полягли від реготу, підлога трусилась, склянки дзвеніли.

Але молодий розлютився на саму думку, що з його шлюбу скористаються браконьери:

— А я тобі кажу: нехай-но вони прийдуть!

Тут линула ціла злива двозначних жартів, від яких зашарілась молода, що вся тремтіла з чекання.

Коли вже випили кілька барильців горілки, всі пішли спати; молоді рушили в свою кімнату, що була внизу, як і всі кімнати на фермах.

Було душно, й вони повідчиняли вікна й зачинили віконниці. Маленька, незграбна лампа, подарунок жіночого батька, горіла на комоді, й ліжко було приготоване прийняти нову пару, що їй не потрібно було для своїх перших обіймів усіх церемоній міських буржуа.

Молода вже скинула свою фату й сукню, зосталась у самій спідниці й розшнурувала черевики, а Жан докурював свою сигару, скоса поглядаючи на свою дружину.

Він чекав її з блискучими очима, швидше пожадливо, ніж чуло, бо більш бажав її, ніж кохав, — і раптом різким рухом скинув одягу, немов беручися до якоїсь роботи.

Вона вже роззулась і тепер скидала панчохи, після чого сказала йому, тикаючи, як звикла ще з дитинства: «Заховайся там, за завісками, поки я ляжу в ліжко!»

Він удав, ніби одмовляється, потім, немов незадоволений, пішов і заховався, вистромивши, проте, голову.

Вона сміялась, хотіла зав'язати йому очі, й між ними почалася весела любовна гра, без штучного сорому й ніяковості. Щоб не затримувати, він поступився, і вона миттю розв'язала останню спідницю, що посунулась уздовж її колін і впала на землю навколо її ніг.

Вона переступила через неї, гола під розмаяною сорочкою, і шуснула на ліжку; пружини заспівали під її вагою.

Він зразу ж підійшов, босий, в самих штанях і нахилився, шукаючи жіничиних губів, що їх вона ховала в подушках; та раптом здалеку почувся постріл, як йому здалося, з боку Рапейського лісу.

Серце йому стиснуло; випроставшись, він підбіг до вікна й розчинив віконницю.

Повний місяць купав двір у жовтому сяйві. Тіні від яблунь слалися темними плямами біля стовбурів, а віддаль виблискували лани, вкриті стиглими хлібами.

Жан висунувся з вікна, прислухаючись до шумів ночі, коли це голі руки обвилися навколо його шиї, тягнучи його назад, і жінка шепотіла:

— Та покинь! Ну, що там! Ходімо лишень.

Він обернувся, схопив її, стиснув; намацуючи тіло під легкою одежею й, піднявши на свої дужі руки, одніс її на ліжку. Саме коли він поклав її на ліжку, що зігнулось під їхньою вагою, знову почувся постріл, але вже ближче.

Розгніваний до нестями, Жан вилаявся:

— Прокляття на них! Вони думають, що через тебе я не вийду?.. Заждіть, заждіть!

Він узувся, схопив рушницю, що завжди висіла поблизу. Розгублена жінка тяглася за ним навколішках, благаючи не йти, але він швиденько визволився, підбіг до вікна й вистрибнув із хати.

Вона чекала годину, дві, аж до самого ранку. Її чоловік не повертався. Тоді вона, майже збожеволівши від страху, скликала людей і розказала, що Жан, шалено розгнівавшись, побіг вночі на браконьєрів.

Зараз же слуги й молодь вирушили шукати господаря.

Його знайшли за дві милі від ферми, зв'язаного з ніг до голови, напівмертвого від злості, у вивернених штанях; рушницю йому було поламано, на шию повішено три мертвих зайці, а на груди напис: «Хто йде на полювання — втрачає кохання».

Розповідаючи пізніш про свою шлюбну ніч, він додавав:

— Оце-то жарт! Це був добрий жарт. Вони піймали мене в пастку, як кроля, паскудники, і накинули мені на голову лантуха. Але як я колись їх упізнаю, — нехай беруться.

Отак розважаються весільного дня в Нормандії.

ЧЕРЕВИКИ

*Леоніві Фонтенові**

Старий священик бурмотів останні слова, казані над білими очіпками селянок та розпатланими чи напوماдженими головами селян. Великі кошики фермерок, що прийшли до служби божої здалека, стояли долі поруч з ними. В давучій спеці липневого дня з усієї цієї юрби відгонило густим духом череди. У відчинені двері долітали голоси півнів та мукання корів, що лежали на сусідньому полі. Часом подув вітру, повний пахощів з ланів, проривався під склепіння церкви і, зачіпаючи довгі стрічки капелюшків, коливав маленькі жовті вогники свічок.

— Нехай буде все з ласки божої! — виголосив панотець.

Він замовк, розгорнув книжку й став, як і щонеділі, говорити зі своєю паствою про дрібні справи громади. Священик був уже сивий дід, що керував парафією скоро сорок літ, і казання його були на послугу до дружніх розмов зі своїми людьми.

Він виголосив:

— Раджу вам помолитись за дуже хвору Дезіре Вален, а так само й за Помель, вона не швидко встане зі свого ліжка.

Тут він заникнувся й став шукати клаптиків паперу, закладених у требнику. Знайшовши, нарешті, два з них, він провадив далі:

— Не годиться хлопцям і дівчатам вечорами гуляти на кладовищі, інакше я попереджу сторожа! Добродій Сезер Омон шукає чесну молоду дівчину собі за наймичку.

Він подумав ще трохи, а далі промовив:

— Це все, браття! Нехай ласка божа буде з вами в ім'я отця, й сина, й святого духа!

І він зійшов з катедри закінчувати службу божу.

Коли Маландени вернулись до себе в хату, в останню хату села Саблієр по Фурвільській дорозі, батько, старий маленький селянин, сухий і зморщений, сів біля столу

і сказав, поки жінка діставала чавуна, а дочка Аделаїда брала з шафи склянки й миски:

— Може, це було б і на добре, це місце в добродія Омона, бо він, бач, удівець, невістка його не любить. Отже, він живе сам і дещо має. Може б, нам послати до нього Аделаїду?

Жінка поставила на стіл чавуна, що був увесь у сажі, зняла покришку, і, поки парувала повна пахощів капусти-на юшка, вона міркувала.

Чоловік казав далі:

— Він має дещо, напевне. Але тут треба спритність, а в Аделаїди цього нема й заводу.

Тоді жінка обізвалась:

— Ми ще побачимо!

І, повернувшись до дочки, здорової дівки, простацької на вигляд, жовтоволосої, з товстими щоками, червоними як яблука, вона закричала:

— Чуєш, дурепо? Ти підеш до добродія Омона за наймичку і робитимеш усе, що він тобі звелить.

Дівчина придуркувато засміялась не відповідаючи. Потім усі троє сіли обідати.

Хвилини за десять батько знову сказав:

— Слухай сюди, дочко, і спробуй зрозуміти, що я тобі скажу.

І він повільно й докладно виклав їй цілий план поведінки, передбачаючи найдрібніші подробиці, щоб підготувати її до перемоги над старим удівцем, що посварився з своєю родиною.

Мати перестала їсти, прислухаючись до розмови. Застигши з серветкою в руці й переводячи очі то на чоловіка, го на дочку, вона стежила за навчанням із зосередженою й німою увагою.

Аделаїда сиділа байдуже, з поглядом непевним і порожнім, слухняна й тупа.

По обіді мати звеліла їй одягти свого очіпка, й вони обоє пішли до добродія Сезера Омона.

Він жив у невеличкому цегляному будиночку, що при-тулювся до осель, де містились його фермери, бо сам він уже не працював, а жив зі своїх прибутків.

Він мав коло п'ятдесяти п'яти років і був товстий, веселий та грубий, як усякий заможний хазяїн. Він голосно сміявся й кричав, пив сидр і горілку повними склянками й славився за палкого чоловіка, незважаючи на свої літа.

Він любив гуляти в полі, заклавши руку за спину, залишаючи глибокі сліди своїх дерев'яних черевиків на ситій землі, дивився, як збирали хліб чи на цвіт рапсу собі на розвагу, оком аматора, який ще кохається в цьому, хоч і не завдає собі з ним клопоту.

Про нього казали:

— Це дядько — сам добрий час, та він не щодня встає з правої ноги.

Він зустрів обох жінок, сидячи за столом й допиваючи каву. Одкинувшись на спинку стільця, він спитав:

— Що вам потрібно?

Заговорила мати:

— Це моя дочка, Аделаїда. Може візьмете її за наймичку? Саме про це сьогодні вранці говорив панотець.

Добродій Омон оглянув дівчину й гостро кинув:

— А скільки їй літ, оцій козі?

— Двадцять і один на святого Михайла, добродію Омоне.

— Гаразд! То вона матиме п'ятнадцять франків на місяць і харчі. Назавтра нехай приходить, щоб зрання мені був уже й сніданок.

І він відпустив жінок.

Аделаїда стала на місце другого дня й ретельно взялася до роботи, не кажучи й слова, як удома, в своїх батьків.

Близько дев'ятої години, коли вона мила підлогу на кухні, добродій Омон її покликав:

— Аделаїдо!

Вона прибігла:

— Я тут, господарю!

Коли вона стала перед ним, збентежена, з безпомічно спущеними червоними руками, він сказав:

— Слухай сюди, щоб не було непорозуміння між нами. Ти моя служниця — й нічого більш. Чуєш? Ми на ніч не ставимо поряд своїх черевиків.

— Так, господарю!

— Кожен на своїм місці, дівчино, ти на кухні, я — в кімнаті. А поза цим усе буде тобі, як і мені. Розумієш?

— Так, господарю!

— Ну, то й добре — берись до своєї роботи!

І вона взялась знов до роботи.

Опівдні вона накрила господареві в маленькій кімнаті, обклеєній паперовими шпалерами, і коли юшка була вже на столі, пішла гукнути Омона:

— Уже накрито, господарю!

Він увійшов, обдивився, розгорнув серветку, повагався якусь секунду, далі громовим голосом вигукнув:

— Аделаїдо!

Вона прибігла злякана. Він кричав, немов збираючись на душогубство:

— Ну прокляття його... а ти?.. А де ж твоє місце?

— Але ж... господарю!

Він галасував:

— Я не люблю їсти сам, сто чортів його... Ти сядеш отут або йди собі геть, якщо не хочеш! Іди-но принеси собі тарілку і склянку.

Настрахана, вона принесла собі посуд, белькочучи:

— Я тут, господарю.

І сіла проти нього.

Він повеселішав: пив, тарабанив пальцями по столу, розповідав різні пригоди; вона слухала зі спущеними в'ями, не наслідуючись промовити й слова.

Інколи вона вставала, щоб узяти хліба, сидру чи тарілки.

Подаючи каву, вона поставила філіжанку тільки перед ним. Він розгнівано промурмотів:

— Гаразд, а для тебе?

— Я її зовсім не п'ю, господарю.

— Чому ти не п'єш?

— Бо я не люблю.

Він нагримав знову:

— Я не люблю пити каву сам, сто чортів його... Якщо ти не хочеш пити, то йди собі геть. Сто чортів... Неси філіжанку, та мерщій!

Вона принесла чашку, сіла, покуштувала чорного трунку, скривилась, але під сердитим поглядом господаря випила до дна. По цьому він приневолив її випити одну чарку горілки, щоб прополоскати горло, другу по полосканні, а третю — щоб поставити ноги на місце.

І добрий Омон відпустив її.

— Ну, тепер іди мий посуд — ти гарна дівчина!

Те ж саме сталося і за вечерею.

Потім вона мусила зіграти партію в доміно. Далі він звелів їй:

— Іди спати, я теж зараз ляжу.

Вона пішла в свою кімнату, мансарду під самим дахом. Помолилась, роздяглась і шмигнула під свою ковдру.

Та раптом вона схопилась, перелякана. Весь будинок аж тремтів від скаженого крику:

— Аделаїдо!

Вона відчинила двері й відповіла з горища:

— Я тут, господарю!

— Де ти?

— Я в ліжку вже, господарю!

Але він знову заревів:

— Ти зійдеш чи ні, сто чортів?! Я не люблю спати сам, сто чортів! А як ти не хочеш, можеш забиратись геть, сто чортів!

Вона відповіла з горища розгублено, шукаючи свої свічки:

— Зараз, господарю!

Він почув, як її маленькі черевички застукали по сходах. І коли вона зійшла з останньої приступки, він схопив її за руку й, поки вона ставила перед дверима свої маленькі дерев'яні черевички поруч з великими сабо господаря, штовхнув її в кімнату, бурмочучи:

— Швидше, швидше ж, сто чортів!

А вона повторювала без кінця, не розуміючи вже, що саме каже:

— Зараз, зараз, господарю!

Через півроку, коли вона якось у неділю прийшла провідати своїх батьків, старий цікаво оглянув її й поспитав:

— А ти не вагітна?

Вона тупо повторила, оглядаючи свій живіт:

— Та ні, я не думаю!

А він допитувався, бажаючи все знати:

— А скажи, вам не доводилось якось увечері ставити своїх черевиків поряд?

— Еге ж, я вже їх першого ж вечора поставила, а тоді ще й в інші.

— Ну, то ти повна, барило ти здорове!

Вона заридала, бурмочучи:

— Хіба ж я знала? Та хіба ж я знала?

Старий Маланден, задоволено, весело поглядаючи, пережидав її сльози. Нарешті він поспитав:

— Чого ти не знала?

Вона промовила крізь сльози:

— Та хіба ж я знала, що з того ото бувають діти?

Увійшла мати. Старий лагідно сказав:

— Вона вже вагітна!

Та жінка спалахнула, обурившись інстинктом, й накинулась на всю пельку, образливо взиваючи дочку, що сиділа в сльозах, «перепою» та «хвойдою».

Але старий звелів їй замовкнути. І, беручи кашкета, щоб піти поговорити в цій справі з добродієм Сезером Омоном, він промовив:

— Та вона ще дурніша, ніж я думав. Вона не знала навіть, що вона робить, оця дурненька!

Другої неділі після казання старий священник оголосив заручини добродія Онуфра-Сезера Омона з Селестою-Аделаїдою Маланден.

ПЕРЕБИВНИЦЯ СТІЛЬЦІВ

*Леоніві Енікові **

Це було наприкінці обіду з нагоди початку полювання в маркіза де Бертана. Одинадцять мисливців, вісім молодих дам та місцевий лікар сиділи навколо освітленого стола, вкритого квітами та фруктами.

Заговорили про кохання, й розпочалась палка суперечка, одвічна суперечка про те, чи можна, справді, любити раз, чи багато разів. Наводили приклади людей, що за все життя мали тільки одне велике кохання. Але так само пригадували й таких, що кохали часто й пристрасно. Чоловіки здебільшого стояли на тім, що кохання, як хвороба, може багато разів разити ту саму людину і на випадок якихось перешкод може й прибити. Хоч цей погляд і важко було б заперечувати, проте жінки, а їхня думка спиралась більше на поезію, аніж на спостереження, одстоювали, що кохання, справжнє велике кохання, приходить до смертного тільки раз, що воно, це кохання, подібне до блискавки, і що серце, якого воно доторкнеться, зостається з того часу таке порожнє, спустошене, випалене, що ніяке інше могутнє почуття, навіть мрія, не може в нім зародитись.

Маркіз, що кохав багато разів, швидко розбив цю думку.

— А я вам скажу, що можна кохати й кілька разів з усієї сили й усією душею. Ви мені нагадуєте людей, що вмирали з кохання, як доказ, що не можна вдруге кохати. А я вам відповім, що, якби вони не вчинили такої дурниці,— позбавити себе життя,— що відбирає в них усяку змогу на інше кохання, вони видужали б; і вони кохали б знову, завжди, аж до своєї природної смерті. Бо є кохання, як є п'яниці. Хто пив — той питиме, хто кохав — той кохатиме. Це справа темпераменту.

За арбітра було взято лікаря, старого паризького лікаря, що оселився на самоті серед піль, і попрохали подати свою думку.

Якраз він її й не мав.

— Як мовив маркіз, це справа темпераменту. Щодо мене, то я знав кохання, яке тяглося п'ятдесят п'ять років, рівно, як один день, й обірвалось тільки зі смертю.

Маркіза заплескала в долоні.

— Це прекрасно! Яке щастя, щоб тебе отак кохали! Яке щастя — п'ятдесят п'ять літ — жити обвіяному таким глибоким і сильним почуттям! Як він жив щасливо й благословляв життя, отой, що його так ревно кохали!

Лікар усміхнувся:

— Справді, моя пані, ви не помилились: кохали чоловіка. Ви його знаєте, це пан Шуке, містечковий аптекар. Ту жінку ви так само знаєте — це стара перебивниця стільців, яка щороку бувала й у замку. Але я розповім докладніш.

Захват жінок підупав, і їхні гидливі обличчя ніби говорили: «пфе», немов кохання мусило приймати тільки осіб ніжних й значних, єдино гідних шляхетного громадянства.

Лікар говорив далі:

— Три місяці тому мене покликано до цієї жінки, як вона вже вмирала. Вона напередодні приїхала возом, що був їй за хату, якого тягла шкапа, — ви її бачили, — з двома великими чорними собаками, її друзями й вартівими. Священик був уже там. Вона взяла нас за свідків духівниці і, щоб нам з'ясувати свою останню волю, розповіла про все своє життя. Я не знаю нічого до такої міри незвичайного та вразливого.

Батько її був перебивник стільців, а мати — перебивниця. Вона ніколи не мала собі приміщення, збудованого на землі. Зовсім маленькою вона вже мандрувала, обірвана, занужена, брудна. Її батьки спинялись де-небудь на околиці, край канави. Вона випрягала, кінь пасся; собака спав, поклавши морду на лапи, а дівчинка бігала по траві, поки в холодку придорожніх берестів отець-ненька лагодили всі старі стільці з цього села. Не багато розмовляли в цій мандрівній оселі. По кількох словах, потрібних, щоб вирішити, кому обходити житла, вигукуючи відоме: «Лагодимо стільці», починали скручувати соломі, сидячи поруч або одне проти одного. Коли дитина відходила надто далеко або починала бавитися з селянськими хлопцями, батько сердито відкликав її. «Вернись-но сюди, ледащо!» Оце тільки й було ніжних слів, що вона їх чула.

Коли дівчинка підросла, стали її посилати збирати дів'яві стільці. Тоді в неї почались подекуди знайомства з діворою, але тепер уже батьки її нових друзів грубо кричали на своїх дітей: «Вернись-но сюди, пустуне! Нехай-но побачу, що ти балакаєш з цією волоцюжкою!»

Хлопці часто кидали в неї камінням.

Коли панії давали їй по кілька су, вона їх старанно ховала.

Якось — їй було тоді одинадцять літ, — проходячи цією місцевістю, вона побачила за кладовищем маленького Шукє — він плакав, бо товариш забрав у нього два су. Її зворушили сльози цього паничика, одного з тих дітей, що мусили, як уявлялось бідній голові знедоленої дівчинки, бути завсігди веселими й вдоволеними. Вона підійшла ближче і, визнавши причину горя, висипала в руку йому всі свої заощадження, сім су, що він звичайно й узяв, витираючи сльози. Тоді, не тямлячись із радості, вона зважилась його поцілувати. Роздивляючись на свої гроші, хлопчисько їй в цьому не перечив. Бачачи, що її не проганяють і не б'ють, вона знову його поцілувала й обняла міцно, від повного серця. По тому вона втекла.

Що сталось у цій сердечній голові? Може, вона прихилилась до цього опецька з того, що подарувала йому все своє багатство, чи, може, й тому, що віддала йому свій перший ніжний поцілунок? Таємниця тут однакова як для малих, так і для дорослих.

Цілий місяць вона марила про цей куток за кладовищем та про хлопця. В надії його побачити знову вона обкрадала батьків, відриваючи при всякій нагоді хоча б одне су то тут, то там, на лагодженні стільців чи купівлі провізії.

Коли вона прийшла знову, в її кишені було два франки, та вона могла тільки подивитися на маленьке аптекарєня, дуже чистеньке, що сиділо за вікном батьківської аптеки поміж червоним бутлем та скляницею з солітером.

Вона ще більше покохала його, захоплена, розчулена, приваблена пишнотою кольорової води, ореолом блискучого кришталю.

Вона зберегла цей незабутній спогад, і коли зустріла хлопчика через рік, як він гуляв у кульки з товаришами позад школи, то кинулась на нього, схопила в обійми й стала так шалено цілувати, що він заревів з переляку. Щоб його заспокоїти, вона віддала йому гроші: три

франки й двадцять сантимів, цілий скарб, що він його розглядав, витріщивши очі.

Він узяв ті гроші і дозволив пестити себе, скільки їй хотілось.

Протягом чотирьох літ вона висипала йому всі свої заощадження, які він сумлінно ховав у кишеню, дозволяючи натомість себе цілувати. Одного разу це було тридцять су, вдруге — два франки, ще якимось — дванадцять су (вона плакала з досади й жалю, та той рік був поганий), а останнього разу — п'ять франків, велика кругла монета, від якої він вдоволено засміявся.

Вона думала тільки про нього, а він також з якоюсь нетерплячістю чекав, коли вона повернеться, і, побачивши її, біг назустріч, і серце в дівчинки починало кидатися.

Потім він зник, його було віддано до колежу. Про це вона дізналась, хитро розпитавшись. Тоді вона вжила безконечної дипломатії, щоб змінити маршрут своїх батьків і приїздити сюди під час вакацій. Це їй пощастило аж по цілім році хитроців. Отже, вона не бачила його два роки і не легко впізнала його, так він змінився, виріс, покращав і став такий показний в своєму мундирі з золотими гудзиками. Він удав, ніби не бачить її, й гордовито пройшов повз неї.

Дівчинка проплакала два дні й без кінця з того часу страждала.

Вона приїздила щороку. Вона проходила повз нього, не зважаючись його й привітати, а йому було навіть важко поглянути на неї. Вона його нестямно кохала. Вона сказала мені:

— Це була єдина людина, яку я бачила на землі, пане лікарю, і я навіть не знала, чи є ще на світі люди.

Батьки її померли. Вона продовжувала їхню роботу, але, замість одної собаки, взяла двох, двох страшних собак, отже, ніхто не зважувався зачіпати її.

Повернувшись одного разу в це село, де лишилося її серце, вона помітила вродливу жінку, що виходила з аптеки Шуке під руку з її милим. То була його жінка — він одружився.

Того ж вечора вона кинулась у ставок, що на майдані мерії.

П'яний нічний гультьяй витяг її й одніс до аптеки. Шуке-син вийшов у халаті, щоб її оглянути, і, не признаючись до неї, роздяг, розтер і тоді сердито сказав:

— Та це ж божевілля! Не робіть більше таких дурниць!

Цього було досить, щоб їй видужати! Він говорив з нею! Вона була щаслива.

В нагороду за свої турботи він нічого не захотів узяти, хоч вона вперто хотіла йому заплатити.

Отак пролинуло все її життя. Вона лагодила стільці й марила про Шуке. Щороку вона бачила його за вікном аптеки. Вона завела звичку купувати в нього запаси домашніх ліків. Таким чином бачила його близько, розмовляла з ним і, як колись, давала йому гроші.

Як я вам уже сказав, вона померла навесні. Розповівши мені цю сумну історію, вона попросила мене все, що заощадила за своє життя, віддати тому, кого так покійно кохала: бо вона працювала тільки для нього, одмовляючи собі в усьому, щоб тільки зберегти гроші і бути певною, що принаймні хоч раз, як вона помре, він подумає про неї.

Вона віддала мені дві тисячі триста двадцять сім франків. Коли вона упокоїлась, я полишив двадцять сім франків панотцеві на похорон, а решту забрав з собою.

Одного дня я пішов до подружжя Шуке. Вони кінчали снідати, сидючи одне проти одного, товсті й червоні, зарозумілі й задоволені, а від них тхнуло аптечним духом.

Мене запросили сісти і відкоркували вишнівку, я випив і розчулено почав розповідати, певний, що вони зараз пустять сльозу.

Зрозумівши, нарешті, що його кохала ця волоцюжка, ця перебивниця стільців, це перекотиполе, Шуке аж підстрибнув з обурення, немов вона уйняла йому честі, пошани чесних людей, чогось священного, що дорожче йому за життя.

Дружина роздратовано, як і він, повторювала: «Жебрачка! Жебрачка!», не знаходячи інших слів.

Він підвівся й почав ходити великими кроками позад столу, ковпак його зсунувся на одне вухо. Він бурмотів:

— Чи це ж годиться, пане лікарю? Яка жахлива річ для чесноі людини! Що робити? О! Якби я знав це ще за життя, я прохав би жандармів арештувати її й запроторити до в'язниці. Звідти вона не вийшла б, запевняю вас!

Я отетеріло стежив за наслідками мого побожного вчинку, не знаючи, що робити, що казати. А втім, доручення треба було виконувати до кінця. Я сказав:

— Вона заповідала передати вам свої заощадження — дві тисячі триста франків. А раз те, про що я повідомив, вам, очевидно, дуже неприємно, то, може, краще віддати ці гроші бідним?

Подружжя глянуло на мене, задубівши з несподіванки.

Я вийняв з кишені мізерні гроші — з усіх країн і всіх гатунків, від золота до пожмаканих су, — й поспитав:

— На що ви пристаєте?

Перша заговорила пані Шукє:

— Ну коли це остання її воля, ціві жінки, мені здається, що нам важко їй відмовити!

Чоловік трохи зніяковіло підтримав:

— Ми могли б за ці гроші купити щось нашим дітям.

Я сухо сказав:

— Воля ваша...

Він відповів:

— То давайте, як вона вам це доручила, ми пустимо їх на якесь добре діло.

Я віддав гроші, попрощався й вийшов.

Другого дня Шукє прийшов до мене й гостро сказав:

— Але ця жінка лишила тут ще й свого возика. Що ви з ним зробите?

— Нічого. Беріть його, коли хочете.

— Гаразд, це мені підходить: я зроблю з нього курінь на своєму городі.

Він збирався йти. Я покликав його:

— Вона лишила ще свою шкапу й двох собак. Може, ви візьмете їх?

Він спинився, вражений.

— Та що ви! Що мені з ними робити? Дивіться, як знаєте.

Він засміявся, потім подав мені руку, і я її стиснув. Що ви хочете? Не годиться лікарєві з аптекарєм в одній окрузі ворогувати.

Я лишив собак у себе. Священик, у якого був великий двір, узяв коняку. Віз стоїть за курєня в Шукє. А за ті гроші він купив п'ять облигацій залізниці.

Оце одне глибоке кохання, що я зустрів за все життя. Лікар замовк.

Тоді маркіза зі слізьми на очах зітхнула:

— То правда, тільки жінки вміють кохати.

НА МОРІ

*Анрі Сearові **

Недавно в газетах була звістка:

«Булонь-на-морі, 22 січня. Нам пишуть:

Страшне нещастя навіяло сум на наших рибалок, що вже й так зазнали багато лиха за два останніх роки. Рибальське судно під командою шкіпера Жавеля, скоро воно ввійшло у порт, було відкинуто на захід і розбилося об скелі перед молотом.

Незважаючи на всі зусилля рятувального човна й на кинуті линви, четверо чоловіків та юнга загинули.

Буря триває. Бояться нових катастроф».

Який це шкіпер Жавель? Чи це не брат однорукого?

Якщо це так, то бідолаха, що його знесла хвиля між уламків свого розбитого баркаса, бачив вісімнадцять років тому ще одну трагедію, жахливу й просту, як і все на цих грізних хвилях.

Жавель-старший був тоді за шкіпера на рибальському судні.

Це було судно, чудово приладнане до рибальства. Міцне остільки, щоб не боятись ніякої погоди, з круглим дном, воно гойдалось на хвилях, як корок. Завжди у чистім морі, завжди підхльоснуте важким і солоним вітром Ла-Маншу, воно невтомно крає хвилі, напнувши вітрила і тягнучи збоку велику сіть, що оре по дну океану, збираючи й витягаючи всі тварини, які заснули в камінні: плескуватих риб, наче прилиплих до піску, незграбних крабів на кривих ногах, омарів з гострими вусами.

Коли був легкий бриз і невелика хвиля, судно починало рибалити.

Всю сіть було припасовано до дерев'яного, обшитого залізом стрижня. Його спускали довгою линвою, намотаною

на два вали на краю човна. І човен, ставши за вітром і хвилию, спускав це приладдя, що дряпало й спустошало морське дно.

Разом із Жавелем на човні був його менший брат, чотири рибалки й юнга. Баркас вийшов із Булоні за тихої погоди, щоб закинути сіті.

Проте швидко знявся вітер, схопився раптовий шквал і погнав човна в море. Човен дістався берегів Англії, але розбурхане море било в скелі, кидалось на суходіл, і не можна було увійти в порт. Маленьке судно повернуло знову в море й дійшло до берегів Франції. Буря тривала і не давала змоги зайти в якесь пристановище, вона вкривала шумовинням і ревом, робила неприступною будь-яку місцину, де можна було причалити.

Човен знову одійшов, гойдаючись на гребнях хвиль, розхитаний, розбитий водою, з маленькою течею, але відважний, не зважаючи ні на що, звикши до цієї бурі, що п'ять чи шість день носила його між двох сусідніх країн, не пускаючи причалити до тої чи іншої.

Нарешті ураган заспокоївся. Човен був у чистому морі, і шкіпер скомандував кинути сіть під чималу хвилю.

Величезну риболовну сіть було спущено за облавок, і двоє рибалок спереду, а двоє ззаду почали попускати ливву на валах. Раптом вона торкнулася дна, але висока хвиля нахилила судно; Жавель-менший, що був спереду й керував спуском сітки, хитнувся, і його рука опинилась між ливвою, що на мить ослабла, й валом. Даремно він силкувався підняти ливву другою рукою, човен уже вирівнявся, й напнута ливва не піддавалася.

Чоловік скорчився від болю й крикнув. Всі збіглися. Його брат покинув стерно. Всі кинулися до ливви, силкуючись вирвати придавлену руку. Та дарма. «Треба перерізати ливву», — сказав один із матросів, витягаючи з кишені гострого ножа, що ним можна було за два вдари врятувати руку Жавеля-меншого.

Але перерізати ливву — це значить утратити сітку, а сітка коштує грошей, багато грошей, півтори тисячі франків, а вона належала Жавелеві-старшому, що жалів своє майно.

Він розпачливо гукнув:

— Ні, не рїж, пожди, я поверну за вітром!

Він побіг на корму й з усієї сили повернув стерно назад.

Човен майже не піддався, підхоплений силою течії й вітру й паралізований сіткою, що спиняли його рух.

Жавель-менший упав навколішки, стиснувши зуби, з дикими очима. Він мовчав. Його брат прибіг, усе боячись рибалчиного ножа:

— Пожди, пожди, не риж, треба кинути котву.

Котву кинули, оддавши весь ланцюг. Потім повернули на кабестан, щоб одпустити ливву. Вона, нарешті, ослабла, й можна було витягти руку, замертвілу в скривавленому рукаві.

Жавель-менший, здавалось, очманів. З нього скинули матроску й побачили жахливу картину: якусь кашу з м'яса, звідки кров біла у ключ, немов її гнали помпою. Він оглянув свою руку й пробурмотів:

— Під сто чортів!

Кровотеча заплямила всю палубу, й один із матросів закричав:

— Він стече кров'ю, треба перетягти жилу!

Вони взяли товсту, чорну, просмолену мотузку й, обвивши руку вище рани, затягли її з усієї сили. Кров по троху загамувалась і спинилась зовсім.

Жавель-менший підвівся, рука безсило висіла збоку. Він узяв її другою рукою, підняв, повертів, потряс. Вся вона була поламана, кістки розбито. Цей шматок тіла тримався на самих м'язах. Жавель-молодший дивився на нього похмуро й задумливо. Потім сів на згорнутому вітрилі. Товариші порадили йому весь час змочувати рану водою, щоб запобігти чорній хворобі.

Біля нього поставили відро; він щохвилини черпав склянкою і обливав страшну поразку тонкою цівкою чистої води.

— Тобі краще спуститися вниз, — мовив йому брат.

Він послухався, але за годину вийшов знову, почувачи себе зле на самоті. Він волів краще бути на повітрі. Сівши знову на вітрилі, він почав поливати руку.

Удов був добрий. Широкі риби з білими черевами лежали коло його ніг, скрючені в смертельних корчах; він дивився на них, безустанно поливаючи свою зранену плоть.

Коли повертались до Булоні, зірвався новий вітер, і маленьке судно знову несамовито помчало, підстрибуючи, падаючи й підкидаючи нещасного пораненого.

Надійшла ніч. Погода була буремна аж до світанку. А як зійшло сонце, вони знову побачили Англію, але море стало тихіше, і судно, лавіруючи, попливло до Франції.

Увечері Жавель-молодший покликав товаришів і показав їм чорні плями — огидні ознаки гнилизни на тій частині руки, що вже ледве трималася.

Матроси розглядали їх і висловлювали свої гадки.

— Може, антонів огонь, — казав один.

— Треба б полити її солоною водою, — порадив другий.

Принесли солоної води й вилили на болячку. Поранений посинів, заскреготів зубами, скривився, але не кричав.

Коли трохи полегшало, він сказав братові:

— Дай мені твого ножа.

Той дав.

— Витягни мою руку й тримай так.

Було зроблено, як він просив.

Тоді він сам почав обрізати. Він різав повільно, обмірковуючи, перетинаючи останню жилку гострим, як бритва, ножем; незабаром від руки залишилась сама кукса. Бідолаха глибоко зітхнув і сказав:

— Треба було. Я б помер.

Він дихав вільніше; і, здавалось, йому полегшало. І все лив воду на оцупок.

Ніч випала бурхлива, й не можна було вісісти.

Коли настав день, Жавель-менший узяв одрізану руку й довго її роздивлявся. Підійшли товариші, й вона пішла з рук у руки. Її мацали, перевертали, нюхали.

Брат сказав:

— Тепер треба викинути її в море.

Але Жавель-менший заперечив:

— Але ж ні, але ж ні! Я не хочу. Тепер це моя справа, бо рука ж моя.

Він узяв її й поклав собі на коліна.

— Але ж вона зогниє, — сказав старший.

Тоді пораненому спала в голову якась думка. Коли рибалки залишаються довго в морі, вони кладуть рибу в барило з сіллю, щоб зберегти.

Він спитав:

— Може б, мені покласти її в ропу?

— Справді, — підтримали інші.

Випорожнили одне з барил, вже повне риби, що впили за останні дні. На саме дно поклали руку, поверх посипали солі, а потім по одній знову вклали всю рибу.

Один із матросів жартував:

— Аби тільки нам не продати її на торзі.

Всі засміялись, крім обох братів.

Вітер усе бурхав, і хоч видно було Булонь, та довелося лавірувати аж до десятої години другого дня. Каліка безупинно лив воду на руку.

Інколи він схоплювався й ходив з кінця в кінець.

Брат його, тримаючи стерно, стежив за ним поглядом, похитуючи головою.

Нарешті баркас увійшов у гавань.

Лікар оглянув рану й визнав, що вона в доброму стані. Він зробив перев'язку й порадив цілковитий спокій. Але Жавель-молодший не хотів лягати, поки не візьме своєї руки. Він мерщій побіг у порт, щоб розшукати барило, яке він позначив хрестом.

Барило спорожнили перед ним, і він схопив зморщену й холодну руку, що, проте, добре збереглася в ропі. Він загорнув її в серветку, яку спеціально для цього приніс.

Його жінка й діти довго розглядали батьківську руку, мацаючи пальці, знімаючи дрібки солі, що набилася під нігті. Потім гукнули столяра — зняти мірку для маленької трунки.

Другого дня весь екіпаж судна в повному складі був на похороні, одрізаної руки.

Брати йшли поруч за жалобним походом. Парафіяльний паламар ніс небіжчика під пахвою.

Жавель-менший покинув рибалити. Він посів невеличку посаду в порту і, розповідаючи про своє лихо, пошепки звірявся слухачеві:

— Якби брат захотів перерізати сіть, я й досі мав би обидві руки, запевняю вас. Але він більше думав про своє добро.

НОРМАНДЕЦЬ

*Полеві Алексісові**

Ми допіру виїхали з Руана й швидко їхали Жум'єзькою дорогою. Легенький візок котився луками; далі кінь пішов тихше, вибираючись на горб Кантельє.

Звідси розгортається один з найкращих краєвидів у світі. Позад нас — Руан, місто церков і готичних дзвіниць, вирізьблених, немов цяцьки, з слонової кістки; перед нами — Сен-Север, фабричне передмістя, що підносить у велике небо тисячі своїх димних димарів, саме проти тисячі святих дзвіниць старого міста. Там — шпиль собору, найвищий з людських монументів, а тут — огнедишний димар заводу «Блискавка», його супротивник, майже так само величний, на цілий метр вищий за найбільшу єгипетську піраміду.

Перед нами стелилася хвиляста Сена, засіяна островами, облямована праворуч білими кручами, лісами укритими, а ліворуч — безкраїми луками, що їх ген-ген удаліні обмежував другий ліс.

Де-не-де вздовж берегів широкої річки стояли на котвах великі кораблі.

Три величезні пароплави низкою сунулись на Гавр, а разок з суден — трищогловиків, двох шхун й одного брига, — піднімався до Руана за маленьким буксиром, що тяг його, вицльовуючи цілу хмару чорного диму.

Мій попутник, родом звідси, навіть не дивився на цей чудовий краєвид, а тільки все посміхався, ніби сміючись сам до себе.

Раптом він вигукнув:

— Ах, зараз ви побачите щось смішне: капличку дядька Матьє. Це дуже, дуже цікава штука!

Я здивовано поглянув на нього.

Він почав знову:

— Зараз ви відчуєте нормандський дух, що таки вдасть вам у ніс. Дядько Матьє — найкращий з нормандців

цієї округи, а його капличка — одне з чудес цілого світу, ні більш, ні менш; але спершу кілька слів на пояснення.

Дядько Матьє, якого прозивають також «дядько Трунок», — це сержант у відставці, що повернувся до рідного села. Він напрочуд поєднує в собі хвастовитість старого солдата з глузливим лукавством нормандця.

Повернувшись додому, став він, численним протекціям та надзвичайній спритності завдячуючи, за сторожа однієї чудодійної каплички, яку охороняла свята діва, а відвідували переважно вагітні дівчата. Він охрестив чудодійну статую в капличці «богородицею череватих» й ставився до неї насмішкувато й запанібрата, що, проте, не заважає їй пошані.

Він сам склав і надрукував особливу молитву до своєї доброї діви. Ця молитва — шедевр несвідомої іронії, того нормандського дотепу, де глузливість сплітається з острахом перед святістю, з отим забобонним побоюванням таємних сил. Він не надто вірить у свою захисницю, але з обережності трохи вірить і з розрахунку пильнує її.

Ось початок цієї дивовижної молитви:

«Наша добра пані, діво Маріє, заступнице дівчат-матерів у нашій країні й на всій землі, захисти твою служницю, що погрішила необачно».

Ця супліка кінчається так:

«Не забудь мене, сидючи поруч твоєї святої дружини, й поклопочись перед святим богом-отцем, щоб він дарував мені доброго чоловіка, подібного до твого».

Цю молитву заборонило місцеве духівництво, але дядько Матьє продає її з-під поли, і визнають, що вона допомагає тим, хто побожно читає її.

Словом, він говорить про добру діву, як лакей якогось князя, з усіма інтимними таємницями обізнаний, говорить про свого грізного для всіх господаря. Він знає про нього силу смішних історій і розказує їх друзям пошепки після випивки.

Та ось ви побачите самі.

Прибутки від святої діви здавались йому цілком недостатні — він додав до головної своєї захисниці ще й святих. Він має їх усіх чи майже всіх. А як у капличці бракує місця, то він склав їх у своїм хлівці, звідкіля й витягає на вимогу вірних. Він сам зробив ці дерев'яні статуї, неймовірно кумедні, і пофарбував їх усі в чисто-зелений колір того ж року, як фарбувалась його хата.

Ви знаєте, що святі зціляють хвороби, але кожен має свій фах, і не треба дрючити їх плутапиною чи помилками. Вони ревниві один до одного, як актори.

Щоб не помилитись, стара бабуся йде порадитись із дядьком Мат'є.

— Од хвороби ушей який святий найкращий?

— А, од цього добрий святий Озім, але й святий Памфіл не поганий.

Та це ще не все.

Оскільки в Мат'є залишається вільний час, він п'є, але п'є, як митець, переконано і так добряче, що п'яний щовечора. Він п'яний, але це знає; він це знає так ясно, що раз у раз точно занотовує ступінь свого сп'яніння. Це його основна робота, а капличка вже потім.

І він винайшов, слухайте й затямте собі добре, він винайшов п'яномір. Такого приладдя не існує, але спостереження дядька Мат'є точні, як у якогось математика.

Щохвилини ви почуєте від нього:

— У понеділок я перейшов сорок п'ять градусів.

Або:

— Я був між п'ятдесят другим і п'ятдесят восьмим.

Або:

— Я мав добрих шістдесят шість чи сімдесят.

Або:

— От, у біса, я думав, що я на п'ятдесятім, але оглядівся, а я вже на сімдесят п'ятім!

Ніколи він не помиляється.

Він запевняє, що ніколи не доходив ста градусів, але сам зізнався, що після дев'яностого його спостереження втрачають точність, тому не можна цілком покладатись на ці запевнення.

Коли Мат'є каже, що перейшов дев'яносто, будьте певні, що він був п'яний як чіп.

У таких випадках його жінка Мелі, друге диво, сказано гнівається. Коли він повертається, вона чекає його на воротах і реп'єтує:

— А, ось, нарешті, ти — п'яниця, свиня, негідник!

Тоді Мат'є вже не сміючись, стає проти неї й каже суворо:

— Замовчи, Мелі! Тепер не час розмовляти. Почекай до завтра.

Якщо вона не вгаває, Мат'є наближається до неї, і голос йому тремтить:

«Міський танець». Художник Огюст Ренуар.

Малюнок Гі де Мопассана.

— Галасуй більше! Я вже на дев'яностім і більш не в силі терпіти. Буду битись, бережись!

Тоді Мелі відступає.

Коли другого дня вона спробує нагадати про це, він сміється їй у вічі й відповідає:

— Добре! Добре! Годі балакати. Це вже минулося. Поки я не доходжу до ста градусів, лиха немає. А коли я переїду сто, бий мене, дозволяю, слово честі!

Ми вибрались на вершок горба.

Дорога врізувалась у чудовий Румарський ліс.

Осінь, пишна осінь посплітала своє золото й пурпур на останньому, ще живому листі, немовби краплинки розтопленого сонця спали з неба в лісову гущавину.

Ми проїхали Дюклер. Далі, замість того, щоб їхати на Жум'єж, мій друг повернув ліворуч і крученою дорогою в'їхав у просіку.

І ось з вершини великого косогору ми знову побачили прекрасну долину Сени, і покручена річка простяглася під нашими ногами.

Праворуч зовсім малесенький будиночок, критий лупцем, під високою дзвіницею, немов під парасолькою, притулився до гарного дому з зеленими віконницями, закле-чаними трояндами й жимолостю.

Чийсь грубий голос гукнув: «А, от і гості!» — і дядько Матьє вийшов на поріг. То був чолов'яга років шістдесяти, худорлявий, з довгими білими вусами й борідкою.

Мій товариш стиснув йому руку й познайомив мене, а Матьє запросив нас до проходної чистої кухні, що пра-вила й за вітальню.

— Я, панове, не маю багатих хоромів, — казав він. — Я не люблю сидіти далеко від страв. Каструлі, бачите, це річ компанійська.

Потім він звернувся до мого друга:

— Чому ви приїхали саме в четвер? Ви ж знаєте, що цього дня приходять за порадою до моєї захисниці? Я не буду вільний після полудня.

І, вийшовши за двері, він так страшенно заревів: «Мелі-і-і», що, мабуть, там унизу, на дні глибокої долини, озирнулись матроси на суднах, які пливли вниз чи тяглися вгору.

Мелі не озивалася.

Тоді Матьє лукаво підморгнув:

— Сердитесь, бачите, на мене, бо вчора я опинився на дев'яностому градусі.

Мій сусіда засміявся:

— На дев'яностому, Мат'є? Як же це сталося?

Мат'є відповів:

— Я вам розкажу. Останнього року я зібрав тільки двадцять м^ір абрикосів. Це не багато, але для сидру нема од них кращик. От я зробив бочку, та вчора її й одбив. Як є нектар, так оце він! Ось ви мені самі скажете. Тут був Політ; ми випили з ним разом, потім ще раз, усе не задовольняючись (бо воно таке, що пилося б і до другого дня), аж поки, раз по разі, я відчув, що в мене захололо в шлунку. Я й кажу Політові: «А що, як випити склянку горілки, щоб зігрітися?» Він згодився. Але від горілки вас обсіпає жаром, та так, що довелося знову вдатися до сидру. І от, переходячи з холоду в тепло та з тепла в холод, я помітив, що вже досяг дев'яноста. Політ був недалеко від ста.

Двері відчинились, увійшла Мелі й накинулась, навіть не сказавши нам добридень:

— Чортові свині, ви обоє були добре на ста градусах!

Але Мат'є розсердився:

— Не кажи так, Мелі! Не кажи так! Я ніколи не бував на ста градусах!

Нам подали прекрасний сніданок у дворі під липами, поруч з маленькою капличкою «богородиці череватих». Перед нами розгортався безмежний краєвид. Дядько Мат'є оповідав нам неймовірні історії про чудеса, мішаючи жарти з несподіваним дегковірством.

Ми багато випили того чудового сидру, що він його ставив понад усіми трунками, гострого й підсолодженого, свіжого й п'яного, і палили свої люльки, сидячи верхи на стільцях, коли надійшли дві жінки.

Вони були старі, сухі, зморщені. Привітавшись, вони попросили дати їм святого Бланка.

Мат'є підморгнув до нас і сказав:

— Зараз вам його принесу.

Він зійшов у хлівець.

Він пробув там хвилин з п'ять, потім вернувся з виглядом здивованим і розвів руками.

— Не знаю, де він подівся, не можу його знайти, а проте я певний, що він у мене був.

Тоді, приставивши руки до рота, він заревів знову:

— Мелі-і!

З глибини двору жінка озвалася:

— Чого?

— Де святий Бланк? Я не знаходжу його в хліві.

І ось Мелі кинула догадку:

— А це не той, що ти ним на тому тижні заткнув дірку в клітці з кролями?

Мат'є здригнувся:

— Не може бути!

І сказав двом жінкам:

— Ходімо зо мною.

Ті пішли. Ми й собі подались за ними, корчачись від затамованого сміху.

Справді, святий Бланк, забитий у землю, немов якийсь простий стовпчик, замащений брудом і сміттям, стояв у кутку клітини.

Побачивши його, обидві жінки впали навколішки, захрестились і забурмотіли молитви. Але Мат'є кинувся до них:

— Подождіть, бо ви ж он у багні; зараз я принесу вам куль соломи.

І, принісши соломи, він постелив їм так, щоб вони могли стати навколішки.

Потім, глянувши на свого закаляного святого та й боячись, безумовно, пошкодити своїй торгівлі, він додав:

— Ось я вам його трохи почищу.

Він приніс відро з водою, щітку й почав щосили мити дерев'яного добродія, в той час як старі все ще молилися.

Потім, скінчивши, він промовив:

— От, тепер усе гаразд!

І потяг нас випити ще яку чарку.

Піднісши до рота склянку, він затримався й кинув трохи зніяковіло:

— Ну, та нічого. Бачте, коли я брав святого Бланка, я був певний, що на ньому вже не заробиш грошей. Вже років зо два його ніхто не питав. Але святі, бачте, вони ніколи не знецінюються.

Він випив і гукнув:

— Ну, випиймо ще трохи! З друзями не годиться бути менш як на п'ятдесятім градусі, а я не дійшов ще навіть тридцять восьмого.

ТЕСТАМЕНТ

*Полемі Ерв'є **

Я знав його, рослявого того хлопця, на ймення Рене де Бурневаль. Приязної, хоч сумної дещо, вдачі, він, здавалося, у всьому зневірився, до всього ставився вельми скептично. Скептицизм його був виразний, ущипливий, здатний особливо до того, щоб викрити, з одного слова, людську фальш. Він часто говорив:

— Немає чесних людей, або ж вони чесні лише поруч мерзотників.

Було в нього два брати, добродії де Курсілі на прізвище, але він з ними ніколи не сходився. Я думав, що вони не від одного батька, коли не однаково звучать. Кілька разів казано мені, що в їхній сім'ї трапилася чудна якась подія, не знав я, що саме.

Він дуже мені сподобався, і ми скоро потоваришували. Одного вечора, обідаючи у нього сам на сам, я випадково запитав:

— Пані ваша мати мала вас від першого чи від другого чоловіка?

Він трохи зблід на виду, потім почервонів. Помовчав декілька хвилин — стало йому, видно, ніяково. Потім сумно, лагідно, як завше, осміхнувся й промовив:

— Коли вам, любий друже, не буде нудно, я розкажу декілька цікавих подробиць про моє походження. Я знаю вас за людину інтелігентну, через те не боюся, що це одіб'ється на нашій приязні, а коли б так трапилось, я б тоді не обстоював за ту приязнь.

Мати моя, пані де Курсіль, була, сердешна, боязкої вдачі. Чоловік оженився з нею, бо мала достатки. Мучилася, отже, цілий вік. Чутливу, полохливу, делікатну її душу безнастанно ображав той, що звався моїм батьком, грубіян з так звагих сільських дворян. Не збігло й місяця після шлюбу, як він уже жив із служницею. Крім того, були йому за полюбовниць і фермерські жінки та дочки;

це, проте, йому не заважало придбати двоє дітей з своєю жінкою; треба б було рахувати троє, приймаючи мене на увагу. Мати нічого не казала; жила в тому галасливому домі, як та мишка маленька, що ховається по під меблями. Занехаяпа, непомітна, ляклива, перебігала по людях турботними, ясними очима, очима затурканої істоти, що завше боїться чогось. А була, проте, вродлива, вельми вродлива, білява, з попелястим тускним відтінком; мовби волосся її злиняло дещо з ненастанного страху.

Поміж приятелями паца де Курсіля, які відвідували завше його замок, був колишній офіцер кінноти, вдовець, чоловік одважний, чутливий, але нестриманий, на все здатний в запалі, пац де Бурневаль, як і я звуся. Високий, худий чоловіча з великими чорними вусами. Я до нього дуже схожий. Людина освічена, мав він зовсім не ті погляди, що його клас. Прабаба його приятелювала з Жап-Жаком Руссо; можна було сказати, що до нього перейшло дещо в спадщину від того дружнього зв'язку. Він знав на пам'ять *Суспільну умову* та *Нову Елоїзу* і всі ті філософські книжки, що здавна вторували шлях до майбутнього руйнування старих наших звичаїв, пересудів, застарілих законів та безглуздої моралі.

Він по всьому, було видно, любив мою матір, і вона його любила. Кохання їхнє було таке потаємне, що ніхто й не догадувався. Бідна жінка, забута, в журбі, мабуть, розпачливо прихилилася до нього, перейняла від нього думки, світогляд, теорії вільного почуття, сміливого, незалежного кохання; але така боязка, що не насмілювалася піднести голосу, все те вбирала в себе, нагромаджувала, ховала в серці, ні перед ким його не розкриваючи.

Брати мої недобрі були до неї, як і їхній батько, не жалували її ніколи і, звикши до того, що в господі її ні за що не мають, поводитися з нею, трохи як не з служницею.

Один тільки я з усіх сипів щиро любив її, і вона теж мене любила.

Вона померла. Мав я тоді вісімнадцять літ. Щоб ви зрозуміли те, про що далі йтиме мова, мушу вам сказати, що чоловіка її було взято під опіку, що дільчий акт закріплював майно за моєю матір'ю, яка, дякувати обачному законі та розумній нотаревій відданості, зберегла за собою право зробити тестамент до своєї впадоби.

Отже, повідомлено нас, що материн-тестамент зберігається в нотаря, й запрошено нас туди вислухати його зміст.

Пам'ятаю це, як сьогодні. Була то сцена грандіозна, драматична, чудна та дивна. Викликала її покійниця післясмертним своїм повстанням, покликом до волі, протестом з глибокої могили, протестом мучениці, що цілий вік гнітив її наш лад життєвий. Був то розпачливий заклик до незалежності з засклепленої домовини.

Той, що вважав себе за мого батька, гладкий, налитий кров'ю чоловік, який нагадував різника, і брати мої, один двадцяти, а другий двадцяти двох літ, обидва дужі хлопці,— спокійно сиділи, чекаючи. Увійшов пан де Бурневіль, теж запрошений сюди, і сів позад мене. В сурдугі, що тісно облягав його стан, дуже блідий, раз у раз кусав він свого, вже дещо сивого вуса. Сподівався, певне, на те, що мало трапитись.

Нотар замкнув двері, повернувши двічі ключа, зламав на наших очах печатку червоного воску на конверті й почав читати тестамент, змісту якого не знав і сам.

Приятель мій раптом замовк, підвівся з місця, вийняв з шухлядки старий папір, розгорнув його, довго цілував, а тоді промовив:

— Ось що стоїть в тестаменті укоханої моєї матері:

«Я, нижчепідписана Анна-Катерина-Женев'єва-Матильда де Круалюс, законна жона Жана-Леопольда-Жозефа-Гонтрана де Курсіля, здорова на розум і при повній пам'яті, знаймую тут останню свою волю.

По-перше, прошу милосердного бога, а потім і сина мого дорогого Рене простити мені за те, що я маю вчинити. Я певна, що в дитини моєї досить серця, щоб зрозуміти й простити мене. Я цілий вік каралася. Чоловік мій взяв мене за багатство, а тоді почав зневажати, одступився від мене, гнобив, зраджував безнастанно.

Я йому те дарую, але нічого йому не винна.

Сини мої старші не любили мене ніколи, не жалували, заледве мали за матір. Я була для них цілий свій вік тим, чим повинна була бути; тепер, по моїй смерті, я нічого вже їм не винна. Зв'язки по крові не можуть існувати без тривалої, святої, повсякденної любові. Невдячний син

гірший за чужого; він злочинець, бо не має син права бути байдужим до своєї матері.

Я завше тремтіла перед людьми, перед їхніми неправдивими законами, нелюдськими звичками, ганебними заборонами. Стоячи перед богом, я більше не боюся. З могили я зрікаюся срамотного лукавства; наважуся виявити свою думку, признатись у таємниці, яку носила в серці, приклавши руку під моїм зізнанням.

Отже, всю ту частину свого майна, якою за законом я маю право розпорядитися, я залишаю полубовникові моему, укоханому П'єрові-Жерменові-Сімонові де Бурневалю з тим, щоб від нього вона перейшла до любого сина нашого, Рене.

(Ця моя воля зазначена, крім того, докладно в окремому нотаріальному акті).

І господом всесильним, який чує мої слова, свідчусь, що я прокляла була б небо, прокляла своє існування, коли б не глибока, вірна, ніжна, непохитна прихильність мого полубовника, коли б я була не зрозуміла в його обіймах, що господь створив усіх людей для того, щоб вони любилися, підтримували одне одного, розважали й плакали разом при лихій годині.

Старші мої два сини народилися від добродія де Курсіля, один тільки Рене побачив життя від добродія де Бурневаля. Благаю того, хто панує над людьми й їхньою долею, щоб він поставив батька й сина понад пересудами людськими, щоб вони любилися до смерті і мене любили в моїй домовині.

Такі останні мої думки, останні бажання.

Матільда де Круалюс

Добродій де Курсіль схопився з місця.

— Такий тестамент могла написати хіба божевільна! — крикнув.

Тоді добродій де Бурневаль, ступивши наперед, промовив гостро дужим голосом:

— Я, Сімон де Бурневаль, свідчу, що в цьому писанні одна тільки щира правда. Я ладен навіть довести це тими листами, що маю в себе.

Добродій де Курсіль кинувся до нього. Я думав, що візьмуться за барки. Стали один проти одного, високі обидва, один товстий, другий худий, тремтячи як той, так і той. Чоловік моєї матері сказав з притиском, зникаючись:

— Ви падлюка!

Той одказав теж рішучим, сухим голосом:

— Зустрінемося з вами, добродію в іншому місці. Я б давно вже дав вам ляпаса й викликав вас на поєдинок, коли б не ходилося мені найбільше про спокій за живоття бідної жінки, що через вас стільки перетерпіла.

Потім звернувся до мене.

— Ви мій син,— промовив.— Чи волите йти зі мною? Я не маю права взяти вас до себе, але я те право набуду, коли на те буде ваша воля.

Я мовчки стис йому руку, і ми вийшли разом. Усе те мені мов уві сні снилося.

Через два дні добродій де Бурневаль забив на поєдинку добродія де Курсіля. Брати мої, боячись страшного скандалу, змовчали. Я поступився й поділився з ними по половині материною спадщиною.

Я почав зватись прізвищем справжнього мого батька, відцуравшись від того батька, якого надав мені закон та який був мені чужий.

Добродій де Бурневаль помер п'ять років тому. Я й досі не можу його забути.

Він устав з місця, ступив кілька кроків і, сівши просто мене, промовив:

— І я кажу, що материн заповіт, то — один з найкращих, з найчесніших, найвеличніших учинків, на який тільки може спромогтися жінка. А ви хіба не такої думки?

Я простяг до нього обидві руки:

— Та так же, так, мій друже!

СЕРЕД ЛАНІВ

Октавові Мірбо *

Дві хатки стояли поряд біля підпіжжя горба, недалеко від курортного містечка. Двоє селян важко працювали на неродючій землі, щоб прогодувати свою дітвору. В кожному господарстві дітей було по четверо. З ранку до вечора комашилася малеча коло дверей халуп. Двом старшим було по шість років, а двом меншеньким — по року з гаком; шлюби, а за ними й народження відбувалися майже одночасно в обох халупах.

Матері не легко розпізнавали свої діти серед гурту, а батьки так і зовсім їх переплутували. Вісім імен крутилось їм у головах, і коли треба було гукнути одного, чоловіки часто називали яких зо троє імен, поки натрапляли на потрібне.

Коли йти до курорту Рольпор, то в першій хаті жили Тюваші, в яких було три дочки й один син, а в другій містились Валени, що мали одну дочку й трьох синів.

Обидві родини так-сяк жились юшкою, картоплею та чистим повітрям. О сьомій годині ранку, о півдні й о шостій годині вечора господині скликали дітву, щоб дати їй варива, як гусятниці скликають гусят. Діти сідали рядком коло дерев'яного столу, що вилискував за п'ятдесят років служби. Перед малими ставили миски з хлібом, розмоченим у юшці, де плавала картопля, півкапустини й зо три цибулини, і ватага наїдалася досхочу. Молодшого мати годувала сама. Коли в неділю траплялось трохи м'яса з буряками, це було ціле свято, й, устаючи від обіду, батько казав:

— Я залюбки їв би так щодня.

Якось у серпні, пополудні, перед хатинами раптом спиналась легенька коляска. Правила нею молода жінка, яка сказала чоловікові, що сидів поруч:

— Ах, подивись, Анрі, на цю купу дітей! Бабраються у поросі, але які вони гарненькі!

Чоловік не відповів, звикши до цього захоплення, в якому був сум, а може, докір йому.

Молода жінка вела далі:

— Ні, я таки мушу їх поцілувати! Ах, як би я хотіла мати одного, он того манесенького!

Вона вистригнула з коляски й, підбігши до дівчорки, схопила на руки одне з малих, саме Тюваша, і почала палко цілувати його замурзані щічки, білі кучерикки, запорошені землею рученятка, якими він одбивався від осоружних пестошів.

Потім вона сіла в коляску й погнала коня.

А другого тижня вона вернулася знову, сіла на землю серед дітей, взяла малого Тювашів на коліна й стала напихати тістечками, частуючи цукерками й інших дітей. Вона бавилась з ними, як дівчинка, а чоловік терпляче чекав, сидячи в тендітній колясі.

По якомусь часі вона приїхала ще, познайомилась з батьками і стала приїжджати щодня.

Кишені її були повні солодошів і дрібних грошей.

Звали її пані Анрі д'Юб'єр.

Якось ранком, коли вона під'їхала, чоловік зійшов разом з нею; не зупиняючись біля дівчорки, що добре вже їх знала, вони увійшли в хату до селян.

Ті були в хаті, ладнаючись рубати дрова; вони випро-стались, дуже здивовані, й, подавши стільці, чекали мовчки. Тоді молода жінка тремтячим, переривчастим голосом сказала:

— Люди добрі, я прийшла до вас тому, що я хочу... Я хочу забрати до себе вашого... вашого малого хлопчика...

Селяни, остовпівши й не знаючи, що відповісти, мовчали.

Вона передихнула й провадила далі:

— У нас немає дітей, нас тільки двоє, чоловік та я. Ми його добре доглядатимемо... Згодні ви?

Селянка почала розуміти. Вона спитала.

— Ви хочете взяти в нас Шарло? Ах, ні, ні!

Тоді встряв д'Юб'єр:

— Дружина моя неясно розказала. Ми хочемо взяти його за сина; але він приїздитиме до вас. Якщо все буде добре, а ми цього сподіваємось, йому залишиться після нас спадщина. Коли випадково у нас будуть діти, йому приділиться частка нарівні з ними. А наколи він не справ-

дить наших турбот, ми йому дамо після його повполіття двадцять тисяч ф'ранків, які зараз же покладем на його ім'я в нашого нотаря. Але ми не забули й вас: до самої смерті ви одержуватимете сто ф'ранків щомісяця. Зрозуміло вам?

Селянка обурено підвелась:

— Ви хочете, щоб ми продали вам Шарло? Е, ні, про такі речі треба найперш питати в матері, он як. Ах, ні, ні! Це ж мерзота!

Чоловік, суворий і задуманий, не говорив нічого, але потакнув жінці головою.

Пані д'Юб'ер збентежено заплакала і, повернувшись до чоловіка, лепетала, хлипаючи, як дитина, що її примхи завжди задовольнялися:

— Вони не хочуть, Анрі, не хочуть!

Вони спробували востаннє:

— Але ж, друзі мої, подумайте про долю вашої дитини, про...

Розгнівана селянка перебила їх на слові:

— Ми вже все бачили, чули й зрозуміли... Ідть собі звідси й щоб я вас тут більш не бачила. Де це дозволено — отак брати дітей?

Ідучи, пані д'Юб'ер згадала, що малих двох, і запитала крізь сльози, з упертістю жінки свавільної й пещеної, що не любить чекати:

— А ця, друга дитина, не ваша?

Тюваш-батько відповів:

— Ні, це наших сусідів. Ви можете зайти до них, коли хочете.

І він вернувся до хати, звідки почувся роздратований голос його дружини.

Валени, чоловік і жінка, сиділи за столом і повільно їли шматочки хліба, скупенько накидані разом із крихітками сиру в тарілки, що стояли перед ними.

Пан д'Юб'ер знову почав свої пропозиції, але з більшою влєсливістю, обережністю й лукавством.

Селюки захитали, відмовляючи, головами, але, почувши про сто ф'ранків щомісяця, презирнулись, вагаючись, запитуючи один одного очима.

Вони довго мовчали, змучені, не зважаючись ні на що. Нарешті жінка спитала:

— Що скажеш, чоловіче?

Він сказав повчально:

— Та що ж, сорому в цьому немає.

Тоді пані д'Юб'єр, що мліла й тремтіла, почала говорити про долю дитини, про її щастя, про гроші, які вони дадуть їй пізніш.

Селянин спитав:

— А ренту в двадцять тисяч ф'ранків ви внесете нотареві?

Пан д'Юб'єр відповів:

— Ну звичайно, завтра ж.

Селянка, поміркувавши, сказала:

— Сто ф'ранків на місяць замало. Ви забираєте у нас дитину; за кілька років він уже зможе працювати. Нам би сто двадцять ф'ранків.

Пані д'Юб'єр, тремтячи з нетерпіння, одразу погодилась. Вона хотіла зараз же забрати дитину і дала сто ф'ранків у подарунок, поки чоловік писав розписку. Мер і сусіда, що їх одразу покликано, були за свідків угоди.

Мале ревіло, а молода жінка винесла його, сяючи радістю, як виносять із крамниці бажану цяцьку.

Тюваші, стоячи на дверях, дивились на цей від'їзд, німі, суворі, може, каючися вже в своїй відмові.

Про малого Жана Валена нічого більш не було чути. Батьки щомісяця ходили до нотаря по свої сто двадцять ф'ранків. Але вони посварилися з сусідами, бо Тювашиха трохи не до смерті замучила їх своїми образами. Вона безустанно бігала по хатах і лементувала, що треба бути нелюдяному, щоб продати свою дитину; що це жах, гидота, розпуста.

Іноді вона підхоплювала Шарло на руки, вихваляючись, кричала йому, немов він міг що зрозуміти:

— Я тебе не продам, ні, я тебе не продам, моя крихітко! Я не продаю дітей! Я не багачка, але я не продаю своїх дітей!

І це відбувалося щодня протягом років і років; щодня грубі натяки викрикувались перед дверима так, щоб почули в сусідній хатці. Кінець кінцем, Тювашиха стала дивитися згори на всіх в окрузі, пишаючись тим, що не продала свого Шарло. І коли хто-небудь говорив про неї, то додавав:

— Річ відома, що це було спокусливо, та вона поведилась як справжня мати.

Її ставили за приклад. Шарло, йому було вже вісімнадцять років, виріс з цією думкою, яку йому безустанно твердили і тепер вважав, що він вищий за товаришів, бо його не захотіли продати.

Валени, маючи ренту, жили заможнo.

Лють Тювашів, що лишались бідняками, була тому не-примиренна:

Старший син їх пішов служити, другий помер. Шарло був єдиним помічником старому батькові і тяжко працював, щоб прогодувати матір і двох менших сестер.

Йому було двадцять і один рік, коли одного ранку блискуча коляса спинилась перед двома халуцками. З неї вийшов панич, з золотим годинниковим ланцюжком, і подав руку літній сивоволосій дамі. Дама сказала:

— Це тут, моя дитино, в другій хаті.

І він увійшов, немов до себе, у хижку до Валенів.

Мати прала свого фартуха, а немоцний батько дрімав біля вогнища. Обое підвели голови, а панич сказав:

— Добридень, тату, добридень, мамо!

Старі підвелися, вражені. Мило впало у воду, але схвильована селянка не помітила цього, бурмочучи:

— Це ти, моя дитино? Це ти, моя дитино?

Він обняв її, повторюючи:

— Добридень, мамо.

Тим часом старий казав спокійно, як і завжди:

— Ти вже повернувся, Жане? — немов він не бачив сина тільки з місяць.

Погомонівши, батьки захотіли піти з сином по селу, щоб всім його показати. Його повели до мера, до священика, до вчителя.

Шарло, стоячи на порозі, бачив, як вони проходили.

За вечерею він сказав старим:

— Треба ж бути такими дурними, як ви, щоб ото дати панам забрать дитину в Валенів!

Мати відповіла вперто:

— Я не хотіла продати свою дитину.

Батько мовчав. Син провадив далі:

— Хіба то нещастя, щоб мною отак пожертвували?!

Тоді батько сердито промовив:

— Не дорікатимеш же ти нас за те, що ми не дбали про тебе!

Але парубок закричав брутально:

— Так, я дорікатиму вам, бо ви дурні. Через таких батьків нещасні діти. Ви варті, щоб вас покинути.

Жінка плакала над своєю тарілкою.

Вона сьорбала юшку, розливаючи її наполовину, й стогнала:

— От і побивайся, щоб виростити дітей.

Але парубок одрізав:

— Краще б мені не родитись, ніж бути тим, що я є. Коли я побачив оце тепер того, другого, кров мені захолола. Я сказав собі: от що могло б з мене вийти!

Він підвівся:

— Слухайте, я знаю добре, що мені краще піти звідси, бо я докорятиму вам з ранку й до вечора й не буде вам спокійного життя.

Старі мовчали, сумні, прибиті.

Він казав:

— Ні, мені думати про це надто важко! Я піду шукати собі долі!

Він одчинив двері. Увірвався гамір голосів. Це Валени бенкетували з сином, що повернувся.

Шарло обернувся до батьків, тупнув ногою й крикнув:

— У, мужичва!

І зник у темряві.

ШІВЕНЬ ПРОСПІВАВ

*Рене Бійогоці **

Пані Берта д'Авансель досі не подавалась на благання безнадійно закоханого барона Жозефа де Круасара. Зимою в Парижі він палко запобігав у неї ласки, а тепер уряджував їй на честь бенкету та полювання в своєму нормандському замку Карвіль.

Чоловік Бертин, пан д'Авансель, нічого не бачив, нічого не знав, як воно звичайно буває. Говорено, ніби він жив парізно з жінкою через фізичну кволість, що вона не могла йому вибачити. Він був товстенький, маленький, лисий, з короткими руками та ногами, короткою шиєю та коротким носом, словом, увесь короткий.

Пані д'Авансель була зовсім не до пари мужеві: висока, чорнява, молода жінка, смілива на вдачу, що дзвінко сміялася в вічі з свого володаря, який на людях її називав «пані Попот», і ніжно, ласкаво поглядала на широкі рамена, могутню шию та довгі ясні вуси щиро відданого їй барона Жозефа де Круасара.

Проте вона нічим іще не врадувала барона. Він шалено тратився, її розважаючи. Одно по одному влаштовувалися свята, лови та інші розривки; запрошено до того панство з усіх околиць замків.

Щодня гончаки, голосно гавкаючи, гнали дібровами лиса чи вепра, і щовечора пишні фейєрверки полуменистими снопами злітали вгору, додаючи свого сяйва до сяйва зірок, а освітлені вікна замкової зали відкидали ясні смуги на полявини, де сновигали вечірні тіні.

Була осінь, золота пора року. Листя кружляло, падаючи на мураву, немов птаство. В повітрі почувалися пахощі вогкої землі, землі роздягненої, як ото буває чути пахощі голого тіла, коли жінка після балу скидає з себе одіж.

Якось увечері, під час свята, урядженого минулої весни, пані д'Авансель сказала баронові де Круасару, що не давав їй супокою своїми благаннями:

— Як уже судилося мені схибнутись, друже мій, то це станеться не раніше, ніж коли листя осипатиметься. Влітку я маю надто багато справ, щоб найшовся на те час.

Він з'явив це глузливе та сміливе слово і напоставав тепер дедалі палкіше, завойовуючи серце одважної красуні, що опиралася, гадав він, тільки вже для годиться.

Малося були велике полювання. Напередодні пані д'Авансель, сміючись, мовила до барона:

— Бароне, коли ви уб'єте звіра, я щось для вас матиму.

Ще вдосвіта устав він довідатись, де саме берліг вепра-одинця. Він пішов разом з своїми доїжджачими, визна-чив, як і де напускати пси, приготував усе для майбутнього свого тріумфу, а коли мисливські рійки засурмили вирушати, він вийшов у вузькім ловецькім убранні, червонім з золотом, пишаючись тонким станом і широкими грудьми, поблискуючи очима, свіжий та дужий, ніби от тільки встав із постелі.

Мисливці рушили. Кабана вигнано; втікаючи від голосних собак, він забіг у чагарник; копі помчали вчвал, несучи вузькими лісовими стежинами амазонок та кавалерів, а розгаслюю дорогою котилися брички, що здалека супроводили влови.

Пані д'Авансель хитро затримала барона при собі. Вона повільно їхала довгою та рівною алеєю, де чотири ряди дубів сплітали вгорі свої віти, немов склепіння.

Тремтячи з пристрасті та палкої жаги, він одним ухом наслухав насмішкувате щebetання молодої жінки, а другим ловив голоси рогів та гончих, що лунали все далі та далі.

— То ви вже не кохаете мене? — мовила вона.

Він одказав:

— Чи ж можна таке говорити?

Вона знову:

— Проте ж я бачу, що влови вас надять більше, ніж я.

Він простогнав:

— Чи ж не ви наказали мені конче самому вбити звіра?

А вона поважно відповіла:

— Так, я на це важу. Ви маєте вбити його при мені.

Тоді він здригнувся на сідлі, стиснув острогами коня, аж той став диба, і скрикнув нетерпляче:

— А, до лиха! Нічого ж не вийде, коли ми довше лишатимемось тут!

На це вона заговорила до нього ласкаво, кладучи йому руку на плече та — ніби сама того не помічала — погладжуючи гриву його коневі. Засміялась і кинула йому:

— Проте ж треба, щоб це сталося... або.. для вас же гірше!

Тут вони звернули праворуч на невеличку зарослу до-рощку, і раптом, щоб минути навислу гілку, вона схили-лась до нього так, що він міг відчутти на шиї в себе лоскіт од її волосся. Тоді він брутально схопив її в обійми і, до-торкнувшись до скроні великими своїми вусами, шалено поцілував.

Спочатку вона й не ворухнулась, віддаючися цьому без-умному поцілункові; далі раптом повернула голову, і — чи то з її волі, чи випадково — маленькі жіночі уста зу-стрілися з його губами, над котрими вився хвилею русий волос.

Нараз — може, зніяковівши, а може, відчувши докори сумління — вона вдарила коня, і той зірвався вчвал. Вони довго їхали, ні разу навіть не глянувши одне на одного.

Шум ловів тим часом наближався. Здавалося, весь ліс од нього двигтить. Нагло, ламаючи віти, струшуючи псів, що начіплялися на нього, пробіг закривавлений кабан.

Барон засміявся переможним сміхом, скрикнув: «Хто мене любить, той за мною» — і щез у гущавині, немовби ліс поглинув його.

За кілька хвилин по тому пані д'Авансель виїхала на галяву, де барон саме підводився, заболочений, в розірва-ній куртці, з закривавленими руками, а звір лежав долі, і в плічку йому стримів засаджений аж по держальде мисливський ніж.

Здобич пайовано на пси при смолоскипах, у тиші ніж-ної, меланхолійної ночі. Місяць золотив червоне полум'я смолоскипів, що затуманювали ніч смоляним своїм димом. Собаки їли вепрові тельбухи, од яких ішов тяжкий пах, гризучись за них між собою, і дожджачі, і пани мисливці колом оточили псів і голосно грали в роги. Музика розхо-дилась на весь гай, підхоплювана луною далеких долин, будила сторожких оленів та гавкотливих лисів і непокої-ла малих сірих кроликів, що гралися на галявинах.

Злякані нічні птахи літали над псами, що шалено рвали свою здобич. Жінки, розчулені від усієї цієї дикої краси, стиха обпиралися на руки своїх кавалерів і розходилися з ними по алеях перше, ніж собаки кіпчили свою вечерю.

Знеможена, охоплена ніжністю та втомою, пані д'Авансель промовила до барона:

— Хочете пройтись парком, друже мій?

Він ні слова не відказав і, тремтячи з пристрасті, сквапно повів її.

Зараз же вони обнялись. Вони йшли тихою ходою під зовсім майже-оголеними вітами, крізь які сіялось місячне проміння; їхнє кохання, їхній пал, їхня жадоба обіймів так зросли під цю хвилину, що вони мало не впали під одним високим деревом.

Роги змовкли. Стомлені собаки спали вже на псарні.

— Вернімось,— промовила молода жінка, і вони рушили назад. Доходячи вже до замка, вона сказала м'яким голосом:— Я так зморилась, що зараз піду в постіль, друже мій.

А коли він хотів обняти її для останнього цілунку, вона випорснула йому з рук, кинувши на прощання:

— Ні... я спати хочу... Хто мене любить, той за мною!

За годину, як мертва тиша огорнула замок, барон, по-вчому крадучись, вийшов із своєї кімнати і обережно постукав до коханої в двері.

Вона не відповідала, він спробував одчинити сам. Двері були незамкнені.

Спершись на вікно, вона марила. Він упав їй до ніг, цілуючи їх шалено крізь нічну одежу. Вона не промовила ні слова, тільки нестлииво перебирала йому волосся своїми тонкими пальцями.

Аж от вона одхитнулась, ніби на щось велике наважилась, і сказала йому твердим, хоча й тихим голосом:

— Я зараз вернусь. Почекайте.

І палець її, простягнений у нічному сутінку, показав на ліжко, що невиразно біліло в глибині кімнати.

Тоді він, схвильований, вражений, прудко роздягся на-впоначки тремтячими руками і пірнув у свіжі простирадла. Він розкішно простягся, сливе забувши про кохану,— такий приємний був цей приторк чистої білизни для того втомленого рухом тіла.

Вона не верталась: певне, тішилася, примушуючи його мучитись од жадоби. У ніжній м'якості він заплющував очі і віддавався мріям про солодку хвилицю, що от-от мала на-спіти. Та поволі тіло йому обважшало, думки затуманились, заслалися м'якою. Втома змогла його, він заснув.

Він спав міцним, непереможним сном змороженого мисливця аж до самого світання.

Раптом крізь напіввідчинене вікно почувся крик півня, що злетів близько на дерево. Барон кинувся од цього несподіваного дзвінкого голосу і розплющив очі. Почуваючи обіч себе жіноче тіло, лежачи на незнайомому ліжку, не тямлячи ще гаразд, де він і що з ним, барон сонно промурмотів:

— Що? Де це я? Що там таке?

А вона, що не спала всеньку ніч, придивляючись до цього чоловіка з розкудовченим волоссям, з червоними очима, з товстими губами, відповіла зневажливо, як звичайно говорила зі своїм мужем:

— Нічого. То півень проспівав. Спить собі, пане, не турбуйтеся.

СИН

*Рене Мезруа **

Два давні приятелі походжали розквітлим садом, де весела весна будила нове життя.

Один був сенатор, а другий — член Французької академії, поважні обидва, повні мудрих та величних розумувань, люди знані, шановні.

Погомоніли зразу про політику, обмінюючись думками не про ідеї, а про людей: бо в таких розмовах на першому місці завше стоять особи, а не розум. Про дещо потім згадали; а тоді замовкли, все ще йдучи поруч, розм'якнувши на теплому повітрі.

Від великої клумби левкоїв ішов солодкий, ніжний дух; безліч квіток усяких гатунків та кольорів примішували свій аромат до леготу; з альпійської верби, вкритої жовтими кетягами, розлітався за вітром дрібний пилок, мов золотий дим, що пахнув медом і розносив довкола, як ніжну пудру, своє запахуще насіння.

Сенатор зупинився, вдихаючи живодайну хмару, що плавала в повітрі, поглянув на закохане дерево, як воно сяяло, мов сонце, розсилаючи в світ своє насіння, й промовив:

— Подумати тільки, що від цих непомітних запашних порошинок за сотні миль звідси повстане життя, що задріжать від їхнього дотику волокна, захвилюються соки в жіночих деревах, що від них народяться, пустять коріння живі істоти, вийшовши з зародка, як і ми, смертні; а їхнє місце заступлять інші істоти, тієї ж породи, — знову таки, як і нас!

Потім, стоячи під променистою вербою, від якої при кожному рухові повітря розходилися живодайні пахощі, додав:

— А, гультіпако! Коли б тобі довелось полічити своїх дітей, мав би ти до смутку клопоту! От вам такий, що лег-

ко їх плóдить, пускає в світ, і не гризе його сумлілля, не журиться за ними анітрохи.

Академік докинув:

— І ми так з ними робимо, друже.

Сенатор на те:

— Так, я не заперечую, і ми їх іподі пускаємо в світ, але ж ми хоч знаємо про них, і в цьому наша перевага.

Але співрозмовник похитав головою:

— Я не про те хочу вам сказати. Бачите, друже, нема такого чоловіка, що не було б у нього побічних дітей, тих, про яких кажуть — від невідомого батька. Він дає їм життя так, як це дерево, несвідомо майже.

Коли б нам довелось порахувати всіх жінок, що ми їх мали, не менше було б нам клопоту, як цій вербі, про яку ви говорили, якби їй припало перерахувати своїх нащадків.

З вісімнадцяти аж до сорока літ, узявши до уваги випадкові зустрічі, сходи́ни на одну годину, сміло можна покласти, що ми мали... інтимні зносини з двома чи трьома сотнями жінок.

Отже, чи певні ви, друже, що не запліднили хоч одну з безлічі цих жінок та що немає у вас десь, на вулиці чи в буцегарні, сина-розбишаки, який обкрадає, вбиває чесних людей, себто нас із вами; або дочки в якомусь кишлі; а коли їй пощастило і мати покинула її, то десь, певне, на службі куховаркою в сім'ї.

Подумайте, крім того, що всі сливе жінки, яких ми зовемо *публічними*, мають одно чи двоє дітей від невідомого їм батька, дітей, набутих випадково, під час обіймів за десять чи двадцять франків. У кожному ремесві бувають прибутки і збитки. Покладемо це на рахунок *збитків* у їхній професії. Хто дав життя отим дітям? Ви, я — всі ми, так звані *порядні люди*! Все це наслідки веселих наших товариських обідів, пустотливих вечірок, коли сита *плоть* вабить нас до випадкового парування.

Злодії, волоцюги, всі старчоводи, нарешті, — то наші діти. І ще добре, що не вони наші батьки, бо вони теж плодяться, поганці!

— Я, знаєте, теж маю на сумлінні дуже негарний випадок. Хочу вам про нього розповісти. Гризе мене з того безперестанку совість, більше скажу, сумніви безнастанні, невгамовна непевність, що часом завдає мені страшної муки.

Коли мав я двадцять п'ять літ, пішли ми з одним приятелем,— тепер він державний радник,— мандрувати по Бретані.

Після п'ятнадцяти день божевільної ходи, побувавши у Кот дю Нар, обійшовши частину Фіністера, прибули ми до Дуарнене; звідтіля, за один перехід, затокою Трепасе, ми добулися до пустельного рогу Раз і заночували в якомусь селі, назва його кінчалася на *оф*; але другого дня якась незвичайна втома задержала в ліжку мого приятеля. Кажу про ліжку через звичку, бо за постелю нам правили тільки дві в'язки соломи.

Не можна слабувати в тій місцевості. Отже, я змусив його встати, і ми коло четвертої чи п'ятої години вечора прибули до Одіерна.

На другий день він відчув себе трохи краще; вирушили знову; але в дорозі стало йому дуже погано, і ми насилу дісталися до Пон-Лабе.

Там принаймні був заїзд. Приятель мій ліг у ліжку. Закликали лікаря з Кемпера. Той констатував велику гарячку, не викрив, одначе, її причини.

Ви знаєте Пон-Лабе? Ні? Отож це найбільш бретонське місто зо всієї найбретонішої Бретані, що тягнеться від рогу Раз до Морбігана. В цьому краї скупчився весь побут, всі легенди, звичаї бретонські. Ще й сьогодні цей куточок нашої батьківщини майже не змінився. Я кажу: *ще й сьогодні*, бо я там тепер буваю, на горе, щороку!

Вежі старого замка купають своє підніжжя в великому ставу, сумному-сумному, над яким літає дике птаство. Із ставу вибігає річка; тією річкою невеличкі судна допливають аж до міста. Вузькими вулицями з стародавніми домами походжають чоловіки в крислатих капелюхах, гаптованих камізельках та чотирьох куртках, одна на одну одягнених: перша, на долоню завдовжки, вкриває лопатки, не більше, а остання доходить аж до штанів.

Дівчата, росляві, гарні, свіжі, нівечать собі груди суконними, на кшталт панциря, камізельками, що не дають навіть змоги добачити їхні дужі шії; вони підбирають волосся дивним робом: на скронях два помальовані в різні кольори кола лямують обличчя, стискають волосся, що спадає хвилею позад, а потім підбираються на маківці голови, під дивовижним очіпком, затканим часто золотом чи сріблом.

Служниця в нашому готелі мала щонайбільше вісімнадцять літ. У блакитних, ясно-блакитних очах її на чоловічках темніли чорні цятки; дрібні, щільні зуби, що вона їх безнастанно показувала, здавалося, могли гризти каміння.

По-французькому вона ані слова не знала, говорила тільки по-бретонському, як і більшість її земляків.

Товариш мій не вичуноував, і, хоч не хворів ніби на жодну певну хворобу, лікар забороняв вирушати в дорогу, наказуючи цілковитий одпочинок. Отже, цілими днями я просиджував коло його постелі. Щохвилини заходила до нашої кімнати покоївка — то обід мені приносила, то питво.

Я трохи з нею жартував, і це її, видно, втішало, але ми, звичайно, не балакали зовсім, бо не розуміли одне одного.

Аж якось уночі, дуже запізнившись коло хворого, я, йдучи до своєї кімнати, зустрівся з тією дівчиною — вона теж ішла до себе. Було то якраз просто моїх розчинених дверей; тоді зненацька, не думаючи про те, що я роблю, жартуючи радше, я обхопив її стан, і, не встигла вона зоглядітись, штовхнув її до себе, і замкнув двері. Вона дивилась на мене перелякано, безтямно, з несвітським жахом, не наслідуючись кричати — боялася скандалу; боялася напевне, що зараз її прожене хазяїн, а потім, може, й батько.

Все це я проробив жартуючи; та, як тільки вона опинилась у мене в кімнаті, зажадалося мені взяти її. Ми довго мовчки боролися, боролися плече в плече, немов атлети, вивертаючи одно одному руки, важко дихаючи, змокрівши від поту. О, вона одважно боронилася! Іноді ми напшовхувались на перебірку, на стілець або якісь інші меблі. Тоді, не пускаючи з рук одне одного, ми по кілька хвилинок стояли непорушно, боячися, щоб од гуркоту хто не прокинувся. Потім знову розпочинали затяту боротьбу; я наступав, а вона боронилася.

Вона впала нарешті, знесилившись. Я взяв її брутально, тут же на підлозі.

Схопившись, вона зараз побігла до дверей, одсунула засувку і втекла.

Після того я кілька днів сливе з нею не зустрічався. Вона не давала мені близько підійти до себе. Аж як товариш мій видужав і мали ми знову розпочати мандрівку, напередодні нашої виправи, опівночі, вона ввійшла боса, в одній сорочці в мою кімнату, звідки я мав уже вибиратись.

Кинулась мені па шию, палко обняла мене і до світанку цілувала, милувала, плачучи, ридаючи, запевняючи мене, як уміла, що кохає мене, умліває з жалю за мною, як то тільки може зробити жінка, коли й слова не знає з нашої мови.

За вісім яких день я вже й забув ту пригоду, таку звичайну, таку часту в мандрах. То вже доля взагалі у служниць по заїздах, щоб у такий спосіб розважати мандрівників.

Тридцять років я й не згадав про той випадок і не вертався в Пон-Лабе.

Але 1876 року я прибув туди випадково, під час прогулянки по Бретані, коли я збирав матеріали для своєї книги і хотів добре придивитись до краєвидів цієї сторони.

Нічого неначе й не змінилося. Як і колись, купалися сірі замкові стіни в ставу при в'їзді у маленьке місто; і заїзд був той самий, хоч і дещо відремонтований, поновлений на сучасний штиб. Назустріч мені вийшли дві молоді бретонки, літ по вісімнадцять, свіжі, гарненькі, у тісних, на кшталт панциря, суконних камізельках, у сріблястих касках з розмальованими колами на ушах.

Була шоста година вечора приблизно. Я сів обідати. Сам господар, поспішаючи, накривав мені до столу, і, так уже видно йшлося, я запитав його:

— Чи знали ви колишніх господарів цього дому? Я перебував тут кілька днів тому вже тридцять літ. Я вам кажу про давню давнину.

Він одповів:

— То, пане, були мої батьки.

Тоді я йому розповів, чому я тоді зупинився тут, як, через те що товариш нездужав, забарився.

Він не дав мені доказати.

— О, я добре пам'ятаю. Було мені тоді літ п'ятнадцять, може, шістнадцять. Ви спали в задній кімнаті, а ваш товариш у тій, де я тепер мешкаю, вікнами на вулицю.

Тоді тільки, як жива, стала передо мною покоївочка. Я запитав:

— А пригадуєте молоденьку, гарненьку служницю, що була в вашого батька? У неї були, коли не помиляюсь, гарні блакитні очі та білі зуби.

Він одказав:

— Пам'ятаю, добродію. Вона померла з пологів невдовзі, як ви поїхали.

І, показуючи рукою на подвір'я, де якийсь худий чоловік, шкутильгаючи, порпався в гною, додав:

— Он її син.

Я засміявся:

— Не дуже він уродливий; до матері зовсім не схожий. У батька, певне, вдався.

Господар одказав:

— Та певне, що й так. Але ніколи не могли дізнатись, од кого він. Вона так і вмерла не сказавши. Ніхто тут не знав її полюбовника. Всі дивом дивувалися, як дізналися, що вона завагітніла. Ніхто не хотів вірити.

Я здригнувся болісно, щось неначе болюче стисло мені серце, як то буває перед великим яким нещастям. Подивився на того чоловіка в подвір'ї. Він допіру витяг води коням і ніс двоє відер, кульгаючи, налягаючи з мукою на коротку ногу. Був обшарпаний, страшенно брудний, мав довге руде волосся, такє покудовчене, що спадало йому на щоки, як мотузки.

Господар додав:

— Не багато він вартий. Держимо його при хазяйстві з ласки. Може, вийшло б з нього й краще, коли б його були виховали, як усіх. Та що ви хочете, пане? Без батька, без матері, без грошей! Батьки мої змилювались над дитиною, але ж їм вона була чужа, розумієте!

Я не сказав нічого.

Ліг спати в давній моїй кімнаті й цілу ніч думав про того огидливого стаєнного наймита; казав сам до себе: «Невже це мій син, одначе? Невже я вкоротив віку дівчині й пустив на світ оцю істоту? А може, й справді так!»

Я наважився побалакати з ним, дізнатись докладно про дату його народження. Різниця на яких два місяці розвіяла б мої сумніви.

Вранці закликав його до себе. Але він так само не вмів говорити по-французькому. До того і взагалі нічого, здається, не розумів; не знав зовсім своїх літ, коли його запитала од мене служниця. Стояв переді мною, як ідіот, мнувши шапку в скоцюрбленій лапі, посміхаючись, як дурень; і посмішка його чимсь нагадувала трохи, в куточках уст та очей, колишню материну посмішку.

Нагодився господар і пішов добувати метрику про народження того бідолахи. Він побачив світ через вісім місяців і двадцять шість день після того, як я вирушив з Пон-Лабе, бо я пригадав собі докладно, що прибув тоді в

Лоріян п'ятнадцятого серпня. В метриці стояло: «Від невідомого батька». Мати звалася Жанна Керрадек.

Серце у мене раптом дуже забилося. Не міг більше говорити, щось мене душило; і дивився на того звіра — довге, руде волосся було брудне, як гній, гідкіше за гній після худоби; а бідака, зніяковівши від мого погляду, перестав сміятись, одвертав голову і поривався вийти.

Цілий день бродив я понад маленькою річкою, думаючи гірку думу. Але до чого його було думати? Ні на чому не міг зупинитись. Довгі, довгі години розважав я і сяк і так, чи я йому батько, чи не я, мучився, блукав думками, не знаходячи дороги і знову вертався до тієї самої страшної непевності, а там доходив і до переконання ще страшнішого, що він — мій син!

Я не міг обідати й пішов у свою кімнату. Довго не міг заснути; задрімав нарешті, та верзлося мені щось неосвітлене. Ввижався отой нетіпаха, сміявся в мене перед носом, звав «татом»; потім перекинувся в собаку, кусав мене за литки, і я намагався втекти, а він усе гнався за мною і, замість того щоб гавкати, лаяв мене; потім стояв перед моїми колегами з академії, які зібралися, щоб вирішити, чи я справді його батько. Один з них кричав: «Справа цілком певна! Ви погляньте, який він на нього схожий!» І, справді, я придивився, що та почвара схожа на мене. Прокинувся з цією думкою, що засіла у мене в голові, з божевільним бажанням ще раз побачити того чоловіка, щоб дізнатися остаточно, чи ми справді схожі одне на одного.

Я наздогнав його, коли він ішов до церкви (була неділя) і дав йому сто су, з острахом приглядаючись до нього. Він почав огидливо сміятись, узяв гроші й, зніяковівши знову від мого погляду, втік, бовкнувши якесь невиразне слово, що, певно, мало означати «спасибі».

День минув для мене так само неспокійно, як і напередодні. Надвечір я закликав до себе господаря й дуже обережно та хитро почав йому казати, що я зацікавився тим горопахою, таким від усіх занехаяним, усього позбавленим, та що хотів би чимсь допомогти йому.

Але той одказав:

— Е, пане, і не думайте про нього! То таке ледащо!.. Будете з того тільки клопіт мати. Він у мене чистить стайню, і це тільки з нього й роботи. За те я його годую, а спить він коло коней. Нічого більше йому не треба. Коли

масте які старі штани, то дайте йому; тільки що за тиж-день будуть з них самі лахи.

Я не наполягав, хотів ще поміркувати.

Поганець прийшов увечері, п'яний страшенно; трохи не спалив хати, почав немилосердно бити коняку заступом; заснув, нарешті, на дощі, в болоті — все через мою щед-рість.

На другий день мене попросили не давати йому більше грошей. З горілки він скаженів, а коли мав у кишени яких два су, пропивав зараз.

— Давати йому гроші — це довести його до загину, — додав господар.

Конюх не мав грошей ніколи, ніколи зовсім, хіба який мандрівець кине йому кілька сантиметів. І не знав для них іншого місця, крім шинку.

Почав я довгі години просиджувати в моїй кімнаті, розгорнувши книжку, читаючи ніби, але замість того розглядав оту тварюку — свого сина! Свого сипа! Намагався викрити, чи є в ньому щось мого. Дошукуючись, я мовби помітив спільне щось у рисах чола та там, де починався ніс, а невдовзі переконався, що він таки на мене схожий; скрадало схожість одмінне вбрання та гидка його кучма.

Одначе я не міг жити там довше: могли виникнути підозріння. Виїхав з тугою в серці, залишивши господареві трохи грошей, щоб полегшити життя наймитові.

Так, уже шість літ я живу однією думкою, з страшною непевністю в серці, з мерзеними сумнівами. І щороку якась непереможна сила тягне мене до Пон-Лабе. Щороку я прирікаю собі тортури — дивитись на оту брудну, в гною, тварину, дошукуватись, чим він на мене схожий, даремне завше добираючи способу допомогти йому. І щороку я повертаюся звідти ще з більшими сумнівами й з більшою мукою.

Пробував я його вчити — ідіот безнадійний.

Пробував полегшити йому життя. Але він — п'яниця беззабитний і всі гроші, що йому дають, пропиває. І вміє якнайкраще продати нову одягу, щоб роздобути горілки.

Пробував, кожного разу даючи гроші, задобрити господаря, щоб він мав над ним помилування. Нарешті здивований господар сказав мені дуже чемно:

— Все те, що ви для нього, пане, зробите, доведе тільки його до загибелі. З ним треба поводитись, як з в'язнем. Якби тільки мав час чи достатки, зробився б з нього

злочинець. Коли хочете вчинити добре діло, то не забракує, не бійтесь, покинутих дітей, але виберіть собі такого, що варт би було ним клопотатись.

Що на це казати?

Коли б же тільки допуститись, щоб отой кретин догадався про ті сумніви, які мене мучать, у нього, певне, вистачило б хитрощів, щоб мене визискувати, зганьбити, загубити. Крикнув би до мене: «Тату!», як ото уві сні.

Я звів зі світу матір, думаю я собі, і занастив життя цій мізерній істоті, страшному гробакові, що народився й виріс у гною; а коли б він ріс, як інші, то й був би такий, як інші.

І ви не можете собі уявити, які чудні почуття, ніяковість, мука нестерпная налягає на мене, коли я його бачу, коли здумаю, що він од мене народився, що ми з ним зв'язані навіки, батько та син, що, дякувати страшному тому законові спадковості, він такий, як і я в тисячі дрібниць, по крові, по тілу, що у нього зі мною ті самі зародки хвороби, ті самі ферменти пристрасті.

І відчуваю завше невгамовну, болючу потребу бачити його; а коли бачу, мучуся без краю; і там з вікна я дивлюся та й дивлюся, як він порпається в товаричих покидьках, возить їх і все собі проказую:

— Це мій син!

І бажається мені часом непереможно його поцілувати. А ніколи я й не доторкнувся до його гидкої руки.

Академік замовк. Товариш його, людина розсудлива, промимрив:

— Воно й справді, ми повинні б більше звертати уваги на тих дітей, що не мають батьків.

Подихнув вітер. Велике жовте дерево, стрепенувши своїми китицями, вкрило запашною, лагідною хмарою наших старих, що пожадливо вдихали її.

І сенатор додав:

— А гарно воно, далебі, мати двадцять п'ять літ та плодити дітей, навіть і так.

«СВЯТИЙ АНТОНІЙ»

Ксав'є Шармові *

Його прозвали Святим Антонієм, бо він мав ймення Антонія, а може, й тому, що він любив ласо жити, веселитись, жартувати, смачно їсти й добре пити та завзято залицятись до служниць, хоч йому було вже за шістдесят літ.

Це був кремезний селянин з Коської округи, багровий, груднистий і пузатий, з довгими ногами, які видавались надто худими проти товстого тулуба.

Він був удівець і жив зі служницею та двома наймитами на фермі, якою дуже вміло керував, пильнуючи своїх інтересів, розуміючись на справах: і на годівлі худоби, і на обробці землі. Його два сини й три дочки одружилися дуже вигідно й жили в околицях, приходячи раз на місяць до батька пообідати.

Його сила славилась на всю округу, і навіть склалося прислів'я: «Дужий, як Святий Антоній».

Коли почався наступ прусаків, Святий Антоній якось у шинку обіцяв з'їсти їх цілу армію, бо був хвалько, як справжній норманець, трохи боягуз і задавака. Він ступав кулаком по дерев'яному столу так, що той підстрибував і на ньому танцювали чашки й келишки. Він кричав, з червоним обличчям і лютими очима, з удаваням, як і в кожного штукаря, гнівом:

— Таки доведеться їх поїсти, будь вони прокляті!

Він-бо був певний, що пруссаки ніколи не дійдуть аж до Танвіля. Але почувши, що вони вже в Рото, він не виходив більше з хати й без кінця виглядав на дорогу з кухонного віконечка, сподіваючись щохвилини побачити багнеті.

Одного ранку, коли він сидів зі своїми наймитами, двері відчинились і ввійшов місцевий мер, добродій Шіко, а за ним — солдат у червоній касці з мідним гостряком. Святий Антоній аж підскочив. Усі дивилися на нього, сподіваю-

чись, що він зразу ж зарубає пруссака. Але він тільки стиснув руки мерові, який сказав:

— А це тобі, Святий Антонію. Вони прийшли цієї ночі. Тільки не роби дурниць, бо вони нахвалялись усіх стріляти і попалити, коли тільки хоч що-небудь станеться. Я тебе попередив. Дай йому їсти — він, здається, добрий хлопець. Бувай здоровий, піду до інших. Тут вистачить усім.

І він вийшов.

Дядько Антоній, збліднувши, поглянув на пруссака. Це був товстий парубок, синьоокий і ясночубий, зарослий бородою аж до вилиць. Він видавався прищелепуватим і добрим. Хитрий норманець одразу це помітив і, підбадьорившись, запросив його знаком сісти. Потім поспитав:

— Хочеш юшки?

Чужоземець не розумів. Тим-то Антоній відчув приплив сміливості й сунув йому під ніс повну тарілку.

— На, їж, товстий кабане!

Солдат відповів: «Я» * й став пожадливо їсти, а фермер, тріумфуючи, почувачи, що його репутацію відновлено, підморгнув наймитам, що якимось чудно кривились, змагаючись між страхом та сміхом.

Коли прусс виїв із своєї тарілки, Святий Антоній насипав йому вдруге, і цю тарілку він з'їв. Але перед третьою одсунувся, хоч фермер пропонував живосилом, повторюючи:

— Ну, сип собі в черево! Ти в мене потовстієш, мій кабанчику!

Солдат же, розуміючи тільки, що його хочуть погодувати досхочу, вдоволено сміявся, показуючи — він уже повний.

Святий Антоній став поводитись зовсім запанібрата, ляскав його по череву й кричав:

— Таки є щось у пузі в мого кабанчика!

Раптом він скривився й почервонів, немов у корчах, і не міг нічого говорити. Йому прийшла думка, і він ледве стримував сміх.

— А так, так! Святий Антоній і його кабан. Оце мій кабан!

Служниця і троє наймитів і собі зареготали.

Старий був такий задоволений, що звелів принести горілки й почаствував нею всіх. Пили разом з пруссом, який

¹ Так (нім.).

влесливо цмокав язиком, показуючи, що йому горілка до смаку.

А Святий Антоній кричав йому в лице:

— Ага? Оце-то горілка! Такої ти не пив у себе дома, мій кабанчику!

З того часу Святий Антоній виходив тільки вкупі з своїм пруссом. Він знайшов собі справу: це була його помста, помста товстого хитруна. І все село, що боялося пруссаків, аж корчилось од сміху за спинами переможців з жартів Святого Антонія.

Справді, в жартах і глузуванні він не мав собі рівних. Тільки він міг викинути такі штуки, чортів син!

Щодня, опівдні, він ходив по сусідах під руку з своїм німцем, якого він усюди знайомив, ляскаючи по плечу:

— Ось мій кабанчик! Бачте, як розгодована оця тварюка!

І селяни заходилися сміхом.

— Ну, який же він штукар, оцей товстий Антоній!

— Я продам його тобі, Сезера, за три пістолі!

— Беру, Антонію, й запрошую тебе на кров'яну ковбасу.

— Е, я хотів би краще його ніжку.

— Помадай його живіт, ти бачиш, що там саме сало!

І всі переморгувались, не наважуючись сміятись уголос, щоб пруссак нарешті не добрав, що з нього кепкують. Тільки Антоній з кожним днем сміливішав, щипав його за стегна й кричав: «Саме сало!», ляскав по заду й галасував: «Це все з свинячої шабри!», піднімав його на руках, руках старого велетня, що міг би підняти й ковадло, й вигукував:

— Він важить шістсот кіло, і жодної хиби!

Він узяв за звичку нагадувати, щоб його кабана частували всюди, куди він з ним приходив. То була велика втіха, велика щоразу розвага:

— Давайте йому, що хочете, він усе проковтне.

І німця шанували хлібом з маслом, картоплею, холодною печеною; давали й ковбасу, ще приказуючи:

— Ваша власна, та ще й кращого гатунку.

Солдат, слухняний і плохий, їв з чемності, причарований цією увагою, й слабував з того, аби тільки не зрікатись. І він справді так потовщав, що йому тісно стало в мунди-

рі; це радувало Святого Антонія і давало йому привід повторювати:

— Знаєш, кабанчику, доведеться зробити тобі нового сажа!

Проте вони стали найкращими друзями в світі, і коли старий ходив у своїх справах по окози, прусс вирушав з ним, щоб тільки бути вкупі.

Година тоді була жорстока. Стояли великі морози, здавалося, люта зима 1870 року посилала на Францію все нещастя.

Дядько Антоній, що завчасу про все турбувався й користувався з кожної нагоди, передбачаючи, що бракуватиме гною для весняних робіт, купив його в свого сусіда, який саме був у скруті. Він умовився щовечора приїздити своїм возом і забирати гній.

Щодня, як тільки вечоріло, він виїздив до ферми Оль, за півмилі від дому, завше в супроводі свого кабана. І щодня було свято годівлі тварини. Все село збігалося туди, як до церкви в неділю.

Але солдат почав стерегтися, і коли сміялися надто голосно, він неспокійно поводив очима, в яких часом займалось полум'я гніву.

І от одного вечора, добре наївшись, він зрікся з'їсти хоч би одним шматком більше і спробував устати, щоб піти. Та Святий Антоній спинив його і, поклавши на плечі йому свої здорові руки, посадив його так важко, що під солдатом затріщав стілець.

Знялася бурхлива веселість, а Антоній, сяючи й підводячи свого кабана, удавав, ніби чуває його, щоб заспокоїти. Далі він сказав:

— А, сто чортів, коли не хочеш їсти, то будеш пити.

І послали до шинку по горілку.

Солдат сердито лупав очима, а проте пив, пив, скільки їм хотілось, але й Святий Антоній не здавався, на превелику радість присутніх.

Нормандець, червоний, як баклажан, з вогнем в очах, наливав склянки й пив, вигукуючи: «За твое!»

А прусс, не промовивши й слова, раз по раз лив у себе коньяк, немов у барило.

Це було змагання, бій, реванш! Хто кого переп'є, сто чортів! Вони знесилили обоє, висушивши цілий літр, а ніхто нікого не переміг. Вони йшли нарівні, от і все. Завтра треба буде розпочати знову!

Вийшли вони, хитаючись, і пішли дорогою за возом із гноєм, що його повільно тягли дві коняки.

Засіяло снігом, і безмісячна ніч сумно світила мертвою білиною рівнини. Обох чоловіків проймав холод, зміцнивши їх хміль, і Святий Антоній, шкодуючи, що не довелось перемогти, бавився, штовхаючи плечем свого кабанчика в канаву. Солдат, відскакуючи, уникав штурханів, щоразу роздратовано вимовляючи кілька німецьких слів, від чого Антоній тільки заливався сміхом. Нарешті прусс розсердився, і тої самої хвилини, як Антоній одважив йому нового стусана, відповів страшним ударом кулака, від чого велетень захитався.

Тоді старий, розпалений горілкою, попав солдата на руки, погойдав його, як малу дитину, і з розмаху кинув на другий бік дороги. Далі, вдоволений цією карою, скрестив на грудях руки, щоб знову поглумитись.

Та солдат швидко підвівся з непокритою головою, бо каска скотилася на дорогу, і, вийнявши шаблю, кинувся на дядька Антонія.

Побачивши це, селянин схопив посередині свого батога, великого батога з падубу, міцного й гнучкого, як нагайка.

Прусс підходив, нагнувши голову й простягнувши руку вперед, певний, що заб'є.

Але старий, влучивши з розмаху по лезу, вістря якого мало розпороти йому живота, відхилив його й пужалном міцно вдарив свого ворога по скроні — той упав йому в ноги.

Старий, зляканий, отетеріло здивований, дивився на тіло, що спочатку корчилось, а далі застигло непорушно на животі. Він нахилився, повернув його, який час роздивлявся. Очі в прусса були заплющені; струмочок крові точився з ранки на лобі. Та хоч була вже ніч, дядько Антоній помітив руду пляму крові на снігу.

Він стояв там нестямно, тоді як віз його їхав далі за спокійною ходою коней.

Що йому робити? Його розстріляють! Спалять йому ферму, спустошать округу! Що робити? Що робити? Як заховати тіло, покрити смерть, обдурити пруссів? Серед великої снігової тиші здаля почувлись голоси. Тоді в нестямі він підібрав каску, надів на голову своїй жертві, й схопивши тіло за попереk, підняв його, побіг, догнав воза й кинув тіло на гній. У себе вдома він щось придумас.

Селянин ішов повільно, все міркуючи, але не знаходячи ради. Він уже бачив, уже відчував, що загинув. Так увійшов у свій двір. Слухове віконечко світилося: служниця ще не спала. Тоді він швиденько підкотив воза до краю гноярки. Зметикувавши, що тіло — воно лежало зверху — впаде наспід у яму, він перекинув воза.

Як він і передбачав, тіло було поховано під гноєм. Антоній зарівняв купу вилами і тоді встромив їх поруч у землю. Він покликав наймита, звелів узяти коней у стайню й пішов до хати.

І, лігши, він усе ще роздумував про те, що йому робити, та жодна думка йому не спадала, тільки жах зростав у безгомінні ночі. Його розстріляють. Зі страху його проймало потом, зуби йому цокотіли. Він підвівся, тремтячи, бо не міг далі zostаватися під ковдрою.

Зійшовши в кухню, він узяв з буфета пляшку горілки й вибрався знову до себе. Випив дві великі склянки, і новий хміль змішався з старим, але не заспокоїв туги в його душі. Здорово ж він лягнув його!

Він ходив туди й сюди по хаті, підшукуючи якусь хитрість, пояснення, опукання. Коли-не-коли змочував рота ковтком горілки, щоб трохи набратись духу.

Але йому нічого не спадало в голову, нічогісінько!

Опівночі його цепний собака, вовкодав на ймення Глитай, почав вити на мертвого. В дядька Антонія затремтіли всі жилки, і щоразу, як собака починав знову своє виття, довге й жалібне, мороз проходив старому поза шкірою.

Ноги його підломлювались, і він сів на стілець, одурілий, знеможений, чекаючи з тривогою, що Глитай почне свою скаргу. Він бився в корчах, що ними страх зрушує наші нерви.

На дзигарях унизу пробило п'ять годин. Собака не вгавав. Селянин майже божеволів. Він підвівся й вийшов, щоб спустити його з цепу і більше не чути гавкоту. Зійшовши вниз, він одчинив двері й повільно попростував у темряву.

Сніг ще падав, і було все біле. Будівлі ферми видавались на тлі снігу чорними плямами. Старий підійшов до собачої будки. Пес рвався на ланцюгу. Старий спустив його. Глитай стрибнув, а далі спинився з настовбурченою шерстю, витягнутими лапами, вишкіреними іклами, повернувшись мордою до гною.

Святий Антоній тремтів з голови до ніг і шепотів:

— Що там тобі, брудна тварюко? — і посунув ще на

кілька кроків уперед, пронизуючи зором невиразну темряву двору.

Тоді він побачив постать, постать людини, що сиділа на купі гною.

Він дивився на неї, паралізований жахом, і ледве дихав. Та раптом він побачив біля себе ручку від вил, що стирчали в землі; він висмикнув їх у тім нестямнім страху, що робив сміливими найбільших боягузів, і рвонувся вперед, щоб добре подивитись, хто перед ним.

Це був він, його прусс, що виліз брудний із нечистоти, яка його зогріла й оживила. Приголомшений ударом, очманілий від хмелю, виснажений раною, він абияк сів та так і залишився, весь у гною і крові, присипаний снігом.

Помітивши Антонія й надто обезглуздивши, щоб розуміти, він спробував підвестись. Але старий, впізнавши солдата, забризкав піною, немов скажений звір.

Він бурмотів:

— Ах, кабане! Кабане! Ти ще не здох! Ти зараз донесеш на мене! Зажди!.. зажди!..

І, кинувшись на нього з вилами, як із списом, він пошпурив їх з усієї сили й глибоко встромив німцеві в груди всі чотири зубці.

Солдат упав на спину, випустивши довгий передсмертний віддих, тоді як старий селянин, вийнявши свою зброю з рани, несамовито штрикав раз по разу в черево, в боки, в ший пруссака, дірявлячи з голови до ніг тремтливое тіло, з якого кров точилася струменями.

Потім він спинився, захекавшись від своєї шаленої праці, хапаючи жадібно повітря, втихомирений заподіяним убивством.

Та вже заспівав півень у курнику, й стало розвиднятись; тому він знову взявся до роботи, щоб поховати забитого.

Він викопав яму в гною, добрався до землі й прокопав ще глибше, працюючи безладно і з божевільною силою, люто рухаючи руками і всім тілом.

Коли могила була досить глибока, він укинув туди мертвяка, засипав його землею, довго утоптував її, склав на місце гній і усміхнувся, стежачи, як лапятий сніг докінчував його роботу, вкриваючи всі сліди своїм білим серпанком.

Потім він знову встромив вила в купу гною й повернувся в кімнату. Пляшка з горілкою, випита до половини,

стояла на столі. Він її випорожнив одним духом, ліг на ліжку й глибоко заснув.

Прокинувся він тверезий, спокійний і бадьорий, здатний судити про злочин і передбачати наслідки.

За годину він бігав селом, розпитуючись усюди про свого солдата. Він пішов до офіцерів, щоб дізнатись, як казав він, чому в нього одібрано його.

Всі знали їхню дружбу й ніхто не мав підозри на нього; він допомагав навіть у розшуках, запевняючи, що прусс щовечора волочився за спідницями.

Старого відставного жандарма, що мав вродливу дочку і корчму у сусідньому селі, було заарештовано й розстріляно.

ПРИГОДА ВАЛЬТЕРА ШНАФСА

*Робертові Пеншонови**

Відколи Вальтер Шнафс уступив до Франції в лавах армії завойовників, він мав себе за найнещаснішу в світі людину. Він був гладкий, ходив на превелику силу й голосно сапав, і йому страшенно боліли ноги, пласкі й дуже опасисті. До того він був людиною миролюбною та добродушною, зовсім не войовничою і не кровожерною, в нього було четверо дітей, що їх він дуже любив, та молода білява жінка, за якою він щовечора розпачливо журився, згадуючи про її любовці, поцілунки й турботи. Він любив уставати пізно, а лягати рано, не поспішаючи їсти щось смачне і пити в пивницях пиво. Він думав також про те, що разом із життям мусять назавжди зникнути і всі його розкоші й втіхи, тим-то й мав у душі люту ненависть, ненависть водночас інстинктивну й свідому, до всіх тих гармат, рушниць та шабель, а надто до багнетів, бо почував себе не досить моторним, щоб боронити цією замашною зброєю своє велике черево.

Вночі, загорнувшись у шинелю й лежачи на землі поруч своїх товаришів, що хропли, він, було, довго вдавався в думки про свою далеку, покинуту родину й про ті небезпеки, що оце чатують тут на нього. Коли його вб'ють — що станеться з дітьми? Хто буде їх годувати й виховувати? Вони і тепер навіть не грошовиті, хоч як заборгувався він, від'їжджаючи, щоб залишити їм трохи грошенят. Отож іноді Вальтер Шнафс аж заходився плакати.

На початку кожного бою він, було, так підупадає на ноги, що, напевно, впав би на землю, коли б не думка, що тоді через нього перейде ціла армія. А зачувши свистіння куль, йому аж дибом ставало волосся.

Отак, пойнятий жахом та тривогою, він жив цілі місяці. Армійський корпус, у якому він служив, посувався до Нормандії. Якось його послали на розвідку з невеличким загonom, що мусив тільки оглянути місцевість і потім

відступити. Все довкола, здавалось, було спокійно: ніщо не показувало, що десь готуються поставити опір.

Отже, прусси безтурботно спустилися в маленьку долину, що її переймали глибокі яри, коли це сильна стрілянина, поваливши зразу душ із двадцять, примусила їх спинитися, і загін вільних стрільців, вихопившись раптом з малісінького гайка, наставивши багнети, кинувся наперед.

Спочатку Вальтер Шнафс аж прикипів до місця: він був такий приголомшений та розгублений, що й на думці навіть не мав тікати. Потім йому враз шалено закортіло дряпнути драла; але зараз же він згадав, що бігає, як черепаха, проти цих сухорлявих французів, котрі оце наближались до нього, стрибаючи, мов які кози. Отже, побачивши за шість кроків од себе широкий рівчак, геть-чисто зарослий чагарником з сухим листям, він скочив туди, навіть не подумавши про його глибочінь, немов кидаючись з моста в річку:

Він пролетів стрілою крізь рясне плетиво витких рослин та гострих колючок, що подряпали йому лице й руки, і тяжко гецнувся об каменисте дно.

Знявши догори очі, він побачив небо крізь пробитий ним просвіт. Цей зрадницький просвіт міг виказати його, і він обережно поповз рачки сподом цього рову, під захистком переплетеного гілля, посуваючись якомога швидше і віддаляючись од бойовиська. Згодом він спинився і знову сів, затаївшись, немов заєць, у високій сухій траві.

Протягом якогось часу він чув ще постріли, крики та жалісні вигуки. Потім шум баталії почав затихати, а далі й ущух остаточно. Навкруги знову запанувала тиша та спокій.

Аж ось біля нього щось заворушилось. Він віджахнувся. Це була якась маленька пташка; вмовившись на галузці, вона колихнула засохле листя. Майже цілу годину після цього серце тьохкало у Вальтера Шнафса швидко й тяжко.

Находила ніч, наповняючи рів мороком. Солдат узявся роздумувати. Що має тепер з ним статися? Чи не повернутися до своєї армії? Але як саме? Але куди до неї йти? І йому тоді доведеться почати знов це жахливе життя, сповнене тривоги, втоми й муки, яке він провадив з початку війни. Ні! Він почував, що йому вже не стане на це відваги. Йому була вже несила зносити виснажливі переходи і щохвилини наражатися на небезпеку.

Але що ж його тоді робити? Не міг же він увесь час ховатися в цьому ярку аж до кінця війни. Авжеж, ні. Коли б не треба було їсти, то він би не дуже злякався такої перспективи, але ж їсти треба, і треба щодня.

А він був оце сам-один, із зброєю, в мундирі, десь на воєнному терені, далеко від товаришів, що могли б його оборонити. Дрожі перебігали йому по тілу.

Аж ось йому майнула думка: «А якби мене взяли в полон!» І враз у нього аж здригнулося серце, так шалено, так негловитно забажав він потрапити до французів у полон. Полоненник! Так він був би врятований, ситий, він сидів би собі за сторожею в якійсь добрій в'язниці і мав би притулок, захищений від куль та шабель. Полоненник! Яке ж це щастя!

Отже, він вирішив одразу: «Піду і здамся в полон».

Він був підвівся, щоб зараз же здійснити свій замір. Але тут же непорушно спинився на місці — такі важкі думки враз обсіли йому голову, такий жах знову поймав йому серце.

Де він має здатися в полон? Як саме? За яких обставин? І жахливі картини смерті враз промайнули йому в душу.

Він наражатиметься на страшну небезпеку, сам-один тиняючись полями в оцій своїй гостроверхій касці. А якщо він надібає селян? Адже ж, побачивши беззахисного прусса, що заблудив, вони уб'ють його, як бродяжнього собаку! Вони-бо на забій поб'ють його своїми вилами, мотиками, косами, заступами! Розсатанівши з розпачу переможених, вони зроблять з нього якусь кашу, якесь місиво.

А якщо він надібає вільних стрільців? Адже ж ці люті стрільці, що не додержують ані закону, ані дисципліни, розстріляють його просто, щоб побавитись якусь годину, щоб поглузувати собі, дивлячись на його фізіономію. І він уже бачив себе притуленим до стіни, проти дванадцяти рушничних цівок, що немов дивляться на нього своїми круглими чорними отворами.

А якщо він надібає французьку армію? Авангард візьме його за розвідника, за якогось сміливого й хитрого солдата, що оце сам пішов на розвідку — і в нього безперечно стрілятимуть. І він уже чув безладну стрілянину солдатів, що залягли в кущах, тоді, як він один серед поля падає на землю, геть подірваний їхніми кулями, які вже відчував у своєму тілі.

Понятій одчаєм, він сів знову. Становище здавалося йому безвихідним.

Запала вже глупа ніч, ніч німотна й темна. Він не порушився більше, стрепехаючись за кожним таємничим звуком у п'їтмі. Почувши кроля, що виліз із нори, Вальтер Шнафс мало не кинувся був тікати. Совині крики аж краяли йому серце, завдаючи раптового жаху, болісного, як рана. Він широко розплющував свої круглі очі, силкуючись углядіти щось у мороку, і йому щохвилини здавалося, що хтось іде недалеко.

Після нескінченних годин отакої передсмертної нудьги він спостеріг, зрештою, через свою листяну стелю, що небо починає ясніти. Тоді він відчув незвичайну полегкість — тіло йому позбавилось напруження і немов раптом відпочило, серце втихомирилось, очі заплющились. Він заснув.

Коли він прокинувся, сонце, як здавалось йому, підбилося аж до зеніту; мабуть, був уже полудень. Жоден звук не порушував сумної тиші полів; і враз Вальтер Шнафс відчув, що страшенно зголоднів.

Він позіхнув, і на думку про ковбасу, про смачну солдатську ковбасу йому аж покотилася з рота слина і враз немов узяло за живіт.

Він підвівся, ступив кілька кроків; відчув, як підупадає на ноги, і знову сів, щоб ще раз обміркувати своє становище. Протягом цих двох або трьох годин він зважував усі «за» і «проти», щохвилини міняв рішення і, почувавочи себе геть пригніченим та знедоленим, вагався між найсуперечливішими доказами.

Нарешті йому сяйнула одна думка, вона здалася йому цілком логічною та практичною, а саме — підстерегти якогось селянина, що йшов би повз нього сам-один, без жодної зброї чи навіть якого-небудь небезпечного знаряддя, і, перейнявши його, датися йому в руки, як слід утовкмачивши наперед, що він, мовляв, здається.

Отже, скинувши з голови каску, гострий наконечник якої міг його зрадити, він з надзвичайною осторогою вистромився з своєї діри.

Аж до самого обрію не видно було ні душі. У далечині, праворуч, над дахами маленького сільця зносився до неба дим варістих печей! А там, десь ліворуч, у кінці якоїсь обсадженої деревами дороги, він побачив великий замок з вежами.

Так прождав він до самого вечора, зазнаючи страшенної муки, нічого не бачачи, крім вороння, нічого не чуючи, крім приглушеної булькотнечі в своїм животі.

І знову запала ніч.

Витягшись насподі свого притулку, він заснув тим гарячковим, сповненим кошмарів сном, що ним сплять голодні люди.

І знову зайнялось над ним на день. І знову він узявся чатувати. Але поле було безлюдне, як і напередодні, і тоді Вальтера Шнафса появив новий уже страх — померти отак з голоду! Він побачив себе насподі свого ярка простягненим горілиць, із склепленими очима. Сила хижаків, дрібних хижаків наближалася до його трупа і починала його пожирати, кидаючись до нього з усіх боків, пролізаючи під одяг, щоб уп'ястися в його холодне тіло. А великий ворон видовбував йому очі своїм довгим дзьобом.

Тоді він цілком збожеволів; йому здавалось, що він має зараз зомліти від знемоги й не зможе ходити. Він був налягодився вже побігти до села, зважуючись тепер на все, пускаючись на відчай душі, коли побачив трьох селян, що йшли в поле з вилами на плечах, і знову пірнув у своє сховище.

Але скоро вечір укрит рівнину мороком, він поволі вибрався з ярка і хильцем, боязко, чуючи, як трьохкає йому серце, вирушив до далекого замка, вважаючи за краще попасти туди, ніж у село, що здавалось йому страхоченним, як те тигрове лігво.

Нижні вікна світилися. Одне було навіть відчинене; з нього сильно душіло печеним м'ясом, і, відчувши це своїм носом та шлунком, Вальтер Шнафс аж увесь скарлючився; ці пахощі забивали йому дух, непереможно поривали його вперед, надавали йому розпачливої відваги.

Не даючи вже собі ради, з каскою на голові, він раптом з'явився коло вікна.

В кімнаті, за великим столом, обідало восьмеро слуг. Аж ось покоївка роззявила рота і втупилась перед себе, упустивши склянку. Всі очі перебігли за її поглядом.

Усі побачили ворога!

— Ой леле! Прусси напали на замок!..

Спочатку розітнувся крик, єдиний крик, в якому злилися вигуки восьми голосів — крик невимовного жаху; потім усі безладно схопилися з місць і, зчинивши страшенну метушню та штовханину, безтямно кинулись до дверей

у глибині кімнати. Гупали об підлогу стільці, чоловіки перекидали жінок, ступали на них ногами. За якихось дві секунди в кімнаті не було вже ані душі, і проти здивованого Вальтера Шнафса, що все ще стояв у вікні, лишився тільки стіл, заставлений різними стравами.

Трохи повагавшись, Вальтер Шнафс уліз у вікно й підійшов до столу з тарілками. Намлівшись голодом, він аж трусився тепер, немов у гарячці, але острах ще спиняв, паралізував його. Він напорошив вуха. Все в будинку, здавалось, ходило ходором; грюкотіли дверима, тупотіли над стелею. Прусс тривожно прислухався до цього стугону, а потім почув якісь приглушені звуки, начебто, вискакуючи з другого поверху, десь під стіною гепались оце об м'яку землю людські тіла.

Аж ось уся біганина й метушня вщухли, і гробова тиша обійняла великий замок.

Вальтер Шнафс сів перед незайманою тарілкою і заходився їсти. Він ковтав великими куснями, немов боячись, що йому можуть стати на перешкоді, коли він ще не попоїсть удосталь. Роззявивши, мов якусь прірву, свого рота, він обіруч пхав у нього великі шматки, що, спускаючись до шлунку, раз по раз надимали йому горло. Іноді він зупинявся, готовий розсістися, як переповнена труба. Тоді він брав глечик із сидром і прочищав собі стравохід, як промивають ото засмічену ринву.

Він спорожнив усі тарілки, блюда та пляшки; потім, сп'янілий від трунків та страв, очманілий, червоний, увесь здригаючись од гикавки й відчуваючи себе нездатним зробити хоч один крок, він розстебнув мундир.

Очі в нього заплющились, думки потьмарилися; спустивши голову на схрещені на столі руки, він помалу перестав усвідомлювати дійсність.

Щербатий місяць тьмяно осявав обрій над деревами парку. Надійшла та холодна година, що буває звичайно перед досвітком.

В гущавині парку посувалася сила якихось мовчазних тіней, і де-не-де під місячним промінням вилискували в темряві крицеві вістря.

Спокійний замок височів своїм великим чорним обрисом. І тільки двоє вікон світилось ще на першому поверсі.

Аж ось розітнувся чийсь гучний голос:

— Рушай! В атаку, хлопці!

І за одну мить двері, віконниці та шибки затріщали під

натиском людського потоку, що, вдираючись, наповнив увесь будинок, ламаючи й розбиваючи все на своїй дорозі. За одну хвилину п'ятдесят озброєних до зубів солдатів влетіли в кухню, де спокійнісінько спав собі Вальтер Шнафс, і, наставивши йому на груди п'ятдесят набитих рушниць, звалили його на підлогу, схопили й зв'язали з голови до п'ят.

А той, побитий, вражений та збожеволілий з переляку, тільки важко дихав собі, надто приголомшений, аби щось зрозуміти.

Аж ось якийсь здоровило в обшитім золотим галуном військовим мундирі поставив йому на живіт ногу та гучно крикнув:

— Ви мій полоненник, здавайтеся!

Прусс тільки й зрозумів слово «полоненник» і пролепетав:

— Я, ја, ја!

Переможці підняли його, прив'язали до стільця і взяли пильно розглядати його, сапаючи, як паровози. Деякі посідали, знемагаючи од хвилювання та втоми.

А він усміхався тепер, він усміхався, певний того, що нарешті попав-таки в полон!

Увійшов ще якийсь офіцер і доповів:

— Пане полковнику! Вороги втекли; багато з них, здається, поранено. Ми — господарі замка.

Гладкий офіцер, витираючи собі чоло, гукнув:

— Перемога!

І, добувши з кишені маленьку крамарську книжечку, записав:

«Після лютої боротьби прусси мусили відступити, несучи своїх забитих та поранених, що їх кількість сягає п'ятдесятьох. Деякі лишилися у наших руках».

Молодий офіцер спитав:

— Які будуть розпорядження, пане полковнику?

Полковник відповів:

— Ми маємо зараз відступити, щоб запобігти новій контратаці ворогів із артилерією та значнішими силами. І він скомандував відступати.

Отже, вишикувавшись у темряві під стінами замка, загін побрався в дорогу, оточивши зо всіх боків зв'язаного Вальтера Шнафса, що його й так пильнувало шестеро озброєних револьверами солдатів.

Щоб оглянути шлях, наперед вислали розвідників. Загін посувався дуже обачно, зупиняючись коли-не-коли.

Як задніло, дісталися врешті супрефектури Ла Рош Узеля, що його національна гвардія й здобула цю перемогу.

Там уже чекала на них стурбована, обурена людність.

Коли побачили каску полоненника, навкруг знявся страшний галас. Жінки здіймали вгору руки; старі плакали; якийсь стариган кидонув навіть у прусса своїм костуром, поранивши носа одному з гвардійців.

Полковник ревів:

— Пильнуйте полоненого!

Нарешті дійшли до міської мерії. Відчинили в'язницю і, розв'язавши Вальтера Шнафса, увіпхнули його досередини.

Двісті озброєних людей розташувалися навколо охороняти будинок.

Тоді, незважаючи на ознаки нестравності, що деякий час уже завдавали йому муки, прусс, не тямлячи себе з радощів, заходився танцювати, танцювати, як скажений, сплескуючи руками, задираючи ноги, танцювати, аж беручись від сміху за боки, поки, вкрай знесилений, не звалився під стіну.

Він був у полоні! Він урятований!

Отак замок де Шампінье був відбитий у ворога, що його посідав тільки шість годин.

Полковник Ратьє, крамар-сукнар, що звершив цей подвиг на чолі національної гвардії Ла Рош Узеля, дістав за це ордену.

МІСЯЧНЕ
СЯЙВО

МІСЯЧНЕ СЯЙВО

Дуже воно йому пасувало, абатові Мариньянові *, войовниче його прізвище. Був він високий, худий, пристрасний фанатик, щира, одначе, душа. Переконання мав певні, непохитні. Вважав по щирості, що знає свого бога, знає його волю, наміри, знає, що кому від бога призначено.

Часом, походжаючи шибкім кроком по алеї при маленькому своєму сільському церковному домку, набігали йому на думку питання: «Чому бог створив те або се?» Починав сумлінно дошукуватись, уявляв собі, як би він зробив, коли б сам був богом, і завше сливе знаходив відповідь. Не з тих був, що в побожному унесенні, принижуючись, шепочуть: «Господи, наміри твої невідомі». Він казав собі: «Я — слуга божий, повинен я знати, чому так, а не так діє божа сила, а коли не знаю, мушу розгадати».

Здавалося йому, що все на світі створено з чудесною, незмінною мудрістю. Кожне «чому» завше врівноважується якимось «тому». Світову зірницю створено задля того, щоб звеселяти тих, хто прокидається зо сну, з денного світла стигне хліб в полі, дощ його зрошує, вечір для того, щоб готуватись до сну, а темна ніч — щоб спати.

Чотири пори в рокові пристосовано якнайкраще для хліборобства. Ніколи йому й на думку не спадало, що природа не має жодних певних замірів та що кожне живе творіння, навпаки, залежить доконче від часу, клімату, матерії.

Але він ненавидів жіночу стать, ненавидів несвідомо, інстинктивно гордував нею. Часто згадував слова Христові: «Що маю я до тебе, що маєш ти до мене, жінко? — І давав до того: — Сказав би я, що й сам господь не радий був з такого свого утвору».

Жінка була для нього «дванадцять кроць нечисте дитя» *, як сказав колись поет. Це була та спокусителька, яка звела першого чоловіка; не кидає вона й тепер проклятої

своєї роботи, безсила та небезпечна. Ще більше, ніж згубне їхнє тіло, ненавидів він жіночу чулу душу,

Він часто помічав, як вони горнулися душею до нього, і хоч уважав, що до нього жінці немає приступу, дратувала його та потреба любити, що тремтить від неї завше жіноча душа.

Бог, так він думав, створив жінку на спокусу лише чоловікові, щоб випробувати його сили. До неї можна наблизитись тільки з осторогою, забезпечивши себе, страхаючись її, як наставленої пастки. Вона й справді схожа буває зовсім до пастки, простягаючи руки, наставляючи уста до чоловіка.

Мав милість тільки на черниць, бо через свою обітницю були вони нешкідливі: але й з ними, проте, поведився суворо, бо чув душею, що зачаїлася в їхньому, в ланцюзі закутому, приборканому, серці та віковична чутливість, що зверталася навіть на нього, на попа.

Бачив по очах, по зворушливому, не такому, як у ченців, побожному поглядіві, по екстазові, суто жіночому, по ревній любові до Христа, що обурювала його, бо була то любов жіноча, любов тілесна. Відчував її, ту чулисть прокляту, в їхній покірливості, в тихій мові, коли до нього зверталися, в спущених додолу очах, у сльозах, у приниженні навіть, як починав їх докоряти без жалю.

І він обтрушував сутану, виходячи з кляштора, прискорював ходу, немов тікаючи від якої небезпеки.

Мав він небогу, що мешкала з матір'ю в маленькій хатині недалечко.

Абат доправлявся, щоб стала вона на милосердну сестру.

Бродлива була, непосидяща, насмішкувата. Коли абат починав їй казати казань, вона сміялася, а як сердився, міцно його цілувала, притискала до серця; він і силкувався мимохіть звільнитися з цих обіймів, і відчував разом з тим тиху радість у душі; збуджувалося в ньому отецьке почуття, що дримає в кожному чоловікові.

Часто балакав з небогою про бога, про свого бога, йдучи поруч з нею полем, дорогою. Вона не слухала зовсім його мови, дивилася на небо, на трави, на квітки, тішилася з життя, очі блищали щастям. Кидалася часом ловити летючу яку комашину і, показуючи її абатові, казала:

— Дивись, дядюсю, яке воно гарненьке! Так би взяла та й поцілувала!

І та потреба цілувати якусь кузьку, квіточку бузкову сердила, дратувала абата; він і тут знаходив ту саму чулість, що вкоренилася назавше в жіночому серці.

Отже, раз церковного сторожа жінка, що поралась коло хазяйства в абата Маріньяна, повістила йому з осторогою, що в його небоги є коханок.

Він страшенно схвилювався, віддих йому відібрало, так і сидів з наміленим кругом лицем, бо якраз тоді голився. Здобувшись на мову нарешті, очутившись, скрикнув:
— Неправда тому, Мелані, неправда!

Та селянка, приклавши руку до серця:

— А нехай мене господь скарає, коли я брешу, панотче. Я вам кажу, щовечора виходить до нього, як ваша сестра засне. Сходяться коло річки. От ви тільки вийдіть, подивіться, так між десятою та дванадцятою годиною.

Він перестав шкромадити бритвою по щоках і почав швидко ходити по кімнаті, як завше робив, коли задумався тяжко. Взявся був знову до бритви, та аж три рази врізався, поробив знаки від носа до вуха.

Цілий день ні до кого не балакав спересердя та обурення. Яко піп, лютував на те кохання непереможне, а до того не міг собі дати ради, що його, отця духовного, опікуна, охоронця її душі, обманує, дурить дівчинка, насміхається з нього; мучився батьківською, егоїстичною мукою. Так буває, коли ознаймить раптом батькові дочка, що вибрала собі подружжя, не порадившись з ним, без його волі.

По обіді спробував читати, але нічого з того не вийшло. Все більше та більше розлютовувався. Коли вибило десяту годину, взяв палицю, страховинну дубову ломаку, що брав завше з собою, коли доводилося серед ночі йти до хворого. Посміхався, дивлячись на величезну дрючину, грізно вимахував нею в повітрі, держачи її в доброму суто селянському кулаці. Звів палицю вгору і, зціпивши зуби, вдарив по стільці; спинка одлетіла, впала додолу.

Відчинив двері, мав уже йти, та став на порозі, задивившись на місяця, на пишне його сяйво, а світив він так, як ніколи сливе.

Мав абат з природи розум екзальтований, такий, який повинні були мати основоположники церкви християнської, ті мрійники-поети, і легко стало раптом у нього на душі, вразила його своєю красою велична, тиха, прозора ніч.

В маленькому садочку, що купався в лагідному сяйві, стояли в ряд фруктові дерева, падала на алею тінь від

ледве вкритого листом гілля, немов тонкі руки простяглися по землі, а буйний козячий лист пнувся вгору по стінах, по хаті; розходився від нього чудовий, солодкий дух, мовби душа його пахтіла, плавала в теплому, ясному вечірньому повітрі.

Він довго вдихав у себе повітря, пив його, як п'яниця вино, і рушив потім повільним кроком, зачарований, забуваючи сливе про свою небогу.

Вийшовши за огорожу, він зупинився й охопив оком усю рівнину, що купалась в лагідному тому світлі, купалася в ніжних чарах тихої, знеможеної ночі. Жаби щохвилини подавали голос; лунав він у просторіні уривчасто, металічно, а солов'їний далекий спів, тендітний, тремтячий спів, що від нього мріється так бездумно про поцілунки, розсипався, мов перли, додаючи чарів казковій місячній ночі.

Абат рушив; серце в нього мліло, не знав і сам чому. Відчув якусь втому, знемогу. Хотілось йому сісти, сидіти непорушно, додивлятися, дивуватися з тієї божої краси.

Ген, понад маленькою річечкою, стояли одна по одній високі тополі, довгою стрічкою звивалися слідом за її течією. Річка парувала, яснів ніжний білий туман, наскрізь прошитий місячним промінням, сріблом виблискував, звиснувши над крутими берегами, огорнувши, мов пухом легким та прозорим, річку, всі її звивини та закути.

Абат знову зупинився, вражений у саме серце; замилування тією красою все в ньому зростало безупинно.

І сумніви, неспокій якийсь неокреслений опанували його. Чув, як зароджується в ньому запитання, з тих, що іноді набігали йому на думку.

Для чого бог усе це створив? Коли ніч існує для сну, для відпочинку, для того, щоб люди, гублячи свідомість, про все забували на той час, то нащо було робити її чарівнішою за день, звабливішою за ранок, за вечір, і нащо тоді ця планета, повільна, прекрасна, поетичніша за сонце, якій ніби призначено, така вона лагідна, освітлювати те, що занадто тендітне, таємниче для світла денного, та нащо тоді вона надає темряві такої прозорості?

Чому найбільший митець у співах поміж пташками не спочиває, як інші, а починає свою пісню серед цього оранжевого присмерку?

Нащо ця напівзапона над світом божим? Чому так тріпочеться серце, умліває душа, знемагає тіло?

Для чого розкидати всі ці спокуси, яких люди й не побачили б зовсім, коли б у той час лежали в ліжку? Для кого це величне видовисько, ця поезія, що так гойно спадає з неба на землю?

Абат не розумів нічого.

Але там далеко в лузі, на краю, під оповитими прозорим туманом деревами, з'явилося дві тіні і надходили попліч.

Чоловік був вищий. Обняв за плечі свою коханку й час од часу цілував її в чоло. З ними враз ожив нерухомий краєвид, додавався їм немов за опрау якусь чудовну. Вбачалося, що вони вдвох — то одна істота, для якої створено цю ніч, лагідну та мовчазну. І наближалися вони до абата — жива відповідь богова на його питання.

Він стояв непорушно, а серце тріпотало в грудях, завмирало. І здавалося йому, наче перед ним повстає ідилія з часів біблійних, любов Рути й Вооза *, що твориться тут на тлі величної картини воля божа, як про те каже святе письмо. І в голові у нього забриніла Пісня Пісень, палке те поривання, поклик тіла до тіла, вся жагуча поезія цього твору, що палає коханням, вогнем.

І він сказав собі: може, бог створив такі ночі, щоб оповивати неземною чистотою людське кохання?

І постував він назад перед цією парою, яка, обнявшись, все надходила до нього. Була то його небога, але тепер абат питав самого себе, чи не йде він богові наперекір? Чи не з волі божої повстає кохання, коли він так зрозуміло надає йому такої краси?

І повернув абат додому, сам не свій, засоромлений сли-ве, ніби вступив був до того храму, куди йому заходити не годилося.

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ

Париж довідався, що Седан на ласку ворога віддався. Проголошено Республіку. Вся Франція кинулася на шлях того безумства, що тривало до кінця Комуни. Всі бавилися в солдати, всенька країна — від краю і до краю.

Панчішники обернулися на полковників, що виконували функції генералів; револьвери та кинджали, виставлені напоказ, прикрашали гладкі мирні животи, перетягнені червоними поясами; дрібні буржуа, що перевернулися у випадкових вояків, командували батальйонами галасливих волонтерів та лаялися, як биндюжники, щоб мати показніший вигляд.

Самий факт, що вони тримали в руках зброю, що вони орудували нині справжніми рушницями, п'янив тих людей, що мали до цього часу справу тільки з вагами, і повертав їх, ні сіло ні впало, у небезпечних шибайголів для першого-ліпшого, хто стрінеться їм на шляху; вони карали на смерть безневинних, щоб довести, що вміють убивати; вони розстрілювали, блукаючи по ланах, іще незайманих пруссаками собак-бродунів, корів, що мирно ремигали жуйку, німечних коней, що паслися на луках.

Кожен думав собі, що саме його закликано грати видатну бойову роллю. Кав'ярні у щонайменших присілочках були повні торговельного люду в уніформах і скидалися на казарми чи то військові шпиталі.

До містечка Канвіль ще не докотилися різючі новини з'армії та столиці: але надзвичайне збудження панувало в ньому вже цілий місяць, і партії, що ворогували, повстали одна на одну.

Мер міста, пан віконт де Варнето, маленький миршавий чоловік, уже старий, легітиміст *, що з честолюбства пристав знедавна до Імперії, натрапив небавом на запеклого ворога в особі лікаря Масареля, гладкого сангвініка, голови республіканської партії цілої округи, почесного голови міс-

цевої масонської ложі, президента товариства рільництва та пожежної сторожі, ще й організатора сільської міліції, що мала визволити край.

За п'ятнадцять день той примудрувався набрати на захист країни шістдесят три волонтери — все людей одружених, із дітьми — статечних селян, що держали добрий розум у голові, та ще містечкових крамарів тутешніх; і він проробляв із ними різні військові справи щоранку тут же таки, на майдані перед мерією.

Якщо траплялося, що мер, ідучи до комунальної будівлі, минав тее військо, командир Масарель, озброєний пістолями, гордо виступав із шаблюкою в руці перед фронтом свого загону, примушуючи своїх людей горлати: «Хай живе вітчизна!» І ці вигуки, як помічали всі навколо, вельми хвилювали малого віконта, що, безперечно, вбачав у них погрозу, виклик і водночас огидний нагад про велику Революцію.

5 вересня вранці лікар, у військовий мундир убраний, поклавши на стола свого револьвера, давав консультацію хворому подружжю — двом старим селянкам, — що один з них, саме чоловік, слабував протягом семи років на веннопоширення, але ж до лікаря не вдавався, все-бо чекав допоки жінці його теж лікарська порада знадобиться; коли гульк, аж листоноша приніс часописа, перебивши їм розмову.

Пан Масарель розгорнув його, зблід, раптом ісхопився, мов несамовитий, і, захоплено здіймаючи руки до неба, почав лементувати перед спантелеченими селянками на цілий свій голос:

— Хай живе Республіка! Хай живе Республіка! Хай живе Республіка!

По тім він повалився в свій фотель, знесилившись од хвилювання.

А що старий селяк після тієї та й знов тієї ж наспівував: «Це почалося з мурашок — так, немов бігають та й бігають мені мурашки по всеньких ногах...», то лікар Масарель не витримав і скрикнув:

— Дайте мені спокій! Маю я час коло ваших дурашків поратися!.. Республіку проголошено, імператора взято, Францію врятовано! Хай живе Республіка!

І, підбігши до дверей, він ревує:

— Селесто, мерщій, Селесто!

Переполохана наймичка-прибігла; аж язик йому плутовався — так швидко він до неї забалакав:

— А ке лиш сюди мої чоботи, шаблю, ладівницю та еспанського кинджала, що лежить на моєму нічному столикові, — та щоб притьмом мені було зроблено!

Впертий селюк, скориставшись з хвилинки мовчання, провадив далі:

— І-ї, господи, ноги так понабрякали, мов повні кишені, та так же ж болять, що де вже там ступати...

Лікареві урвався терпець, і він заревів:

— Та дайте ви мені, зрештою, спокій, сто чортів!.. Коли б ви мили собі ноги, такого б не сталосся!

А тоді, захопивши того селяка за карк, він гукнув йому простісінько в обличчя:

— Ти що — не тямип, що в нас тепера Республіка, тва-рюко ти не чутівенна?!!

Але професійне його почуття заспокоїло його відразу, і він виштовхав спантеличене подружжя за двері, примовляючи:

— Приходьте взавтра, приходьте взавтра, друзі мої. Я не маю часу сьогодні.

Споряджаючись від ніг до голови, він так і сипав цілою низкою нових термінових наказів своїй служниці:

— Біжи-но до лейтенанта Пікара та до сублейтенанта Помеля та перекажи їм, що я чекаю на них отут як стій. Пришли до мене також Торшбефа з його барабаном, — та щоб одна нога тут, а друга там!

Коли Селеста вийшла, він заглибився в думки, міркуючи, як же ж його тії тяжкі обставини подолати.

Тров чоловіків прийшли разом, і всі у робочих одягах. Командир, що сподівався побачити їх ув урочистих військових мундирах, аж-но підскочив.

— Та хіба ж ви нічого не знаєте, хай його дідько взь-ме? Імператора взято, Республіку проголошено. Треба дія-ти. Мое становище складне й делікатне, скажу більше — небезпечне.

Він замислився, помовчавши кілька хвилин перед своїми отетерілими підручними, по тому провадив далі:

— Треба діяти, не вагаючись; хвилини варті годин за таких обставин. Усе залежить від того, як швидко буде відповідних заходів ужито. Ви, Пікаре, рушайте до кюре і примусьте його бити на сполох, щоб люд ізійшовся, а тоді я розповім усім, що відбувається в країні. Ви, Торшбефе,

бийте на збір по всій комуні, аж до присілків Жерізе та Сальмар, аби зібрати озброєну міліцію на майдані. Ви, Помелю, вберіться мерщій в уніформу — одягніть вашого мундира та кепі. Ми з вами захопимо мерію й примусимо пана де Варнето віддати мені свою повновасть. Зрозуміло?

— Так.

— Виконуйте, і то — мерщій! Я проведу вас до вашого дому, Помелю, — адже ж ми діятимемо разом.

За п'ять хвилин по тому командир та його помічник, озброєні до зубів, з'явилися на майдані саме в ту мить, коли маленький віконт де Варнето, у гетрах, немов збираючись на полювання, та з карабіном на плечі, хапливими кроками вийшов на майдан з іншої вулиці у супроводі трьох сторожів у зелених мундирах, з ножами при боці та рушницями на перев'язі.

Тимчасом як причмелений лікар зупинився, четверо чоловіків увійшли до мерії, й двері за ними замкнулись.

— Нас випередили, — промурмотів лікар, — треба тепер на підсилок чекати. Нічого не вдієш! Раніш, як за чверть години, нічого не вийде.

Лейтенант Пікар з'явився вдруге.

— Кюре відмовився скоритись, — сказав він, — він навіть разом із послугачем та воротарем у церкві замкнувся.

А по другий бік майдану, проти білої замкнутої мерії, стояла церква, мовчазна та чорна, й пишалася своїми величезними дубовими дверима, окованими залізом.

Отож, коли заінтриговані мешканці повистромляли носи свої з вікон чи то на пороги домів повиходили, раптом затріскотів барабан, і з'явився Торшбеф, із запалом свої дрібушечки на збір вибиваючи. Він перетяв майдан, ідучи розміреним кроком, та й зник по дорозі в поле.

Командир видобув свою шаблю з піхов, пройшов трохи вперед і спинився поміж будівель, де забарикадувалися вороги, а відтак, струснувши зброю над головою, заревів, що було сили в його легенях:

— Хай живе Республіка! Зрадникам — смерть!

Потім він знов підійшов до своїх офіцерів.

Різник, пекар та аптекар занепокоїлися й позачиняли віконниці та замкнули свої крамниці. Тільки бакалійна полишилася відкрита.

А тим часом почали поволеньки сходитися міліціонери, по-різному вбрані, але всі в чорних кепі з червоною нашив-

кою: ці кепі — то, власне, й була їхня уніформа. Вони озброїлися своїми старими ржавими рушницями, тими старими рушницями, що висіли по тридцять років у них понад кухонними коминками; зараз оті міліціонери нагадували загін сільської сторожі.

Коли їх зібралось навколо нього десятків зо три, командир у кількох словах розповів їм про події; по тому, повернувшись до свого генерального штабу: «Тепер почнемо діяти», — мовив він.

Місцевий люд скупчився гуртками, всі стежили за тим, що відбувається, та перемовлялися одне із одним.

Лікар хутко накреслив план кампанії.

— Лейтенант Пікаре, ви підійдете до вікон мерії та поставите перед паном де Варнето ім'ям Республіки вимогу здати мені ратушу.

Але лейтенант, муляр за фахом, відмовив:

— А ви таки, нівроку вам, хитрі-прехитрі. Еге, щоб у мене кулю загнули?! Ова!.. Вони таки добре стріляють, оті, що там сидять, знаєте? Виконуйте ваші доручення самі.

Командир спалахнув на виду.

— Я наказую вам іти туди, наказую ім'ям дисципліни!

Лейтенант збунтувався:

— І чого б то я — з доброго дива, з великого чуда — та дозволив собі парсуну розбити?

Мостиві громадяни, що збилися тут же таки в купу, почали сміятись. Один з них гукнув:

— Маєш рацію, Пікаре, — не той тепер момент!

Тоді лікар промимрив:

— Боягузи!

І, віддавши свою шаблю та револьвера одному солдатові до рук, він рушив повільним кроком уперед, пильно вдивляючись у вікна, чи не вигулькне часом звідти дуло рушниці, націлене на нього.

Коли йому залишилося кілька кроків до будівлі, двері до шкіл, що містилися в обох кінцях будинку, відчинились, і цілий потік маленьких створинь, — хлопчиків звідси, дівчаток звідти, — вирвався на волю та й ну бавитися на великому порожньому майдані. Діти гелготали, мов зграя гусей, навколо лікаря, що ніяк не міг їх переқричати.

Тільки-но останні учні повиходили, обое дверей відразу ж зачинились.

Більшість дітлахів порозбігалися, нарешті, і командир гукнув на повний голос:

— Пане де Варнето!

Вікно на другому поверсі відчинилося, пан де Варнето з'явився.

Командир провадив далі:

— Добродію, ви знаєте про великі події, що змінили спосіб урядування. Той лад, що ви його репрезентували, вже більше не існує. Лад, що його репрезентую я, набирає сили. З огляду на ці вельми сумні, але безповоротні обставини я прийшов запропонувати вам іменем нової Республіки передати в мої руки обов'язки, що їх поклала на вас попередня влада.

Пан де Варнето відповів:

— Пане лікарю, я мер міста Канвіль, призначений від законної влади, і залишуся на посаді мера міста Канвіль доти, доки мене не відкличе й не призначить мені заступника наказ мого уряду. Я мер, отже в мерії — я у себе, і тут же таки й полишуся. А втім, спробуйте-но примусити мене забратися звідси.

І він закликав вікно.

Командир повернувся до свого загону. Але, перше ніж зняти мову, він обміряв очима з голови до ніг лейтенанта Пікара:

— Це ви ото — смільчак?! Ви — всім відомий трус, ганьба армії. Я відбираю вам звання.

Лейтенант відказав:

— Начхав я на тебе.

І він приєднався до групи місцевих мешканців, що перешіптувалися поміж себе.

Лікар завагався. Що діяти? Здобувати штурмом? Та чи ж люди його зрушаться з місця? Крім того, чи ж має він на тебе право?

Блискуча думка майнула йому в голові. Він помчав до телеграфного бюро, що містилося проти мерії, по другий бік майдану. І послав три депеші:

Пп. членам республіканського уряду, до Парижа;

П-нові новому республіканському префектові департаменту Нижньої Сени, до Руана;

П-нові новому республіканському супрефектові в Дьєпі.

Він пояснив у тих депешах ситуацію, що склалася, зазначав небезпеку, що її може зазнати комуна, залишаючись у руках попереднього мера-монархіста, пропонував свої

послуги щонайвірніші, прохав розпоряджень, а тоді підписався, додаючи до свого підпису всі свої звання.

Потім він вернувся до своєї армії і, добуваючи десять франків з кишені, сказав:

— Ось масте, друзі мої, ідіть попоїжте та вкиньте яку чарчину; полишіть тільки тут чати — чоловіка з десять — аби з мерії ніхто не вийшов.

Але екс-лейтенант Пікар, що саме розмовляв з годинником, почув те; він почав із лікаря глузувати:

— Чи ти ба, отакої! Та ви ж тільки тоді й зможете увійти, якщо вони вийдуть. А ні, то сидітимете ви тут довіку, як на мене!

Лікар промовчав і подався снідати.

Пополудні він порозоставляв чати по цілій комуні, немов їй загрожував наглий напад.

Він проходив кілька разів повз двері мерії та церкви, але нічого підозрілого не помітив; здавалося, що обидві будівлі стоять порожні.

Різник, пекар та аптекар ізнов повідчиняли свої крамнички.

По хатах не вгавали розмови. Якщо імператора взято, виходить, існує чісь зрадництво. І не було достеменно відомо, яку ж саме республіку проголошено.

Впала ніч.

Близько дев'ятої години лікар, сам-один, підійшов тихенько до дверей комунальної будівлі, переконаний, що його ворог пішов звідтам і поклався спати; та, коли він узявся за кайло, щоб зламати двері, хтось гукнув раптом — озвався голосно хтось із сторожі.

— Хто йде?

І пан Масарель відступив, нахивавши п'ятами.

Настав ранок, але становище й на крихту не змінилось.

Озброєна міліція розташувалася на майдані. Всі мешканці з'юртувалися навколо військових, чекаючи, що ж воно буде далі. Зібрався люд і з навколишніх сіл, щоб подивитись.

Тоді лікар, збагнувши, що важить своєю репутацією, вирішив — хоч с'як, хоч так, а тую справу покінчити; і вже зібрався був ужити певних заходів, енергійних, звичайно, коли це — гульк! Аж двері телеграфного бюро відчинилися, і звідтам вийшла молоденька служниця директорової жінки, тримаючи в руках два аркушки паперу.

Вона попрямувала спершу до командира й віддала йому одну з депеш; по тому пройшла, спустивши голову, порожньою серединою майдану, ніяковіючи перед численними очима, що вп'ядися в неї поглядом, підійшла відрібцем до мерії й тихенько постукала в двері обложеного будинку, немовби й не знала, що всередині там причаївся озброєний ворог.

Двері прорішилися трохи; чоловіча рука взяла листа, а дівчина побігла назад — розчервонілася, ось-ось заплаче від того, що всі на неї лупають очима.

Лікар звернувся до присутніх, і чути було, як вібрує йому голос:

— Одну хвилинку тиші, будьте ласкаві.

І коли всі замовкли, він гордо провадив далі:

— Ось повідомлення, що я його дістав від уряду.

І, розгорнувши депешу, він прочитав:

«КОЛИШНЬОГО МЕРА УСУНЕНО.

ДІЙТЕ РІШУЧЕ.

ДАЛЬШІ ІНСТРУКЦІЇ БУДЕ НАДІСЛАНО.

За супрефекта

Сапен, радник»

Він тріумфував; серце йому колотилося з радощів; руки тремтіли; але Пікар, його колишній підручний, гукнув до нього з найближчої групи:

— Все це гарно-прегарно; та коли ті звідтам не вийдуть, то на який біс вам тоді отой ваш папірець іздався.

І пан Масарель пополотнів. Якщо ті й справді не вийдуть, доведеться вдиратися проббем. Це не тільки його право, це також його повинність.

І він тривожно дивився на мерію, сподіваючись побачити, як двері відчиняться і ворог спуститься на його ласку.

Двері не відчинялися. Що робити? Юрба збільшувалась, купчилася навкруг міліції. Знявся сміх.

Одна думка мордувала лікаря особливо. Якщо він подасть гасло до штурму, то доведеться йому йти на чолі своїх солдатів; а що смерть його покладе усім чварам край, то саме в нього, тільки в нього й стрілятимуть — і п. де Варнето, і три його вартові. А вони стріляють добре, дуже добре; Пікар допіру нагадав йому про теє. Аж ось

нова думка, як блискавка, сяйнула йому в голові, і він звернувся до Помеля:

— Біжіть мерщій до аптекаря й попрохайте його, аби позичив мені палицю й серветку.

Лейтенант побіг.

Йшлося про те, щоб зробити парламентарський стяг, білий стяг, що його вигляд, може, дійде до легітимістського серця колишнього мера.

Помель повернувся з серветкою та держалном від мітли. Добули ще й мотузки та змайстрували з того всього білий прапор, що його п. Масарель узяв ув обидві руки; узяв та й рушив знову до мерії, тримаючи його перед себе. Як п. Масарель наблизився до дверей, то гукнув іще раз:

— Пане де Варнето!

Нараз двері відчинились, і п. де Варнето з'явився на порозі разом із трьома своїми вартовими.

Лікар інстинктивно подався назад; по тому він гречно до свого ворога привітався й промовив, засапавшись од хвилювання:

— Я маю, добродію, познайомити вас із інструкціями, що я їх щойно одержав.

Дворянин, не відповідаючи йому на привітання, відказав:

— Я йду звідси, добродію, але знайте, — я йду не тому, що боюсь, не тому, що скоряюсь огидному урядові, що узурпує законну владу.

І, натискуючи на кожне слово, він заявив:

— Я не хочу, аби виглядало так, що я бодай один день служив республіці. От і все.

Спантелений Масарель не відповів нічого; а п. де Варнето, хапливо простуючи, зник за рогом майдану в супроводі своєї варти.

Тоді лікар, сповнений гордоців, повернувся до натовпу. Тільки-но він підійшов так близько, що його могли почувти, він закричав:

— Урра! Урра! Республіка тріумфує по цілому фронті!

Жадного запалу — ніхто не реагує.

Лікар гукнув удруге:

— Народ вільний, ви — вільні, незалежні! Пишайтеся!

Селюки байдужно дивилися на нього, і ніякої радості, ніякої гордості не спалахувало їм ув очах.

У свою чергу він пильно дивився на них, обурений на їхню байдужність, міркуючи, що сказати їм, що зробити, аби вразити їх, аби наелектризувати цю тихомирну країну, виконати свою місію привідці.

І враз на нього найшло натхнення і, повертаючись до Помеля, він сказав:

— Лейтенанте, йдіть до зали для нарад муніципальної ради, де стоїть бюст екс-імператора, візьміть його та принесіть сюди разом із стільцем.

І невдовзі лейтенант повернувся, несучи на правому плечі гіпсовий бюст Бонапарта, а в лівій руці тримаючи солом'яного стільця.

Пан Масарель пішов йому назустріч, узяв стільця, поставив його на землю, вмонтував на ньому білий бюст, а тоді, відступивши на кілька кроків, звернувся до бюста дзвінким голосом:

— Тиране, тиране! Аж ось ти повалений нині, повалений у порох, повалений у грязюку. Вітчизна конала й, конуючи, харчала під твоїм чоботом. Мстива доля вразила тебе. Поразка й ганьба завше з тобою; ти впав переможений, ти в'язень пруссаків; і на руїнах твоєї поваленої імперії підводиться молода промениста Республіка, підіймаючи твою потрощену шпагу...

Він чекав на оплески. Проте жадного вигуку не пролунало, ніхто й разу не плеснув у долоні. Селяни розгубилися й мовчали; а бюст із гострими вусами, що стирчали з обох боків на щоках, бюст нерухомий і зачесаний, як для перукарської вивіски, здавалося, дивився на п. Масареля, всміхаючись до нього своєю гіпсовою посмішкою, посмішкою непорушною та глумливою.

Отак опинилися вони один проти одного — Наполеон на стільці, лікар навстоячки, за три кроки від нього. Гнів окрив командирові душу. Що ж діяти? Що подіяти з цим народом, щоб його розворушити і остаточно перемогти громадську думку?

Рука його випадково опинилася на животі, й він намацав під своїм червоним поясом держак револьвера.

Натхнення більше не находило на нього, і жадних слів не міг він більше підібрати. Тоді добув він свою зброю, оступився назад іще на два кроки і, налучившись, бабахнув у колишнього монарха.

Куля пробила в чолі маленьку чорну дірочку, подібну до плямки, майже непомітної плямки. Ефекту не вийшло.

Пан Масарель стрельнув удруге, куля пробила другу дірочку, по тому — третю, по тому, не спиняючись, він випустив три останні. Наполеонове чоло перетворилося на білий порох, що літав у повітрі, але очі, ніс та гострі кінчики вусів лишилися не пошкоджені.

Тоді лікар, доведений до розпачу, перекинув стільця, гатонувши по ньому кулаком, наступив ногою на бюстові уламки і, стоячи в позі переможця, повернувся до остовпілого люду й загорлав:

— Нехай згинуть отак усі зрадники!

А що ніяких проявів захоплення після цього не сталося і глядачі, здавалося, тільки-но очманіли з подиву, то командир гукнув до міліціонерів:

— Ви можете тепера повернутися до ваших домівок.

І сам він енергійно подався додому, немов почувавши за собою погоню.

Його служниця сказала йому, коли він до себе вернувся, що болящі вже понад три години чекають на нього в кабінеті. Він побіг туди. То були ті ж самі двойко селян із вепопоширенням, що прийшли до нього ще на світанні, — уперті й терплячі.

І старий відразу ж завів своєї:

— Це почалося з мурашок — так, немов бігають та й бігають мені мурашки по всеньких ногах...

ВОВК

Ось що розповів нам старий маркіз д'Арвіль наприкінці обіду в день святого Губерта *, як ми в барона де Равеля гостювали.

Цього дня загнали оленя. Маркіз був єдиний із запрошених на обід, що не брав участі в тих уловах; він-бо не полював ніколи.

Протягом цілого довгого обіду розмова точилася виключно навколо знищення звірини. Навіть жінки слухали з цікавістю ті криваві розповіді — часто-густо й неправдоподібні, — тимчасом як повідачі мімічно відтворювали атаки й боротьбу людей із звірами, вимахували руками та гримотіли гримкими голосами.

П. д'Арвіль говорив добре, з певною поволікою поезії, ледь пишномовної, але вельми ефектної. Мабуть, частенько розповідав він тую історію, бо переказував її не затиноючись, легко знаходячи влучні слова, аби змалювати потрібний образ.

— Панове, я ніколи не полював, мій батько — так само, мій дід — так само і так самісінько мій прадід. Цей останній був син чоловіка, що полював більше за всіх вас разом. Він помер 1764 року. Я вам розповім, як це сталось.

Він звався Жан, був одружений, був батько того хлопчика, що зробився мій прадід, і жив він із своїм молодшим братом Франсуа д'Арвілем у нашому замкові в Лотарінгії, що стояв серед непроглядного лісу.

Франсуа д'Арвіль так і не одружився через пристрасть свою до полювання.

Брати ходили на влови удвох, полювали цілісінький рік, без відпочинку, без упину, без перерви. Вони полюбляли тільки влови, нічого іншого не розуміли, тільки про влови й гомоніли, тільки задля них і жили.

В їхніх серцях палала ця пристрасть — жахлива, непохитна. Вони згоряли в її вогні, ця пристрасть захоплювала їх цілком, не полишаючи місця ні для чого іншого.

Вони заборонили, щоб їх турбували під час полювання, щоб там не сталось. Мій прадід народився в той час, коли його батько за лисицею гнався, і Жан д'Арвіль не повернув додому, лишень лайнувся:

— Ат, сто чортів!.. Цей негідник міг би почекати, поки лава скінчиться!

Його брат Франсуа начебто захоплювався полюванням ще більше за нього. Тільки-но підведеться з постелі, відразу ж іде до собак навідатися, по тому — до коней, по тому заходжується по птахах довкола замка стріляти, до поки вони з братом вирушать на влови, аби зацькувати великого звіра.

На цілий окіл звалися вони Пан Маркіз та Пан Молодший; тогочасне панство чинило зовсім інакше, ніж то чинить випадкове дворянство за наших часів, намагаючися втворити низобіжну ерархію титулів; адже ж син маркіза ще не граф, і син віконта — не є барон, так само, як син генерала не є полковник з народження. Але дріб'язкова сучасна пиха втішається таким розташуванням.

Повертаюся до моїх предків.

Вони були, як розповідають, надзвичайно високі на зріст, кощаві, волохаті, люті та дужі. Молодший, ще вищий за свого старшого брата, мав такий гучний голос, що, за переказом, з якого він дуже пишався, всі чисто листики в лісі тремтіли, коли він гордав.

А коли брати схоплювалися в кульбаки, рушаючи на влови, теє, мабуть, було розкішне видовище — оті двоє велетнів, що сиділи верхи на величезних конях.

Отож десь узимку 1764 року саме морозами здоровими брало, і вовки страх як розлютились.

Вони нападали навіть на селян — пізніх подорожніх, блукали ночами навколо будинків, квилили-проквилили, відколи сонце зайде аж доки воно встане, та спустошували обори.

Незабаром по цілій околиці поголос розійшовся — гомоніли, що з'явився вовк величезний, сірої масті, сливе білий, та що загриз він двойко діток, відбатував руку якийсь жінці, повидушував по околицях усі вартові собаки, та ще й безбоязно крізь огорожі пролазить, щоб винюхувати попід дверима. Всі мешканці твердили, ніби чули його дихання, та таке, що від нього аж полум'я на свічках хиталось. І невдовзі сліпий жах охопив усеньку місцевість. Ніхто не наважувався виходити з хати, відколи на

землю спадав вечір. У темряві — то тут, то там — увесь час образ того звіра ввижався...

Брати д'Арвіль вирішили відшукати його й забити, і запросили на великі влови все навколишнє панство.

А проте марно вони себе турбували. Надаремне гасали лісами, кожен кущик обдивлялися — звір отой мов крізь землю провалився. Забивали вовків, але не того. І щонаочі по таких ловах звір, немов щоб на ловцях помститися, накидався на подорожніх або зажирав худобу, і то завше далеко від того місця, де його шукали.

І от однієї ночі добувся він, зрештою, в свинінець д'Арвілевого замка та й задер там два найкращі поросятка.

Обидва брати аж не тямалися від гніву, вважаючи той напад за страхівещеву зухвалість, за тяжку образу, за виклик. Вони взяли з собою всіх найкращих своїх дойд, що звикли за найнебезпечнішими хижими звірами вганяти, та й подалися на влови, а серце їм запалила шалена лють.

Від світової зорі аж до того часу, коли пурпурове сонце за величезними голими деревами сіло, гасали брати вповдовж та впоперек пущі, так-таки нічогосінько і не знаходячи.

Люті й глибоко засмучені, вертали вони, врешті, додому, коні їхні йшли ступою по дорозі, що поросла густим чагарником, а брати чудувалися проміж себе, як же то спритно охитрував їх той вовк, незважаючи на весь їхній мисливський досвід, — і враз несподівано якийсь таємничий страх почав закрадатися їм у серце.

Старший сказав:

— Це не проста звірюка. Можна б сказати, що вона думає, як людина.

Молодший відповів:

— А може, слід було б освятити кулю, попрохавши обтім нашого кузена єпископа, або до якого панотця звернутися, щоб прочитав належної молитви.

По тому вони замовкли.

Жан загомонів по паузі:

— Глянь, яке червоне сонце. Отой клятий вовк накоїть лиха цієї ночі.

Не встиг він того доказати, як кінь його раптом став цапа; а кінь Франсуа почав хвипатися. Гушак, укритий сухим листям, розсунувся перед ними, і величезний звір, зовсім сірий, з'явився в темній хащі і дременував до лісу.

Обоє аж зарика́ли з радощів і, пригнувшись до ший своїх дебелих коней, погнали їх уперед, натискаючи на них цілими своїми тілами, пускаючи їх таким алюром, поганяючи, підхльоскуючи, стуманюючи їх своїми вигуками, рухами та острогами так, що здавалося, ніби кремезні вершники самі мчать свої тяжкі коні, затиснувши їх між стегнами і летячи разом з ними.

Вони лінули так понад землею, продираючись крізь чагарник, перетинаючи яри та відолинки, видираючись на косогори, спускаючись у межигір'я та сурмлячи в мисливський ріг щодуху, щоб свої люди й собаки зібрати.

Аж раптом під час тієї шаленої гонитви пращур мій напорвся чолом на величезну гілляку; вона розчерепила йому голову, й він упав без духу на землю, а кінь його, збожеволілий, помчав далі, зник у темряві, що повивала густий ліс.

Молодший д'Арвіль спинивсь як стій, сплигнув на землю, схопив ув обійми свого старшого брата й побачив, що мозок спливав йому з рани разом із кров'ю.

Тоді він сів біля братового тіла, поклав собі на коліна спотворену й скривавлену його голову і почав чекати, пильно дивлячись на непорушне братове обличчя. І тут помалу-малу почав його брати страх, якийсь дивний страх, що він його іще не відчував ніколи,— страх темряви, страх самотності, страх перед безлюдним лісом, а ще страх і перед отим фантастичним вовком, що вбив його брата, аби на них помститись.

Вночішня темрява обгортала все навкруги, від гострого пронизливого холоду тріщали дерева. Франсуа підвівся, тремтячи, не маючи снаги залишатися там довше, почувуючи, що він знесилився до краю.

Не чуть було більш нічого,— ні валування собак, ані гучного згуку сурм,— все завмерло на невидимому крайнебі; і ця похмура тиша льодово-студеного вечора крила в собі щось страшне і дивне-предивне.

Франсуа взяв своїми руками, руками колоса, велике Жанове тіло, виправив його й поклав упоперек кульбаки, щоб одвезти до замка; по тому рушив повагом у дорогу; в голові йому геть замутилося, наче хильнув він добрячу чарку, а за ним бігли свіжими слідами якісь страшні та дивовижні картини.

Й нараз на стежці, загорненій у нічну сутінь, майнуло щось величезне. То був звір. Жак обсилав мисливцеву

спину дрижанням; щось зимне, немов крапля крижаної води, перебігло в нього поза плечима, і він, наче той чернець, що йому пр^освітку не дає диявол, поклав широкого хреста на себе, — розгубився-бо перед страшним хижаком, що несподівано вернувся. Та погляд його впав на нерухоме тіло, що лежало перед ним, і, забувши за страх, він спалахнув раптом гнівом і затремтів од непогамовної люті.

Стиснувши коня острогáми, він ударився за вовком навздогін.

Він мчав за ним через гаї, мчав через байраки та пущі, прокладав собі дорогу крізь ліси, що він їх не впізнавав більше, мчав, не зводячи очей з білої плями, котра тікала від нього в темряву ночі, що западала над землею.

Здавалося, якась незнана сила, якийсь незнаний запал додали духу і його коневі. Той біг навскач, простягнувши вперед шию, зачіпаючи за дерева, за прискалки головою та ногами мерця, що його перекинено через кульбаку. Колючки видирали в мерця волосся; чоло його, б'ючися об величезні стовбури дерев, оббризувало їх кров'ю; остроги обдирали кору з дерев на шмаття.

Аж ось і тварина, і вершник вискочили з лісу й помчали по видолинкові, а місяць під цей час геть понад горами підбився. Цей видолинок був каменястий, величезними скельними брилами закритий, і виходу не мав; загнаний вовк повернув назад.

Франсуа завив з радощів, і це виття покотилося луною, мов громування; він зіскочив з коня, тримаючи свого ножа напоготові.

Звір наїживсь, вигнув спину і чекав; очі йому яскрили, як дві зірки. Але перш ніж стати до бою, потужний мисливець схопив свого брата й посадовив його на прискалок, підперши камінням його голову, що стала як одна кривава пляма, та закричав йому у вухо, ніби балакав до глухого:

— Дивись-но, Жане, подивися!

І він кинувся на страхіття. Він на такій силі зараз почувався, що зугарний був перекинати й гору, розтерти каміння в своїх руках. Звір поривався його вкусити, намагаючись розпороти йому живота; але пан Молодший схопив вовка за шию, не вдаючися навіть до зброї, і почав його душити, душити повільно, прислухаючись, як завмирає йому дихання в горлянці, як перестає битися його серце.

І ловець реготав, збезумившись на радощах, реготав

усе дужче й дужче, стискаючи вовче горло своїми могутніми руками, й вигукував, не тямлячись від захоплення:

— Диви-но, Жане, подивися!

Ввірвалася вовкові нитка; тіло йому пом'якнуло. Він був мертвий.

Тоді Франсуа схопив його на руки, відніс і кинув старшому братові до ніг, одніє все кажучи розчуленим голосом:

— Ба як, ба як, ба як, мій маленький Жане, ось він!

По тому Франсуа поклав через кульбаку обидва трупи, один на одного, та й рушив у дорогу.

Він повернувся до замка, сміючися й плачучи, як Гаргантюа під час народження Пантагрюеля; він криком кричав, триумфуючи, та притупував ногами в захваті, розповідаючи про смерть звірюки, і тут же таки голосив і видирив на собі волосся, кажучи про загиб свого брата.

І часто-густо вже згодом, як він про той день здійсмав мозу, на очі йому наvertsалися сльози, коли він промовляв:

— Аби наш бідний Жан міг бачити, як я душив того вовка, він помер би вдоволений, я певний.

Вдова мого прадіда прищепила своєму осиротілому синові почуття жаху та відрази до вловів, і теє почуття щораз переходило від батька на сина, а відтак і на мене.

Маркіз д'Арвіль замовк. Хтось запитав:

— Ця історія — небилія, адже ж так?

І оповідач відказав:

— Присягаюся вам, вона правдива від початку й до самого кінця.

Тоді одна з присутніх жінок заявила солодким голосочком:

— Однаково... яка розкіш, коли хто здатний так палко відчувати!

ДИТИНА

Хоч як довго запрягався Жак Бурдільєр, що ніколи не одружиться, але, кінець кінцем, не додержав-таки слова. Сталося це якось несподівано, влітку, на морських купаннях.

Одного ранку, коли, простягшись на піску, він роздивлявся на жінок, що виходили з води, його вразила своєю красою та граційністю чиясь ніжка. Звівщи погляд вище, він зачарувався й цілою фігурою цієї жінки. А втім, він побачив тільки щиколотки та голівку, що виступали зі старанно застебнутого білого фланелевого халата. Жака Бурдільєра мали за сласника й гультяя. І справді, спочатку вона була привабила його лише своєю вродою, але згодом піддався вже принадній вдачі молоді дівчини, простій, добрій і лагідній, як її щокі та губи.

Він познайомився з її родиною, припав до вподоби й незабаром стерявся вже з кохання. Ще здалека помітивши, було, Бертю Ланні на жовтому піску довгого пляжу, він аж тремтів увесь із голови до п'ят. Поруч неї він ставав німотним, не міг нічого ані говорити, ані навіть думати і тільки відчував, як щось клетотить йому в серці, як гуде у вухах, як іде йому обертом голова. Чи було це кохання?

Він сам не знав, нічого не розумів, але вирішив добитися за всяку ціну, щоб ця дівчинка стала йому за дружину.

Вважаючи на недобру славу молодика, батьки довго вагались. Ішла чутка, що він мав полюбовницю, давнішню полюбовницю, старе міцне кохання, один з тих ланцюгів, що їх не порвано остаточно.

Крім того, він закохувався на більший чи менший час в усіх жінок, що були для нього приступні.

Але тепер Жак постаткував і навіть зрікся побачитись ще раз із тою, що довго була йому за подругу. Один його приятель узявся залагодити справу з утриманням, що

забезпечувало цю жінку на майбутнє. Жак платив, але не хотів і чути що-небудь про свою колишню полюбовницю, намагаючись забути навіть її ім'я. Вона писала йому, але він не розпечатував листів. Щонеділі пізнавав він на конвертах нехитру руку покинутої жінки, і щотижня його чимраз більша брала на неї злість. Він рвав листа на клоччя, не прочитавши в нім жодного рядка, навіть не розгорнувши конверта, наперед знаючи, що знайде там самі докори та жалі.

Не діючи, проте, віри його постійності, його випробували ще протягом цілої зими і тільки навесні дали нарешті згоду на одруження.

Весілля відбулось у Парижі на початку травня.

Вирішили обійтись без традиційної весільної подорожі. Після маленького балу, з танцями для молоденьких кузин, що скінчиться не пізніше одинадцятої години, щоб не затягати цього й так надто втомного й довгого дня, молоді вперше переночують у батьківському домі, а на ранок поїдуть самі на любий їх серцям пляж, де вони познайомились і покохали одне одного.

Надійшов вечір; у вітальні танцювали. Молоді віддалилися в маленький японський будуар, оббитий яскравим шовком і ледве освітлений цього вечора млявим світлом почепленого до стелі яйцюватого ліхтаря. Крізь відхилені вікна подекуди линув знадвору свіжий вітерець, що ніжно пестив лице; вечір був тихий, теплий, сповнений весняних пахощів.

Вони мовчали, лише побралися за руки і часом міцно їх стискували. Вона дивилася затьмареним поглядом, збурена цією великою зміною в її житті, усміхнена, зрушена, ладна то чогось заплакати, то зомліти з радощів; їй здавалось, що весь світ повинен стати тепер іншим; вона була чогось занепокоєна і почувала, як усе тіло, всю душу в ній обіймає якась незрозуміла, якась чарівна втома.

Він пильно дивився на неї, зосереджено усміхаючись. Він хотів щось говорити, але не добирав слів і вкладав усю свою жагу в німотні стиски рук. Вряди-годи він шепотів: «Берто!» — і щоразу вона зводила на нього лагідний, приголубливий погляд; на мить вони скидалися очима, але вона зараз же спускала свій погляд — так проїзували, так чарували її його очі.

У них не було жодної думки, що вони могли б нею обмінятися. Їх залишили на самоті; тільки іноді повз них про-

ходила яка-небудь парочка, мимохідь кидуючи на них оком, немов мовчазний вірник якоїсь таємниці.

Збоку відчинилися двері, і зайшов служник, тримаючи на таці термінового листа, що його приніс посланець. Жак, здригнувшись, схопив його й відчув раптом невиразний страх, забобонний страх перед наглим лихом.

Він довго дивився на цей конверт, надписаний незнайомою йому рукою, ніяк не зважаючи розпечатати його, жадібний зовсім не читати, зовсім не знати, що в ньому, сховати листа в кишеню й сказати на думці: «До завтрього. Завтра я буду десь далеко, тоді мені буде байдуже до всього!» Але в кутку конверта було виразно написано два слова: «Дуже важливе»; вони лякали й надили його.

— З вашої ласки, мій друже? — спитався враз він і, розірвавши конверт, взявся читати.

Він був нашвидку переглянув листа, страшенно зблід, і, вже покволом, немов по складах, перечитав його знову.

Коли він підвів голову, вираз на лиці в ньому був надто схвильований.

— Моя любонько, — продепетав він, — це, бачте... мого найкращого друга спіткало тяжке, надзвичайно тяжке лихо. Я потрібний йому зараз же... зараз же... в справі, що від неї залежить життя або смерть. Чи дозволите ви мені відлучитись на двадцять хвилин? Я повернуся миттю.

Не почувавши ще себе сповна його жінкою, вона не зважилась про щось розпитуватись і вимагати яких-небудь пояснень і, вся тремтячи, стурбовано відповіла йому:

— Ну, йдіть тоді, мій друже.

І він зник. Вона лишилася сама, прислухаючись до танців у сусідній вітальні.

Схопивши капелюха, що першим нагодився йому під руку, та чиєсь пальто, він кинувся бігцем вниз сходами. Але, перш як вискочити на вулицю, раптом спинився під газовим пальником у під'їзді і перечитав листа.

Ось що в нім було:

«Пане! Дівчина Раве, як здається, ваша колишня долюбовниця, допіру народила дитину; вона запевняє, що дитина від вас. Мати вмирає і благає вас прийти до неї. Наважуюсь написати вам і просити вас, якщо це можливо, побачитись уостаннє з цією жінкою, очевидно, дуже нещасною та гідною всякого жалю.

До ваших послуг доктор Бонар»

Коли Жак увійшов до покою мрущої, вона була вже в агонії. Спершу він був не спізнав її. Лікар та дві доглядачки ходили коло неї, на підлозі стояли відра з льодом і валялись закривавлені ганчірки.

Розлита вода затопляла паркет; на столі блимало дві свічки, а за ліжком у маленькій плетеній колисці верещала дитина, і вона за кожним її криком болісним рухом поривалась була до неї, тремтячи під льодовими компресами.

Вона спливала кров'ю; спливала кров'ю, зароквана на смерть цими пологами. Життя їй вигасало, не зважаючи на лід, на весь догляд, непереможна кровотеча тривала й далі, наближаючи її останню хвилину.

Вона впізнала Жака і хотіла була звести до нього руки, але не змогла — так вони ослабли — і тоді сльозини покотились їй по блідих щоках.

Він упав навколішки біля ліжка і, схопивши її кволо звислу руку, почав її шалено цілувати. Потім присунувся до неї ближче, до її змарнілого обличчя, що все затремтіло від цього дотику. Одна з доглядачок, стоячи зі свічкою в руці, світила їм, і лікар оступився назад і позирав на них із кутка кімнати.

Уже далеким і переривчастим голосом вона сказала:

— Я вмираю, мій любий, обіцяй мені залишатись тут до кінця. О, не кидай мене тепер, не кидай мене в ці останні хвилини!

Він ридав, цілуючи її в чоло, в волосся. Він шепотів:

— Заспокойся, я зостанусь.

Минуло кілька хвилин, аж поки вона спромоглася знову зняти голос — такою пригніченою та виснаженою почувала вона себе.

— Це твоя дитина, — сказала вона. — Богом свідчуся тобі на те, свідчуся моєю душею, свідчуся в оцю мою останню годину. Я не кохала нікого, крім тебе... Обіцяй же мені не кидати дитини.

Він обняв це нужденне, змучене, безкровне тіло. Цілком стерявшись від скрухи та горя, він прошепотів:

— Заприсягаюся тобі, що я виховаю її і буду любити. Я ніколи не розлучуся з нею.

Вона захотіла була поцілувати Жака. Але, неспроможна підвести свою знесилену голову, тільки поривала до нього свої побілілі, жадібні поцілунку губи. Він нахилився, щоб дістати цієї жалісної благальної ласки.

Трохи заспокоївшись, породільниця прошепотіла ледь чутно:

— Принеси дитину, я хочу побачити, чи любиш ти її. Він пішов узяти дитину.

Коли він обережно поклав немовлятко на ліжко, між собою та матір'ю, воно враз угамувалося.

— Не рухайся,— пролепетала вона. І він не ворушився. Стояв так, тримаючи в гарячій руці її руку, що по ній перебігало передсмертне тремтіння, як допіру держав іншу, яку брали дрозді кохання. Вряди-годи він скидав очима на годинник, стежачи за стрілкою, що перейшла вже північ, потім першу, а далі й другу годину.

Лікар десь пішов; доглядачки, тихенько потинявшись деякий час по кімнаті, закуняли тепер на стільцях. Дитина спала, і мати, заплющивши очі, здавалось, відпочивала й собі.

Аж ось, коли в кімнату крізь зсунені запони почав уже пробиватися тьмянний день, вона враз витягла руки таким наглим і буйним рухом, що мало не скинула на підлогу дитини. Щось заклекотіло в неї в горлі, потім горілиць, витягшись на ліжку, вона непорушно застигла, мертва.

Доглядачки підбігли до постелі й мовили:

— Кінець!

Жак востаннє позирнув був на цю, колись укохану, жінку, потім на годинника, що показував уже четверту годину, і раптом, забувши пальто, в самому чорному фраку побіг геть з дитиною на руках.

Зоставшись сама, молода жінка почала спершу спокійно чекати на нього в маленькому японському будуарі. Потім, бачачи, що він не повертається, вона повернулася до вітальні, байдужа та безтурботна з лиця, але насправді страшенно занепокоєна. Її мати, побачивши, що вона сама, запитала:

— А де ж твій чоловік?

— У своїй кімнаті, він зараз прийде,— відповіла вона. Через годину, коли всі почали питати її, вона призналася, що Жакові принесли листа, що в нього було стурбоване обличчя, і вона боїться нещастя.

Зачекали ще. Гості розійшлися; zostалися тільки найближчі родичі. Опівночі молоду, що ридма ридала, поклали в ліжко. Її мати та дві тітки, сидючи коло ліжка, в

німотнім одчаю слухали її плач... Батько вирядився до поліційного комісара, щоб навести довідки.

Аж ось о п'ятій годині в коридорі почулася легенька хода; відчинилися і потім знов тихо зачинилися двері; і раптом у мовчазному домі пролунав якийсь схожий з котячим нявканням скрик.

Усі жінки разом підхопилися. Берта, хоч як спиняли її мати й тітки, перша вискочила назустріч у нічній сорочці.

Серед кімнати, з дитиною на руках, стояв задиханий блідий Жак.

Четверо жінок перелякано дивилися на нього; але Берта, вся проїнята якимсь страшним прочуванням, раптом набралася духу й метнулася до нього.

— Що таке сталося? Скажіть, що таке?

Він скидався на божевільного.

— Сталося... сталося... — почав він уриваним голосом, — що я маю дитину, мати її тільки що померла...

І він незграбно простяг на руках немовля, що не переставало кричати на весь голос.

Берта мовчки схопила дитину, поцілувала її і притисла до своїх грудей, потім звела на чоловіка повні сліз очі:

— Ви кажете, що мати померла?

Він одказав:

— Так, щойно... у мене на руках... Я порвав з нею ще того літа... Я нічого не знав... мене викликав лікар...

— Ну що ж, ми виховаємо дитину, — прошепотіла Берта.

РІЗДВЯНА КАЗКА

Лікар Бонанфан намагався покликати до життя яку згадку в своїй уяві, шепочучи стихенька: «Різдвяний спогад?.. Різдвяний спогад?..»

І раптом скрикнув:

— Так, звичайно! Я маю один, ще й дуже дивний до того ж; то фантастична історія. Я бачив чудо! Так-так, мої пані, чудо різдвяної ночі.

Вас дивує, що це кажу я, я, що ні у що не вірую. А проте я бачив чудо! Я його бачив, кажу вам, бачив, на власні очі бачив, достеменно бачив.

Чи воно мене здивувало? Аніскілочки; бо, якщо я й не вірю у ваші вірування, я вірю в те, що існує віра, і знаю, що вона горами двигає. Я міг би на багато прикладів послатися; але тим обурих би вас та наразив би на небезпеку ефект моєї розповідки,— а раптом він змалів!

Мушу перш за все признатися, що коли все те, що я бачив, і не переконало мене на інше, то принаймні дуже схвилювало, і я посилююся щиро переказати вам ту подію, як це зробив би довірливий овернець.

Я був на той час сільський лікар і жив у містечкові Рольвіль у закутні Нормандії.

Зима того року була ох яка ж люта! Під кінець листопада випав сніг — по тому, як минув цілий тиждень морозів. Видко було, як іздалеку, з півночі, грізна хмара наступає; і враз почали білі пластівці в повітрі кружляти.

Протягом однієї ночі всю долину вкрило білим покривом.

Ферми, які ховалися в своїх чотирикутних подвір'ях за завісою великих дерев, що припали інеєм, немов позасинали під цією габою з пухнастого й легкого моху.

Ніщо не порушало сільської тиші. Тільки ворони цілими зграями рисували в небі довгі візерунки, шукаючи надаремне поживки, злітаючи гуртом на мертво-блідаві лани та клюючи сніг своїми великими дзьобами.

Не було чуть нічого, крім шамотіння, — невизначного та безперервного шамотіння тієї білої куряви, що падала з неба без кінця-краю.

Таке тривало вісім день, а тоді снігова злива припинилася. Землю вкृतала ковдра — аж п'ять стіп завтовшки.

І протягом трьох тижнів по тому небо, ясне, мов блакитний кришталь удень, а вночі геть-чисто все засіяне зірками, схожими на паморозь, — такий-бо той широкий простір був суворий, — простилалося над рівним, твердим та блискучим сніговим застолом.

Долина, загорожі, берести за барканами, — все немов повимирало, немов його вбила холоднеча. І люди, і тварини сиділи не вилазячи в своїх домівках: самі тільки хатні димарі у білих сорочках давали ознаку захованого життя тоненькими цівками диму, що здіймався рівно-рівнесенько догори в крижаному повітрі.

Чути було, як раз у раз тріщать дерева, немов їхні дерев'яні поконеччя відлустувалися під корою; і часом товста гілляка відривалася від дерева й падала додолу — нездоланний-бо мороз кам'янив деревний сік і трощив закляклі жилки.

Здавалося, що житла, розкидані десь-не-десь серед ланів, віддалені одне від одного на сто льє щонайменше. Жили, як жилося. Єдиний тільки я намагався відвідувати моїх найближчих пацієнтів, щохвилини наражаючись на небезпеку провалитися й поховати себе живцем у першій-ліпшій ямі.

Я помітив незабаром, що якийсь острах — незрозумілий таємничий острах — охопив усю країну. То неприродна річ, подекували люди, не може того бути, щоб отака лиха година та була природна. Запевняли, ніби якісь голоси вчуваються по ночах, вчувається якийсь гострий свист, якийсь галас, що враз спалахує — враз і змовкає.

Той галас та свист зчиняли, безперечно, птахи, що, приховані вечірнім присмерком, зграями перелітали у вирій. Але спробуйте-но довести щось логічне людям, котрі збездумилися так зненацька. Жах заполонив свідомість, і всі чекали, що станеться щось дивне й надзвичайне.

Кузня дядька Ватінеля стояла накрай сільця Епіван, при битій дорозі, в цю пору геть-чисто засніжений, аж не було її видно, та зовсім безлюдний. А що робітники вивелися з хліба, то коваль вирішив до села податися. Він перебував там кілька годин та все теревені правив, навідавши

кожен із шістьох будинків, що там місцевий центр утворювали, по тому він забрав свій хліб, набрався новин, та ще й мало-небагато страху, що саме по селу ширився.

А тоді подався додому ще завидна.

Нараз, проходячи вздовж якоїсь огорожі, помітив він, що на снігу яйце лежить; атож, справжнісіньке яйце, та ще й біле-білесеньке, як і все навколо. Він нахилився — гульк, аж то й справді яйце. Звідки воно? Яка курка могла вийти з курника та прийти сюди, щоб знести саме в цьому місці? Коваль здивувався, нічого не міг збагнути; а проте підібрав те яйце з землі та й приніс його своїй жінці.

— Маєш, господине, ось яйце; я знайшов його на дорозі.

Жінка похитала головою:

— Яйце на дорозі? Та ще такої години?! Ти, мабуть, надудлився — ге ж?

— Та де там, господине, воно лежало попід горожею і було ще тепленьке, не замерзло. Ось воно, я поклав його собі за пазуху, щоб воно не захоллоло. Ти його з'їси при обіді.

Яйце покладали до казанка, де на маленькому вогні юшка варилася, а коваль тим часом зачав розповідати все, про що на селі подекували люди.

Жінка слухала пополотнівши.

— Йй-право, я чула свистіння минулої ночі — мені навіть здавалось, що те свистіння з димаря долинає.

Посідали до столу; спочатку заходилися коло юшки, а тоді — в той час як чоловік собі масла на хліб намазував — жінка взяла яйце і почала неймовірно його обдивлятися.

— Чуєш, а як тут що є, в цьому яйці?

— Оттакої! Що ж там може бути?

— А я знаю...

— Тю на тебе, їж і не крути дурниць.

Вона розбила яйце. Воно було звичайнісіньке, як і всі яйця, і дуже свіже.

Вона почала їсти його, вагаючись, — то куштуючи, то полишаючи, то знов до їжі забираючись. Чоловік до неї:

— Ну, то як же! Яке воно на смак, оте яйце? Га?

Вона не відповіла нічого й проковтнула все яйце до решти; і раптом уліпила в чоловіка свої очі — пильні, гострі, знавіснілі; піднесла руки, почала їх заламувати,

й нараз страшні корчі вхопили її від голови аж до ніг, і вона впала додолу, волаючи не своїм голосом.

Цілу ніч тріпалася вона у спазмах страховітих, а всеняке тіло її страх як трусилося, аж спотворили її тії конвульсії. Коваль, нездольний її вдержати, мусив її зв'язати.

Вона лементувала без передишки якимось невтомним голосом:

— Воно в мені всередині! Воно в мені всередині!

Мене покликано паступного дня. Я випробував усі заспокійливі засоби, що я їх знав, проте ні з чим мепі не поталанило. Вона збожеволіла.

І от із неймовірною прудкістю, незважаючи на глибокий сніг, покотилася новина, — новина дивна-предивна, — покотилася новина від ферми й до ферми: «Ковалева жінка одержима бісом!» Та й почали звідусіль люди приходити, цікавитися — цікавились, а до хати зайти не зважувались, — іздалеку слухали її крик несамопитий; а репетувала вона таким дужим голосом, що ніяк не можна було повірити, що то голос людського створіння.

Сповістили сільського панотця про цю халепу. То був старий, наївний священник. Він прибіг у сутані, наче мав умирущому напутне читати, і виголосив, простягнувши руки, належну молитву, аби вигнати з недужої духа нечистого; а тим часом четверо чоловіка тримали на ліжковій скрючену жінку, що з уст її прискала-піна.

Але нечистого не пощастило вигнати.

Вже й різдво настало, а година не змінилася.

На свят-вечір рано священник завітав до мене:

— Я хочу, — мовив він, — щоб оця бідолашна була нині ввечері на службі божій присутня. Може, бог зробить за ддя неї чудо в ту саме годину, як народився він від жінки.

Я відповів панотцеві:

— Хвалю ваш замір, пане абате. Якщо на її душу подіє служба божа (а цей спосіб є найкращий, щоб хвору схвилювати), сердешна може вирятуватися з небезпеки й без інших лікарських засобів.

Старий священник пробубонів:

— Ви людина небоговірна; лікарю, а проте допоможете мені, правда? Ви візьмете на себе труд приставити її до церкви?

І я пообіцяв йому свою допомогу.

Надійшов вечір, по тому — ніч; на дзвіниці вдарили

в дзвони, що ронили свої жалібні голоси у похмурий простір, на білу рівноту змерзлого снігу.

Чорні постаті посувалися звільна групами, скоряючись, бронзовому закликові дзвіниці. Повний місяць обсіпав своїм ясним та тьмяним сяйвом всеньке виднокбло, і ще більше висвітив бліду нудьгу-нерозвагу навколишніх ланів.

Я взяв чотири кремезні чоловіки й подався до кузні.

Одержима, прив'язана до своєї ліжниці, вила тим же ходом, що спершу. Хоч вона й чинила шалений опір, проте її вбрали якнайпристойніше та й понесли.

Церква була саме повна люду, яскраво освітлена й холодна; півча виводила свій монотонний пбспів; орган хрипів; маленький дзвоник у руках церковного служки дзеленькав, регулюючи рухи боговірних.

Я замкнув жінку та її сторожів у пекарні церковного дому й почав чекати слухного, на мою думку, моменту.

Я вибрав мить, що настає по причасті. Всі селяни, чоловіки й жінки, дістали частку свого бога, щоб уласкавити його суворість. У церкві панувала глибока тиша, допоки священик чинив цей божественний сакрамент.

Я подав знак — двері відчинилися, і мої чотири помічники внесли божевільну до церкви.

Тільки-но побачила вона світло, вкляклий люд, хори, що розмаїтими вогниками мінилися, та ковчега позолоченого, як відразу почала битися так одчайдушно, що мало нам з рук не вирвалася, та так же гостро заверещала, що вся церква з жаху аж затрусилася; всі голови піднеслися; люд почав розбігатись.

Вона втратила жіночу подобу, корчачись у наших руках та звиваючись, ще й обличчя мала вкрай спотворене і цілком божевільні очі.

Її проволокли до східців, що вели на хори, а тоді силоміць пригнули до землі й тримали навпочіпки.

Панотець підвівся; він чекав. Коли жінку вмостили, він узяв дароносицю, облямовану золотим промінням, із білою оплаткою посередині, і, зробивши кілька кроків до слабої, підніс її обома руками в неї над головою так, щоб причинна могла її бачити, і сердешна втупила в неї свій розгублений погляд.

Жінка все ще вила-завивала, не зводячи очей з блискочої речі.

Священик стояв так нерухомо, що його можна було взяти за статую.

І те тривало довго-довго.

Жінку, здавалося, поняв жах, вона сиділа, мов зачарована; вона пильно споглядала дароносицю, і по тілі їй ще пробігало страшне тремтіння, та вже не раз по раз і тихіше; і хоч жінка все ще кричала, як передніше, але не таким надривним голосом.

І те тривало також довго.

Сказати б — вона не могла відвести від оплатки очі, немов тее видовище увібрало в себе її погляд; проте вона тільки стогнала: і напружене її тіло враз охляло й поникло.

Вся юрба впала навколішки й лежала долілиць.

Тепер одержима швидко спускала повіки, по тому знов підводила їх, наче їй не ставало снаги увіч на свого бога дивитися. Вона замовкла. Аж гульк — я помітив, що раптом їй сплющились очі. Вона спала сном сомнамбули, її загіпнотизувало — даруйте! — погамувало невпинне споглядання дароносиці з золотим промінням, її подолав переможний Христос.

Її винесли оспалу, а священик тим часом вернув до вівтаря.

Присутній люд, вражений безмежно, заспівав *Te Deum* *, величаючи ласку господеву.

А ковалева жінка проспала сорок годин уряд, по тому прокинулась, так-таки нічого не пам'ятаючи ні про тяжку свою недугу, ані про зцілення*

Ось, мої пані, яке я бачив чудо.

Лікар Бонанфан замовк, а тоді додав досадливо:

— Я не міг відмовити, тож мусив посвідчити на письмі, що все так і було насправді.

КОРОЛЕВА ГОРТЕНЗІЯ

В Аржантейлі її звали Королева Гортензія. Чому саме, ніхто ніколи не знав. Чи тому, що говорила вона тим рішучим тоном, яким офіцер віддає команду; чи тому, що була вона висока на зріст, кістлява й велична; чи тому, що вона виховувала цілу орду свійських тварин — курей, псів, котів, чижів і папужок — тварин, таких любих старим паннам. Проте вона ані лащила цих звірят, ані висловлювала їм ніжних слів, ані виявляла до них тих дитячих пестошів, що наче самі ллються з жіночих вуст на оксамитувату шерсточку муркотливого кота. Вона керувала своїми тваринами владно — вона царювала над ними.

Отже, це була стара панна, справдешня стара панна з пронизливим голосом, уривчастими жестами і черствою, здавалось, душею. Вона завше тримала молоденьких служниць, бо молодість легше підклоняється крутій вдачі. Вона не дозволяла ні переکورів, ні заперечень, ні вагань, ні недбайливості, ні лінощів, ні втоми. Ніколи ніхто не чув, щоб вона жалілась, чи шкодувала будь-чого, або на когось заздрила. «Кожному своє», — казала вона з переконанням фаталістки. Вона не ходила до церкви, не любила священиків, не вірила в бога і називала всі релігійні атрибути «крамом для рюмс».

Протягом тридцятьох років свого життя в маленькому будиночку, відокремленому від вулиці садком, вона ніколи не зрадила своїх звичок, немилосердно змінюючи самих лише служниць, скоро вони доходили двадцяти одного року.

Без слів і без жалю вона заміняла новими своїх собак, котів і птахів, коли вони здихали з старощів або через який-небудь нещасний випадок; загиблих вона ховала під грядками квітника, копала могилку лопатою, потім байдуже втоптувала землю ногою.

У місті в неї було декілька знайомих родин, саме службовців, що повсякдень їздили до Парижа. Часами її запро-

шували на вечірній чай. Вона щоразу засинала на цих вечірках, і її доводилося будити під кінець. Ніколи не дозволяла вона проводити себе, бо нічого не боялась ні вдень ні вночі. Дітей вона, здавалось, не любила.

Увесь час вона поралась коло безлічі різних чоловічих справ — столярувала, садівничала, пиляла чи рубала дрова, лагодила свій старенький дім, навіть, коли треба було, мулярувала.

У неї були родичі, що наїздили одвідувати її двічі на рік, — Сіми та Коломбелі; дві її сестри одружилися — одна з аптекарем, друга — з дрібним рантьє. У Сімів не було нащадків, Коломбелі ж мали трьох дітей: Анрі, Поліну й Жозефа. Анрі було двадцять років, Поліні — сімнадцять, а Жозефові тільки три роки. Він народився тоді, коли, здавалося, матері вже пізно мати дитину.

Але жодне ніжче почуття не прихилило цієї старої панни до своїх родичів.

Навесні 1882 року Королева Гортензія раптом занедужала. Сусіди пішли до лікаря, вона його вигнала. Тоді з'явився священник, але вона схопилася, роздягнена, з ліжка і виштурхала його геть.

Дівчинка-служниця, обливаючись сльозами, готувала їй вивар із трав.

Вона пролежала так три дні, і становище її здалося вже таким серйозним, що сусіда-бондар, за порадою лікаря, вдерся до хати і взявся повідомити рідних.

Вони приїхали тим самим поїздом, близько десятої ранку; Коломбелі привезли з собою маленького Жозефа.

Увіходячи в садочок, вони передовсім побачили служницю, що сиділа на стільці біля стіни будинку й гірко плакала.

Коло порога на маті, поклавшись під палючим сонцем, спав собака. Два коти, простягшись, із приплющеними очима, випроставши хвости й лапи, лежали нерухомо, як мертві, на підвіконнях двох вікон.

Гладка квочка з виводом курчат, убраних у жовтий пушок, легкій, як вата, ходила кудкудакаючи по садочку, а в великій клітці, почепленій до стіни й вкритій курячою сліпотою, цілий табун пташок на всі заставки виспівував у світлі цього теплого весняного дня.

У другій клітці, на взір хатки, смирененько сиділи собі попліч на своїй жердинці дві нерозлучні папужки.

Добродій Сім, гладенький суб'єкт, що страждав на ядуху і завжди, де б не йшов, увіходив першим, відсуваючи, як треба, інших; хоч хто б то не був — чоловік чи жінка, — запитав:

— Ну як, Селестіно? Не гаразд?

Служниця промовила крізь сльози:

— Вона мене не впізнає більш. Лікар сказав, що це вже кінець.

Усі презирнулися.

Панії Сім та Коломбель раптом мовчки поцілувалися. Вони були дуже схожі одна з одною, в обох було гладеньке, зачесане на проділ волосся і червоні шалі з французького кашеміру, що палали на них жаром.

Сім повернувся до свого швагра, блідолицього, жовтого та сухорлявого чоловіка, цілком виснаженого хворобою шлунка, що до того ж страшенно кульгав, і поважно промовив:

— Казна-що! Саме трапили.

Але ніхто не наслідювався пройти до кімнати смертної, що була в нижньому поверсі. Навіть Сім відступав першенство. Раніш усіх наважився Коломбель, що увійшов, хитаючись, як корабельна щогла й дзенькаючи по кам'яній підлозі залізним кінчиком своєї палиці.

Слідом за ним зважилися й дами, а Сім ступав позаду.

Маленький Жозеф залишився надворі, зацікавившись собакою.

Сонячний промінь, падаючи на середину ліжка, освітлював тільки руки мрущої, які нервово рухались, то розтуляючись, то стискаючись. Пальці ворушилися, немов натхнені якоюсь думкою, вони немов на щось показували, пояснювали, намагалися висловити. Тіло смертної лежало нерухомо під ковдрою. На вихудлому виду не тремтів жоден м'яз. Очі були склеплені.

Родичі розташувалися півколом біля постелі, мовчки утупившись у стиснені груди, що дихали коротко й уривчасто. За ними, все ще плачучи, ввійшла дівчина-служниця.

Нарешті Сім запитав:

— Що ж саме сказав лікар?

— Він сказав, щоб дати їй спокій, більш нема чого робити.

Але зненацька губи старій панні здригнулися. Здавалося, вона прошепотіла якісь слова, що збереглися в її

пригаслому мозку, і чудернацькі рухи її рук прискорились.

Раптом вона заговорила тоненьким голосом, що його не можна було впізнати, що ніби йшов десь здалека, мабуть, із самого дна цієї завжди замкненої душі.

Сім навшпиньки вийшов з кімнати, вважаючи надто тяжким на все це дивитися. Коломбель, стомивши свою покалічену ногу, сів.

Жінки zostалися стояти.

Королева Гортензія щось торохтіла тепер швидко-прудко, але слів її не можна було зрозуміти. Вона вимовляла імена, багато імен, ніжно кликала уявлюваних осіб.

— Ходи сюди, мій маленький Філіппе, поцілуй твою матір. Ти ж дуже любиш маму, скажи, моє дитятко? А ти, Розо, глядітимеш сестричку, поки мене не буде вдома? Особливо не залишай її саму, чуєш? І не займай сірників.

На кілька секунд вона замовкла, потім наче когось кличучи, вимовила голосніше:

— Анріето!

Трохи почекавши, вона провадила:

— Скажи своєму батькові, щоб прийшов поговорити зі мною перед тим, як піде до контори.

І раптом:

— Мені щось сьогодні нездужається, мій любий, обіцяй не запізнюватися. Скажи начальникові, що я слаба. Ти-бо розумівш, небезпечно залишати дітей самих, коли я в ліжку. Я приготую тобі на обід рижу з цукром. Дітки страшенно його люблять. Ото буде задоволена Клара.

Вона засміялася гучним, молодим сміхом, як ніколи не сміялася.

— Дивись на Жана, яке в нього кумедне лице! Весь вимазався варенням, маленький нечупара! Та подивись же, мій любий, який він кумедний!

Коломбель, що раз у раз переставляв свою хвору ногу, стомлену подорожжю, промимрив:

— Їй здається, що вона має дітей та чоловіка. Це вже починається агонія.

Обидві сестри стояли не рухаючись, уражені та приголомшені.

— Зніміть капелюхи та шалі, — казала служниця. — Може, підете до вітальні.

Вони вийшли, не промовивши жодного слова. Коломбель, кульгаючи, рушив за ними, і хвора знов лишилася сама.

Поскидавши з себе подорожню одежу, жінки врешті сіли. Один кіт потягнувся, зіскочив з вікна і заліз на коліна до пані Сім. Та почала лащити його.

З опочивальні чути було голос мрущої, яка переживала в цю останню годину своє життя, таким, як воно мало б скластися, переживала приховані мрії саме тоді, коли все для неї мало вже кінчитися.

Гладун Сім бавився в саду з Жозефом і собакою, радіючи від щирого серця на лоні природи і зовсім забувши про смертенну.

Але зрештою він зайшов до кімнати і вдався до служниці:

— Ану-бо, моя люба, приготуй тепер нам поспідати. Що ви, пані, хочете їсти?

Погодилися на яєчні із зелениною, шматку м'яса з молодю картоплею, сирі та каві.

Коли ж пані Коломбель почала нишпорити в кишені, шукаючи гаманця, Сім спинив її і спитав служницю:

— Ти ж, напевно, маєш гроші?

— Авжеж, папе, — відповіла та.

— Скільки?

— П'ятнадцять ф'ранків.

— Цього вистачить. Ну, поспішай, моя люба, бо я вже зголоднів.

Пані Сім, дивлячись у вікно на виткі квіти, облиті сонцем, і на двох закоханих голубів на даху протилежного будинку, журно мовила:

— Дуже прикро приїздити за отаких сумних обставин. Сьогодні так добре було б погуляти на повітрі.

Її сестра мовчки зітхнула, а Коломбель, мабуть збентежений на думку за прогулянку, промимрив:

— Казна-як непокоїть мене нога.

Маленький Жозеф та собака здіймали страшенний гармидер: хлопчик радісно верещав, а пес несамовито гавкав. Вони гралися в схованки, бігаючи круг трьох квітникових грядок, і відчайдушно ганялись одне за одним.

А смертенна, не вгаваючи, усе кликала своїх дітей, розмовляючи з кожним окремо, уявляючи собі, ніби одягає їх, пестить, навчає читати:

— Ну, Сімоне, повторюй: а, б, в, г, д... Ти, бач, не гаразд вимовляєш, скажи: д, д, д. Чуєш? Повтори ще...

Сім промовив:

— Які чудні речі говоряться під такі ось хвилини.

Пані Коломбель спитала:

— Мабуть, краще було б вернутись до неї.

Але Сім поспішивсь її відрадити:

— Нащо? Все одно ви їй не допоможете. А нам і тут добре.

Ніхто не наполягав. Пані Сім розглядала двох зелених папуг-нерозлучників. Вона хвалила їхню надзвичайну вірність, гудячи чоловіків, що ті не наслідують оцих пташок. Сім почав сміятися і, подивившись на жінку, захопився глузливо наспівувати: «Тра-ля-ля. Тра-ля-ля», — ніби ще підохочуючи жінку докоряти за його, Сімову вірність.

Коломбель, відчувши враз корчі в шлунку, почав стука-ти своєю палицею об підлогу.

Увійшов другий кіт із піднятим догори хвостом.

До столу сіли тільки о першій годині.

Коломбель, якому радили пити тільки найкращі бордо-ські вина, покуштував вино і гукнув служницю:

— Скажи, моя люба, хіба в льоху немає нічого кращого від цього?

— Авжеж, пане, є добре вино, саме що подавали вам, як ви тут бували раніш.

— То принеси нам три пляшки.

Покуштували й цього вина, воно здалося розкішним, не тому, що було доброго гатунку, а тому, що простояло років з п'ятнадцять у льоху.

— Це справді бордо для хворих, — заявив Сім.

Коломбель же, пройнятий жагучим бажанням дістати собі цього бордо, знову спитав служницю:

— А скільки його ще лишилося, моя любонько?

— О, майже все чисто, пане; панна його ніколи не пила. Там його ще сила-силенна.

Тоді Коломбель звернувся до свого швагра:

— Якщо ви згодні, Сім, я візьму отого вина на замі-н чогось іншого. Воно дуже корисне для мого шлунка.

Увійшла квочка з виводом курчат; дами почали бави-тися, кидаючи їй крихітки.

Жозефа та собаку добре нагодували і відпровадили до саду.

Королева Гортензія все ще говорила, але тепер уже тихо, отож слів уже не можна було розібрати.

Після кави пішли одвідати хвору. Вона, здавалося, заспокоїлася.

Всі знову вийшли і сіли в садку задля кращого травлення.

Раптом собака почала жваво крутитися круг стільців, тримаючи щось у зубах. Дитина прожогом побігла за ним, і обоє зникли в домі.

Сім заснув, випнувши живіт проти сонця.

Хвора знов голосно заговорила і нагло скрикнула.

Жінки та Коломбель поквапилися в дім, щоб побачити, що таке з нею коїлося. Сім прокинувся, але навіть не ворухнувся, бо не любив псувати собі настрої.

Королева Гортензія сиділа, втопивши поперед себе похмурий погляд. Собака, рятуючись від переслідування маленького Жозефа, скочив на ліжко, перестрибнувши хазяйку і, ховаючись за подушкою, дивився блискучими очима на хлопчика, щоб миттю зскочити назад і почати гратися знову. У зубах він тримав черевик своєї господині, роздертий під час забавки.

Дитина, злякавшись жінки, що несподівано перед нею звелась, нерухомо зупинилася навпроти ліжка.

Сполохана шумом курка скочила на стілець і одчайдушно гукала своїх курчат, що з переляку цвірінькали під стільцем.

Королева Гортензія галасувала несамовитим голосом:

— Ні, ні, я не хочу вмирати, я не хочу! Я не хочу! Хто виховає моїх дітей? Хто дбатиме про них? Хто їх любить? Ні, я не хочу!.. Я не...

Вона упала навзнаки. Це був кінець.

Собака, до краю розпалившись, крутився і стрибав по кімнаті.

Коломбель підбігла до вікна і гукнула швагра:

— Ходіть, ходіть швидко. Здається, вона сконала.

Тоді Сім підвівся й наважився ввійти в кімнату, мимрячи:

— Це скінчилося скоріш, ніж я гадав.

ПРОЩЕННЯ

Її виховано в одній з тих родин, що живуть відлюдним життям і здаються далекими од усього. Вони не знають про політичні події, хоч і розмовляють про них при обіді; таж зміни в урядуванні відбуваються так далеко, так далеко, що про те говорять, як про факт історичний, як про смерть Луї XVI або висад Наполеона.

Звичаї міняться, люди зміняються. Та цього зовсім не помічають у тихій родині, що додержується традиційних звичаїв. І, якщо яка скабресна історія десь ув околицях трапляється, відгомін скандалу мертвіє на порозі такого дому. Тільки й того, що батько й мати якогось вечора перекинуться кількома словами про те, що сталося, але півголосом, стихенька... адже ж стіни мають скрізь вуха! Тож батько мовить дискретно:

— Ти чула про той жахливий випадок у родині Рівуалів?

А мати відповість:

— Хто б міг таке помислити? Жах!

Діти ні про що не догадуються і вбиваються в колодочки, щоб жити в свою чергу з полудою і на очах, і на свідомості, жити, не маючи й гадки про зворотний бік життя, не знаючи, що люди думають одне, а кажуть інше і що кажуть вони одне, а чинять зовсім інше; не знаючи, що треба жити в стані війни з усіма, чи принаймні в стані збройного миру, і в голову собі того не покладаючи, що велику ймовірність до людей завше буває одурено, що щирість ушановується зрадництвом, добрість — тяжкою образою.

Одні достеменно так і живуть, аж до самісінької смерті, в полуді бездоганної чесності, щирсердя, честі; такі-бо далекі від реального життя, що ніщо не здолає скинути їм з очей тую полуду.

Інші з розкритими очима, розгублені, спантеличені, впадають у розпач і гинуть, маючи себе за іграшку винятко-

вої долі, за нещасну офіру зловісних обставин та якихось папрочуд злочинних людей.

Савіньюлі одружили свою дочку БERTУ, коли їй стукнуло вісімнадцять років. Вона віддалася за молодика з Парижа, Жоржа Барона, що мав там справи на біржі. Він був уродливий хлопець, красномовно балакав, мав усі якості, притаманні пристойній людині; а проте десь глибоко в душі він дещо глузував зі своїх названих батьків, вельми відсталих, до речі, узиваючи їх серед друзів: «Мої дорогі мастодонти».

Він належав до хорошої родини; а молода дівчина була багата. Він завіз її до Парижа.

Вона зробилася одна з тих паризьких провінціалок, що їх у нас так багато. Жила вона, нічого не тямлячи, у великому місті, не розуміючи його елегантного товариства, ні його розваг, ані модних строїв, як не розуміла життя, ні підступів життєвих, ані життєвих таємниць.

Замкнувшись у вузенькому колі свого хатнього господарювання, вона знала тільки свою вулицю, а коли зважувалася навідатись до іншого кварталу, їй здавалося, що вона мандрує десь далеко-далеко, до якогось незнайомого й чужого міста прямуючи. Ввечері вона казала:

— Я проходила бульварами нині.

Двічі або й тричі на рік чоловік водив її до театру. То були дні великих свят, що згадка про них полишилася в душі її назавжди й балакалося про них без упину.

Часом, при столі, місяців зо три потому, вона західилася раптом сміхом і скрикувала:

— Ти пригадуєш собі того актора, що був убраний, як генерал, та кукурікав, мов справжнісінький півень?

Усі її знайомства обмежувалися двома родинами далеких їхніх родичів, що становили для неї всю людськість. Називаючи їх, вона завше застосовувала множину — «пани» Матіне та «пани» Мішлени.

Її чоловік жив своїм звичаєм — як заманеться, повертався додому, коли хотів, і відсвіта часом, вимовляючись розмаїтими справами, аніскілечки не соромлячись, — адже ж він був цілком певний, що підозра ніколи не зачепить тієї правдивої дупі.

Аж якось уранці Берта дістала анонімного листа. Вона розгубилася, мала-бо занадто щире серце, щоб збагнути підлотність таких викривань, щоб погордіти тим листом, що його автор запевняв, ніби спонукала його до

того єдино турбота про її щастя, та ненависть до лихого, та любов до правди.

Їй подавали звістку, що чоловік її, оце вже мало не два роки, має собі коханку, молоду вдовичку, пані Росе, що в неї він усі вечори бавить.

Берта не вмiла ні прикидатися, ні таїтися, ні пантрувати, ані хитрувати. Коли чоловік її прийшов снідати, вона кинула йому того листа ридаючи, та й вибігла до своєї кімнати.

Отже, він мав час, щоб збагнути, що тут і до чого, та приготувати відповідь, а тоді подався до жінки; постукав у двері. Вона відчинила ту ж мить, не наважуючися звести на нього очі. Він усміхався; сів, посадовив її собі на коліна та й загомонів до неї, та таким ото солоденьким голосом, хіба що ледь-ледь глумливим:

— Моя крихітко дорогесенька, я таки й справді маю приятельку — пані Росе, котру знаю вже десять років і дуже люблю; додам до цього, що я знайомий іще з двадцятьма іншими родинами, що про них я тобі не розповідав ніколи, знаючи, що ти не пошукуєш товариства, не полюблюєш веселих пишних урт та нових знайомств. Але, щоб раз назавжди з отими паскудними доносами покінчити, я попрошу тебе прибратися, і по сніданкові ми поїдемо й відвідаємо цю молоду жінку, що з нею й ти заприятелюєш, того я певний.

Вона міцно обійняла обома руками свого чоловіка; і, охоплена жіночою цікавістю, яка не засинає більше, якщо її розбурхано хоч раз, не відмовилась поїхати й подивитися на тую незнайому, що збудила в ній, проте, певну підозру. Берта відчувала інстинктивно, що, коли небезпеку знаєш, то ти її вже майже обминув.

Вона увійшла до маленького помешкання, чепуристого, повного елегантних дрібничок, зі смаком прибраного, що містилося на четвертому поверсі розкішного будинку. По п'ятихвилиннім чеканні у вітальні, що її притьмарено шпалерами, порт'єрами, фіранками, задрапованими вельми граціозно, двері відчинилися, і до кімнати увійшла молода жінка, чорнява, маленька на зріст, дещо огрядненька, здивована й усміхнена.

Жорж відрекомендував їх одну одній:

— Моя дружина, пані Жюлі Росе.

Молода вдовичка легенько скрикнула з несподіванки та радощів, і кинулася до них із розкритими обіймами. Вона

ніколи не сподівалася, казала вона, на таке щастя — адже ж це таке щастя! — вітати пані Барон у себе, знаючи, що пані Барон нікого не навідує; ах, вона така щаслива! Вона так кохає Жоржа (із товариською невимушеністю вона казала просто Жорж), так кохає, що їй шалено хотілося познайомитись із його молодого дружиною і покохати її також.

Минув місяць, і двох нових подруг уже водою не розлити. Вони бачилися щодня, а коли, то й двічі на день зустрічались, і обідали щовечора разом, часом ув однієї, часом у другої пані. Жорж тепера зовсім не відбавлявся з хати, не вимовлявся більш ніякими справами, обожуючи, казав він, своє родинне вогнище.

Нарешті, звільнилося помешкання в будинкові, де мешкала пані Росе, тож пані Барон поспішила його опосісти, щоб бути до подруги ще ближче, щоб із нею не розлучатись.

І цілі два роки тривала ця дружба без хмар, дружба серця й душі, безмежна, ніжна, віддана, чарівлива. Берта не могла більш ні про що балакати, щоб не промовити ім'я Жюлі, котра була для неї сама досконалість.

Вона була щаслива повним, спокійним та ніжним щастям.

Але нараз пані Росе заслабла. Берта й на мить не полишала її саму. Вона не відходила від неї й ночами, ніщо не могло її потішити; її чоловік і сам впадав у розпач.

Отож одного ранку лікар, ідучи від недужої, відвів Жоржа та його дружину набік і сказав їм, що вважає становище їхньої приятельки за дуже серйозне.

Коли він пішов, молоде подружжя, тяжко вражене, посідало одне проти одного; і враз обое плачем зайшлися. Вони перебули цілісіньку ніч разом біля постелі Жюлі; Берта щохвилини ніжно цілувала хвору, тимчасом як Жорж, стоячи в ногах її ліжка, не зводив з неї пильного, палкого погляду і мовчав.

Наступного дня їй погіршало.

А ввечері вона заявила, що почуває себе ліпше, й примусила своїх друзів зійти вниз до себе додому й пообідати.

Вони сумно сиділи у своїй їдальні, нічогосінько не споживаючи, аж раптом покоївка подала Жоржеві запечатану конверту. Він розпечатав її, прочитав, пополотнів і,

підводяться, мовив до своєї жінки якимось незвичайним голосом:

— Зачекай на мене, мені треба вискочити на часинку з дому; за десять хвилин я повернусь. Найголовніше — нікуди не виходь.

І він побіг до своєї кімнати по капелюха.

Берта чекала на нього, й нова тривога шарпала їй душу. Але, слухняна й покірна, вона не хотіла йти нагору до своєї подруги, допоки чоловік її не вернеться додому.

А що той усе не з'являвся, то їй спало на думку піти до його кімнати та подивитися, чи взяв він свої рукавички, — а це означало б, що він має кудись зайти.

Рукавички ту ж мить впали їй ув око. Поруч них вона помітила зібганого папірця, що його кинуте там і забуто.

Вона впізнала того папірця відразу — то був лист, що його подали Жоржеві до рук при обіді.

І пекуча спокуса, вперше за її життя, окрила їй душу — прочитати, довідатись у чому справа! Обурене сумління ще змагалось, але непоборна завзятість цікавості, піджаряченої та збудженої, штовхала її руку. Берта взяла папірця, розгорнула його; впізнала відразу начерк, а саме начерк Жюлі, що писала олівцем, виводячи літери тремтячою рукою. Берта прочитала: «Прийди сам і поцілуй мене, мій бідолашний друже, — я конаю».

Вона не зрозуміла спочатку і стояла приголомшена, головним чином, думкою про сконання. По тому раптом оце «ти» привернуло її увагу; і враз — наче бліснула гримніця з чорної хмари і освітила ціле її життя, показавши їй всю огидну правду, все їхнє зрадництво, увесь їхній підступ. Вона збагнула все: їхнє тривале лукавство, їхні погляди, свою зганьблену щирість, своє ошукане довір'я. Вона наче вдруге побачила їх, як сидять вони поруч вечорами, під абажуром її лампи, читаючи ту ж саму книжку, заглядаючи одне одному в очі наприкінці кожної сторінки.

І серце її, сповнене обурення, змертвіле від страждання, поринуло в безмежну розпуку.

Пролунали кроки; вона вибігла й замкнулася в себе.

Йі чоловік незабаром покликав її:

— Іди мерщій — пані Росе конає.

Берта з'явилася на порозі своєї кімнати й мовила тремтливими губами:

— Вертайтеся до неї самі, мене вона не потребує.

Він дивився на неї, наче збезумивсь, мов ошалів з горя, та все правив своє:

— Мерщій, мерщій — вона конає.

Берта відповіла:

— Ви воліли б, щоб ця біда трапилася мені.

Тоді він зрозумів, либонь, і вийшов, та й знову до ме-
рущої-подався.

Він плакав по ній, не криючися більше, не соромлячись, байдужий до страждання своєї дружини, котра до нього більш не гомоніла, на нього більше не дивилась, жила самотою, замурувавшись у тяжкій образі, в збуреному гні-ві та молилася богові від ранку і до смерку.

А проте жили вони вкупі, їли, сидячи одне проти од-ного, мовчазні та повні безнадії.

Згодом він заспокоївся помалу; але вона йому не про-цала.

І життя тривало, тяжко плуганячися для обох.

Цілий рік прожили вони вкупі, такі чужі одне для од-ного, мов зроду не були знайомі. Берта мало не збожево-ліла.

Одного ранку, вийшовши ще вдосвіта до міста, вона вернулась близько восьмої додому, несучи в обох руках величезний букет троянд, білих троянд, зовсім білих.

І вона звеліла переказати своєму чоловікові, що бажає з ним поговорити.

Він прийшов стривожений, зніяковілий.

— Ми маємо вийти разом, — мовила вона до нього, — візьміть оці квіти, вони надто важкі для мене.

Він узяв букета й пішов за дружиною. На них чекала коляса, що рушила тільки-но вони посідали.

Вона зупинилася перед штахетами кладовища. Тоді Берта, що мала очі сліз повні, сказала Жоржеві:

— Проведіть мене на її могилу.

Він тремтів, не розуміючи нічого, і пішов уперед, все ще тримаючи квіти в своїх руках. Він спинився, нарешті, перед білим мармуровим надгробком і показав на нього, не мовлячи й слова.

Тоді вона взяла в нього того букета і, впавши навколіш-ки, поклала його в ногах могили. По тому вона заглиби-лась у молитву — невідому і благальну.

Стоячи за нею, чоловік її, поінятий спогадами, плакав. Вона підвелася й простягла йому руки.

— Якщо ви хочете, будьмо друзі, — мовила вона.

ПЕРЕКАЗ ПРО ГОРУ СВЯТОГО МИХАЙЛА

Я побачив його спершу з Канкалю, отой замок фей*, споруджений посеред моря. Я побачив його невиразно, — мов сіра тінь, здіймався він горою на похмурому небі.

Я побачив його знову з Авраншу, як сонце сідало. Неосяжні піщані простори були червоні, виднокруг був червоний, уся величезна затока була червона; єдино тільки стрімкі мури абатства, що вирости на самому шпилечковій скелі, далеко від землі, десь високо-високо, як фантастичний палац, дивні-предивні, як чарівний замок, неправдоподібно химерний і прекрасний, залишилися майже чорні в пурпурі мерущою дня.

Наступної днини, рано-ранесенько — ще на світанку, подався я до абатства, через піски простуючи, вп'явшись очима в той клейнод дивовижний, — величезний, як гора, вирізьблений, як каменя, та ефірний, як мусліна. Що ближче я підходив, то більше захоплення переймало мені душу, бо ніщо в світі, можливо, не є таке разуче й таке досконале.

І я блукав, запалений захватом, немов відкрив житло якого бога, блукав тими залами з легкими та дебелими колонами, тими коридорами з ажурними стінами, зводячи зачудовані очі на дзвінички, які здавалися веретінцями, що поривалися в небо, на всю оту химерну плутаницю вежоньок, ринв, покрас розмаїтих — струнких та чарівних, на той фейсверк камінний, на мереживо гранітне, на той шедевр архітектури — велетенської та найтоншої.

Отож, коли ходив я там у захваті німім, мов зачарований, якийся селянин, нижньонормандець, приєднався до мене і розповів мені історію великої звади, що межі святого Михайла та диявола зчинилася.

Один геніальний скептик сказав: «Бог створив людину в образ і подобу свою, але людина віддячилася йому тим самим».

Ці слова — відвічна істина, і було б дуже цікаво скласти дієпис місцевого божества в кожній країні, так само, як і дієпис святих патронів у кожній з наших провінцій. Негр поклоняється ідолам лютим — кривавим людоджерам; магометанин-багатоженець залюднює свій рай жінками; греки, люди практичні, вбожествили всі пристрасті людські.

Кожне село у Франції є під захистом святого заступника, створеного на зразок його мешканців тамтешніх.

Отож святий Михайло охороняє Нижню Нормандію — святий Михайло, променистий архангел-переможець, мечоносець, небесний лицар, триумфатор, що панує над сатаною.

Та ось як Нижній Нормандець, хитрий, лукавий, прихований позивака, розуміє та переказує ту оказію, що трапилася, коли боротьба великого святого з дияволом точилася.

Щоб заховатися від демонової люті, сусіда його, святий Михайло побудував собі посеред океану ту оселю, архангела гідну; та й справді — тільки такий святий, як він, міг створити собі подібну господу.

А що він, проте, боявся, аби Лукавий не наблизився до нього, то оточив свою домівку ворушкім піском, ще підступнішим, ніж море.

Диявол сидів у злиденній халупі на березі; але ж мав у своїй руці широкі луки, що їх заливало солоною водою, мав чудову землю — пухку, родючу, де розкішні врожаї досягали, мав ще й багатющі долини та плодючі пагорбки по цілій країні, тимчасом як святий панував тільки над навколишніми пісками. Отже — Сатана був багатий, а святий Михайло був убогий, мов старець.

Збігло кілька років посту, й святому надокучило таке становище, тож надумався він уступити з дияволом у згоду; але важкенька була тая справа; Сатана-бо мався на бачності, тримаючися за свої дорідні ниви.

Михайло метикував зо шість місяців; а тоді одного ранку почимчикував на землю; диявол саме споживав юшку, сидючи перед своїми дверима, коли — гульк! — аж суне святий; він зараз же кинувся тому назустріч, поцілував крайчик його рукава, запросив зайти до хати та підживити душу.

Випивши гладішку молока, святий Михайло зняв таку мову:

— Я прийшов запропонувати тобі зисковну справу.

Диявол щиро й довірливо відповів на тее:

— Гаразд!

— Ну, то слухай. Ти мені відступиш усю твою землю. Сатана, сполоханий, хотів був заперечити:

— Але ж...

Святий перебив йому мову:

— Вислухай спочатку. Ти мені відступиш усю твою землю. Я візьму на себе клоцїтнїю, — догляд за нею, оброблення, оранку, сїйбу, угноювання, одне слово — все, що треба, і ми передїлимо жнїво на двох. Згода?

Диявол, що був ізроду ледачий, погодивсь.

Він попрохав лишень, аби Михайло накинув йому ще трїшки тїєї чудової рибки, барбульки, що її навколо самїтньої гори виловляють. Святий Михайло обїцяв, що дасть.

Вони вдарили по руках, сплюнули набїк на знак того, що справу покїнчено, і святий провадив дїалї:

— Стривай-но, я не хочу, щоб ти на мене нарікав. Вибирай, що вважаєш за краще: чи візьмеш ту частину врожаю, що буде на землі, а чи тую, що в землі полишиться.

Сатана згукнув:

— Я беру ту, що буде на землі.

— Гаразд! — мовив святий.

Та й подався.

Ну, то шість мїсяцїв по тому на всенїкій землі, що належала дияволу, стигли морква, рїпа, цибуля, пастернак, — все рослини, що їхне м'ясовїте корїння дуже смачне й поживне, а непожиточне їхне листя може придатися хїба що на покорм для худоби.

Сатанї не припало нїчого, і він зажадав знищити угоду, взиваючи святого Михайла «дурисвїтом».

А святому вельми пристало до душі хлїборобство; тож він удруге до диявола подався:

— Запевняю тебе, я й гадки об тїм не мав, — каже, — хто й' зна з чого воно сталося; я тут нїчим не винен. А щоб тебе відшкодувати, пропоную тобі взяти цього року все те, що знайдеться попід землею.

— Гаразд! — мовить Сатана.

Наступної весни геть-чисто всі широкополї лани, що належали Духовї Зла, вкрилися рясною пашнїцею, вївсом — колосистим та важким, мов дзвіночки, — льоном, розкішною свиріпою, червоною конюшиною, горохом, капустою, артишоками, всїм, що може визрївати на сонці — і збїжжям, і городиною, і садовиною.

Сатані знов не припало нічого, і він розлютивсь остаточно.

Він відібрав сусідові свої лани та луки й не слухав більш, немов йому позакладало, жадних нових його пропозицій.

Цілий рік минув по тому. З височини свого са́мітного палацу дивився святий Михайло на ту землю — далеку й плодючу, і бачив диявола, що порядкував на ній, керуючи роботами, — збирав жниво, возив копи та молотив своє зёрно. І Михайло ярився, аж із шкури вилазив, відчуваючи свою нездольність. Не маючи спромоги якого способу дібрати, аби ще раз пошити того Сатану в дурні, святий поклав собі за мету помститися на ньому і запросив його наступного понеділка завітати до себе на обід.

— Тобі не пощастило в справах зі мною, — сказав він, — я це знаю; але забудьмо давні чвари, хай не полишиться між нас злоба несїта; тож сподіваюся, що ти прийдеш до мене на обід. Я поча́стую тебе чимсь ласеньким та добреньким.

Сатана, такий самий ненажерливий ласун, як і ледащо, погодився відразу ж. Призначеної днини ви́чепури́вся він якнайкраще та й подався на Гору.

Святий Михайло посадовив його до розкішного столу, і почалася учта.

Попервах поставили їм листований пиріг із на́чинкою з півніячих гребінців та нирок, а ще клюцки з сосискового м'яса, по тому дві величезні барбульки в сметані, по тому білу гиндичку, напхану каштанами, що їх маринувалося у вині, по тому бараняче стегенце, а баранчика того близько моря випасалося, — тож м'ясо ніжне-ніжне, мов збите печиво; а відтак городину, що танула в роті, ще й добру перепічку гарячу, що парувала й віддавалася ароматом масла.

Пили чистий сидр, кудрявий та солодкий, а ще вино червоне та п'яне, а по кожній страві яблучною горілкою частувалися.

Диявол пив і їв, напихаючи свою невситиму утробу, та так ото ретельно й так цупко, що, як припекло йому, то ніяк не вдержавсь...

Отоді святий Михайло, грізно підвівшись, згукнув грімким голосом:

— Переді мною! Переді мною, негіднику! Ти наважився... переді мною...

Сатана, розгубившись, кинувся навтікача, а святий, ухопивши дрючка, помчав слідком за ним.

Вони бігли низькими залами, навколо слупів кружляючи, бралися по сходах околішніх, галопували по карнизах, стрибали з риштака на риштак. Бідолашний демон почував себе так кепсько, що мало душа йому з тіла не вискочила, — тож тікав, паскудячи долівку святого. Та й опинився, зрештою, на останній терасі, аж на самісінькому вершечкові, звідки розгортався прегарний вигляд на величезну затоку, з далекими містами, з пісками та пасовищами. Тут уже край — нікуди йому більше тікати! І святий, давши йому в спину страшного штурханá ногою, підкинув його, як опуку, у простір.

Він злетів у небо, мов дроток, і тяжко впав перед містом Мортен. Роги, що росли йому на лобі, та пазурі на його поконе́чнях глибоко загналися в скелю, що зберегла навіки сліди того Сатанового падіння.

Він підвівся, шкутильгаючи, та так і полишився скалічений до кінця віку; і, позираючи здалеку на ту фатальну Гору, що, мов пік, підносила високо своє гостре верхів'я у сяйві західного сонця, нечистий утямив, що завше буде подоланий у боротьбі цій нерівній, та й подався геть, волочачи ногу, до найдалешніх країн шлях-дорогу верстаючи, покинувши своєму ворогові свої ниви, свої нагорби, свої долини та луки.

Он як святий Михайло, патрон Нормандії, переміг диявола.

Інший нарід уявляв собі цю боротьбу інакше.

УДОВА

Те сталося під час ловецького сезону, в замкові Банвіль. Осінь була мочлива й сумовита. Червоне листя, замість шурхотіти під ногами, гнило в бакаях під безперервним дощем.

У лісі, що в ньому з дерева сливе всеньке листя пообпадало, було вогко, як у лазні. Щодалі ви заглиблювалися в нього, понід великі дерева, ливним дощем пошмагані, то більше огортав вас дух гнилизни та випари, що пішли від застоюної води, від трави змокрилої, від землі, що геть намокла, огортаючи так само й мисливців, що згинали спини під тією зливою невпинною, огортаючи й похмурих псів, що хвости попустили та що до боків їм попримлипаła їхня вовна, а також і молодих мисливиць ув облиплих сукняних убраннях, змоклих до рубця, що поверталися щовечора до замка, до краю стомлені і тілом, і душею.

У великій вітальні по обіді гралося в лото, але товариство не знаходило в тій грі жадної втіхи, тимчасом як вітер галасливо торгав віконницями та запускав старих півників на даху так, що вони вертілися, мов дзиги. Ну, то надумалися розмаїті пригоди розповідати, як про те пишеться в книгах; але ніхто не спромігся вигадати щось цікаве. Мисливці оповідали придибашки, пов'язані з рушничними пострілами, або про знищення кроликів розводились, а жінки, хоч як собі голови сушили, а проте не знаходили в собі фантазії Шехеразади.

Вже ладні були тієї розваги зректися, коли раптом одна молода жінка, граючись несвідомо рукою старої тітки, що цілий свій вік дівувала, помітила в тої на пальці тоненького персня з білявого волосся, що вона його часто бачила й до того, та не звертала на те уваги.

Отож, легесенько його круг пальця повертаючи, вона запиталася:

— Скажи, тето, що це за каблучка? Сказати б — її з дитячого волосся змайстровано...

Стара панна зашарілася, по тому крейдою взялася; а потім мовила тремтячим голосом:

— Це така журна згадка, така журна, що я волюю про те не говорити. Все лихо життя мого повстало саме з того. Я була тоді ще зовсім молоденька, і та подія полишила в моїй душі такий гіркий спогад, що я щоразу плачу, тільки-но минуле набігає мені на думку.

Відразу ж усі зажадали довідатися, що саме там відбулося; але тета відмовилася говорити; проте її так прохано, що вона погодилася нарешті.

— Ви часто чули від мене про родину де Сантезів, якої вже не існує нині. Я знавала три останні чоловіки, що з того роду походили. Вони померли, всі троє, однаковою смертю; оце волосся останнього з них. Він мав тринадцять років, коли ввірвав собі життя через мене. Вам те видається дивно, чи не так?

О! То був якийсь відмінний рід, рід божевільних, якщо хочете, але чарівних божевільних, збожеволілих від кохання. Всі покоління, від батька й до сина, були в чаду пристрастей невгамовних, усю їхню істоту поривали раз у раз такі жагучі чуття, що штовхали їх на одчайдушні вчинки, на фанатичну відданість, навіть на злочин. Ця властивість притаманна їм ізроду, як і палка віра притаманна певній категорії людських душ. Ті люди, що лагодяться піти в ченці, мають цілком інакшу вдачу, аніж постійні відвідувачі пишних салонів. Рідні звичне гомоніли поміж себе: «Закоханий, як Сантез». Тільки-но глянеш на кого з них — відразу все перед очима, як на долоні. Всі вони мали хвилясте волосся, що низько звисало на чоло, кучеряву бороду та очі великі-великі, що погляд їхній, неначе прозирає вам у душу і бентежив вас, хто й' значим саме.

Дід того, що від нього єдина ця згадка полишилася, по багатьох пригодах, та поєдинках, та викраданнях жінок спалено закохався, мавши шістдесят п'ять років, у дочці свого фермера. Я їх знавала обох. Вона була білява, бліда, гречна, із нехапливою розмовою, з лагідним голосом та поглядом таким ніжним, таким ніжним, немов у святої мадонни. Старий сеньйор узяв її до себе, і незабаром прихилився до неї всією душею — отож не міг обійтися без неї ані хвилини. Його дочка й невістка, що жили в замкові разом з ним, вважали, що то є річ звичайна, — адже ж кохання є основна властивість їхнього коліна. Коли

йшлося про пристрасть, ніщо їх не дивувало, і, коли розповідалося при них про перешкоди, що їх доводиться закоханим долати, про розлучених коханців, навіть про пімсту по тому; як сталася зрада, обидві вони казали разом, і обидві однаковим засмученим тоном: «О! Яких же мук тяжких довелось йому (чи їй) зазнати!» Та й більш нічого. Вони завше співчували сердечним драмам і ніколи не обурювалися навіть тоді, коли справа кінчалася криміналом.

Отож якось восени один юнак — пан де Градель, що його запрошено на лови, — викрав тую дівчину із замка.

Пан де Сантез полишився спокійний, немов нічого й не сталося; але одного ранку його знайшли на псарні, серед собак, — він повісився.

Його син помер так само в якомусь готелі, в Парижі, під час подорожі, що він її розпочав 1841 року, по тому, як його одурила одна оперова співачка.

Він покинув сина, що мав дванадцять років, та удову, сестру своєї матері. Вона переїхала з сином до маєтку його батька, щоб жити в нас у Бертільйоні. Я мала тоді сімнадцять років.

Ви не можете собі уявити, яка дивна дитина був отой маленький Сантез, ще й напрочуд тямущий, як на його роки. Немов уся здатність кохати, вся екзальтація, властива його родові, вживилася в ньому, в останньому представникові. Він кохався у мріях та прогулювався одинцем самотнім протягом багатьох годин великою берестовою алеєю, що від замка аж до лісу тяглася. Я стежила з мого вікна за тим надто чулим хлопчиком, що походжав статечними кроками, заклавши руки за спину, голову похиливши, і часом зупинявся, щоб звести очі, немов бачив, та розумів, та відчував речі, що аж ніяк до його віку не відповідали.

Частенько по обіді, ясними ночами, він казав до мене: — Ходім помаримо, кузино...

І ми йшли разом до парку.

Аж нараз він зупинявся перед лужками, де клубочилася та біла пара, та вата, що ними місяць прикрашає лісові галяви; і він казав мені, стискаючи мою руку:

— Глянь туди, глянь туди. Та ти мене не розумієш, я це відчуваю. Коли б ти мене розуміла, ми були б щасливі. Треба кохати, щоб розуміти.

Я сміялася й цілувала його, того хлопчика, який кохав мене так, що ладен був умерти.

А ще частенько, по обіді, він уможувався на колінах моєї матері.

— Слухай, тето, — казав він до неї, — розкажи нам яку історію про кохання.

І моя мати, жартома, розповідала йому всі перекази, що стосувалися його родини, всі любовні пригоди його предків; а переповідалося їх хмара хмарою, правдивих і облудних. Адже ж їхня репутація їх усіх — отих людей — і за-напастила; вона-бо вславлювала їх, крутила їм голови, і вони вважали, що мусять виправдати п'оголос, що пішов про їхній рід по всіх усядах.

Малий дуже збуджувався, слухаючи тих розповідей нижних, а часом і таких, що сповнювали жахом, і коли-не-коли плескав у долоні, проказуючи раз за разом:

— Я теж, я теж, я вмю кохати краще за них усіх!

І він почав коло мене впадати, впадати дуже несміливо й без краю ніжно; і з того сміялися, так-бо втішно було на тебе дивитись. Щоранку діставала я квіти, що він їх зривав задля мене, і щовечора, перед тим як піти до своєї кімнати, він цілував мені руку, бурмочучи:

— Я тебе кохаю!

Я завинила, тяжко завинила, і я ще й досі плачу по тім без кінця, і ціле життя моє було покутою за ту провину, і так я неодружена і залишилась — посивіла в дівках, — певніш, перебула життя своє, як удова, його вдова. Я бавилася тією дитячою ніжністю, я навіть захочувала її; я фокетувала, намагалася причарувати його, як дорослого мужчину, була ласкава до нього й підступна. Я позбавила розуму тую дитину. То була забавка для мене, і весела розвага для його матері й моєї. Йому було дванадцять років! Подумайте! Хто міг би взяти ту палку пристрасть за правду! Я цілувала його так часто, як він того бажав; я писала до нього навіть цидулочки любовні, що їх читали наші матері; і він відповідав мені листами, палкими листами, які я зберегла ще й досі. Він гадав, що ніхто нічого не зна про наше кохання, маючи себе за дорослого мужчину. Ми забули, що він був де Сантез!

Це все тривало близько року. Одного вечора в паркові він кинувся мені до ніг, і, цілуючи поділ моєї сукні в шаленому пориві, шепотів, шепотів у нестямі:

— Я тебе кохаю! Я тебе кохаю, я тебе кохаю до загины. Якщо ти мене коли одуриш, чуєш, — якщо ти покинеш мене задля іншого кого, я вчиню так, як і мій батько...

І він додав ще проникливим голосом, таким глибоким, що я аж затремтіла:

— Ти знаєш, що він собі заподіяв!

По тому,— я-бо стояла дивом уражена,— він підвівся й, зіп'явшись навшпиньки, щоб до мого вуха дотягтися (я була вища за нього), співучим голосом вимовив моє ім'я, моє власне ім'я — «Женев'єва!» — таким лагідним тоном, таким красивим, таким ніжним, що по тілі моему аж до ніг перебігло тремтіння.

Я бурмотіла:

— Ходім додому, ходім додому!

Він не мовив більше нічого і йшов за мною; та коли ми наблизилися до ганку, він зупинив мене:

— Ти знаєш, якщо ти кинеш мене, я заподію собі смерть.

Я збагнула тоді, що зайшла надто далеко, і почала стримувати себе. А що одного дня він заходився мені дорікати, то я відповіла:

— Ти тепер надто дорослий, щоб так жартувати, і надто молодий, щоб покохати серйозно. Я почекаю.

Мені здалося, що я зарадила лихові.

Восени його віддали до пансіону. Коли він повернувся наступного літа, я мала нареченого. Він зрозумів усе відразу і протягом восьми день вдавався в таку задуму, що я потерпала.

На дев'ятий день уранці я помітила, підводячися з постелі, записочку, що її підсунено мені під двері. Я схопила її, розгорнула й прочитала: «Ти мене покинула, а ти ж пам'ятаєш, що я тобі сказав. Ти посадаєш мене на смерть. А що я не хочу, щоб мене знайшов хто інший, крім тебе, то прийди до парку, на те місце, де я тобі казав минулого року, що я тебе кохаю, і глянь угору».

Я відчувала, що божеволію. Я вбралася швидко-прудко, і я побігла, я бігла, мало не падаючи в знемозі, до зазначеного місця. Його маненька пансіонська кашкетка лежала на землі, в болоті. Цілу ніч падав дощ. Я звела очі й помітила щось, що гойдалося межі листя,— віяв-бо вітер, буйний вітер.

Я не знаю, що я тоді вчинила. Мабуть, я несамовито скрикнула спершу, зомліла, можливо, і впала, а потім побігла до замка. Я отямилася в своєму ліжкові, а мати моя сиділа у мене в головах.

Я гадала, що мені привиділось все теє в шаленому маячінні. Я пробелькотіла: «А він, він, Гонтран?..» Мені не відповіли. То була правда.

Я не наважилася побачити його вдруге; але я попрохала довге пасмо його білявого волосся. Ось... ось... воно...

І стара панна простягла свою тремтячу руку жестом безнадії.

По тому вона кілька разів утерла хусточкою носа, витерла очі й повела далі:

— Я відмовилася від шлюбу... не пояснивши нареченому, чому саме... І я... я полишила сама назавжди... я... я удова тієї тринадцятирічної дитини.

А тоді голова її впала на груди, і вона плакала довго-довго думливими сльозами.

І коли всі подалися на ніч до своїх опочивалень, один гладкий мисливець, що її слова збентежили його душевний спокій, прошепотів своєму сусідові на вухо:

— Яка то прикра річ, така перебільшена сентиментальність!

ПАННА КОКОТКА

Ми мали вже вийти з притулку для божевільних, коли я помітив у кутку подвір'я високого худого чоловіка, що вперто кликав собаку, якої тут не було. Він кликав тихо й ніжно: «Кокотко, моя маленька Кокотко, іди сюди, красунько», — і ляскав себе по стегнах, ніби приманював собаку.

Я спитав у лікаря:

— А що з ним?

Він одповів:

— Ет, то не цікавий хворий. Це фурман, на ймення Франсуа, що збожеволів після того, як утопив свою собаку.

Я напоставав:

— А все ж розкажіть мені його історію. Найдрібніші й найзвичайніші речі якраз найбільше вражають наше серце.

От що розповів про цього чоловіка інший стайничий, його товариш.

У паризьких околицях жила родина багатих буржуа. Вони жили в чудовій віллі, що стояла посеред парку, на березі Сени. За фурмана був цей Франсуа, селянський парубок, грубуватий, але з добрим серцем простак, якого легко можна було обдурити.

Коли одного вечора він повертався до господарів, до нього пристав собака. Спочатку він не зважав на нього, але собака так уперто йшов за ним, що він таки обернувся. Він почав придивлятися, чи не знайомий йому цей собака. Ні, він бачив його вперше.

То була сука, худюща, з великими, обвислими пипками. Вона підтюпцем бігла за ним, жалюгідна, зголодніла, підбравши хвоста і прищуливши вуха, завмирала на місці, коли він спинявся, знову дріботіла позаду, скоро він рушав далі.

Він хотів одігнати цей живий кістяк і закричав: «Пішла! Тікай мені зараз! Пішла!»

Вона відбігла на кілька кроків і, чекаючи, стала ззаду. Як тільки фурман пішов, вона знов посунула за ним.

Він нахилився, немов узяти каміння. Собака одбігла трохи далі, гойдаючи м'якими пипками, але зразу ж вернулася, як тільки він повернувся спиною.

Тоді фурманові стало шкода, й він покликав її. Сука боязко підійшла, вигнувши хребет, така худа, що здавалося, ребра ось-ось прорвуть її шкіру. Він погладив собаку по кощавій спині і, розчулений її нещасним виглядом, сказав:

— Ну, ходімо!

Вона зараз же замахала хвостом, відчуваючи, що її прийнято й визнано своєю, й, побігши вперед, задріботіла перед своїм новим господарем.

Він поклав її на соломі в стайні й скочив на кухню по хліб. Наївшись досхочу, собака згорнулася в клубок і заснула.

Другого дня він розповів господарям про собаку, і вони дозволили йому залишити її в себе. Вона здавалася лагідною, розумною й тихою.

Але незабаром дізнались про її страшенну ваду. Вона цілий рік палала коханням. За якийсь час вона злигалася з усіма псами в околі, що стали ганяти біля неї день і ніч. Будь-якому із псів вона виявляла прихильність із байдужістю гулящої дівки, добре ладнала зо всіма і водила за собою цілу зграю, де були найрізноманітніші представники гавкущої породи, одні завбільшки з кулак, інші — з доброго осла. Вона водила їх дорогами, бігаючи без кінця-краю, а коли спинялась одпочити на траві, вони оточували її колом і дивились на неї, висолопивши язика.

Місцеві люди дивились на неї, як на диво; таких випадків ще не доводилося спостерігати. Ветеринар нічого не розумів.

Коли вона поверталась ввечері до себе в стайню, зграя псів починала справжню облогу маєтку. Вони пролазили в парк, прокрадаючись крізь кущі живоплоту, пустошили клумби, топтали квіти, копали ями на клумбах, доводячи до розпачу садівника. Цілі ночі вили вони навколо будинку, де мешкала їхня коханка, й ніщо не могло їх одігнати.

Вдень вони добирались аж до панського дому. То була болячка, нещастя. Господарі завжди зустрічали на схід-

дях і трохи не в кімнатах маленьких жовтих собачат з пишними, як китиця, хвостами, мисливських псів, бульдогів, здичавілих вовкодавів, безпритульних волоцюг з брудною шерстю і величезних ньюфаундлендів, од яких з плачем тікали діти.

Тоді в цих краях повелось чимало собак, що їх не знали на десять миль навкруги; невідомо звідки вони з'являлися, невідомо як годувалися і хто зна й де по якомусь часу зникали.

І все ж Франсуа ревно кохав Кокотку. Він без наміру назвав її Кокоткою, хоч вона й заслуговувала свого ймення, і без кінця повторював:

— Така розумна твар, як людина. Тільки що не говорить.

Він замовив їй прекрасний нашийник з червоної шкіри, де на мідяній платівці було вибито слова: «Панна Кокотка, фурмана Франсуа».

Вона стала велетенська. Оскільки раніш була вона худа, остільки тепер зробилася гладка, а під її роздутим животом і далі коливались довгі, вислі пипки. Вона розжиріла і тепер, як дуже товсті люди, насилу ходила, розкарячуючи лапи, важко хекаючи роззявленою пащею, знемагаючи зразу ж, як тільки пробувала побігти.

До того ж вона являла надзвичайну плідність, — тількино привівши цуценят, нагулювала нових і народжувала на рік по цілому виводу купку маленьких песиків, що належали до всіх одмін собачої породи.

Франсуа залишав одного, щоб у неї «сходило молоко», а інших збирав у свій фурманський фартух і без жалю топив у річці.

Але швидко до садівникових скарг додала свої скарги й куховарка. Собаки попадались їй в буфеті, в комірчині на вугіллі, повсюди — трохи не під плитою, й вони крали все, що їм траплялось.

Господареві ввірвався терпець, і він звелів Франсуа спекатися Кокотки. Засмучений Франсуа шукав, де б подіти собаку. Але ніхто її не брав. Тоді він доручив одному звощикові завести її подалі й покинути в полі по другий бік Парижа, біля Жуанвіль-ле-Пону.

Того ж вечора Кокотка повернулась.

Треба було зважитись на якусь важливу постанову.

За п'ять франків її взяв був кондуктор гаврського по-тяга, що мав випустити її десь там по приїзді.

Через три дні вона повернулася у свою стайню, обірвана, замучена, виснажена, ледве жива.

Розжалобившись, господар уже не зважався її прогнати.

Але відразу ж і повернулись усі пси, численні й озвірілі, як піколи. І коли одного вечора справляли бенкет, якийсь дог поцупив пулярку з трюфелями просто з-під носа в куховарки, та не зважилаь одняти в нього птицю.

Цього разу господар дуже розгнівався і, покликавши Франсуа, сказав йому сердито:

— Якщо ви до завтра не втопите цю тварюку в річці, я викину вас за двері, чуєте?

Це вразило кучера, і він пішов у свою кімнату зібрати речі, бо вирішив покинути посаду. Потім він почав міркувати, що, тягаючи за собою таку незручну тварину, він ніде не стане на службу, що зараз він у гарному домі, де добре платять і добре годують, і сказав собі, що, справді, собака не варта всіх цих переваг; зрештою, власні інтереси взяли гору, і Франсуа надумав покінчити з Кокоткою на світанку.

Проте він спав погано. Коли розвиднілось, він устав і, захопивши мотузку, пішов по суку. Вона повільно підвелась, обтрусилась, ліниво потяглася і, махаючи хвостом, пішла до господаря.

Відвага покинула його, й він почав ніжно пестити її, плескаючи по довгих вухах, цілуючи в морду, називаючи всіма ніжними йменнями, які тільки знав.

Але тут десь поряд годинник продзвонив шосту. Він не повинен більше вагатись. Одчинивши двері, він сказав: «За мною!» Собака замахала хвостом, радіючи, що вони йдуть гуляти.

Діставшись берега, він розшукав місце, де, здавалось, було глибоко. Тоді прив'язав мотузку одним кінцем до шкіряного нашийника й, піднявши великий камінь, обв'язав його другим кінцем мотузки. Схопивши Кокотку, він почав нестямно цілувати її, ніби розлучаючись з коханою істотою. Він тис її до грудей, пестив, називав: «Моя красунько Кокотко, маленька моя Кокотко», а вона тільки вищала від задоволення.

Разів із десять він збирався кинути її, і все не ставало духу.

Та раптом він одважився й з усієї сили кинув її якомога далі від берега. Спочатку вона хотіла попливти, як робила, коли він її купав, але камінь тягнув голову до

дна, і вона поволі почала занурюватися в річку: собака кидала на господаря зляканим, просто людським поглядом, борсаючись, як людина, що потопав. Потім весь перед її поринув у воду, тимчасом як задні лапи нестямно били по воді, потім і вони зникли.

Ще хвилин із п'ять пухирці піднімалися й лопалися на поверхні річки, немовби вода в ній кипіла, а Франсуа стояв як ошалілий, із тремтячим серцем; йому здавалося, що він бачить, як його Кокотка тіпається на багнистому дні. З селянською простотою питав себе: «Що думає про мене зараз ця тварина?»

Він мало не здурів; він прохворів цілий місяць і щонайменше бачив уві сні собаку; він відчував, як вона лиже йому руки, чув, як вона гавкає. Довелося покликати лікаря. Нарешті йому стало краще, й наприкінці червня господарі відіслали його в свій маєток у Б'есарі біля Руана.

Там він знову опинився на березі Сени. Він почав купатись. Щоранку він ішов на річку разом із конюхом, і вони перепливали Сену.

І от якось, коли вони бавились і пустували в воді, Франсуа раптом закричав своєму товаришеві:

— Диви, що там пливе? Зараз я тебе почастую котлеткою.

То було падло — великий, роздутий, обідраний труп собаки плив за течією догори лапами.

Франсуа наввимашки поплив до нього й усе жартував:

— Йй-право, м'ясце не дуже свіженьке, зате його чимало, диви, ціла гора!

І він плавав навколо величезного загнилого трупа, тримаючись на певній відстані від нього.

Раптом він замовк і з якоюсь чудною увагою став придивлятися до падла; потім підплив ближче, немов хотів помацати. Він пильно обдивлявся нашийник, простяг руку, схопив труп собаки за ший, від чого він закрутився, підтяг його зовсім близько до себе й прочитав на позеленілій мідяній бляшці: «Панна Кокотка, фурмана Франсуа».

Мертва собака знайшла свого господаря за шістдесят миль від дому!

У Франсуа вихопився нелюдський крик, і він, нажаханий, поплив до берега, не перестаючи репетувати. Вилізши на берег, він, як був голий, вдарився бігти куди очі світять. Він збожеволів!

ДОРОГОЦІННІСТЬ

Пан Лантен здивав цю молоду дівчину на вечірці в помічника завідувача відділу, і кохання обплутало його, мов павутиння.

Батько її був збірчий податків у провінції, він умер перед кількома роками. Вона приїхала в Париж з матір'ю, та, сподіваючись одружити дочку, познайомилася з декотрими буржуазними родинами своєї округи. Люди вони були вбогі, але поважні, спокійні та лагідні. Дочка здавалася найвищим зразком тої чеснотливої жінки, що їй кожен розсудливий молодик мріє звирити своє життя. Її скромна краса чарувала янгольською соромливістю; а непомітний усміх, ніколи не збігаючи з вуст, здавався одлиском її душі.

Усі вихвалювали її, всі знайомі раз у раз повторювали: «Щасливий, кому вона припаде. Кращої не знайти».

Пан Лантен, тоді старший урядовець міністерства внутрішніх справ, з річною платнею три тисячі п'ятсот франків, посватався до неї і одружився.

Він був неймовірно щасливий з нею. Вона держала господарство так уміло й ощадно, що, здавалося, вони розкошували. Не було тої уважності, тих пестошів, тих милошів, що вона б їх не дарувала своєму чоловікові; і така була принадна ця жінка, що за шість років шлюбу він кохав її ще більше, ніж за перших днів.

Він засуджував у ній тільки пристрасть до театру і фальшивих дорогоцінностей.

Її подруги (вона була знайома з жінками кількох дрібних службовців) повсякчасно діставали їй ложі на модні спектаклі, навіть на прем'єри, і чоловік хоч-не-хоч волікся з нею туди, дарма що по трудовому дні ці розваги страшенно втомлювали його. Отже, він упрохував її їздити до театру з якою-небудь із знайомих дам, що потім би проводила її додому. Вона довго не поступалася, вважаючи це

за малопристойпе. Нарешті вона зважилась, щоб йому догодити, і він був їй за це неймовірно вдячний.

Ця сама хіть до театру незабаром і собі породила в ній потребу на прикраси. Вбиралася вона, щоправда, дуже просто й скромно, але повсякчас з великим смаком, здавалося, що її ніжна грація, грація непереможна, лагідна й усміхнена, прибирала в простому вбранні якусь особливу гостроту. Проте вона взяла за звичку чіпляти до вух великі сережки, роблені під діаманти, носила намисто з фальшивих перлів, браслети нещирого золота, гребінці, оздоблені різноманітними пацьорками, що правили за самоцвіти.

Її чоловік, трохи вражений цією любов'ю до сухозлотичі, часто казав їй:

— Моя люба, коли нема змоги купувати справжні дорогоцінності, за оздобу мають бути тільки краса та грація. Адже ж це щонайрідші коштовності.

Але вона ніжно всміхалася й щоразу говорила:

— Що ж його робити? Люблю це. То вже моя хвороба. Я добре розумію, що ти маєш слухність, але ж себе не переробиш. А я так надмірно люблю дорогоцінності!

Вона перебирала пальцями перлові памиста, милуючись блиском та грою гранчастого каміння, і повторювала:

— Дивись-бо, як воно добре зроблено. Зовсім справдешне.

Він усміхався:

— У тебе циганчин смак.

Іноді ввечері, коли вони залишались удома вдвох, вона ставила на чайний стіл сап'янову скриньку, де ховала своє «добро», як казав пан Лантен, і заходжувалася переглядати підроблені дорогоцінності так пристрасно й пильно, немов зазнаючи якоїсь таємничої та глибокої насолоди. Або вона завше одягала на шию чоловікові якесь намисто, сміючись потім від щирого серця й скрикуючи: «Який же ти кумедний!» А далі кидалася йому в обійми й шалено його цілувала.

Одної зимової ночі вона повернулася з Опери, трусячись од холоду. Другого дня вона почала кахикати. Ще за тиждень вона вмерла від запалення легенів.

Лантен мало не пішов за нею на той світ. Такий страшний був його розпач, що волосся побіліло йому за один місяць. Він плакав із ранку до вечора, душу його роздирала нестерпуча мука, його переслідували згадки — усміх, голос, усі небіжчині чари.

Час анітрохи не заспокоїв його туги. Навіть на службі, коли співробітники сходилися поговорити трошки про повсякденні дрібниці, щоби йому раптом надималися, ніс морщився, очі мокріли від сліз, обличчя кривилось, і він починав ридма ридати.

Він залишив незайманою кімнату своєї подруги і щодня замикався там, щоб думати про неї. Все в кімнаті — меблі і навіть сукні — zostавалися на тому самому місці, як останнього дня її життя.

Але йому ставало важко жити. Його платні, якої в жіничиних руках вистачало на всі господарські потреби, тепер бракувало йому самому. І він здивовано питав себе, як то вона так уміло давала собі раду, що він повсякдень пив гарні вина й їв добірні страви, на які не міг більш спромогтися з своїми скромними коштами.

Трохи заборгувавшись, він прагнув розжитися на гроші, як людина, доведена до скруту. Отже, одного ранку, zostавшись без копійки в кишені, а до платні був ще цілий тиждень — він вирішив собі щось продати. І враз йому спало на думку спекатися жіничиною «добра», бо на дні душі в нім ховалося якесь злобливе почуття до цих обманно-блискучих речей, що колись його дратували. Самий-бо їхній вигляд щодня псував йому спомин про його улюблену подругу.

Довго шукав він у цілій купі сухозлотних прикрас, що вона по собі залишила, бо до останніх днів свого життя завзято їх купувала, трохи не щовечора приносячи новельку річ. Він спинився на великому намісті, що вона йому віддавала перевагу і що, на його думку, могло коштувати чимало, ф'ранків із шість або й вісім, бо справді, як фальшиве, було воно дуже старанно вироблене.

Лантен поклав намисто в кишеню і пішов до свого міністерства бульварами, шукаючи гідної віри ювелірної крамниці.

Забачивши нарешті одну з таких крамниць, він увійшов, трохи соромлячись пропонувати на продаж таку малоцінну річ і тим виказувати свою вбогість.

— Пане, — сказав він ювелірові, — я хотів би знати, яку ціну ви визначите за оцю штучку.

Той прийняв річ, оглянув її з усіх боків, зважив на руці, роздивився ще раз у лупу, покликав свого прикажчика, щось йому тихесенько зауважив, знову поклав на прила-

вок намисто і подивився на нього здалека, щоб краще перевірити справлене враження.

Пан Лантен від всієї цієї процедури почував себе, якось ніяково, розтулив був рота, щоб заявити: «О, я добре розумію, що це нічого не варто», — коли ювелір сказав:

— Це намисто, пане, коштує від двадцяти до п'ятнадцяти тисяч франків, але я зможу купити його тільки в тому разі, як ви точно з'ясуєте, яким чином воно вам дісталось.

Спантеличений удівець широко розплющив очі й завмер із роззявленим ротом. Нарешті він промимрив:

— Що ви кажете?.. Ви в тому певні?!

Ювелір по-своєму зрозумів його подив і сухо відказав:

— Ви можете собі пошукати десь у інших місцях, чи дадуть вам за це вищу ціну. Як на мене, воно коштує щонайбільше п'ятнадцяти тисяч. Коли не знайдете нічого вигіднішого, приходьте до мене.

Цілком здурівши, пан Лантен узяв назад своє намисто й пішов собі геть, підпадаючи під якусь невиразну потребу лишитися на самоті та поміркувати.

Але, вийшовши на вулицю, йому закортіло сміятися, і він подумав: «Йолоп! Ось йолоп! Коли б я відразу спіймав його на слові. Гарний ювелір, що не вмів відрізнити підробленого від справжнього!»

І він зайшов до іншої крамниці, на розі вулиці Миру.

Скоро ювелір помітив дорожочінність, як скрикнув:

— Стривайте! Та я ж добре знаю оце намисто. Воно ж у мене куплене!

Пан Лантен, дуже збентежившись, спитав:

— Скільки воно коштує?

— Я його, пане, продав за двадцять п'ять тисяч. Можу вам дати вісімнадцять, коли ви скажете мені, згідно з приписами закону, як воно до вас трапило.

Цього разу пан Лантен аж сів, ноги йому підломились від подиву.

— Але ж... але розгляньте його, пане, пильніше, — відповів він, — я вважав його досі за... фальшиве.

— Чи не можете ви сказати мені ваше прізвище? — спитав ювелір.

— Прошу. Лантен, служу в міністерстві внутрішніх справ, мешкаю на вулиці Мучеників, номер шістнадцять.

Ювелір розгорнув книги, пошукав у них і сказав:

— Це намисто справді надіслано на адресу пані

Лантен на вулицю Мучеників, номер шістнадцять, двадцятото липня тисяча вісімсот сімдесят шостого року.

Обидва дивилися один одному у вічі; службовець — не тямлячи себе із здивування, ювелір — підозрюючи злочинство.

— Чи не залишите ви мені, коли ваша ласка, це намісто на один тільки день, — сказав ювелір, — я вам дам розписку.

— Авжеж, звичайно, — промимрив пан Лантен і вийшов, кладучи в кишеню згорнуту квитанцію.

Потім він перейшов вулицю, пішов нею вгору, помітив, що помилився дорогою, знову спустився до Тюільрійського палацу, перейшов Сену, вдруге зрозумів, що йде не туди, і повернувся до Єлісейських Полів, не маючи в своїй голові жодної певної думки. Він хотів обміркувати, збагнути, в чому тут справа. Його жінка не могла купити такої коштовної речі. Авжеж, ні. Виходить, це був подарунок! Чий подарунок? За що?

Він спинився серед вулиці, як укопаний. Страшний сумнів закрався йому: «Невже вона...»

Значить, і всі інші дорогоцінності теж — подарунки! Йому здалося, ніби земля хитається, а дерево, що стояло перед ним, падає — він витяг руки й повалився непритомний.

Прийшов до пам'яті він у аптеці, куди принесли його перехожі. Його провели додому, і він замкнувся у себе.

До ночі він плакав, не тямлячи себе, гризучи хусточку, щоб не кричати. Потім ліг на постелю, пригнічений втомою й тугою, і заснув важким сном.

Сонце розбудило його, і він поволі встав, щоб іти до свого міністерства. Але після пережитого зворушення працювати було важко. Він намислив, що не піде на службу, і послав своєму начальникові записку. Далі згадав, що йому треба зайти до ювеліра, і аж почервонів від сорому. Він довго вагався. Але ж не міг він залишити намісто в магазині. Він одягся й вийшов.

Стояла година. Блакитні небеса простяглися над містом, що нібито всміхалося. Люди, засунувши руки в кишені, гуляли вулицями.

— Щасливі заможні люди, — казав собі, дивлячись на них, Лантен. — Грошима-бо можна розвіяти навіть журбу. Їдь собі куди хочеш, подорожуй собі, розважайся! Ой, коли б я був багатий!

Він почув, що зголоднів, бо нічого не їв від учорашнього дня. Але кишені в нього були порожні, і він згадав про гамиста. Вісімнадцять тисяч! Вісімнадцять тисяч! Та це ж гроші!

Він подався на вулицю Миру і почав проходжуватися туди й сюди тротуаром перед крамницею. Вісімнадцять тисяч! Кілька разів пробував він увійти, але сором спиняв його.

Проте він був голодний, дуже голодний і без копійки в кишені. Раптом він наважився, перебіг, щоб не лишилося часу міркувати, на той бік вулиці й поспішивсь до ювеліра.

Скоро крамар його побачив, як заметушився і, ввічливо всміхаючись, запропонував йому стільця. Прийшли навіть прикажчики і, ховаючи посмішки, зисом позирали на Лантена.

— Я взяв довідки, пане, — заявив ювелір, — і якщо ви не змінили свого заміру, то я готовий сплатити вам запропоновану суму.

— Так, прошу, — промимрив службовець.

Ювелір вийняв із шухляди вісімнадцять асигнацій, перерахував їх і простяг до Лантена. Той підписався на квитанції і тремтячою рукою поклав гроші в кишеню.

На порозі він обернувся до ювеліра, що все ще всміхався, і, спустивши очі, сказав:

— У мене... У мене є й інші дорогоценності... що припали мені... на ту саму спадщину. Чи згодні ви купити і їх?

— Звісно, пане, — вклонився йому ювелір.

Один прикажчик вибіг, щоб не зареготати, другий щосили сякався.

Лантен, увесь червоний, але байдуже стриманий, заявив:

— Я їх вам зараз привезу.

Він узяв візника й поїхав по дорогоценності.

За годину він повернувся, так і не снідавши. Вони взялися розглядати речі одна по одній, цінуючи кожну. Майже всі куплено в цій крамниці.

Тепер Лантен сперечався за ціни, сердився, вимагав, щоб йому показували торгівельні книги, і, в міру як підносилася сума, говорив чимраз голосніше.

Великі діаманти-сережки були оцінені в двадцять тисяч франків, браслети — в тридцять п'ять, брошки, каблучки

та медальйони — в шістнадцять тисяч, оздоба із смарагдів та шафірів — у чотирнадцять тисяч, солітер, почеплений до золотого ланцюга на манір намиста, — в сорок тисяч, а всього разом набігло сто дев'яносто шість тисяч ф'ранків.

— Особа, якій це належало, всі свої заощадження переводила на дорогоцінності, — добродушно сміявся ювелір.

— Це один із способів уміщати свій капітал, — поважно проказав Лантен.

Домовившись із ювеліром, що остаточна експертиза відбудеться завтра, він пішов.

На вулиці він побачив Вандомську колону, і йому закортіло вилізти на неї, начебто на призову щоглу. Він-бо почував себе таким легким, що міг би зіграти в коня із статуєю імператора, що маячила високо в небі.

Снідати він пішов до Буазена і пив вино по двадцять ф'ранків за пляшку.

Потім узяв візника й прокотився Булонським лісом. Він дивився на коляски з якоюсь погордою, ледве стримуючись, щоб не крикнути: «Я теж багатий! Я маю двісті тисяч ф'ранків!»

Згадавши про міністерство, він поїхав туди, рішуче увійшов до свого начальника та оголосив:

— Я прийшов, пане, щоб податись у відставку. Я дістав спадщину в триста тисяч ф'ранків.

Далі він поірощався з своїми колишніми товаришами і розповів їм плани свого нового життя, потім пообідав у Англійській кав'ярні.

Бувши поруч одного добродія, що здався йому порядним, він не міг утриматися від спокуси оповісти йому, з деякою манірністю, що йому припала спадщина в чотиреста тисяч ф'ранків.

Вперше за свого життя він не нудився в театрі, ніч же він прогуляв із дівчатами.

За півроку він оженився знов. Його друга жінка поведилась бездоганно, але була важка на вдачу. Вона добре-таки попомучила його.

ПРИВИД

Розмовляли про гвалтовне ув'язнення з приводу останнього процесу. Кінчалася дружня вечірка на вулиці Гренель, у стародавньому палаці; і кожен мав оповідання напоготові, правдиве оповідання — всі так запевняли.

Старий маркіз де ля Тур-Самюель, що мав вісімдесят два роки, встав, підійшов до коминка, сперся на нього, промовив тремтячим голосом:

— Я теж знаю одну дивну річ, таку дивну, що вона цілий вік не давала мені спокою. От уже п'ятдесят шість літ збігло, як трапилася зі мною та пригода, але не минає й місяця, щоб вона мені вві сні не привидилась. Зостався на мені знак, слід від того страху, розумієте? Еге, було мені невимовно страшно, десять хвилин, так страшно, що відтоді залишився назавше у мене в душі якийсь жах. Щось стукне несподівано, а в мене серце так і заколотиться; не розрізняю чого як слід увечері, смерком і ладен тікати звідти, мов божевільний. Боюся я ночі, от що.

Ге! Не признався я б про це, коли б не дожив до таких літ. А тепер уже я можу про все розказати. Ніхто не подивує, що страхаєшся перед вигаданою небезпекою, коли тобі минуло вісімдесят два роки. А перед справжньою небезпекою ніколи я не відступав, шановні мої панії.

Та пригода так усього мене перевернула, опанував мене з того такий тяжкий, такий незрозумілий, такий страшний неспокій, що я про неї ніколи навіть не розказував. Я приховав її глибоко в душі, там, де ми ховаємо всі болячі, всі стидкі таємниці, все те, з чим ми криємось від інших у житті.

Я розкажу вам усе, як воно було, не намагаючись нічого з'ясувати. Все те можна б, запевне, й пояснити, коли тільки я на той час не збожеволів. Але ж ні, не був я божевільний, і я вам це доведу. Думайте собі, як хочете. Ось маєте самі факти.

Діялося це в липні 1827 року. Служив я тоді в Руані, в залозі.

Одного разу, проходжуючись по набережжю, зустрів я чоловіка, був неначе мені по знаку, та не міг я пригадати, хто він такий саме. Я інстинктивно зробив рух, щоб зупинитися. Той, помітивши це, глянув на мене й кинувся мене обнімати.

Був то мій приятель, ще з молодих літ, якого я дуже любив. П'ять літ ми не бачились, а постарівся він, здавалось, на цілих п'ятдесят. Білий став зовсім, ходив зігнувшись, ніби через силу. Він помітив, що я здивувався й розказав мені про своє життя. Страшне нещастя зламало його силу.

Закохавшись безтямно в одну дівчину, одружився з нею, щасливий без краю. Тільки рік протяглося те надлюдське раювання, ще й не натішились одне одним, як вона померла наглою смертю: хворіла на серце, кохання і вбило її певне.

Він виїхав із свого замка того самого дня, як її поховали, оселився в Руані, у власному палаці. Жив там на самоті, без надії в серці, журба його сушила, і такий був нещасний, що тільки й думав, як би вкоротити собі віку.

— Коли вже я зустрівся з тобою, — сказав він, — то, прошу тебе дуже, стань ти мені в пригоді, поїдь, забереш там у мене, в столі до писання, в моїй, у нашій кімнаті деякі папери, вони мені притьмом потрібні. Не можу я того доручати нікому підлеглому, ніякому іншому повірникові, бо потрібна тут людина, що ніколи б нікому не похвалилась, уміла мовчати, як могила. А сам я ні за що на світі не зайшов би до того дому.

Я дам тобі ключа від тієї кімнати, — я своїми руками замкнув її, од'їжджаючи, — та ключа від того столу. Крім того, ще передаси кілька слів моєму садівничому, і він пропустить тебе у замок.

Та приходь до мене завтра на сніданок, ми й побалакаємо про це.

Я пообіцяв йому залагодити ту нескладну справу. Стане то мені лише за прогулянку, бо від Руана до його маєтку всього п'ять льє. Верхи справлюсь за одну годину.

Другого дня, о десятій, я вже був у нього. Поснідали ми вдвох; та він за весь час не вимовив і двадцяти слів. Перепрошував мене; казав, що думка про те, як я зайду до тієї кімнати, де він поховав своє щастя, хвилювала його. Він

і справді був чогось надзвичайно схвильований, заклопотаний, ніби в душі у нього відбувалась потаємна якась боротьба.

Пояснив мені, нарешті, докладно, що я маю зробити. Була то дуже проста річ. Треба було взяти дві пачки листів та згортків паперів, замкнених у столі, в першій шухляді, праворуч, від якої дав він мені ключа.

— Нема чого тебе просити, — додав, — щоб ти не заглядав у ті папери.

Мене майже образили ті слова, і я йому одказав на те трохи гостро.

— Вибач мені, не можу я стерпіти такої муки, — пробелькотав він і заплакав.

Я вийшов од нього коло першої години, бажаючи виконати зараз те доручення.

День був ясний, веселий, я їхав добрим клусом полями, слухаючи, як щебечуть жайворонки та стукотить ритмічно моя шабля по чоботі.

В'їхавши в ліс, пустив коня ступою. Галузки черкались мені об лице; часом, вловивши зубами листочка, я починав його пожадливо жувати, радіючи з життя, як то буває, коли ти вщерть сповнений радістю, саме не знаючи чому, тим щастям, бурхливим, невідомим, сп'янівши ніби від власної сили.

Наближаючись до замка, видобув з кишені того листа до садівничого й здивувався, побачивши, що він запечатаний. Так це для мене було несподівано, так воно мене обурило, аж я за малим не вернувся, не виконавши доручення. Потім подумав, що цим би я виявив образливість поганого гатунку. Адже міг він, мій приятель, заліпити листа, не звернувши на те уваги, був-бо такий збентежений.

Оселю немовби покинули вже літ двадцять тому. Розвалений трухлявий паркан ледве-ледве держався. Алеї заросли травною; грядок з квітками не видно було й сліду.

Я почав стукати ногою в віконницю; вийшов на той стук із бічних дверей старий чоловік та й ніби остовпів, побачивши мене. Я зіскочив з коня, подав йому листа. Він прочитав його, перечитав ще раз, покрутив на всі боки, зиркнув на мене скося, заховав листа в кишеню й вимовив нарешті:

— Ну, то чого ж вам, власне, треба?

Я одказав гостро:

— Ви й самі повинні б про те знати, одержали ж ви

в листі відповідний наказ од свого господаря; мені треба ввійти в замок.

Він стояв немов громом прибитий від моїх слів.

— То ви,— промовив,— ви підете в її... в її спальню?

Я почав нетерпеливитись.

— Туди до лиха! Чи не маєте ви часом на увазі взяти мене на допит?

— Ні... пане...— забелькотів він — тільки... тільки, що ніхто її не відчиняв з часу... з того часу... одколи вмерла. Зачекайте, коли ваша ласка, п'ять хвилин, я піду... я піду побачу...

Я сердито перебив йому мову:

— Чи ти ба! Це що за жарти! Не можете ви туди зайти, бо осьде в мене ключ.

Він уже не знав, що й казати.

— То я вас, пане, проведу.

— Покажіть мені, де сходи, та й лишіть мене. Я найду дорогу без вас.

— Але ж... пане... одначе...

Я на те так і спалахнув:

— А тепер ви замовкнете, чи як? Бо інакше будете пам'ятати мене.

Я одіпхнув його і ввійшов у дім.

Минув спершу кухню та дві маленькі кімнатки, де мешкав той садівничий з своєю жінкою. Перейшов потім великий передпокій, вибрався по сходах на другий поверх, знайшов ті двері, про які казав мені мій приятель.

Відімкнулись вони легко, і я ввійшов.

У приміщенні було так темно, що я зразу нічого не побачив. Я спинився — так і ввійшло на мене нудкою пвілістю, як звичайно в пустці, в забитому, мертвому житлі. Потім потроху мої очі звикли до темряви, і я досить виразно побачив велику неприбрану кімнату; на ліжку, без ковдри, без простирадла, лежали, проте, матраци та подушки, і на одній видно було глибоченьку западину — від ліктя чи від голови,— ніби хтось там допіру лежав.

Стільці без жодного ладу — мов порозбігалися по хаті. Помітив я ще якісь дверці від шафи, чи що, так вони й стояли прочинені.

Я підійшов найперше до вікна, відчинив, хотів, щоб стало видніше; та засувки на віконницях так заржавіли, що не подавались ніяк.

Я спробував навіть збити їх шаблею, але нічого з того

не вийшло. Марно я тільки силкувався та дратувався, а що очі мої нарешті зовсім звикли до темряви, то я кинув надію на краще освітлення й підійшов до стола.

Сівши на фотелі, спустив дощечку для листів, витяг шухлядку, про яку мені казано. Була вона повна вщерть. Мені були потрібні тільки три пакети; я знав, як їх розпізнати, і почав шукати.

Я витріщав очі, щоб розібрати написи, аж тут ніби почув, відчув, радше, якийсь шерех позад себе. Я не звернув на те уваги, думав, що то, певне, від протягу зашелестіла якась фіранка. Але за кілька хвилин щось знову ворухнулось, ледве-ледве, і мене неначе трошки заохолодило, моторошно стало. Таке б то було безглуздя хвилюватися з того приводу, хоч би трошки, що я не хотів обернутись, сам себе стидався. Саме я знайшов другого пакета, якого мені було треба; і шукав якраз третього, коли раптом почув тяжке зітхання коло свого плеча і одлетів од столу, мов божевільний, на яких два метри. Я рвучко обернувся, вхопившись за шаблю, за оголовок, і певне, коли я був не зоглядівся, що вона в мене при боці, був би втік звідтіля, як страхополох.

Висока жінка в білому дивилась на мене, стоячи за фотелем, на якому я сидів допіру.

Так мною й кинуло, аж трохи не grimнув навзнік! О, ніхто не зрозуміє, сам його не відчувши, страшного того, безглузлого жаху! Душа тане; не чуєш серця; тіло обмякає, мов губка; все всередині наче обривається.

Я не вірю в привиди, і що ж? Умлівав тепер з мерзенного страху, злякався мерця; я мучився — о! — перемучився за ту коротку мить більше, як за все життя; огорнула мене непереможна млюсть, мов побачивши якесь надприродне страхіття.

Якби вона була не заговорила, я б, може, і вмер на місці! Та вона заговорила; заговорила лагідним, сумним голосом, що брав за серце. Не скажу, щоб я вже тоді опанував себе, щоб дійшов до пам'яті. Ні! Я сам себе не тямив, не знав, що роблю; але мої внутрішні гордощі і, так би мовити, гордощі вояцькі примусили мене мимохіть заховати гідність. Я позував, зрештою, позував перед самим собою і перед нею, певне, перед нею, хто б вона там не була, жінка чи привид. Все те я зміркував уже потім, бо, запевняю вас, у той момент, як вона з'явилась, я ні про що не думав. Я боявся.

Вона промовила:

— Пане мій ласкавий! Ви можете мені стати в великій пригоді!

Я хотів щось одказати, та не спромігся ні на жодне слово. У мене з горла вихопився якийсь невиразний згук.

А вона знову:

— Хочете? Ви можете мене врятувати, вилікувати. Я мучуся страшенно. Я мучусь, ой як же я мучусь!

І сіла помаленьку в мій фотель. Подивилася на мене.

— Хочете?

Я притакнув головою, бо ще й тепер не здобувся на голос.

Тоді вона подала мені черепахового гребінця і прошепотіла:

— Розчешіть мені коси, о, розчешіть же мені коси; від цього я одужаю; треба тільки мене зачесати. Гляньте на мою голову... Як я мучусь; а мої коси, як мені від них боляче!

Розпущені її коси, довгі-довгі та чорні, як мені здавалось, звішувались понад спинкою фотеля, торкаючись до землі.

Нащо я те зробив? Нащо я, тремтячи, взяв у неї того гребінця, нащо взяв я в руки довгі тії коси, що від них пройшов у мене по тілі лютий, страшний холод, ніби доторкнувшись до гадюки? І сам я того не знаю.

Те почуття так і залишилось у мене в пальцях, і я здригаюсь, як тільки здумаю про ті коси.

Я зачесав її. Я перебирав руками, не знаю й як, ті, мов лід, холодні коси. Я звивав їх, збирав до купи, розпускав; я заплітав їх, неначе кінську гриву. Вона зітхала, хилила голову, раділа, либонь.

— Спасибі! — промовила раптом, вихопила в мене з рук гребінця і втекла крізь прочинені двері, крізь ті, що я їх ще зразу помітив.

Зоставшия сам-один, я ще кілька хвилин відчував якийсь ляк, якийсь неспокій на серці, ніби прокинувшись після тяжкого сну. Отямився нарешті, підбіг до вікна, гримнув несамовито в віконницю, аж розлетілась на шматки.

Ясний день, мов річка, полився в кімнату. Я кинувся до дверей, в які вибігла тая істота. Вони були зачинені, і з місця не рушали.

Тоді охопило мене гарячкове бажання втекти, охопив

мене жах, панічний жах, як то буває іноді на війні. Я хутко вихопив зі столу ті три пакети з листами; бігом перебіг кімнату, кинувся вниз, перескакуючи зразу по чотири східці, опинився, сам не знаючи як, надворі, і, побачивши свого коня за кілька кроків від себе, за одним скоком вилетів на нього, й припустив чвалом.

Спинився аж в Руані, біля свого помешкання. Кинувши поводи вістовому, побіг, заперся в кімнаті, щоб роздуматись.

І там цілу годину все питав себе з мукою, чи не привидилось те все мені. Тож, певне, сталося зі мною те незрозуміле нервове збурення, те збочення розумової діяльності, що через них повстають дива, що завдяки їм набирає потужної сили надприродне.

Підійшов до вікна,— я вже ладен був повірити, що то все мені привидилось, що змілили мої почуття. Тут випадком кинув погляд собі на груди. Доломан мій був укритий жіночим волоссям, що позаплутувалось за гудзики!

Я зняв тремтячими руками одну волосинку по другій і повикидав їх надвір.

Покликав тоді вістового. Не пішов я того дня до свого приятеля — занадто був схвильований, стурбований. Хотів, крім того, поміркувати докладно, що маю йому сказати.

Я одіслав йому з солдатом його листи, він видав розписку про одержання. Багато про мене розпитував. Сказали йому, що я хворий, що стався зо мною сонячний удар, ще щось там таке. Він, видно, занепокоївся.

Виправився я до нього другого дня зранку, наважившись сказати йому всю правду. Він вийшов з дому напередодні ввечері і ще не вертався.

Прийшов я знову вдень — ніхто його не бачив. Перечекав я тиждень. Він не з'явився. Тоді я дав знати поліції. Скрізь його шукали, не знайшли й сліду — ніхто не бачив його ні в дорозі, ні щоб вертався з дороги.

Обшукали пильно спорожнілий замок. Не викрили нічого непевного.

Ніщо не показувало, щоб там коли переховували яку жінку.

Слідство не дало жодних наслідків, кинули й дошукуватись.

І так, за цілих п'ятдесят шість літ, я ні про що й не довідався. Я більше нічого не знаю.

ДВЕРІ

— Що там! — скрикнув Карл Масуліньї.— Ось питання, складне надзвичайно, а саме — питання про поблажливих чоловіків. Хоч і бачив я їх чимало, різного гатунку, одначе ні про жодного не міг би висловити певної думки. Не раз я намагався з'ясувати собі, чи вони справді сліпі, чи видючі надміру, чи, може, просто нездужалі. Я гадаю, що бувають і такі, й такі, усіх цих трьох категорій.

Про сліпих коротка мова. Та й не поблажливі вони, власне кажучи, бо нічого не знають. То тільки добрі істоти, які далі за свій ніс зором не сягають. Цікава ще, уваги варта річ, як то легко даються на обману чоловіки, всі, як один, ба й жінки навіть геть усі. Підводять нас абиякою дурницею всі ті, хто нас оточує, діти наші, приятелі, слуги, ті, що доставляють нам різні речі. Люди всі ймовірні. Кмітуючи за ким, намагаючись розгадати, викрити їхні хитрощі, ми виявляємо десяту хіба частину цієї спритності, яку вживаємо, коли самі вже заходжуємось когось обдурити.

Є знову три породи таких, що видючі надміру. Перша зацікавлена буває в чому-небудь — ходиться їй про гроші, про славу, або цікаво їм з якоїсь причини, щоб жінка їхня мала любовника чи любовників. Ці вимагають тільки, щоб зберегти, більш-менш на позір, звичайність, того з них і досить.

Друга — несамовиті. Про них можна б скласти цікавого романа.

Нарешті — нездужалі, що бояться скандалу.

Бувають теж з-поміж них безсилі або радше втомлені, що тікають від супружного ложа, страхуючись атаксії чи апоплексії. Вони волять, аби приятелі їхні наражались на ту небезпеку.

А я ще знав чоловіка, рідкої досить породи, який рятувався від того спільного для всіх чоловіків лиха в дуже дотепний та своєрідний спосіб.

Довелося мені знайомитись у Парижі з красним подружжям, що дуже кохалося в світському житті і було в ньому дуже відомим. Жінка була неспокоїної вдачі, висока, тонка; круг неї вилися чоловіки. Гомоніли з цього приводу, що тут було не без гріха. Сподобалась мені гострим своїм розумом, і я теж їй, здається, припав до вподоби. Я почав залицятися до неї, робив спробу; вона виразно мене до того заохочувала. Невдовзі ми вже дійшли до ніжних поглядів, стисків рук, до всіх тих маленьких пестоців любовних, що бувають перед рішучим наступом.

Я вагався одначе. Взагалі, на мою думку, більшість світських любовних зв'язків, найкоротших навіть, не варті того зла, що вони нам роблять, ні тієї нудоти, яка може з того повстати. Я ще розважав у думці про втіху від такого кохання та, з другого боку, про ускладнення, що могли виникнути, коли здалося мені, ніби чоловік її щось помітив та слідкує за нами.

Якось увечері на балу, притаковившись в маленькій залі, обіч великої, де танцювали, розпочав я з молодою жінкою чулу розмову, аж раптом побачив у дзеркалі людське обличчя.— за нами стежили. Був то її чоловік. Погляди наші зустрілися. Потім — усе те видно мені було в дзеркалі — він повернувся й одійшов.

— Ваш муж шпигує за нами,— пробубонів я.

Вона зчудувалася неначе:

— Мій муж?

— Еге. Не раз уже він на нас чигає.

— Отакої! А ви ж певні в тому?

— Цілком певен.

— Дивно! Звичайно він навіть дуже приязний до моїх приятелів.

— Це тому, що він може догадатися про моє до вас кохання?

— Та що там! Хіба це ви перший, що до мене залицяєтесь? Аби жінка хоч трохи була непогана, то вже за нею чоловіки умлівають, так чередою й ходять.

— Це-то правда. Але я вас щиро кохаю.

— Нехай би навіть і так, а чи ж чоловіки догадуються коли про такі речі?

— То він не ревнивий?

— Ні... зовсім ні...

Подумавши хвилинку, додала:

— Ні... Я ніколи не помічаю, щоб він мене ревнував.

— Ніколи він... ніколи не ходив за вами назирці?

— Ні... Я вже вам казала, що він дуже прихильний до моїх приятелів.

З того дня я почав щільніше до неї братись. Не те, щоб зросла моя прихильність, але дуже спокушала можливість чоловікової ревності.

Міркуючи ж про неї, я не захоплювався, думки мої були докладні, безсторонні. До певної міри принадна, жінка світська, з розумом живим, веселим, привітним, поверховим досить, не мала вона, одначе, того, що викликало б справжнє, глибоке почуття. Була вона, як я вже вам казав, неспокійна на вдачу, а показна її краса якось упала в вічі. Як би вам це докладно пояснити? То була... була то прикраса в помешканні... а не саме помешкання.

Одного разу, коли я обідав у них і збирався вже йти, чоловік промовив до мене:

— Любий мій друже (він останнім часом узивав мене другом), ми маємо невдовзі виїхати на село. Дружині моїй, як і мені, стане за велику радість бачити у себе тих, кого ми любимо. Чи не погодитесь ласкаво завітати до нас, перебути з нами який місяць. Дуже б ви нам цим прислужилися.

Я зчудувався, погодився, проте.

Отже, через місяць я прибув до їхнього маєтку Верткресон, у Турені.

Од вокзалу, де мене вже чекали, до палацу було п'ять кілометрів. Прибули туди втрюх; вона з чоловіком та невідомий мені добродій, граф де Мортерад, з яким мене й познайомили. Він, здавалося, був радий надмірно з такого знайомства. Дивовижні думки снувалися у мене в голові, поки ми шпарко їхали вузькою мальовничою дорогою поміж зеленим живоplotом.

Я казав сам до себе: «Що це має означати, одначе? Чоловік певен у тому, що ми з його жінкою женихаємося, а запрошує мене до себе, вітає, як старого приятеля, як не скаже — ідіть, ідіть, мій любий, шлях вільний».

Потім знайомлять мене з добродієм, що, далєбі, добре вже тут укоренився. Він, може... добирає, може, способу, як би вимкнути звідсіль; він, як і чоловік, здається, дуже радий з мого приїзду.

Давній, виходить, коханок хоче оступитися мені з дороги? Мабуть, що так! Як же воно? Вони обидва повинні бути в злагоді, утворивши мовчки ту ганебну маленьку дружню угоду,— так, це часто трапляється серед людей нашого кола! А мені й пропонують мовчки пристати до компанії, вести справу далі. Простягають до мене руки, обнімають мене, розчиняють передо мною всі двері, розкривають серця.

А вона? Це щось загадкове. Вона мусить знати, не може не знати! Одначе... одначе... що? Не розумію тут нічого!

Обід минув весело, в щирій розмові! Вставши від столу, чоловік та його приятель взялися до карт, а пані зо мною вийшла на ганок поглянути на місяця, полюбувати. Дивлячись на тую красу, вона, здалося мені, дуже розчулилася. Я подумав, що слухний час настав. Вона й справді того вечора була знадлива. На селі вона якось полагіднішала чи радше стомилася, може. Високий, тонкий її стан так гарно пасував до мурованого ганку, до великого вазона, що стояв поруч. Зажадалося мені завести її в сад, припасти до її колін, розказати про своє кохання.

— Луїзо! — крикнув з хати чоловік.

— Чого тобі, мій любий?

— Ти забула про чай.

— Зараз, любий мій.

Ми увійшли; вона подавала нам чай, пригощувала нас. Закінчивши гру, чоловіки почали виразно куняти. Пора була розходитись. Заснув я дуже пізно, спав і не спав.

На другий день, як сонце зверне з півдня, мали ми виправитися на прогулянку. Отож, посідавши в ландо, поїхали дивитись на якісь там руїни. Ми з нею сиділи ззаду, а вони вдвох насупроти.

Балачка точилася жваво, просто, невимушено. Я сирота, і мені здавалося, що я знову в рідній сім'ї; був наче вдома, сидячи обіч з ними.

Раптом, коли вона, простягнувши ногу, поставила її поміж чоловіковими ногами, він пробурмотів докірливо:

— Луїзо, я вас прошу, не доношуйте самі старих своїх черевиків! Немає чого ходити в селі гірше, ніж у Парижі.

Я опустил очі. На ногах у неї справді були старі, покривлені черевики; помітив, крім того, що одна панчоха зсунулась донизу.

Вона почервоніла й заховала ногу під сукню. Приятель дивився в далечінь байдужим оком, нічого ніби не помічаючи.

Чоловік запропонував мені цигарку. Я закурив. Кілька днів він од нас не одходив, не можна було прибрати хвилинки, щоб залишитися з нею на самоті. Разом з тим піддобрювався до мене незвичайно.

Якось ранком запросив він мене піти на прогулянку перед сніданком. Гуляючи, почали ми мову про одруження. Я щось сказав про самітне життя та ще дещо про те, як воно гарно жити вкупі з любим подружжям.

— Друже мій, — перехопив він раптом, — не кажіть про те, чого ви не знаєте зовсім. Жінка, коли не бачить користі від кохання, довго вас не кохатиме. Вся та кокетерія, що надає їм таких чарів, зникає враз, як стануть вони нашими. І потім... чесні жінки... наші тобто жінки... мають... не мають... бракує їм... не знають, нарешті, як слід свого жіночого фаху. От... я маю на увазі...

Більше він нічого не сказав; я так і не догадався, яка саме була в нього думка.

За два дні після тієї розмови він мене закликає до своєї кімнати ще з самого ранку, щоб показати мені збірку гравюр.

Я сів на фотелі просто великих дверей, які виходили з його кімнати до жінчиної. Чути було мені, як за тими дверима хтось ходив, ворушився, отже, думки мої були зовсім не коло гравюр, хоч вигукував я щохвилини:

— Чудово! Чудово! Надзвичайно!

Аж тут він промовив:

— Е! Є ще в мене справжнє чудо! Тут недалечко! Покажу вам зараз!

Він кинувся до дверей. Обидві половинки враз розчинились, якби в театрі.

У великій, неприбраній кімнаті серед спідниць, комірив, корсажів, що в безладді розкидані були по долівці, високе, зсохле, нечесане створіння, напнувши на себе стару, пошарпану шовкову спідничку, що липла ззаду, мов до дошки, шкромалою щіткою перед дзеркалом біляве, коротеньке, ріденьке волосся.

Лікті у неї стирчали двома гострими кутами, а коли злякано повернулася до нас, побачив я під сорочкою з простого полотна смутне кладовище, запалі могили — на людях все те закривали фальшиві ватові перса.

Чоловік, скрикнувши вельми натуральним голосом, хутко причинив двері. Був, здавалося, зовсім горем прибитий.

— Боже ж мій, боже! Який же я дурень! Ой йолопе ти, йолопе! Цього мені жінка ніколи не подарує!

А я, я мав уже велику охоту подякувати йому.

Виїхав я звідти за три дні після того, щиро стиснувши руки обом чоловікам та поцілувавши жінчину руку. Вона недбало зі мною попрощалась.

Карл Масуліньї замовк.

Хтось запитав:

— Ну, а той приятель, що воно було таке?

— Я того не знаю... Одначе... одначе він немовби тяжко зажурився з того, що я так недовго пробув.

БАТЬКО

Жан де Вальнуа — мій друг, що я його коли-не-коли відвідую. Він живе у невеличкому маєтку на березі річки, серед лісу. Подався він туди по тому, як жив у Парижі, жив там якимось шаленим життям, протягом п'ятнадцяти років. І враз йому остогидли всі розваги, вечери, чоловіки, жінки, карти, все чисто, й він оселився в цій садибі, що в ній народився.

Двоє чи троє з-між нас їздять, вряди-часи до нього, гостюючи там днів з п'ятнадцять, а бува, то й зо три тижні. Він, звичайно, зустрічає нас вельми радо, коли ми приїздимо, але не криє свого захвату, що полишається сам, коли ми від'їздимо від нього.

Отже, я подався до нього минулого тижня, і він прийняв мене з розкритими обіймами. Ми бавили час іноді вкупі, іноді — нарізно. Здебільшого він читає, а я працюю вдень; а щовечора ми балакаємо з ним аж до півночі.

Отож минулого вівторка, після палючої днини, сиділи ми вдвох, близько дев'ятої години вечора, милуючись на річку, що тихо несла коло ніг наших свою прозору воду, та обмінювалися вельми невиразними думками щодо зірок, що в течії купалися, немов плаваючи перед нами. Ми обмінювалися думками вельми невиразними, вельми заплутаними, вельми короткими, маємо-бо свідомість вельми обмежену, вельми кволу та вельми безсилу. Я вболівав за одне сонце, що конало в сузір'ї Великого Веза. Його видно тільки ясними ночами, так-бо воно потьмарилося. Коли небо хоч трохи понімає туман, воно зникає, те кволе сонце, що вперто бореться за своє життя. Ми з Жаном міркували про створіння, що оселяють ті світи далекі, про їхні форми, що їх неможливо собі в'явити, про їхню кебету, що про неї ми не маємо й гадки, про органи їхні, нам невідомі, про тварини, про рослини, про всякі-превсякі породи, про всякі-превсякі форми врядування,

про всякі-превсякі різновиди, про всякі-превсякі речовини, що їх людська уява навіть здумати собі не може.

Раптом якийсь голос пролунав удалині:

— Пане, пане!

Жан відповів:

— Я тут, Баптісте.

І коли слуга знайшов нас, він доповів:

— Там ваша циганка, пане.

Мій друг розлігся сміхом, безумним сміхом, що з ним траплялося дуже рідко, а тоді запитався:

— То сьогодні дев'ятнадцяте липня?

— Так, пане.

— Дуже добре. Скажіть їй, щоб зачекала на мене. Почастуйте її вечерю. Я прийду за десять хвилин.

Коли слуга пішов, мій друг узяв мене під руку.

— Ходімо помалу,— каже,— я розповім тобі цю всю історію.

Відтоді минуло сім років; це трапилося за рік по моїм приїзді сюди; я вийшов одного вечора, щоб пройтися по лісі. Година стояла чудова, як і сьогодні; я простував собі поволеньки попід великими деревами, поглядаючи на зірки, що мигтіли крізь листя, дихаючи на повні груди та збираючи в себе свіжий спочинок ночі та лісу.

Я щойно покинув Париж, покинув його назавжди. Я був стомлений, стомлений до осоруги на цілий світ,— пересичений всілякими дурницями, всілякими безсоромностями, всілякими мерзотами, що я їх бачив та кохався в них протягом п'ятнадцяти років.

Я забрів далеко, дуже далеко в цей темний ліс, чвалаючи вузькою стежкою, що вела до села Крузіль за п'ятнадцять кілометрів звідси.

Коли це раптом мій собака, величезний сенжермен, що зроду мене не кидав, спинився як стій і почав гарчати. Я подумав, що ми нахопилися на лисицю, на вовка, чи то на кабана; і я подався вперед, обережно навщипицьки ступаючи, щоб не зчинити шуму; але нараз я почув крики, людські крики, бблісні, розпачливі, несамовиті.

Далебі, когось убивали в чагарниках, і я побіг на той галас, стискаючи в правій руці дебелий дубовий кийок, справжню ломаку.

Я наближався до того місця, звідки долинали ті відчайдушні зойки, що чулися мені зараз виразніше, але немовби заглушено трохи. Можна було помітити, що вони

долинали з якоїсь хатини, з вугляревої кужделіби, можливо. Бок, мій собака, біг, випередивши мене на три кроки, — нараз він спинявся, тоді знову вертався до мене, дуже збуджений, не перестаючи гарчати. Раптом другий собака, величезний чорний собака, з вогнистими очима, загордив нам шлях. Я бачив дуже добре його білі ікла, що яріли в його пащі.

Я кинувся на нього з піднесеним кийком, але Бок уже плигнув на того собаку, й обидві тварини покотилися по землі, вхопивши зубами одне одного за горло. Я проминув їх і надібав на коняку, що лежала на дорозі. Коли я спинився, здивований до краю, щоб на тую конячину роздивитись, я вгледів перед собою візок, чи, певніше, домок на колесах, один з тих домочків, що в них вуличні актори та мандрівні крамарчуки по наших селах з ярмарка на ярмарок переїжджають.

Лемент доносився саме звідтам — жахливий, неугавний. А що двері до тієї балагули містилися з протилежного боку, то я обійшов її навкруги, хапливо збіг на три дерев'яні приступки і вже ладен був на лиходійника нападистись.

Але ж те, що я побачив, видалося мені таке дивне-дивне, що я нічого не второпав спершу. Якийсь чоловік стояв навколішках; здавалося, ніби він молився, тимчасом як у ліжкові, що в цій коробці містилося, лежало якесь створіння, — що воно таке, аж ніяк не можна було втямки узяти, — було воно напівголе, скоцюрблене, скарлючене таке, що обличчя його я не бачив, і створіння те борсалось, не вгаваючи й на мить, та репетувало.

То була жінка, що в полозі лежала.

Щойно збагнув я, що саме до того лементу спричинилось, як відразу ж господареві показався, і збожеволілий чоловік, очевидячки марсець, почав благати мене її урятувати, її урятувати... та, вивергаючи силу-силенну розмаїтих слів, обіцяв мені за те найнеймовірнішу подяку. Я зроду пблогу не бачив, зроду не допомагав жадному створінню жіночої статі, — ні жінці, ні собаці, ні кітці, — за таких обставин, і сказав йому об тім зовсім одверто, дивлячись, заціпенівши, на те, що так нестямно у ліжкові лементувало.

Коли я, зрештою, опанував себе, я запитався в очманілого чоловіка, чому ж він до найближчого села не подався. Його коняка, пояснив він, упала в рівчак і, мабуть, зламала собі ногу — тож не може підвестися.

— Гаразд, чоловіче добрий! — кажу йому. — Нас двоє зараз, то ми приставимо вашу жінку до мене.

Але собаки збили таку бучу, що ми змушені були вийти; довелось їх розганяти, колошматячи кийками, — мало не повбивали! А тоді мені спало на думку запрягти їх разом з нами, побіч, — одного праворуч, другого ліворуч, — аби нам допомагали. За десять хвилин усе було готове, і балагула зрушилася з місця, повільно посуваючись та підкидаючи на глибоких вибоїнах бідолашну жінку, що в неї все шарпалось у животі.

Яка ж то була дорога, мій дорогий! Ми плуганилися, задихаючись, ми харчали, піт заливав нам очі, часом ноги наші ковзалися й ми падали, а наші нещасні собаки сопли, наче ковальські міхи, коло наших ніг.

Ми витратили три години, заки дісталися до замка. Коли ми під'їхали до дверей, крики в балагулі вщухли. Мати й немовля почувалися добре.

Їх поклали до хорошого ліжка, а тоді я звелів запрягати, аби лікаря до неї привезти, тимчасом як марселець, заспокоєний, втішений, радий-радісінський, наївся доневп'їду та впився до безпам'яті, щоб відсвяткувати туя щасливу появу на світ.

То була дівчинка.

Я гостив тих людей вісім день у себе. Мати, панна Ельміра, була сомнамбула-ясновідиця, що навіщувала мені нескінченне життя та необмежене щастя.

Наступного року, того ж таки дня, надвечорі, слуга, що покликав мене допіру, прийшов по обіді до курільної кімнати та й каже мені: «Там прийшла торішня циганка, пане, — хоче скласти панові подяку».

Я наказав впустити її й дивом великим здивувався, побачивши поруч неї величезного чолові'ягу, гладкого й білявого, уродженця півночі, котрий, уклонившись мені, забалакав, яко голова громади. Він довідався, мовляв, яку добрість показав я до панни Ельміри і не хотів обминути цієї річпциці, щоб не скласти мені їхньої спільної подяки та не запевнити, що мій ласкавий вчинок наклав на них цю приємну повинність.

Я запропонував їм повечеряти в пекарні та перебути ніч у моїй господі. Вони подалися геть наступного ранку.

Й відтоді бідолашна жінка з'являється до мене щороку,

того ж таки дня з дитиною, прегарною дівчинкою, та з новим... володарем щоразу. Єдиний тільки, якийсь овернець, що дякував мені «уклінно», приходив до мене два роки поспіль. Дівчатко зве їх усіх «тату», як мовиться «добродію» у нас.

Ми підійшли до замка й побачили невизначні контури трьох тіней, що стояли коло ганку й на нас чекали.

Найвища ступила чотири кроки вперед і, урочисто привітавши нас, сказала:

— Пане графе, ми прийшли нині, знаєте, щоб скласти вам нашу подяку й запевнити...

Це був бельгівець!

Після нього загомонила найменша тим штучним та неприродним голосом, що ним діти проказують пишні віншування.

Я, вдаючи невинного, відвів пані Ельміру набік та, перекинувшись із нею кількома словами, спитався:

— Це батько вашої дитини?

— О ні, добродію!

— А батько хіба помер?

— О ні, добродію! Ми з ним вряди-годи ще бачимося. Він жандарм.

— А, он як! То це не той марселець, перший, що був у балагулі, коли ви в п'обозі лежали?

— О ні, добродію! То був падлюка, що вкрав мені всі мої заощадження.

— А жандарм, справжній батько, чи знає він свою дитину?

— О! Так, добродію, він її навіть дуже любить: а проте він не може ходити коло неї, має-бо інші діти, від власної жінки.

МУАРОН

Ще не скінчилися балачки про Пранціні *, коли добродій Малуро, що був за генерального прокурора в часи імперії, сказав нам:

— О! Колись випало й мені зазнайомитися з дуже цікавою справою, цікавою багатьма своєрідними рисами, як ви це зараз побачите.

Я був тоді за прокурора в провінції і з добрими зв'язками при дворі, бо мій батько головував у суді в Парижі. Мав ото я виступати з промовою на одному процесі, що вславився під назвою «Справа вчителя Муарона».

Добродій Муарон, учитель з північної частини Франції, користувався по всій країні чудовою репутацією. Інтелегентний, розсудливий, дуже релігійний, мовчазний трохи, він оженився з громадянкою з Буаліно, де й провадив свою працю. Було в них троє дітей, що перемерли одне по одному, захорувавши на легені. З того часу він ніби переніс на дітвору, яку здали йому на руки, всю любов, що ховалася в нього в серці. Купував з власних мізерних коштів забавки кращим своїм учням, найгречнішим, найслухнянішим, влаштовував для них обідчики, обгодовував їх лакотками, цукерками, тістечками. Всі любили, вихваляли ту чесну людину, те шляхетне серце. Аж тут умерло один по одному, з дивної якоїсь хвороби, п'ять його учнів. Подумали були зразу на пошесть, що повсталала через посуху — вода, мовляв, зіпсувалася. Дошукувались причини й не могли дошукатись, тим паче, що ознаки хвороби були якісь незвичайні. Діти спадали з сили, переставали їсти, скаржились на біль у животі, хиріли деякий час, а тоді конали в страшених муках.

Розтяли тіло останнього змерлого хлопця й не побачили нічого. Послали нутроці до Парижа, зробили там аналізу, та не викрито жодної трутизни.

Цілий рік не траплялось більше нічого, а тоді два хлопчики, найкращі учні в класі, дядькові Муаронові улюбленці, померли за чотири дні. Знову прийшов наказ ізробити дослід над трупами, і знайшли, як у того, так і в того, шматочки товченого скла, що повгрузало в органи травлення. Зробили з того висновок, що обидва хлопчики, певне, наїлись необережно якоїсь засміченої страви. Досить було, щоб розбився скляний кружок на глечик у молоко, аби стався той жахливий випадок. Так було б на тому й стало, коли б не заслабла тим часом Муаронова служниця. Закликали лікаря; той, помітивши такі самі ознаки хвороби, як і в дітей, що захворували перед тим, почав її допитуватись. Служниця призналась йому, що вкрала й попоїла цукерків, тих, яких купив учитель своїм вихованцям.

За розказом судової влади зроблено трус у школі. Знайшли шафу, повну цяцьок та локотків, призначених для дітей. І сливе всі ті ласощі мали в собі окрушини скла або подамані голки.

Муарона зараз же арештовано, та він так обурювався, так чудувався з того обвинувачення, аж замалим його не звільнили. Були, одначе, й докази його вини, і ті докази змагались в моїй уяві з першим враженням, яке ґрунтувалось на виборній його репутації, на цілому його житті та на цілковитій відсутності мотивів, що спонукували б його до такого злочинства.

Навіщо б цей чоловік, добрий, простий, релігійний, мав убивати дітей, та ще тих дітей, яких, либонь, найбільше любив, мазкав, запихав локотками, витрачаючи на цяцьки, на цукерки для них половину свого утримання.

Щоб припустити такий вчинок, треба було б довести, що Муарон збожеволів! Але Муарон був, як здавалось, такий розумний, такий спокійний, такий розсудливий та поміркований, що немовби ніяким чином не можна було й думати про його божевілля.

А докази, проте, все набирались! Позабирали цукерки, тістечка та інші ласощі по цукернях, де вчитель усе те закуповував, і побачили, що не було там жодних непевних окрушин.

Муарон почав тоді нас переконувати, що якийсь невідомий ворог підбрав певне ключа, відчинив його шафу й понакладав скла та голок у ласощі. Він вигадав цілу байку про спадщину, яка залежала від смерті котроїсь дитини; хтось із селян, мовляв, наважився на ту справу, дошукав-

ся способу й досяг своєї мети, склавши вину на вчителя. Та звірюка, казав Муарон, і не здумала про інших бідоласних хлоп'ят, що мали теж-померти.

Так і справді могло статись. Винувачений, здавалось, оскільки був певен себе, так побивався, що ми б його були виправдали не вагаючись, не звернули б уваги на докази, які свідчили проти нього, коли б не викрито, одного по одному, ще два докази, незаперечні.

Перший — табатирка, повна битого скла! Власна його табатирка, в потайній шухляді, в столику до писання, де він ховав свої гроші!

Він і це пояснив так, що більш-менш можна було з тим погодитись — останніми хитрощами справжнього, невідомого винувачця, — коли тут до судового слідчого з'явився крамар з Сен-Марлуфа і розказав, що один добродій закуповував у нього кілька разів найтонші, як тільки міг знайти, голки, ламаючи їх на спробу, щоб побачити, чи вони для нього придатні.

Крамар у присутності дванадцятьох осіб зразу впізнав Муарона. І слідча влада викрила, що дійсно вчитель їздив до Сен-Марлуфа в ті дні, які зазначив крамар.

Поминаю жахливі дитячі свідчення про вибирання солодощів, про те, як дбав Муарон, щоб діти їли їх перед його очима, аби не зоставалося після того найменшого сліду.

Обурена громадська думка вимагала кари на горло, набирала дедалі більше тієї загрозливої сили, що нищить усякий опір, усі вагання.

Муарона роковано на смерть. Апеляційну скаргу одкинено. Залишилось йому тільки просити помилування. Я знав од батька, що імператор його не помилує.

Аж одного ранку, коли я працював у своєму кабінеті, сказали мені, що прийшов священик із в'язниці.

Був то старий піп, великий знавець людського серця, дуже звиклий до злочинців. Увійшов він якийсь неспокійний, зніяковілий, стурбований. Побалакавши кілька хвилин то про се, то про те, підвівся з місця й сказав до мене раптом:

— Коли з Муарона знімуть голову, пане прокуроре, то ви попустите страту безневинного.

І вийшов із кімнати, не попрощавшись, вельми вразивши мене своїми словами. Він їх вимовив зворушливо,

урочисто; він, аби врятувати життя людині, розімкнув уста, що їх склепила, замурувала таємниця сповіді.

За годину після того я вже їхав до Парижа, а там батько — я повідомив його про те — уже просив аудієнції в імператора.

Мене допущено на другий день. Як увели мене, його величність працював у маленькій вітальні. Я виклав усю справу аж до того, як приходив до мене піп; саме почав про те розповідати, коли за імператорським фотелем розчинилися двері, і ввійшла, думаючи, що він сам, імператриця. Його величність Наполеон запитав у неї поради. Ледве довідавшись, у чому полягає справа, вона скрикнула:

— Треба помилувати цю людину. Треба, то невинний! Чому ж то, так одразу переконавши оту побожну жінку, виник у мене страшний сумнів?

До того часу я палко бажав, щоб зменшили йому кару. А тепер раптом відчув, що насміявся з мене, мов з дурника, хитрий злочинець, використавши, як останній засіб до порятунку, попа та сповідь.

Я розказав про свої сумніви імператорові та імператриці. Імператор завагався. Спонукала його до милосердного вчинку природна добрість, а здержував страх, — боявся, щоб не стати завиграшку в руках у якогось поганця. А імператриця переконувала його, що сама сила господня священниковими устами заступилась за Муарона. Усе казала:

— Що з того! Краще помилувати винуватого, ніж скарати безневинного!

Її думка перемогла. Кару на смерть змінено на каторгу.

А за кілька місяців після того я дізнався, що Муарона за його зразкову поведінку в Тулонському острозі, про що знову подано було до відома імператорові, завідувач того закладу зробив тепер слугою.

Потім довгий час не чув я нічого про ту людину.

Аж одного разу, два тому роки, як перебував я влітку в свого двоюрідного брата де Лярієля, в Лілі, сказали мені якось увечері, коли саме ми мали сідати за стіл, що якийсь молодий піп хоче зо мною перебалакати.

Я попросив увести його в хату. Священик почав мене благати піти до одного чоловіка — той, умираючи, бажав доконче побачитись зо мною. Це зо мною часто траплялось на протязі довгої моєї судової діяльності, і, хоч рес-

публіка й звільнила мене, проте ще час од часу викликали люди в таких випадках.

Пішов я за священником, що завів мене в мізерне помешкання в високому домі для робочого люду, під самим дахом.

Там, на сіннику, конала дивна істота, сидячи, спершись плечима об стіну, щоб легше було дихати.

Скидався на кістяк з викривленим обличчям, з запалими блискучими очима.

Скоро мене побачив, прошепотів:

— Ви не впізнаєте мене?

— Ні.

— Я Муарон.

Я, здригнувшись, запитав:

— Учитель?

— Так.

— Яким побитом ви тут опинилися?

— Це було б заловго. Та не маю часу... Я почув, що приходить смерть... Привели до мене цього кюре... Я знав, що ви тут, і послав за вами... Я вам хочу висповідатись... бо ви врятували мені життя... колись...

Він м'яв скрученими пальцями солому в матраці крізь ряднину. Почав знову невиразним голосом, але завзято:

— Еге... я мушу вам сказати правду... вам... бо треба ж її комусь сказати перед тим, як піти на той світ.

То я замордував дітей... усіх... я... з помсти!

Слухайте. Я був чесний чоловік, дуже чесний... дуже чесний... дуже безгрішний, падав ниць перед богом — перед добрим богом, перед тим богом, якого вчать нас любити, але не перед богом фальшивим, не перед катом, злодієм, душогубом, що панує над землею. Я ніколи нікому не заподіяв зла, ніколи не зробив поганого вчинку. Я був чистий, як ніхто, добродію.

Оженився я, мав дітей, полюбив їх, як ніколи жодний батько, жодна мати не любила своїх дітей. Я жив тільки задля них. Я за ними божеволів. Вони померли, всі троє! Нащо, за що? Що я таке вдіяв? Я обурився, обурився люто, і тоді раптом розкрилися в мене очі, ніби со сну збудившись. І зрозумів я, що бог злий. Нащо побив він моїх дітей? Я розкрив очі й побачив, що він любить убивати. Він тільки це й любить, добродію. Він дає життя тільки для того, щоб те життя знищити! Бог, добродію, то вбійник! Йому треба мертвих, щодня. Він завдає смерть,

на різний кшталт, аби краще потішатись. Він видумав хворості, лихі випадки, щоб розважатись собі помаленьку протягом місяців, років: а потім, як це йому накучить, має він ще пошесні хвороби, чуму, холеру, різні там ангіни, віспу. Хіба я знаю все те, що вигадує ота почвара? Цього ще йому не досить, воно одне до одного подібне, оті хворості! І він себе винагороджує від часу до часу війною, і бачить тоді, як валяться по землі сотки тисяч жовніврів, понівечених, у крові, в болоті, як вони здихають, з поодриганими руками й ногами, з головами, розміжченими гарматними кулями — от як поб'ються яйця, попадавши на тверду дорогу.

Це ще не все. Він створив людей, щоб вони їли одне одного. А що люди стали добріші за нього, дав життя тваринам, щоб бачити, як люди вганяють за ними, ріжуть їх та живляться їхнім м'ясом. Це ще не все. Він створив усі ті маленькі істоти, які живуть один день, мух, що здихають мільярдами протягом одної години, мурашок, що їх кожне наступає, душить, та інших, — стільки того всього, що годі нам уявити. І все це вбиває одне одного, полює одне за одним, нищить одне одного, вмирає безперестанку. А господь милосердний дивиться та втішається, бо він, він усе те бачить, од найменшого до найбільшого, те, що міститься в краплині води, й те, що перебуває на інших планетах, І він дивиться, і втішається, поганець такий!

Тоді я, добродію, я теж почав убивати — дітей. Я втяв йому штуку! То вже не він ними скористувався, отими дітьми. Не він, а тільки я! Я ще був би багато їх навбивав, коли б ви мене не зловили. Таке-то!

Я маю загинути на гільйотині. Я! Як би він тоді сміявся, гад! От я й покликав попа, і збрехав йому. Я висповідався. Я збрехав і zostався живий.

Тепер кінець. Не можу вже від нього викрутитись. Але не боюсь я його, добродію, я занадто гордюю ним!

Страшно було дивитись на того бідолашу: бракувало йому віддиху, гикав замість слів, роззявляючи величезного рота, щоб виплюнути час од часу ледве чутиє слово, і глузував, і рвав ряднину на матраці, перебирав під чорною від бруду ковдрою худими ногами, ніби хотів кудись бігти.

Страшна істота, страшні спомини!

Я запитав його:

— Не маєте сказати більше нічого?

— Ні, добродію.

— То прощайте.

— Прощайте, добродію: не сьогодні, то завтра...

Я повернувся до попа, що блідий, високий, в темному вбранні, прихилився до стіни.

— Ви залишаєтесь, панотче?

— Я залишаюсь.

Тоді Муарон, конаючи, промовив глузливо:

— Так, так, він насилає своїх круків на трупи.

Та з мене було досить, я відчинив двері і втік звідтіля.

НАШІ ЛИСТИ

Вісім годин їхання залізницею спричиняються до того, що одних на сон клонить, а інших безсоння нападає. Що ж до мене, то така подорож не дає мені спати ще й наступної ночі по приїзді.

Я прибув близько п'ятої години до моїх друзів Мюре д'Артюсів, щоб погостювати три тижні в їхньому маєткові Абель. Це прехороший будинок, що його поставив наприкінці минулого сторіччя один з їхніх предків і що перебуває ще й нині під володінням тієї родини. Будинок той має затишний вигляд житла, що в ньому мешкають, умеблюють його, оживляють, порядкують у нім завше ті ж самі люди. Ніщо в нім не змінюється; ніщо не видається звідтам, душа зберігається в тій оселі, де меблі завше стоять там, де стояли, де килими завше висять там, де висіли, і доживають свого віку, бліднуть, половіють, висячи на тих же самих стінах. Ніщо там не зникає зі старих меблів,— вони стоять, як і перше стояли, лиш мусять коли-не-коли поступитися місцем якійсь новій речі, що з'являється там, як новонароджений серед братів та сестричок.

Будинок стоїть на горбі, посеред парку, що спадисто спускається до річки, а через неї горбатого кам'яного моста перекинуто. Поза водою простягаються луки, де ходять, повільно виступаючи, опасисті корови та скубуть мокру отаву, і здається, що їхні вогкі очі повні роси, туману та свіжості пасовища. Я люблю цей осідок, як люблять те, чим палко жадають володіти. Я приїжджаю туди щороку, восени, з безмежною радістю; я від'їжджаю звідти з жалем.

По обіді, що я спожив його в цій дружній, спокійній родині, де мене гостили, як рідного, я запитався в Поля Мюре, мого товариша:

— В якій кімнаті примістиш ти мене цього року?

— В кімнаті тети Рози.

Годину по тому пані Мюре д'Артюс,— а за нею хвостиком бігали троє її дітей, двоє величеньких дівчаток та шибеник-хлопчисько,— влаштувала мене в цій кімнаті тети Рози, де я ще ніколи не спав.

Коли я лишився сам, я обдивився стіни, меблі, всеньке приміщення, щоб призвичаїтись до нього. Я його знав, але занадто мало, заходив-бо сюди кілька разів та дивився байдужим оком на пастельного портрета тети Рози, що ім'ям її називалося цю кімнату.

Вона не промовляла мені нічого, тая тета Роза в папільйотах, що зблякла під склом. Вона мала подобу доброї жінки, що відійшла в минуле, жінки з принципами й засадами, і такої ж міцної щодо прописної моралі, як і щодо куховарських рецептів; вона мала подобу однієї з тих старих тет, що полохають веселощі та існують яко похмурий та зморщений янгол у провінційних родинях.

Я ніколи не чув, щоб за неї коли мова мовилася; я нічого не знав ні про життя її, ані про смерть. Коли жила вона — чи в цім сторіччі, чи в минулім? Коли покинула вона сю землю, — чи після рівного життя, чи після буйних літ? Чи віддала вона небові душу чистої старої панни, душу спокійної дружини, душу ніжної матері, чи душу, збуджену коханням? Що мені до того? Саме ім'я її: «тета Роза», здавалося мені кумедне, заяложене, простацьке.

Я взяв одну з свічок, щоб глянути на суворе обличчя портрета, що його повішено високо на стіні у старовинній позолоченій рамі. Обличчя тее видалося мені дрібне, неприємне, навіть антипатичне, і я почав роздивлятися на вмєблювання. Все воно належало до кінця доби Луї XVI, Революції та Директорії.

Нічогісінько — жадного стільця, жадної фіранки не з'явилось відтоді в цій кімнаті, що в ній пахтіло спогадами й витав тонкий аромат, аромат дерева, краму, фотелів, шпалер тих осель, де серця жили, кохали, страждали.

Тоді я поклався до ліжка, але не спав. Минула година, а може, й дві, нервування, і я вирішив підвестися та взятися до писання листів.

Я відчинив малесенького секретера з червоного дерева, бронзовими покрасами оздобленого, що стояв між двох вікон, — я сподівався знайти там папір та каламар з

атраментом. Але не побачив там нічого, крім ручки з трохи згризеним кінчиком, дуже старої, змайстрованої з їжатцевої колючки. Я вже зібрався був того секретера зачинити, коли якась блискуча цятка притягла на себе мою увагу: то була головка жовтої притиски, що як маленька опуклість містилася в куточкові дощійки.

Поторгавши її пальцем, я відчув, що вона похитнулась. Я захопив її двома нігтями й потяг з усієї сили. Поволеньки я її витяг. То була довга золота шпилька, що її встромлено й сховано в щілинці дерева.

Навіщо? І ту ж мить мені спало на думку, що цією шпилькою натискалося, мабуть, на sprужину, яка ховає якусь таємницю, і я почав шукати. Це тривало довго. По, щонайменше, двогодиннім обслідуванні я виявив другу відтулину, майже напро́сто першої, але в глибині борозенки. Я всунув туди свою шпильку: маленька дощечка відскочила простісінько мені в обличчя, і я побачив дві паки листів, листів пожовклих, блакитною стьожкою перев'язаних.

Я їх прочитав. І двоє з них я подаю отут:

«Ви хочете, щоб я повернув Вам Ваші листи, мій любий друже; ось вони, але це завдає мені пекучої журби. Чого Ви боїтеся? Що я їх загублю? Але ж їх замкнено. Що в мене їх украдуть? Але ж я стережу їх, вони-бо — клейнод мій найцінніший.

Так, це завдало мені пекучої журби. Я питався в себе, чи не шкодуєте Ви десь глибоко у своїм серці? Шкодуєте не на те, що покохали мене, я-бо знаю, що Ви мене кохаєте, шкодуєте, що висловили це живе кохання на білому папері в ті години, коли серце Ваше звірилося не на мене, але на перо, яке Ви тримали в руці. Коли ми кохаємо, ми відчуваємо потребу признання, ніжну потребу промовляти або писати, і ми промовляємо, й ми пишемо. Слова відлітають, лагідні слова, створені з музики, повітря та ніжності, гарячі, легкі, що затихають, ледь пробригнать, що лиш у пам'яті нашій полишаються, але що їх не можемо ми бачити, ні доторкатися до них, ні цілувати, як ті слова, що їх написано рукою. Ваші листи? Так, я Вам їх повертаю! Ой леле!

Звичайно, Ви, мабуть, відчули по тому ніжний сором за ці слова, що їх уже не зітреш. Ви пожалкували за тим у своїй душі чутливій та боязкій, яку зачіпає все, навіть сливе невловиме, що писали до чоловіка, котрого Ви кохаєте. Ви згадали фрази, що збентежили Ваші спогади, й Ви мовили до себе: «Я оберну тії слова на попіл».

Будьте вдоволені, будьте спокійні. Ось Ваші листи. Я Вас кохаю».

«Мій друже!

Ні, Ви не зрозуміли, Ви не відгадали. Я зовсім не жалкую, я не пожалкую ніколи, що призналася Вам у моєму ніжному почутті до Вас. Я писатиму Вам завше, але Ви повертайте мені всі мої листи, тільки-но їх прочитаєте.

Я прикро вражу Вас, мій друже, якщо поясню Вам причину цієї вимоги. Вона не поетична, як Ви гадаєте, але практична. Я боюсь, але не Вас, звичайно, а випадковості. Я винна. Я не хочу, аби моя провина окопилася на кому іншому, крім мене.

Зрозумійте мене добре. Ми можемо померти, Ви або я. Ви можете померти, впавши з коня, — Ви ж бо щодня їздите верхи; Ви можете полягти від нападу якого, під час двобою, сконати від серцевої недуги, від нещасного випадку з Вашою коляскою, від тисячі лихих пригод, бо, хоч смерть трапляється лиш раз, але способів зустрітися з нею багато більше є, ніж днів, що ми їх маємо на те, щоб жити.

І тоді Ваша сестра, Ваш брат і Ваша братова знайдуть мої листи.

Ви гадаєте, що вони мене люблять? Я гадаю, що ні. А потім, коли б вони навіть мене й обожували, чи то ж можливо, щоб дві жінки та один чоловік, знаючи таємницю, — таку таємницю, — про неї мовчали?

Може здатися, що я кажу дуже гидкі речі, балакаючи про Вашу смерть, та ще й гріхуючи дурно на Ваших рідних, — мовляв, вони недискретні.

Але ж ми помremo всі, як на нас прийде останній час, чи не так? І сливе напевно один з нас потрапить під землю раніше. Отже, слід передбачити всі небезпеки, навіть оцю.

Щодо мене, то я зберігатиму Ваші листи поруч із своїми, у схованці мого маленького секретера. Я покажу їх

Вам, як лежать вони у потайному місці, загорнені у шовк, спочиваючи рядком, повні нашого кохання, як двоє коханців ув одній домовині.

Ви мені скажете: «Але ж, якщо Ви помрете перша, моя дорога, Ваш чоловік їх знайде, ці листи».

О! Я не боюсь нічого. Перш за все, він не знає секрету мого бюрка, та, зрештою, він їх і не шукатиме. А хоч і знайде їх після моєї смерті, я не боюсь нічого.

Чи думали Ви коли за любовні листи, що їх знайдено в шухлядках людей померлих? Я вже довший час над ними міркую, і по тих моїх довгих роздумах я й вирішила попросити у Вас мої листи.

Майте на увазі, що ніколи, чуєте, ніколи жінка не палить, не рве, не нищить листів, де пишуть їй, що її кохають. Усе наше життя в отих листах, усе наше сподівання, все наше чекання, вся наша мрія. Ці маленькі аркушки, що на них стоїть наше ім'я та що голублять нас солодкими словами, наші реліквії; а ми всі шануємо каплиці, особливо ті каплиці, що їх споруджено для святих, втілених у нашій особі. Наші любовні листи — це наше право на красу, наше право на грацію та на зваблівість, це наша інтимна жіноча гордість, це скарби нашого серця. Ні, ні, ніколи жінка не знищує цих таємних та чарівних архівів свого життя.

Проте ми вмираємо, як і все, і тоді... тоді ці листи знаходять! Хто їх знаходить? Чоловік. І що ж він робить? Нічого. Він палить їх, та й годі.

О! Я багато думала про те, дуже багато. Подумайте, адже щодень помирають жінки, що їх за життя кохали, адже щодень сліди, докази їхньої провини потрапляють їхнім чоловікам до рук, і ніколи не вибухає жадного скандалу, ніколи не відбувається жадної дуелі.

Здумайте, мій дорогий за те, що є чоловік, що є чоловіче серце. В таких випадках помстаються за живу; б'ються з тим чоловіком, що вчинив Вам безчестя, вбивають його, якщо вона жива, тому... так, чому? Я того не знаю напевне. Але, коли знаходять такі докази по її смерті, тоді їх палять, удають, ніби нічого не знають, простягають, як і перше, коханцеві померлої руку і дуже тішаться, що ті листи не потрапили до чужих рук та що їх знищено безслідно.

О! Скільки їх серед моїх знайомих, таких чоловіків, що, безперечно, ті докази попалили, а тоді вдавали, ніби нічого

не знають, але що викликали б своїх кривдників на поєдинок і люто билися б із ними, коли б знайшли були листи ще за її життя. Проте — вона померла. Розуміння того, що визначає честь, змінилось. В могилі йде в непам'ять подружняя провина.

Отже, я можу наші листи зберігати, а в Ваших руках — вони загроза для нас обох.

Насмільтеся сказати, що не моя тут правда.

Я Вас кохаю й цілую Ваше волосся.

Роза»

Я звів очі на портрета тети Рози і глянув на її обличчя — суворе, зморшками порите, трохи лихе, і я подумав про всі ті жіночі душі, що ми їх зовсім не знаємо, що ми їх маємо за цілком інші, ніж вони є насправді, що ми ніколи не зможемо обняти своєю головою ні хитроців жіночих, уроджених і простих, ні їхнього спокійного лукавства, і вірш де Вінї дався мені на згадку:

Супутник вічний мій, хоч серцем і невірний.

НІЧ

(Кошмар)

Люблю я ніч до болю. Люблю її, як люблять рідний край чи свою коханку, люблю безтямно; щиро, над усе. Люблю всім єством, очима, що бачать її, нюхом, що відчуває її пахощі, ушима, що дослухаються до нічної тиші, усім своїм тілом, що голубить його темрява нічна. Жайворонок співає при сонці ясного ранку, в голубому, в теплому, в легкому повітрі. Сова літає вночі, чорною плямою перелітає чорні простори і, звеселівши, сп'янівши в тій чорній безмежності, кричить своїм тремтячим, зловісним голосом.

День мене стомлює, збуджує. Він брутальний, галасливий. Встаю я через силу, вдягаюся з неохотою, виходжу з хати з жалем, і кожен крок, кожен рух, кожне скинення пальцем, кожне слово, кожна думка знесилює мене, ніби піднімаю тягар понад силу.

А коли сонце схиляється над захід, огортає мене, усе моє тіло, якась неокреслена радість. Я збуджуюсь, оживляюсь. Що далі темніє, я все чую, як зовсім змінююся, як молодію, як міцнію, як жвавішаю, як щасливішаю. Я дивлюся, як гусне та велична, солодка темрява, що спадає з неба: вона поймає місто, ніби хвиля незловна, недовідома, скрадає, затемнює, знищує кольори, форми, оповиває будівлі, живі істоти, пам'ятники, діткнувшись до них непомітно.

Тоді бере мене охота скрикнути з радості, як тая нічниця, бігати по даху, мов кіт; а в жилах у мене спалахне тоді владне, непереможне бажання — любити.

Я йду, я блукаю то по стемнілих передмістях, то по галях, що межують з Парижем, я чую, як там блукають брати мої та сестри, звірина та браконьєри.

Що любиш без міри, те завше, кінець кінцем, убиває людину. Але ж як пояснити, що зо мною трапилось? Як же його дати зрозуміти іншим, щоб міг я про те розказати?

Я не знаю, я вже нічого не знаю, знаю тільки, що так воно й є.

Отож учора — чи вчора ж? — певне, що вчора, як не перше колись, не іншого якогось дня, не в іншому місці, не в іншому році — не знаю я. Мусило, одначе, статися вчора, бо ж не розвиднялося з того часу, не з'являлось сонце. Та одколи ж то триває ніч? Одколи?.. Хто це міг би сказати? Хто це в світі знає?

Отож учора, пообідавши, вийшов я з дому, як і щовчора. Дуже було гарно надворі, дуже тихо, дуже тепло. Спускаючись до бульварів, я дивився на чорний, обсіпаний зірками потік, що вирізувався на небі поміж дахами вповдовж вулиці, в мене над головою; він звертав на всі боки й хвилювався від того, мов справжня річка, той важкий зоряний струмок.

Усе ясніло в прозорому повітрі, від світил на небі аж до газових ріжків. Стільки вогню блищало там, високо, й тут у місті, немовби сама темрява світилась. Осяйні ночі веселіші за ясні сонячні дні.

Вогнем палали кав'ярні на бульварах: сміялися там, ходили, пили. Я зайшов на хвилинку до театру; до якого? Я вже тепер не знаю. Там було так ясно, аж мені смутно стало, і я вийшов звідтіля з потьмареним трохи серцем від яскравого світла, що спадало гвалтовно на позолоту на балконі, від штучного сяйва з велетенської кришталевої люстри, від того вогню, що стіною стояв уповдовж рампи, від сумного того, облудного, надмірного сяйва.

Добувся я до Блісейських Полів, де, мов пожежа, палали серед листу кафешантани. Каштани, облиті жовтим світлом, стояли, як намальовані, ніби виходило з них фосфоричне проміння. А кулі електричні, мов ті місяці, що поспадали з неба, мов перли потворні, живі — від їхнього блідавого, таємничого, пишного світла блідли газові ріжки, блідло гидке брудне газове світло, блідли й гірлянди різнокольорових ліхтариків.

Я спинився під Триумфальною аркою, щоб поглянути на довгу, чудесну, зірчасту алею, що простує до Парижа поміж двома рядами вогнів, та на зорі, на високі, невідомі зорі, розкидані наосліп по безмежному обширі, де утворюють вони те дивне мереживо, що, дивлячись на нього, так мариться, так мріється.

Я зайшов у Булонський ліс і пробув там довго-довго. Переїняло мене дивне якесь тремтіння, несподіване та

потужне зворушення, радість безмежна, мало не божевілля.

Ходив, довго ходив. Тоді повернув назад.

Яка то була година, коли проходив я назад попід Тріумфальною аркою? Не знаю. Місто засинало, і хмари, великі, чорні хмари встеляли поволі небо.

І відчув я вперше, що має трапитись щось надзвичайне, якась новина. Здалося мені, що холодно стало, що гусне повітря, що ніч, ніч моя укохана, налягає важко мені на серце. Тепер алея була глуха. Тільки два поліцаї походили коло того місця, де спиняються фіакри, та бруківкою, де ледве блимали, немов умираючи, газові ріжки, їхала валка возів з городиною на ринок. Тяглися помалу, навантажені морквою, бруквою та капустою. Хурщиків не видно було — десь собі дрімали — коні ступали тихо, одно-разно по дерев'яному помості, йдучи кожен слідом за передньою хурою. Де падало світло з пішоходів, там кожного разу морква одсвічувала червоним, а бруква — білим, а капуста — зеленим. І так вони й проходили одна по одній ті хури — червоні червоніли, мов огонь, білі біліли, мов срібло, зелені зеленіли, мов смарагд. Я пройшов за ними, тоді звернув на Королевську вулицю і вернувся на бульвар. Не видно вже нікого, не світиться в кав'ярні, іноді тільки проскочить хапливо спізнена людина. Ніколи я не бачив Парижа таким мертвим, таким одлюдним. Я видобув годинника. Було дві години.

Якась сила мене попихала, я відчував потребу ходити. Дійшов до Бастилії. Тут я зоглядівся, що ніколи не бачив такої темної ночі — не розпізнав навіть Липневої колони, бо золотий її геній ховався в безпросвітній темряві. Склепіння з хмар, темне, мов безмежність, заступило зорі, насувалось, неначе хотіло знищити землю.

Я вернувся. Не було вже нічого близько мене. Тільки на майдані Шато д'О якийсь п'яниця трохи не збив мене з ніг: потім і він зник. Чув я ще деякий час його нерівну лунку ходу. Я йшов. Горою, на Монмартрському передмісті, проїхав фіакр, спускаючись до Сени. Я гукнув. Хурман не обізвався. Блукала жінка близько вулиці Друо. «Ось послухайте, добродію!» Я прискорив ходу, щоб не доторкнутись до простягнутої руки. Далі нічого й нічого. Перед театром Водевіль ганчірник шпортався в рівчаку. Маленька його ліхтаренька гойдалася над самою землею. Я спитав його:

— Котра година, голубе?

Він миркнув:

— Хіба я знаю! Немає в мене годинника.

Тоді я раптом зоглядівся, що газові ріжки згасли. Їх, я знаю, гасять зарання, ще перед сном, об цій порі року, з ощадності; але ж день ще був далеко, так далеко!

«Ходімо на ринок! — подумав я собі. — Там я хоч знайду життя!»

Рушив я в дорогу, але й самої дороги не бачив, не знав, як його йти. Посувався помалу, як у лісі, розпізнаючи, рахуючи вулиці.

Перед Ліонським Кредитом загарчав собака. Я звернув у вулицю Грамон і зблудив; поблукавши, впізнав нарешті Біржу по залізних ґратках, круг неї обведених. Увесь Париж спав твердим страшним сном. Тільки десь далеко котився фіакр, одним один фіакр, той самий, може, що проїхав передо мною оце недавно. Я намагався його догнати, йшов туди, де гуркотили колеса, йшов безлюдними вулицями, чорними та чорними, мов смерть.

Ще раз заблудив. Де я був? Яке божевілля гасити так зарання газові ріжки! Ніхто не проходить, ні спізнений перехожий, ні тобі волоцюга, не нявкне закоханий кіт. Нічого.

Де ж ті поліцаї? Я сказав собі: «Буду кричати, вони прийдуть». Кричав. Ніхто не озивався.

Почав гукати голосніше. Мій голос одлітав — не одкликалася й луна, — кволий, приглушений голос: душила його ніч, чорна та темна ніч.

— Рятуйте! Рятуйте! Рятуйте! — вереснув я.

Ніщо не відгукнулось на мій розпачливий крик. Яка ж бо то була година? Я витяг годинника, та не було в мене сірників. Я слухав, як цокотить, немов чогось радіючи, маленький механізм. Немов живий. Я не такий уже самотній. Яка таїна!

Я знову рушив далі, мов той сліпець, мапкуючи палицею по стінах, і щохвилини здіймав очі до неба, сподіваючись, що от-от почне дніти. Та просторінь була чорна-чорна, чорніша за місто.

Яка б то могла бути година? Я йшов, ішов без кінця, як мені здавалось, бо ноги підгинались підо мною, бо груди важко дихали і мучив голод страшенно.

Я наважився задзвонити біля першої брами. Потяг за мідяну ручку, і дзвінок задзеленчав у гомінкому домі: чудно

якось задзеленчав, ніби той тремтячий згук був сам-один на цілий дім.

Зачекав: ніхто не озивався, не відчиняв дверей. Я знову задзвонив, я ще підждав — нічого!

Я злякався. Побіг до другого житла, і двадцять разів поспіль видзвонював дзвінок під мою рукою в темнім передпокої, де мав спати дверник. Та він не прокинувся, і я побіг далі: тяг з усієї сили за кільця, за ручки, бив у двері ногами, палицею, кулаками, а вони вперто не подавались.

І зоглядівся раптом, що опинивсь на ринку. На ринку було пусто, тихо, ні руху, ні возів, ні людей, ні пучка городини, ні квіток. Ринок був порожній, нерухомий, занедбаний, мертвий!

Огорнув мене жах — страшенний жах. Що воно діється? Боже ти мій! Що воно діється?

Пішов далі. Але година? Година? Хто мені скаже, яка година? Ніде, ні на дзвіниці, ні на пам'ятнику — не били дзигарі. Я надумався: «Здійму скло з свого годинника й пальцями намацаю стрілки». Я витяг годинника... він уже не цокотів... спинився. Нічого, нічого, ніде нічого й не ворухне в місті, не блисне світло, не шелесне нічого в повітрі. Нічого! Вже нічого! Не гуркотить навіть фіакар іздалека — нічого й нічого!

Я був на набережжі, від річки тягло льодовим холодом. А Сена, чи ще вона тече!

Я хотів знати, я знайшов сходи, я спустився... Не чути, як дзюркотить течія попід мостом, попід аркадами... Ще східці... пісок потім... твань... тоді вода... Я вмочив руку. Вона текла... вона текла... холодна... холодна... холодна... майже як лід... майже спинилася... майже вмерла...

І відчув я, що ніколи не матиму сили вибратися звідсіль... Що тут і вмру зараз... теж і я — з голоду — з утоми — з холоду.

ПРИМІТКИ

До другого тому ввійшли Мопассанові твори, видані в 1882—1883 роках.

Перший роман Мопассана — «Життя» — друкувався в газеті «Жіль Блас» з 27 лютого до 6 квітня 1883 року. Того ж таки року роман вийшов у видавця Авара окремою книгою, а потім Олендорф ще двічі перевидав твір у 1891 і 1893 роках.

Збірка новел «Бекасові казки» вийшла спершу в видавництві «Рувейр і Блон» 1883 року, далі 1887 року в Авара, а 1893 — в Олендорфа. Окремі новели друкувались по часописах «Голуа» та «Жіль Блас», здебільшого під псевдонімом Мофріньєз (в 1882—1883 роках).

Збірка «Місячне сяйво» вийшла у видавця Ед. Моньє на початку 1884 року. 1888 збірка перевидаана Олендорфом, з п'ятьма новими новелами: «Двері», «Батько», «Муарон», «Наші листи», «Ніч». До появи збірки новели друкувались в часописах «Голуа» та «Жіль Блас», переважно під псевдонімом Мофріньєз (роки 1882—1887).

ЖИТТЯ

(Стор. 6) *На спогад про друга померлого* — на спогад про Флора.

(14) *Нещасливі пригоди Пірама й Тісби*. — Овідій розповідає у своїх «Перетвореннях» про сумну долю молодих вавілонян Пірама й Тісби, що кохалися всупереч батькам і надумали тікати з Вавілона. По дорозі до місця зустрічі з коханим — шовковиці з білими ягодами — Тісба натрапила на левицю з закривавленою пащею і сховалась у печері, кинувши своє покривало звірові. Коли прийшов Пірам і побачив скривавлене покривало, то з горя заколов себе мечем. Цим самим мечем забила себе й Тісба біля тіла коханого. Невтішні батьки ховають закоханих, а білі ягоди шовковиці, свідки цієї драми, стають, за Тісбиним заповітом, криваво-червоними.

(22) *«Корінна»* — відомий роман французької письменниці пані де Сталь. Героїня його, мрійлива жінка, вмирає з кохання, що його ніхто не зрозумів.

(31) *Нові країни, як от Корсіка.*— Корсіку приєднано до Франції 1768 року.

(45) *На весіллі в Ганаші.*— Йдеться про весілля одного з персонажів Сервантесового «Дон-Кіхота», заможного селянина Камачо (у французьких перекладах — Ганаш).

Весілля в Кані — епізод з біблійних переказів про перебування Христа на одному весіллі.

(53) *Той, хто на острові святої Єлени.*— Натяк на Наполеона, що був тоді ще живий, на вигнанні.

(110) *Вона здавалась ніби озерною принцесою.*— Мається на увазі поема Вальтера Скотта «Озерна принцеса». Героїня там рятує короля, що заблукав на ловах.

(124) *Dominus vobiscum* — звертання католицького священника до парафіян.

ЦЯ СВИНЯ МОРЕН

(203) *М. Удіно* — особа, Мопассановим біографам невідома.

ПРИЧИННА

(214) *Робер де Боньєр* (1850—1905) — французький романіст і критик, приятель Мопассана.

П'ЄРО

(217) *Анрі Ружон* (1853—1914) — французький письменник, співробітник Мопассана в міністерстві освіти.

МЕНУЕТ

(222) *Поль Бурже* (1852—1935) — французький письменник.

СТРАХ

(227) *Гюїсманс, Жоріс-Карл* (1848—1907) — французький романіст, учасник «Меданських вечорів».

НОРМАНДСЬКИЙ ЖАРТ

(233) *А. де Жуєнвіль* — один з приятелів Мопассанової молодості.

ЧЕРЕВИКИ

(237) *Леон Фонтен* — приятель молодого Мопассана.

ПЕРЕБИВНИЦЯ СТІЛЬЦІВ

(243) *Леон Енік* (1852—1935) — французький письменник.

НА МОРІ

(249) *Анрі Сепар* (1851—1924) — французький письменник.

НОРМАНДЕЦЬ

254) *Поль Алексіс* (1847—1901) — французький письменник.

ТЕСТАМЕНТ

(260) *Поль Ерв'є* (1857—1915) — французький драматург і романіст.

СЕРЕД ЛАНІВ

(265) *Октав Мірбо* (1848—1917) — французький письменник.

ПІВЕНЬ ПРОСПІВАВ

(271) *Рене Бійот* (1846—1914) — французький живописець.

СИН

(276) *Рене Мезруа* (1856—1918) — псевдонім французького літератора, барона Тусена.

«СВЯТИЙ АНТОНІЙ»

(285) *Ксав'є Шарм* (1849—1919) — приятель молодості Мопассана.

ПРИГОДА ВАЛЬТЕРА ШНАФСА

(293) *Робер Пеншон* (1846—1925) — французький літератор.

МІСЯЧНЕ СЛІВО

(303) *Маріньян* — так у Франції називається італійське місто Меленьяно, місце перемог французів над швейцарцями 1515 року й над австрійцями 1859 року.

(304) *Дванадцять кротів нечисте дитя* — з вірша «Самсон» французького поета Альфреда де Мюссе (1797—1863).

(307) *Рут і Вооз* — біблійні персонажі.

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ

(308) *Легітиміст* — прихильник королівської династії Бурбонів.

ВОВК

(319) *День святого Губерта* — святого Губерта мали за патрона мисливців.

РІЗДВЯНЕ СВЯТО

(336) *Те Деум* — тебе хвалимо, господи (католицька молитва).

ПЕРЕКАЗ ПРО ГОРУ СВЯТОГО МИХАЙЛА

(350) *Замок фей* — тобто монастир на горі святого Михайла.

МУАРОН

(391) *Пранціні* — Анрі Пранціні, що вчинив злочин у Парижі в ніч проти 17 березня 1887 року.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
Канни. Фото Мопассанових часів.	224—225
«Кінець сніданку». Художник Огюст Ренуар.	224—225
«Міський танець». Художник Огюст Ренуар.	256—257
Малюнок Гі де Мопассана.	256—257

З М І С Т

	Перекладали:	
ЖИТТЯ	UNE VIE	<i>Борис Козловський</i> 5
БЕКАСОВІ КАЗКИ	CONTES DE LA BECASSE	
Бекас	La Bécasse	201
Ця свиня Морен	Ce Cochon de Morin	203
Причинна	La Folle	214
П'єро	Pierrot	217
Менует	Menuet	222
Страх	La Peur	227
Нормандський жарт	Farce normande	233
Черевики	Les Sabots	237
Перебивниця стільців	La Rempailleuse	243
На морі	En mer	249
Нормандець	Un Normand	254
Тестамент	Le Testament	260
Серёд ланів	Aux Champs	265
Півень проспівав	Un Coq chanta	271
Син	Un Fils	276
«Святий Антоній»	Saint-Antoine	285
Пригода Вальтера Шнафса	L'Aventure de Walter Schnaffs	293
МІСЯЧНЕ СЯЙВО	CLAIR DE LUNE	
Місячне сяйво	Clair de Lune	303
Державний переворот	Un Coup d'Etat	308
Вовк	Le Loup	319
Дитина	L'Enfant	325
Різдвяна казка	Conte de Noël	331
Королева Гортензія	La Reine Hortense	337
Прощення	Le Pardon	344

Переказ про гору святого Михайла	La Légende du Mont Saint-Michel	} <i>Ірина Стешенко</i>	350
Удова	Une Veuve		355
Панна Кокотка	Mademoiselle Cocotte	} <i>Людмила Івченко</i>	361
Дорогоцінність	Le Bijoux		<i>Борис Ковловський</i>
Привид	Apparition	} <i>Іван Рильський</i>	373
Двері	La Porte		380
Батько	Le Père		<i>Ірина Стешенко</i>
Муарон	Moiron	<i>Іван Рильський</i>	391
Наші листи	Nos Lettres	<i>Ірина Стешенко</i>	398
Ніч (Кошмар)	La Nuit (Cauchemar)	<i>Іван Рильський</i>	404
Примітки			409
Перелік ілюстрацій			413

ГИ ДЕ МОПАСАН
Сочинения в восьми томах.
Том второй.

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *А. О. Перепадя*
Художник *І. П. Хотінок*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Ю. З. Тронік*
Коректори *Л. Г. Ляценко,*
О. З. Пустовійт

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР; Харків, Донець-Захаржевська, 6/8. Здано на виробництво 23/І 1969 р. Підписано до друку 5/І 1970 р. Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк 13. Умовн. друк. арк. 21,84+
+2 вкл. Обліково-видавн. арк. 22,752. Ціна 85 коп. Замовл. 9-171.
Тираж 45 000.

Пан де Мопассан... найвигірніший майстер опові-ді, він цілком посідає тепер могуттю, віртуозністю і так-том. Він могутній без зу-силля. В своєму мистецтві він осяг довершеності.

Анатоль Франс

Роман («Життя») — розкіш і чистоти замалим не шіл-лерівської.

І. С. Тургенєв

Тут уже сенс життя не уяв-ляється авторові в пригодах усяких розпусників і роз-пусниць, тут зміст складає, як і промовляє заголовок, опис життя занапащеного, невинного, готового на все прекрасне, любої жінки, за-напащеної саме тією-таки брутальною, тваринною с-ласністю, що в попередніх оповіданнях уявлялась ав-торові нібито центральним, панівним над усім явищем життя, і все співчуття авто-рове на боці добра.

Л. М. Толстой

Мопассан... це письменник... який носив у своєму серці жадобу щастя цілого світу.

І. О. Бунін

Треба... визначити роль Мо-пассана як поворотного пункту від натуралізму до нових напрямів.

85 коп.

II
898.620

2
A-Ш5С47-27
H5 5-6

M-78

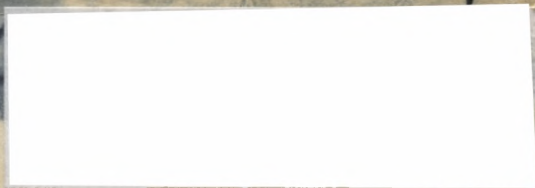
2011564

912/100

II

2/10

025